

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGÓGIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI KAR

Földiné Irtl Melinda Mónika

Távol-keleti hatások életreform és reformpedagógiai vonatkozásai

a 20. század első felében

avagy

az indiai kultúrkör hatása az élet- és pedagógiai reform folyamatokra

DOI: 10.15476/ELTE.2024.174

Neveléstudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Prof. dr. Zsolnai Anikó

Elméleti és Történeti Pedagógiai Doktori Program

Programvezető: dr. habil. Garai Imre

Témavezetők: Prof. dr. Németh András,

dr. habil. Birtalan Ágnes

Budapest, 2024

Namo tassa bhagavato arahato sammā sambuddhassa
Tisztelet a Magasztosnak, a teljesen és tökéletesen megvilágosodottnak!
Köszönet a Tanítóknak és mindenkinek, aki támogat az ösvényen!

Tartalomjegyzék

Előszó.....	4
1. Bevezető.....	8
1.1. Bevezetés – avagy beavatás a „kulisszatitkokba”.....	8
1.2. A kutatás bemutatása és kutatástörténeti háttér.....	25
1.3. Kutatási kérdések és előfeltevések.....	34
1.4. A kutatás módszertani háttére.....	37
1.5. A kutatástól várt eredmények.....	45
2. A kutatásban szereplő fogalmak tisztázása, avagy mindenről, ami <i>mögöttes</i>	47
2.1. A „távol-keleti” kultúra.....	48
2.2. Az életreform „dióhéjban”.....	51
2.3. Reformpedagógiai gondolat csokor.....	57
2.4. Az életreform és a pedagógia reformok magyarországi recepciója.....	81
3. „Teljesség felé” - Távol-keleti hatások az életreformerek életében és munkásságában (tudomány, ideológia, művészet, utazás).....	107
3.1. „Varázslatos Kelet” - Az életreform követők „Kelet felé” fordulásának általános nemzetközi jelensége.....	108
3.2. Hazai életreform és pedagógia reform törekvések távol-keleti fűszerezéssel.....	185
3.3. „Keletre Magyar!” - A Magyarok <i>Kelet felé</i> fordulásának összetett jelensége a 19.-20. századforduló táján.....	206
3.4. „Keletről fúj a szél?” – Távol-keleti motívumok, életreform, reformpedagógia.....	225
3.5. „Közel-Távol” – Kísérlet az életreform és a Távol-Kelet kapcsolódásának tipológiájának megalkotására.....	234
4. Összegzés.....	260
4.1. Az eredmények összefoglalása.....	261
4.2. Továbbélő utópiák?.....	265
4.3. Záró gondolatok.....	275
Irodalomjegyzék.....	286
Melléklet	

Előszó

„Egy tonna elmélet sem ér fel egy uncia gyakorlattal”

Szvámi Vivékánanda¹

Az életreform témájának tudományos kutatása során először felmerülő személyes dilemma, Shakespeare nyomán szabadosan így hangozhatna: *Írni vagy gyakorolni? Ez itt a kérdés!* A dilemma kapcsán választott felvezető idézet több rétegű üzenetet hordoz az olvasók számára. Először az indiai jógi, Szvámi Vivékánanda (1863-1902) ikonikussá vált alakját idézi meg, akinek 19. század végén publikált pedagógiai témájú írásai, a nemzetközi oktatástörténet szempontjából figyelemreméltóak,² valamint kulcsfontosságú szerepet játszott a századforduló táján abban, hogy a Nyugat felfigyeljen a keleti filozófiákra és praxisra. A tőle idézett felvetés egyfajta tiszteletadó megemlékezés, másfelől a jelen értekezés mögött meghúzódó tudományos célokra és személyes gyakorlat orientált törekvésekre kíván rámutatni.

Vivékánanda, az elmélet-gyakorlat arányainak ésszerű mérlegelésére ösztönző fenti üzenete az élet szinte minden területén irányadó lehet számunkra (beleértve akár egy tudományos kutatás megvalósítását is). Jómagam, mindezt a Bangalórban lévő, Szvámi Vivékánandáról elnevezett intézetben (S-VYASA) töltött kétéves, Masters in Yogic Science (Msc) egyetemi képzésem során 2004-2007 között kezdtem megérteni,³ majd a hivatalos tanulmányaimat követő számos további indiai kint tartózkodásom is, rengeteg tapasztalattal gazdagított az elmélet-gyakorlat relációjának kérdéskörében, miközben jócskán átalakította mindez a korábban bennem élő túlzottan idealizált India képzetet. Ebben nagy szerepet játszott az informális tanulás számos formája, hiszen úton-útfélen tanítókra bukkantam (világi és spirituális értelemben egyaránt). Hazatérve, új lendülettel és motivációval folytattam a formális buddhista filozófiai tanulmányaimat A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, Dharma tanító mester képzésén (MA) keretén belül, majd több, mint egy évtized elmúltával, a Neveléstudományi Doktori Iskolához való csatlakozásom adott lehetőséget arra, hogy tovább folytathassam az objektív ismeretek gyarapítását ezen irányokban, mely során az *egy tonna versus egy uncia* arányok újra értékelésével, a buddhista filozófiával harmonizáló középút szükségessége fogalmazódott meg bennem, a pedagógia és a neveléstudomány szempontjai szerint. A hindu, a buddhista, a keleti és

¹ „One ounce of practice is worth a thousand pounds of theory.” (Swami Vivekananda, 1896: 23)

² Lásd ajánlott irodalomjegyzék.

³ Erről további részletek a záró fejezetben.

a nyugati származású tanítóim révén is megtapasztalhattam, mennyire hatalmas többletet jelent, ha valaki *nem csak tudja* a dolgokat, de *teszi* is, s ezenképpen valódi példaként szolgál tanítványai számára. A személyes tapasztalatoknak fontos tanulsága volt számomra, hogy egy tanító, amennyiben a szerint cselekszik, amit gondol, amiben hisz, akkor az ilyesfajta önazonosság harmóniához vezet önmagával és a környezetével kapcsolatban. Ezen belátással indokolható, hogy érdeklődésem kezdetektől fogva az életreform és pedagógiai reform folyamatokra irányult, mert ezekben fedeztem fel legközvetlenebb módon a nézetek aktív gyakorlatba ültetésének módszereit, valamint az összefonódást az életem egyébként szerves részét képező indiai eredetű filozófiákkal és gyakorlattal (védikus, hindu, buddhista).

A választott kutatási téma mai relevanciája teljesen nyilvánvalónak tűnt számomra, mert ami egy évszázaddal ezelőtt nyomasztotta az egyént és a társadalmat (iparosodás, környezetszennyezés, háború, betegségek, múlandóság), az ma is megoldásokra váró kihívás. Láthatóan hatalmas tömegek keresnek jelen korunkban menedéket, megváltást a keleti filozófiákban. A mai helyzet teljesebb megértéséhez, a történeti kontextus feltárása lényegesnek bizonyult számomra. Egyre inkább kirajzolódott, hogy a századfordulón az úgynevezett *harmadik útra*⁴ lépés jelenségének részeként a jóga vagy a meditáció nem csak *úri hóbort* volt a művelt középosztály számára a huszadik század első felében, hanem fontos reménysugárként szolgálhatott a világháborús kataklizma és az egyéni élet tragédiák közepette,⁵ miközben a fizikai és mentális egészséget támogatta. Ezen rendszerek globális térhódítása együtt járt és ma is együtt jár azzal, hogy a nyugati környezetben való adaptációjuk szükségszerű átalakulási folyamatokat idéznek elő; az eredeti kontextusból és kulturális környezetből kiragadva, kényszerűen alkalmazkodnak az európai igényekhez, politikai, történelmi, gazdasági eseményekhez. Ennek köszönhetően az indiai kultúra szerves részeként kifejlődő filozófiai és gyakorlati rendszerek, az eredeti környezetből való kiemelésük révén átalakuláson mennek keresztül és gyakran csorbulnak. Nap mint nap tapasztalom, hogy a hagyományos keleti vallásgyakorlatok célját gyakran eltérő módon értelmezik, a *tiszta* (értsd hagyományos) átadási vonalak által kitűzött végső célokról megfeledkezve. Figyelmen kívül hagyva az

⁴ A *harmadik út*, mint az új élet evangéliuma jelent meg. A századfordulón *ébredő, harmadik útra lépő ember* sem kapitalista, sem szocialista szélsőséget nem akar. Nem akarja, hogy az ember némán és vakon munkarobotként létezzon, túllép a modernizációval járó kultúrpeszimizmuson, miközben hisz a haladásban, tehát nem a múltba tekint, hanem előre, tisztelettel a természet és saját nemzeti gyökerei felé.

⁵ Számos közismert személy életrajza igazolja: Boromisza Tibor, aki katonai képzési háttérrel rendelkezett, Szepes Mária, aki gyermeke elvesztésekor a buddhista bölcsességben nyer vigaszt, Tamkó-Sirató Károly, aki 12 év betegséget követően fizikai és mentális jóllétét köszönheti a jógának.

eredeti célokat, esetleg terápiaként tekintenek rájuk, pedig eredendően sem a jóga, sem a buddhizmus nem terápia, attól függetlenül, hogy mára már objektív klinikai kísérletekkel igazolhatóak ezek pozitív fizikai és mentális hatásai. Ahogyan száz esztendeje, úgy ma sincs közmegegyezés az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó jelenségek értelmezésének tekintetében. A tv műsorok, az internetes felületek, a célirányos felnőttképzések és tanfolyamok, sőt a művészeti alkotások jó része is torz, vagy jócskán csonkolt képet festenek egyes keleti tanításokról. A valódi szellemi célok háttérbe szorulásával és azok világi célokkal való helyettesítése révén fennáll a veszélye, hogy egyre több tévképzet válik uralkodóvá, ami hosszú távon akár értékvesztéshez, devalválódáshoz vezethet,⁶ ezért a hiteles forrásokhoz való kapcsolódás kérdése ma éppoly lényeges, mint egy évszázaddal ezelőtt.

Azon életreformban érintett szereplők, akik megkísérelték anno a maguk módján felfedezni a *belső napot*, meglegelni a *földi paradicsomot* és ehhez különféle módszereket igyekeztek választani, ugyanolyan nehéz helyzetben voltak, mint mi a 21. században, hogy kit és milyen módszert kövessenek. A *spirituális zsidóvárában* való kiigazodás jó értelemben vett kritikai gondolkozást igényel és nyitottságot arra, hogy a módszereket megismerve, kipróbálva önállóan, magunk értékelhessük a tapasztaltakat. Ahogyan ma, úgy száz évvel korábban is megtalálhatóak voltak szép számban azokat a testi-lelki értelmű megszabadulást, harmonikus létet támogató gyakorlat rendszerek, amelyek a távol-keleti kultúrákból táplálkoztak, valamint ugyanúgy felbukkantak a félreértések, tévedések, idealizált vagy direkt torzított tanítások ezek kapcsán. Ez vezetett arra, hogy elkezdjem az összetett jelenségnek azon társadalmi szemlélet formáló hatásait megvizsgálni, amelyek aztán az egyéni életmód reformokat vagy a pedagógiai reform folyamatokat alapozták meg. Az értekezés célja tehát a múlt körül járása oly módon, ami a jelenünk megértéséhez segíthet hozzá.

A kutatás során és a disszertáció megírása közben törekedtem az elmélet és gyakorlat egyensúlyára, a munka egyes részeiben pedig a történeti tények feltárása mellett igyekeztem megjeleníteni mindazt, amit gondolok és amit az életreformok központi üzenetével áthatva élek a mindennapjaimban: az *önmegváltás* (megszabadulás) és *mások megmentésének* reménye. Ezek a belső igényből való, személyes részek nem az értékítélet

⁶ Erről árulkodik ma, a különböző médiákban megjelenő meditációs és jóga tanfolyamok özöne és az olyan hirdetési kampány üzenetek, mint a fenti gyakorlatok által elérhető instant relaxáció, stressz mentes élet, intenzív megvilágosodás, kvantum tudatosság, multiorgazmus és hasonló, mely jócskán eltér az eredeti célkitűzésektől.

mentes irányt követik, de reményeim szerint harmonikusan egészítik ki a tudományos igényű ismeret közlést.

Több, mint húsz éves, aktív tanítói tapasztalataim alapján úgy látom, hogy akinek teljes lényét áthatja az életigenlő, értelmes életet célzó szellemi irányultság, vagy közvetlenül megtapasztalja a természetes életvitel, táplálkozás, mozgás, összeszedett tudatosság áldásos hatásait,⁷ abban előbb utóbb megszületik a kívánság, hogy megtalálja az utat ahhoz, hogy mások életét is gazdagíthassa a gyakorlatban ezen tapasztalatok által. Ez jellemezte régen és jellemzi ma is a pedagógiai reformokat szorgalmazó embertársainkat. Természetesen, sosem korlátozódott arra a tudás átadás, hogy kizárólag az intézményesült oktatás keretein belül valósulhasson meg. Az elmélet és gyakorlat harmóniájára épülő, folyamatos önfejlesztésre ösztönző, altruista nevelő tevékenység, már a második világháború előtt is jóval túlmutatott az osztálytermi pedagógiai gyakorlatán. Az indiai kultúra által inspirált életreform eszmék és pedagógiai reform elemek, a mai pedagógiai szakkifejezésekkel élve az úgynevezett informális tanulás számos színterén jelentek meg, valamint az élethosszig tanulás (Life-long Learning) gyakorlatát gazdagították.

Szerencsésnek tartom magam, mert az Európa viszonylatában egyedülálló helyzetben lévő A Tan Kapuja Buddhista Főiskola (TKBF) tanítójaként, olyan államilag elismert, egyházi felsőoktatási intézményben oktathatok, ahol a fenti eszmék a mindennapi gyakorlatba ültethetőek, hiszen maga az intézmény is elkötelezett az elmélet és a gyakorlat egyensúlyának tekintetében. A TKBF-re felvételizők életkori összetétele, valamint a több diplomával érkező hallgatók szakmai háttere igazolja, hogy az élethosszig tartó tanulás és az esélyegyenlőség támogatása kiemelt figyelmet és támogatást kap az intézményben.⁸

A TKBF-en a nappali, az az esti, a táv- és a levelező képzésekben, valamint a Buddhista szemléletű általános iskolai hitoktatás keretein belül egyaránt olyan pedagógiai és életreform elemek átadására törekedhetek, melyek életem szervesen áthatják: mozgás, légzés, meditáció, egészségtudatos táplálkozás, környezettudatosság vagy a szabad művészeti tevékenységek. A Buddha tanításai által inspirálva 2020-2022 között több életmódot, életvitelt érintő oktatási és pedagógiai program kidolgozásában vehettem részt, mely témájában harmonizált a disszertáció fókuszában álló életreform és

⁷ Jómagam harminckét éve vagyok vegetáriánus, huszonhat éve napi rendszerességgel végzek jóga gyakorlatok és buddhista meditációt (2002-ben vettem hivatalosan menedéket).

⁸ A beiratkozók között gyakori a több diplomával rendelkező, esetleg már nyugdíjazott, valamint érzékszervi-, vagy mozgásszervi fogyatékkal élő hallgató, aki nem egy oklevél megszerzése, hanem a saját életminőségének jobbítása céljából kezdi meg tanulmányait.

pedagógiai reform törekvésekkel. Ilyen volt többek között a Mandala általános iskola 8 éves jóga keret tantervének kidolgozása,⁹ a TKBF táv- és levelező kurzusok és oktatási segédanyagok elkészítése (elsősorban buddhista meditáció témakörben), továbbá a Buddhista Életmód Tanácsadó Asszisztens képzési terv kidolgozása és a kétéves képzési terv megvalósítása¹⁰ és a Zöld Tára elnevezésű pedagógiai célú társasjáték tervezése és kivitelezési projektje is.¹¹ Mindezen tevékenységek összességében hozzájárultak, hogy újabb lehetőség nyíljon az elmélet-gyakorlat, valamint a Kelet-Nyugat gyakorlatának egymást támogató, harmonikus működésének megvalósítására. Bízunk abban, hogy a fentiekhez hasonlóan, a jelen értekezés is szervesen tud kapcsolódni mindezen törekvésekhez. Figyelembe véve, hogy nem filozófiai és nem nyelvészeti értekezésre vállalkozunk, a szövegben előforduló páli és szanszkrit nyelvű szakkifejezések, az olvasást megkönnyítendő, magyaros átírással kerültek feltüntetésre, így azok számára is könnyű a szavak helyes kiejtése, akik nem végeztek korábban távol-keleti stúdiumokat. A szanszkrit szavak a szövegben az első előfordulásuk esetén minden esetben *szkt.* jelöléssel lettek ellátva. A szó szerinti idézetek és a forrásművekből átvett, vagy hangsúlyozni kívánt speciális szóösszetételek, átvitt értelemben használt kifejezések egyaránt dőlt betűvel íródtak.

1. Bevezető

1.1. Bevezetés – avagy beavatás a „kulisszatitkokba”

„A jelen pedig, ha mindig jelen maradna, s nem zuhanna a múltba, nem idő volna, hanem örökkévalóság. Ha tehát a jelen, csak úgy lehet idő, ha múltba hanyatlik, miképpen mondjuk róla, hogy létezik? Hiszen létezésének oka éppen az, hogy nem lesz.”

Szent Ágoston¹²

Az alábbi pedagógiatörténeti értekezés két eltérő hangon szeretne megszólalni egyszerre. Az egyik szólam a tudományos hangvétel, a másik szólam a személyes *filozófiai* és *művészies dallamvezetés*. Zenei példánál maradva, a szövegben megjelenő látszólagos stílustörések ezt a két eltérő szólamot szeretnék harmóniába hozni egymással, ezért a tényszerű adatok száraz valósága költői metaforákkal és fejezet indító mottókkal egészül

⁹ TKBF, TKBE felkérésére.

¹⁰ TKBF és TKBE részéről Cser Zoltán szakmai közreműködésével.

¹¹ Az ELTE-n megrendezésre kerülő Művészetpedagógiai konferencián 2022-ben volt lehetőségem, előadás keretén belül bemutatni a társasjáték pedagógia, pszichológiai és pszicho szociális hatásait (Komár és Földiné 2022).

¹² Augustinus, 1982: 359.

ki. A felvezető idézetek nem egyszerű díszítő elemekként szolgálnak, hanem kifejtést igénylő summázatok. Ez az irodalmi megoldás részben kapcsolódik a Távol-Keleten szellemiségéhez. Bár Indiában nem másoktól idéztek a szent szövegek nyitányaként, csupán a mű lényegét foglalták össze egy rövid *szútrában*, vagy *slókában* (szanszkrit verssor).¹³ Carl Gustav Jung ennek kapcsán azt a megfigyelését fogalmazta meg: „*A keleti szövegek rendszerint egy olyan megállapítással kezdődnek, amely a nyugati írásokban a végén következne, mint egy hosszú bizonyítási eljárás, conclusio finalis.*” (Jung, 2005: 494)

A dolgozat további jellemzője, hogy a szubjektív és objektív megállapítások egymásba fonódnak (tények és vélemény), illetve egyidejűleg jelenik meg benne a történeti múlt és a jelen, valamint a személyes és az univerzális tapasztalatok. Az utóbbi okán fogalmaztuk meg a felvezető gondolatokat a kutatás mögött húzódó személyes motivációról, továbbá néhány dilemmát a felmerülő szubjektív-objektív dichotómia kapcsán. Fontosnak tartottuk ezek ismertetését mielőtt a mesés Távol-Kelettel átszőtt társadalmi jelenségek közötti meglepő összefüggésekkel és a szívvel-lélekkel az igazságot, a természetet, az öntermészetet kutató és a maguk módján mindezt megvalósító vagabund vagy éppen a csendes aszkézis felé forduló életreformer szereplőkkel megismerkednénk.

A címben szereplő *életreform* és a *reformpedagógia* fogalmak hivatalos definiálása előtt, minden előzetes tudást félretéve megpróbáltuk magunkban szabadon értelmezni ezeket a címben szereplő kifejezéseket. A vizsgálandó történelmi időkeret több évezredre terebélyesedett a szemünk előtt. Ha szabadon elgondolkodunk arról, hogy vajon kiket tekintenénk *élet-reformernek*, vagy kik azok, akiket *reformpedagógus* jelzővel illethetnénk a történelem sodrában, akkor korábbi ismereteink, világnézeti beállítottságunktól függően ezernyi eltérő választ kaphatunk. Sokaknak Jézus, a Buddha, Mohamed, valamint más Próféták, Szentek, megvilágosodott tanítók alakjai villanhatnak be elsőként, akik egy adott társadalmi kor kihívásaira reagálva, tevékenyen, közvetlenül segítették, tanították embertársaikat együttérző szavakkal vagy tettekkel, mindeközben

¹³ A legismertebb jóga szöveg példáját hozva, Patandzsali Jóga Szútrájának sokat idézett kezdő sora: „*jógascittavrittiniródhā*” (Patandzsali 1.2.), aminek most nem vállalkozunk a lefordítására, hiszen a maga Patandzsali is 196 sorban magyarázza ezt. Ráadásul az első sor valójában azzal az egyszerűnek látszó sorral kezdődött, hogy: „*atha-jóga-anusāsanam*” (Patandzsali 1.1.) ami nagyjából annyit tesz: *Íme a jóga kifejtése*. Míg a nyugatiak sokáig elmentek e semmit mondó kezdés mellett, addig a klasszikus szöveg kommentárok oldalakon keresztül fejtették ki ennek a mélyebb, filozófiai jelentését. A szkt. szútra (fonál) kifejezés itt a hagyományos szanszkrit irodalmi alkotásokban használatos rövid, tömör, általában kifejtést igénylő verssor értelemben jelenik meg ugyanakkor szútrának nevezték azt a *fonál-t* ami azon hagyományos pálmalevelekre írt szöveget összefűzte, amin a szanszkrit dévanágari függőleges írásjeleit szintén a szútrának nevezett vízszintes fonál fűzte össze és az írásmű egészének elnevezésében is megjelent a szó, hiszen a filozófiai tartalmú mű íve úgy mond egy logikai fonálra lett felfűzve.

pedig önálló gondolkodásra, megújulásra és változásra ösztönözték környezetüket. Legmélyebb tisztelettel szólva róluk, valódi szabadságot hirdető aktivistáknak és egyben úttörő életreformereknek tekinthetjük őket, akik sok esetben pedagógiai reformok alapjait is lefektették. Tanításaik évezredek óta igyekeznek visszavezetni az embereket önnön forrásukhoz és a társadalmat az univerzális értékrend szerinti működéshez.¹⁴ Személyes életpéldájuk, tanításaik máig releváns pedagógiai értékeket hordoznak. Talán nem véletlen, hogy Edmond Holmes (1850-1936) ír származású pedagógus, író, költő, a pedagógiai reformok egyik nemzetközi kulcsszereplője, a századforduló pedagógiai kudarcát érzékelve, szintén ezen nagy *tanítók* (Jézus és a Buddha) példáját állította újra középpontba több könyvében.¹⁵

Ki tudja? Vajon, ismert vallásalapítóink, prófétáink miként definiálták volna társadalmi szerepvállalásaikat a mai fogalmi keretrendszer szerint? Ha a mai korban születnének közénk vajon, írnának-e doktori disszertációt tanításaik történeti, társadalmi, pedagógiai jelentőségéről, hogy ezzel is segítsék az embereket ráébredni a világ, s az *élet rendjére*, az *egyetemes igazságokra*?

Nem tudhatjuk biztosan a választ, de talán inkább az igen felé hajlik a mérleg nyelve, hiszen az igazán jó tanító, minden korban képes volt, vagy legalábbis törekedett arra, hogy megtalálja a tanítványok számára a legmegfelelőbb, leghatékonyabb módszert a tanítások átadására! Többnyire nem osztálytermi és egyáltalán nem frontális oktatási kereteken belül tették ezt, hanem szabadon (akár szabadban), a helynek, az időnek (adott korszaknak), a helyzetnek (szituációnak), a tanítvány képességeinek megfelelő formában és módon.

Mi lehetett a motivációjuk? Tételezzük fel, hogy nem valamely önös érdek (karrier), hanem pusztán az együttérzés.¹⁶ Ebből az idealista feltételezésből kiindulva tehetjük meg azt az észrevételt, hogy bármely korban, bármilyen szellemi ösvényen is jár valaki, a maga és a világ megismerése céljából, jó eséllyel megérlelődik egyfajta nem megkülönböztető, egyetemes szeretet az érző lények irányában (legyen az ember, állat stb.) és átítatódik előbb-utóbb az altruista attitűddel. Aki az altruizmus eszményét iránymutató fáklyaként hordozza magában, annak számára elkerülhetetlen pillanatról

¹⁴ Ezek a tulajdonságok közös jellemzői az életreform *karalábé apostolainak* (növényi táplálkozást hirdető) és prófétáinak.

¹⁵ Jézus és Buddha hitvallásáról is külön könyvekben értekezik (*The Creed of Christ*, 1905; *The Creed of Buddha*, 1908), majd később külön summázza a magasabb rendű etikai, erkölcsi, spirituális igényű pedagógiai reform elképzeléseit (*What Is and What Might Be*, 1911; *In Quest of an Ideal*, 1920).

¹⁶ Számos, az Új Szövetségben szereplő bibliai történet, vagy a *Dzsátakák* (buddhista születésregék) gyűjteményében szereplő tan-történet is erről árulkodik.

pillanatra megvizsgálni és átértékelni, hogy mit jelent számára az együttérző, aktív cselekvés.¹⁷ Számtalan szent és megvilágosodott mester élettörténetéből látható, hogy legfőképpen az egészség és a biztonság fenntartásához szükséges, testi-lelki jóllétet megalapozó ismereteket tanított embertársainak. Valaki ételt adományozott az éhezőknek, figyelmet és gondoskodást nyújtott a rászorulóknak, mások betegeket gyógyítottak. A fentiek alapján megfogalmazódott kérdésünk, hogy: beleférhet-e ma egy tudományos értekezés ebbe a karitatív tevékenységi listába?

Régen szóval és tettel, ma már írott publikációkon keresztül, vagy digitális csatornákon tehetünk másokért. Napról-napra megújítjuk, megreformáljuk a tudás-átadási módszereket a változó körülményekhez alkalmazkodva. Az *Írni róla, vagy gyakorolni?* kezdeti dilemmája feloldódhat az *is-is* lehetőségben, amint azt a századfordulós példákban is vizionálhatjuk majd. Az esetek túlnyomó többségében az életreform eszméket és az indiai kulturális hatásokat életvitelükbe integrálva egyszerre lehettek sokan *gyakorló és tanító szerepben*, miközben kitűnő elméleti könyveket készíthettek mások életének jobbítási szándékával (lásd mások mellett Baktay Ervin, Hamvas Béla, Dr. Kaczvinszky József és Dr. Weninger Antal munkáit) (Baktay, 1936, 1942a, 1943; Kaczvinszky, 1942; Weninger, 1941a, 1942, 1943).

Tudományos értekezést írni feltételezett történeti, társadalmi, pedagógiai hatásokról akár a Távol-Kelethez kötődő vagy bármely egyéb vallásos, filozófiai eszmerendszer vagy szellemi ösvény kapcsán azonban sok szempontból kihívás és nem pusztán az elmélet és gyakorlat között feszülő látszólagos ellentét miatt van így. Kutatásmódszertani szempontból rengeteg a *változó*, továbbá nehezítheti a helyzetet, a kölcsönhatások bonyolult (időbeli és térbeli) egymásra rétegződése. A vizsgált populáció sem tekinthető homogénnek az életkor, a nemek aránya, az etnikai sokszínűség tekintetében. A kutatást végző személy világnézete szintén jelentős befolyásoló (akár torzító) tényező lehet, mert könnyen előfordulhat az elköteleződés miatti részrehajlás, vagy a szimpatikussal ellentétes nézetek kedvezőtlen színben való feltüntetése. Nehéz továbbá elfogulatlan, objektív kutatói szerepen belül maradni olyan esetben, ahol a vizsgálandó témára vonatkozó háttértudás jelentős része a mindennapi élettapasztalatokkal igazolt ismeret.

¹⁷ A korai keresztény apostolokon és szenteken túl (Assisi Szent Ferenc), Bódhidharma (az első kínai Csan buddhista pátriárka és a Shaolin Kung-fu atyja), Dzsalál ad-Dín Rúmí (szúfi mester), Guru Nának (a szikh hagyomány alapítója), Ádi Sankarácsárja (hindu Védánta filozófus), vagy akár a 20. századból Gándhi, Teréz Anya, Nivedita Nővér és még sokak életpéldáját említhetnénk és természetesen az életreform apostolok is világmegváltó vízióik mentén kezdtek nyilvános tevékenységeikbe.

A kutatás háttérében húzódó dilemmák között sorakozik egy további közismert jelenség. Bármely filozófiai eszmerendszer, vallásos gyakorlat tekintetében előfordulhat, hogy amikor csupán elméleti háttérrel rendelkezik valaki, akkor fennáll a veszélye, hogy kiinduló pontként téves megállapításokat alkalmazzon. A fundamentalista keresztény szerzők munkáiban például gyakran megfigyelhető, hogy hibás kontextusban, vagy torzítva utaltak vagy utalnak ma is a keleti filozófiákra. Erre a jelenségre reflektálva az Egyházforum szerkesztőinek felkérésére készült egy korábbi cikkünk. A keresztény közéleti - kulturális folyóirat 2021/2., jógával foglalkozó tematikus számában közölt cikkben a tudomány és a hagyomány útvesztőiben felmerült téves koncepciókat tárgyaltuk részletesen a jóga filozófiájával és gyakorlatával kapcsolatban (Földiné és Molnár, 2021).

Vallási, kulturális kontextusból kiragadva, olyan könyvekben is találhatók pontatlan információk a távol-keleti forrásművek kapcsán, mint egy Orvos Etika témájú munka,¹⁸ vagy akár a Magyar Értelmező kéziszótár egyes verziói.¹⁹ A közoktatásban használatos mai tankönyvek sem kivételek sajnos és ezen hibás gyakorlattól tanúskodnak.²⁰ A fenti jelenségeken túl, további bonyodalmak forrását jelentik jelenleg a torzítás mentes tudás transzfer kapcsán a mesterséges intelligencia (Artificial Intelligence, AI) által generált definíciók célú szövegek. A szanszkrit, páli, tibeti nyelven megőrződött kifejezések esetén a pontatlan átírásokon túl, nehézséget jelent a fogalmak megértésében, hogy a mesterséges intelligencia általi adathalmaz-szűrés nem képes hermeneutikai értelmezésen keresztül komplex jelenségek lényegéhez jutni. A felkészületlen felhasználót könnyen tévútra vezethetik az automatikusan generált válaszok az olyan filozófiai és egyben *tudat-állapot-tapasztalat* fogalom esetén, mint akár a jóga vagy egy konkrét buddhista terminus technicus.

¹⁸ Példaként lásd: Dr. Blasszauer Béla (1995) könyvében, az indiai és a kínai orvosi kódexről írt alfejezetben nem tudományos igényű másodlagos forrásokra támaszkodott a keleti témákat illetően. Mivel nem ismerhette a forrás szövegeket (pl. a buddhista Vinaja-pitaka szerzetesi szabály gyűjtemény), így nem derül ki, hogy a nők gyógykezelésére vonatkozó tiltás egy adott korban azért jelenhetett meg, mert az említett szabályok nem általános orvosoknak (ájurvédikus vaidjácnak), hanem olyan buddhista szerzetesek számára íródtak, akik gyógyító tevékenységet folytattak, de szerzetesi fogadalmuk szerint tiltott volt számukra a nőkkel való érintkezés.

¹⁹ Lásd az 1979-es értelmező szótár jóga címszó: „(...) olyan gyakorlatok rendszere, amelyeket különféle testhelyzetekben, elernyesztett izmokkal, a lélegzet szabályozásával végeznek az egészség védelmére, esetleg gyógyító céllal.” (Bárczi és Ország, 1979. 663.).

²⁰ A közoktatásban használt történelemkönyvekben gyakran előfordulnak ma a buddhizmus, hinduizmus kapcsán dilettáns információk, hibásan leírt szakkifejezések. Lásd: 5. osztály Az ókori India és Kína, 9. évfolyam Ókori India és Kína története c. részek (pl. vajsja, suda – helyesen vaisja, súdra). Online forrás: Nemzeti Köznevelési Portál). A fenti problémát elkerülendő, üdvözlendő lenne a magyaros átírás következetes alkalmazása. A szanszkrit szavakat szkt. jelöléssel ellátva az első használatkor.

Az úgymond *nem megbízható tudás átadási* jelenség már tetten érhető volt a századfordulós időszakban a különböző médiákon (vagy *médiumokon*) keresztül. Ezek hatása rendkívül hosszú időn át meghatározta a közvéleményt. Ezt a jelenséget árnyalja részben Wilhelm Zoltán, akinek *A magyar utazók által közvetett India-kép máig élő hatásai* című tanulmányából kiderül, hogy a 19. század végén, a generalizált India-képet jelentősen befolyásolta a *kedvezőtlen hangvételű* India bemutatás (Wilhelm, 2022. 25).

Sem érintettként, sem kívülállóként nem könnyű a helyzete a kutatóknak az indiai kulturális hatások és a pedagógiai vonatkozások együttes vizsgálata kapcsán, mert egyfelől nehéz a kollektív szintű befolyásoktól mentesen kapcsolódni a témához, ráadásul a posztmodern pedagógiatörténeti kihívásokat és a multidiszciplináris szempontrendszert is figyelembe kellene venni egy neveléstörténeti értekezésnek (Bíró és Pap, 2007). Néhányan hosszasan tárgyalják a komparatív kutatások szükségességét, ugyanakkor a velük járó problematika kör tudomásul vétele is szükséges (Kéri, 2006).

A fenti dolgokat szem előtt tartva tettünk kísérletet arra, hogy a személyes hitrendszert külső keretként alkalmazzuk. Mindemellett elismerjük, hogy szubjektív tapasztalat teremtette meg a hipotézis alapját és az interpretáció egyéni színezetét. Ez utóbbi torzító tényezőt figyelembe véve készült a kissé szokatlanul hosszú bevezető, hogy rámutasson a személyes narratíva mögött meghúzódó filozófiai és gyakorlati megfontolásokra akár a dolgozat szerkezeti felépítése kapcsán, mert ahogyan Kovács Éva a *Narratív biográfiai elemzés* című jegyzetének találó megjegyzése megállapítja: „*Mi tehát a narratíva? Kibontja, ugyanakkor el is rejti identitásunkat.*” (Kovács, 2006)

Előljáróban megjegyzendő, hogy a hagyományos buddhista kezdő és záró formulán túl, az *Előszó*, valamint jelen Bevezető és az összegzésben szereplő Záró Gondolatok c. fejezet egyaránt az elmélet és a gyakorlat tudatos összekapcsolásának kísérleti része. A tudományos értekezés egyben a buddhista szertartások felépítését is igyekszik szimbolikusan követni.²¹ Ezzel indokolható, hogy a dolgozat külső kereteiben eltér a megszokott akadémiai publikációs stílustól, de csupán annyiban, hogy szerkezeti felépítésében a buddhista filozófia és gyakorlat egyes elemei megmutatkozhassanak. Az első kulisszatitok ezzel kapcsolatban, hogy a *Nemes Nyolcrétű Ösvényből*²² ismert *helyes szándék*²³ felkeltése, hívja életre a Bevezetőt. A tudományos munka szerkezeti alapjaihoz

²¹ A fedőlapon szereplő páli nyelvű *tiszteletadás* és a záró *érdem felajánlás* is ezt a keretet erősíti meg.

²² Szkt. *árja astāngika-mārga* (helyes nézet, helyes elhatározás, helyes beszéd, helyes cselekvés, helyes életmód, helyes erőfeszítés, helyes emlékezés, helyes elmélyülés)

²³ Szkt. *szamjag szankalpa* (a buddhista nemes nyolcrétű ösvény második tagja)

illeszkedve, a hagyományos buddhista szertartások analógiájára, az alábbi rendet követi tehát az írásmű:

1. Idézés, köszöntés, helyes szándék felkeltése (Előszó, Bevezetés)
2. Módszer, gyakorlás, meditáció (Tárgyalás, Kifejtés)
3. Érdem felajánlás²⁴ (Összegzés, Záró gondolatok)

A rendhagyó Előszót és Bevezetést tekinthetjük egyfajta rituális belépőkapunak, vagyis a köszöntés és a spirituális cél meghatározás színterének.²⁵ Itt kívánjuk bemutatni azon alapelveket, amelyek meghatározzák a személyes narratívát és végig kísérik a kutatás egészét. Itt még, egyfajta *köztes állapotban lebegve* - a beavatás előtti pillanatban – lehetősége nyílik a szerzőnek és az olvasónak eldönteni, hogy tudományos munkát végző szakmabeliként, vagy egyszerű olvasóként vesz majd részt a *beavatásban*. Átgondolhatja az olvasó azt is, hogy milyen etikai, szellemi irányokat kíván követni, vagyis a dolgozatból megismert információkat és a szerzett ismereteket mire kívánja felhasználni a későbbiekben. Ez az a pont, ahol valójában közvetlenül kapcsolódhatunk az életreform szemlélethez és a távol-keleti eszmékhez.

Fontos leszögeznünk, hogy a szerző egyéni, világnézeti keretezése nem tekintendő az olvasó számára kötelező jellegű iránynak. Bárki figyelmen kívül hagyhatja az előszóban és a bevezetőben szereplő információkat, amennyiben csak a pusztán adatokra, kutatási eredményekre kíváncsi, de akár lehetősége nyílna arra is, hogy a sorok olvasása közben felkeltse önmagában az altruista attitűdöt, vagy a minden érző lény szenvedésének megszüntetésére irányuló szándékot is.²⁶ A dolgozat sajátosságos alternatívákat kínáló kerete ily módon rokonítható a 20. század első felében született egyes tudományos igényű műhöz, ahol az indiai kulturális hatások bemutatásán túl, a szerzők valamely módon igyekeztek az olvasó számára direkt módon megmutatni saját hitvallásukat az emberiség számára üdvösnek tűnő tanítások kapcsán.

A szertartásos forma fentebb ismertetett három lépése közül a másodikhoz, vagyis a *gyakorláshoz* kapcsolódhat maga a kutatás, a tárgyalás rész megírása vagy elolvasása, feldolgozása és internalizálása. Ez annyit tesz, amennyiben képes valaki beemelni a

²⁴ Ez egy buddhista szertartás esetén a *Buddha* (tanító), a *Dharma* (tanítás), a *Szangha* (közösség) magunkban való felidézése, köszöntése és a menedékvétel. A módszer, a gyakorlás maga a meditáció. Az érdem felajánlás, egyben a szándékunk lepecsételése, hiszen bármi tudásra, belátásra szert teszünk, azt minden lény boldogságára ajánljuk fel.

²⁵ A rituálék kapcsán lásd Turner (2002) írását.

²⁶ Ez a keleten jól ismert attitűd, természetesen sok keresztény, vagy más vallásos jellegű pedagógiai írásban magától értetődő, de a szekularizált egyetemi oktatás színterén és talán társadalmi szinten is mondható, hogy ma már/még (?) kevesebb hangsúlyt kap.

hétköznapi tevékenységet a szellemi gyakorlat kereteibe és az adott etikai elveket következetesen szem előtt tartja, akkor számára egy kutatás, az írás és/vagy annak pusztán figyelmes elolvasása is egyfajta aktív, dinamikus meditációs praxissá vagy kontemplatív gyakorlattá válhat.²⁷ Ehhez kapcsolódva megjegyzendő továbbá, hogy a keleti hagyományokban köztudottan magát a meditációt tekintik a legkifinomultabb és legpontosabb *kutatásnak*, ami az embert a legközelebb juttathatja önmaga, illetve a tapasztalati világ bármely jelenségének megértéséhez. A meditációs gyakorlás kezdeti szakaszában általános jelenség, hogy a figyelem elterelődik és ilyenkor határozott szándékkal igyekszik visszatérni a gyakorló az eredetileg kijelölt elsődleges meditációs tárgyhöz.²⁸ Ennek párhuzama, ahogyan az értekezésben megjelennek a kisebb (szükségszerű) kitérők, avagy *elterelődések*,²⁹ miközben újra és újra visszatérünk a vezérfonálhoz. Az úgynevezett tudati *elterelődéseket* legtöbbször a lábjegyzetek jelenítik meg szimbolikusan (ezzel magyarázható a viszonylag nagy számú előfordulásuk).

A sajátos struktúrában a harmadik lépés az Összegzés. Ennek a fejezetnek a szakrális szempontú, gyakorlati vetületéről említendő, hogy az általános tapasztalatok szerint az eredmények, következtetések *közkinccsé tétele* szekuláris szempontból az adott diszciplínák iránt érdeklődő tudományos munkatársak és a téma iránt érdeklődők ismereteit gazdagíthatja. felvázolására, a jövőbeli kutatásokat ösztönző gondolatok megosztására, ezáltal szimbolikusan egyfajta szellemi *útravalóként* szolgálhat mindenki számára. A buddhista szertartások záró rítusával analógiában az Összegzést tekinthetjük az *érdem felajánlás*³⁰ gesztusának, melyben az a rejtett kívánság körvonalmazódik: „Bárcsak a kutatás során szerzett ismeretek, minden lény boldogságát, jól-létét szolgálnák.”³¹

Az egyéni és a közösségi értékek, a világi és a szellemi célok, a szándék és a módszer meghatározásán, valamint a dolgozat szerkesztésének tárgyalásán túl, néhány további buddhista szemlélethez kapcsolódó *kulisszatitok rejtezik* még. Ennek kapcsán rövid kitérőt kell tennünk a tudományfilozófia felé, természetesen szem előtt tartva azt, hogy

²⁷ A *módszer* kifejezés a hagyományos szertartások menetében nem csak a formális, ülő meditációt jelöli. Egy értekezés esetén, nem pusztán különös transzállapotban, úgynevezett látomásos üzemmódban (sugallat nyomán) íródott anyag jelezheti azt, hogy meditációs praxis keretén belül készült egy mű.

²⁸ Az elsődleges és másodlagos meditációs tárgyakról lásd: Dhammasami, 2018: 26.

²⁹ Hétköznapi szóhasználatban ez a tudati elkalandozás jelenségére utal (Gunaratana, 2020).

³⁰ Ez elmaradhatatlan része az összes buddhista irányzatban szereplő szertartási gyakorlatnak, mert többek között a szkt. dána (adakozás), a mettá (szeretet), a karuná (együttérzés) kedvező tudati hajlamok kultiválására (kifejlesztésére, megerősítésére) valamint a gőg, a féltékenység, az irigység és más kedvezőtlen tudati hajlamok ellenszereként szolgál.

³¹ Általánosan bevett kívánság formulák: Legyen minden lény jól! Legyen minden lény boldog! stb.

alapvetően nem tudománykritikai, nem tudományfilozófiai és nem vallásfilozófiai, vagy episztemológiai témájú, hanem neveléstörténeti munka felvezetésére vállalkozunk. T. S. Kuhn tudománytörténeti relativizmusát, P. K. Feyerabend tudománytörténeti anarchizmusát, Rudolf Carnap, Paul-Michel Foucault és mások kapcsolódó elméleteit nem kívántunk itt tárgyalni, csupán az átfogó szemléletformálást támogató került említésre néhány olyan keleti és nyugati szempont a tudomány szubjektív-objektív mibenléte kapcsán, ami közvetlenül hatott a jelen sorok írójára.³² Ezzel kívánjuk jelezni, hogy tudatában vagyunk annak a ténynek, mely szerint a szerző által létrehozott narratíva - ami eleve nem tud teljesen független lenni a megismerés folyamatában lévő személytől (Gyáni, 2010: 14) - azt számos további speciális filozófiai és világnézeti kérdés befolyásolja.

A buddhista filozófia és pszichológia terén szaktekintélynek számító Porosz Tibor (2018b) *Szubjektív tudomány – objektív tudás* című munkájában markáns kérdés fogalmazódott meg: „*Vajon szubjektívnek tekinthető-e a tudomány, ha egyszer az objektív státuszú igazságai a történelmileg változó kulturális meghatározottsághoz kötöttek és a tudóstársaságok közmegegyezésének kontraktusán alapulnak?*” (Poros, 2018: 7) A fenti kérdést természetesen nem kívánjuk megválaszolni. A későbbi fejezetekben felbukkanó szereplők közül idézném Hamvas Bélát, aki úgy fogalmazott a *Patmosz I.*-ben „*A gyanú mindenestre fennáll, hogy a tudomány ereje nem igazságában, hanem organizáltságában van.*” (Hamvas, 2004: 88.). A tudomány objektivitásán túl vizsgálándó kérdés, az egyén szerepe a tudományok formálásában.

A Buddha már jóval Platón barlang hasonlata előtt, majd a későbbiekben számtalan egyéb módon feszegették a helyes ismeretszerzés,³³ a kogníció és egyáltalán a valóság mibenlétét (Dilthey, 2004). A külvilág realitásáról vallott meggyőződés eredete és jogossága kapcsán azt írta: „*A pusztá megjelenítés számára a külvilág mindig csupán fenomén marad [...] e külvilágról nem az okozatokról az okokra történő következtetés, vagy e következtetésnek megfelelő folyamat révén tudunk, ezek a képzetek sokkal inkább maguk is csak akaratumk életéből való absztrakciók.*” (Dilthey, 2004: 14). Egyik 1911-ben, Husserl-hez írt levelében így elmélkedett: „*(...) ön arra következtet, hogy nemcsak a világnézet történetileg feltételezett és változásoknak alávetett, hanem a szigorú*

³² A buddhista tudománykritikai szempontok mellett, a századfordulós életreform szereplőkhöz kötődő vonatkozások is megjelennek, érzékeltetve mindezeknek, a korszakokat átívelő jelentőségét.

³³ Szkt. pramána. A helyes ismeretszerzés formája minden klasszikus ind filozófia esetén sajátosan meghatározott. Ajánlott irodalom: Héjjas, 2006.

tudomány is; a történeti feltételezettséget – úgymond teljesen el kell választani az érvényességtől: ha a tudományok ama történeti feltételezettsége megszűntetné érvényességüket, akkor maga a tudás eszméje veszítené érvényét és még az a tétel sem maradna helytálló, hogy egy ilyen eszmének nincs érvényessége.” (Dilthey, 2004: 205).

Dilthey (2004) arra jutott, hogy csakis a belső tapasztalatban, a tudat tényeiben van bizonyosság. Bár a tudomány is tapasztalati, de csak természetünk egészében van eredeti összefüggése és érvényessége ennek következtében meghatározott” (...) *a realitás, ahogyan az van, csak a tudatnak a belső tapasztalatban adott tényeiben áll rendelkezésünkre*” (Dilthey, 2004: 13.). Ezek a gondolatok valójában az életreform szellemi hátterének az alapkövei. Schopenhauer, Nietzsche és Tolsztoj mellett, a legtöbb mozgalom esetén és a pedagógiai reform törekvésekben is megtaláljuk a nyomait.

Dilthey fentebb idézett gondolatai, vagy Platón eszméi több ponton mutatnak párhuzamot a buddhista filozófiával, különös tekintettel az érzékszervi tapasztalásra, a kognícióra, vagy a tudati működések által befolyásolt igazságok relativitása kapcsán. Meglehet, hogy éppen ezek a párhuzamok irányíthatták rá a figyelmet a távol-keleti filozófiákra a 19. század első felében olyan nagy hatású gondolkodók esetén is, mint Schopenhauer³⁴ vagy Nietzsche. Záborszky művében olvasható, hogy Schopenhauer a legnagyobb lelkesedés hangján úgy nyilatkozik az Upanisadokról: „(...) *‘Csaknem emberfölötti koncepciók’, ‘a legnagyobb emberi megismerés és bölcsesség gyümölcse’, ‘a legjutalmazóbb és legmagasztosabb olvasmány amely a világon lehetséges’* (...) Ugyanez a lelkesedés és a hindu gondolatok hatása mutatkozik más bölcseleők (Hartmann, Tolsztoj) világnézetében is.” (Záborszky, 1927: 5).

Eredeti célunk ugyan nem komparatív filozófiatörténet, hanem pedagógiatörténet írása. A jelen tudományos kutatás szempontjából azonban van néhány további buddhista filozófiai tétel, amit szükségesnek érzünk ismertetni, mivel ezek határozzák meg magát a módszertant és a narratívát. Megfontolandó szempont például, hogy a felvetett kutatási kérdésekre, a gyűjtött információkra és az ennek fényében tett megállapításokra tekinthetünk úgy, mint kölcsönös függésben lévő dolgok, melyek csupán relatív igazságokat képesek hordozni. Mindezt tovább torzíthatja továbbá a narrátor egyfajta

³⁴ Schopenhauerre nagy hatást gyakoroltak az Upanisadok és egyes korai buddhista szövegek. Egy időben buddhistának („*Buddhaist*”) vallotta magát bár sokan kritikával tárgyalták pesszimiztikus perspektíváját, lásd Lénárd Jenő, aki a magyarországi korai buddhista szakirodalom legalaposabb és legnépszerűbb könyvében, Dhammo-ban a 1912-ben külön fejezetet szentelt ennek a kérdésnek a tárgyalására (Lénárd, 1912: 39-41).

buddhista szemüvegén keresztüli észlelési folyamata.³⁵ A kölcsönös függőségi viszony és a relatív igazságok számbavételén túl, érdemes azzal számolnunk, hogy minden vizsgált dologra jellemző tulajdonság (a vizsgálatot végző személyt is beleértve) az, hogy folyamatosan átalakuló, pillanatnyi entitással bír (szkt. ksanika).³⁶ Ebből kifolyólag, csakis a *relatív igazság* szintjén tekintendő érvényes ismeretforrásként, vagy valóság elemként tekinthetünk rá.³⁷ A pillanatnyiság, a kölcsönös függés, a relativitás ideája korántsem idegen a pedagógia gyakorlatától, de eltérő kontextusban fordulhat elő. Bayles a *Pragmatizmus az oktatásban* című könyvében (Bayles, 1966: 1-13.) egy egész fejezetet szentel mindezen párhuzamban lévő gondolatok pedagógiai vetületéről. A pragmatista felfogásban Bayles szerint az életjelenségeket pusztán változó mintázatoknak kellene tekintenünk és tömören úgy fogalmazzuk: „a pragmatizmus, a relativitás komolyan vételének gyakorlata.”³⁸ (Bayles, 1966: 2.)

Szót kell ejtenünk még arról, hogy a részletesen kidolgozott Buddhista episztemológia, a Kr.u. 2-3. már században definiálta a valóság mibenlétét, bevezette a *kétféle igazság*, vagyis a *paramártha-szatja* (szkt. legfelsőbb valóság) és *szamvriti-szatja* (szkt. hétköznapi, konvencionális valóság) fogalmait (Fehér, 1995). A korabeli tudósok arra jutottak, hogy a folyamatosan változó és kölcsönös függőségben álló dolgok³⁹ buddhista nézőpontból a végső valóság szintjén üresség természetűek (szkt. *szvabháva-súnjam*).⁴⁰ A végső valóságról azt tanították, hogy az kizárólag közvetlen tapasztalás útján megvalósítható állapot.⁴¹ Ebből a nézőpontból, bármilyen forrást használ tehát egy kutatás, bármennyire megfelel a nyugati tudományos kritériumoknak (mérhető, megismételhető, verifikálható), mégis előfordulhat, hogy nem lesz több pusztán fikciónál. Mindemellett a keretek figyelmen kívül hagyása *érvényes, valós megismerést*⁴² tehet lehetővé egy adott pillanatban, amit a közvetlen pillanatnyi tapasztalat verifikálhat. Amíg Karl Popper (Popper, 1997) szerint a tudományos elméletek sosem lehetnek priori

³⁵ Bármennyire törekszik egy kutató objektív adatközlésre, egy kvalitatív, leíró, hermeneutikai megközelítésű munkában kikerülhetetlen a személyes narratíva.

³⁶ Szkt. ksana: pillanat, ksanika: pillanatnyi, momentumnyi

³⁷ A Kr.u. 2.-11. század között élt Nágárdzsuna, Vaszubandhu, Dignága, Dharmakírti, Csandrakírti és más híres buddhista tudósok, kiemelkedő munkákat hagytak az utókor számára a buddhista logika és episztemológia terén, ami a tudománykritikai szempontokat is új kontextusba helyezheti.

³⁸ „(...) *pragmatism is a matter of taking relativity seriously.*” (Bayles, 1966. 2.).

³⁹ Szkt. prátijja samutpáda: a függő keletkezés tizenkét tagú láncolata

⁴⁰ Szkt. szvabháva: öntermészet, önlét, lényeg; súnjam: üres

⁴¹ A dolgok valódi megértése maga a megvilágosodás, ami nem gondolkodás, nem logika, nem érzékszervi tapasztalás, hanem a jógácsára filozófia szerint pl. pusztán az úgynevezett szkt. jógi-pratjaksza (fogalmi gondolkodással sem szennyezett, közvetlen, torzítatlan tapasztalás) révén.

⁴² Szkt. pramána

értékesek és soha nem nyerhetnek minden kétséget kizáró tapasztalati bizonyítást,⁴³ így a tudományos elmélet lényegének kimutathatóvá válik a hamissága, azaz empirikusan falszifikálhatók az eredmények.

Mi a valóságos? Hol van az igazság és hol van a középút? Mi a helyes ismeretszerzés és mit tekinthetünk érvényes ismeretnek? Mindenkinél önállóan szükséges-e ezt kalibrálni? Minden korban és minden tapasztalati pillanatban újra vizsgálendő? Az adott pillanatban mindez befolyásolja a kedvünk vagy lelkiállapotunk? Ha nem, akkor miért találtak annyira sokféle, szélsőséges módszert és ösvényt a századfordulón – a spiritizma szellemidézéstől, a vegetarizmuson át a nudizmusig - az elveszett paradicsom megtalálására?

Mivel Sákjamuni Buddha a tudatról, a tapasztalásról és az ismeretszerzésről szóló tanításai 2500 év alatt sokféle kiegészítő kommentárral gazdagodtak, így az egyetemes filozófia történetében jelentős nyomokat hagytak ezek a kérdések.⁴⁴ Ha magunk mögött hagyjuk a fenti kérdéseket és visszatérünk a kutatás szekuláris céljához, a Nágárdzsuna⁴⁵ nevéhez köthető *madhjamaka* iskola fentebb ismertetett *kétféle igazság* tana és a *jógácsára*⁴⁶ iskola *három-jellegzetességének* (szkr. tri-laksana)⁴⁷ tétele elegendő támpontot adhat a szerző, vagy az olvasó számára a megismerésre tett halovány próbálkozások hiábavalóságának érzetét csillapítva az ingoványos jelenségvilágban.

A fentiek alapján, amennyiben kiindulópontnak tekintjük, hogy az érzékszervi tapasztalatok pusztán relatív igazságok megtapasztalását teszik lehetővé, akkor sincs semmi veszteni valónk! Sőt! A begyűjtött információk (önéletrajzi adatok, korabeli írott forrásművek szubjektív elemzései, a másodlagos vagy a kommentár irodalmak értelmezései és egyebek) relativizálása támogatja a kevésbé elfogult, letisztultabb kritikai hozzáállást, valamint az így nyert belátások folytonosan inspirálhatnak tovább arra, hogy élesebb, fókuszáltabb legyen *éber*⁴⁸ figyelmünk a vizsgálódás során. Ez a fajta törekvés támogatja azt a kutatóban, hogy a nézőpontok dinamikusan változhassanak, ami már önmagában elkönnyvelhető nyereségként, a kutatás végeredményétől függetlenül. Olyan nézőpontokat is megismerhetünk, amit 100 éve gyakorolt valaki és olyan gondolatokat

⁴³ A tiszta egzisztenciális állítások viszont verifikálhatóak.

⁴⁴ A kutatás szempontjából, a 19-20. század legmarkánsabb példái erre: F. Nietzsche, A. Schopenhauer, L. Wittgenstein, E. Husserl, M. Heidegger, C. Jaspers, M. Buber, A. N. Whitehead.

⁴⁵ Nágárdzsuna (~ Kr.u. 150-250), a

⁴⁶ Szkt. jógácsára: kr.u. 2-3. századra tehető kidolgozott buddhista filozófia és pszichológia jelentős iskolája (a szó jelentése: a jóga gyakorlat útján járó)

⁴⁷ Szkt. tri laksana: három jelleg, jegy, jellegzetesség (a tudat képzelet jellege, függő és üresség természete)

⁴⁸ Szkt. szati - éberség

tart fontosnak tárgyalni, mint: *A törekvés, mint az objektív valóság tendencia alakulása* vagy *Leírás-e a tudomány vagy megszorítás?* (Pikler, 1909: 114, 146)

A nézőpontok dinamikus változtatásának készsége, egy olyasféle rugalmasság alapja, ami véleményem szerint a tanulmányunkban tárgyalt életreform jelenségek kibontakozása mögött is meghúzódik, függetlenül attól, hogy milyen vallási, világnézeti meggyőződés ad ehhez kiinduló pontot.

Akikben további tudománykritikai kérdések fogalmazódnak meg a fenti bevezető alapján, vagy részletesebben kívánnak elmélyedni a buddhista tudományelméleti háttérben, azok számára hozzáférhetőek olyan kortárs szakirodalmak, melyben a keleti és nyugati tudományos szempontok egyidejűleg kerülnek tárgyalásra. Példaként említendő, hogy Farkas Attila Márton⁴⁹ *Céljainkon túl* című könyvében (Farkas, 2020) a 21. század lendületes frissességével, humorosan foglalkozik a tudat, az idő és a valóság kérdéseivel az ironikus ellenhatásoktól, a szubjektív öröklétén át, az implikált tudásig a létben. A hagyományos szubjektív-objektív tudomány és ismeretszerzés megítélésében rejlő ellentétének feloldásában nyújthat segítséget Porosz Tibor kiváló pszichológiai és társadalomtudományi szempontokat vizsgáló tanulmány kötete. Ennek előszavában, olyan határozott kérdések és felvetések találhatók többek között, mely szerint eleve indokolatlan a szubjektív-objektív merev dichotómia fenntartása, éppúgy, mint a buddhizmus és a tudomány értelmetlen szembeállítása (Porosz, 2018: 7.). A *Szubjektív tudomány, objektív tudás* című kötet előzményeként is felfogható, 2009-ben megrendezett XIV. Magyar Kognitív Tudományok Konferenciája kapcsán megjelenő *Szubjektív tudás, objektív tudomány* című tanulmánykötet (Csörgő és Szabados, 2009) szintén tartalmaz néhány ide vágó írást,⁵⁰ ami segíthet a keleti és nyugati szemléletű episztemológiai megközelítésekben eligazodni.

Buddhista nézőpontból összegezve megállapíthatjuk, hogy jóllehet minden mulandó, pillanatnyi és relatív, de a hétköznapi valóság szintjén határozottan érdemes tudományos kutatásokat végezni, valamint a tapasztalatokról, a következtetéseinkről összegzést írni. A helyes szándékon alapulva kimondottan üdvös belefogni egy neveléstörténeti kutatásba az egyéni és a társadalmi hasznosság szempontjából. Az együttérzésből fakadó oktatási, nevelési tevékenység - legyen szó szakrális vagy szekuláris tudás transferről, közvetlen vagy közvetett formában - minden korban valódi érték teremtő tevékenység, amely egyaránt hozzájárulhat a közösség, illetve az egyén fejlődéséhez, hozzásegítve azt a

⁴⁹ Farkas Attila Márton (1965–) buddhista tanító, egyiptológus, kulturális antropológus, publicista.

⁵⁰ Lásd: Polányi Mihály tacit (személyes) tudás elméletét járja körül Paksi (Paksi, 2009)

konstruktív életszemlélet és életvezetés kialakításához.⁵¹ Amint a századforduló utáni keresztény egyházi oktatás keretein belül is számos példa mutatta (például Ward Mária, Prohászka Ottokár), úgy a keleti filozófiák pedagógiai gyakorlatában is észlelhető volt, hogy az együttérző, mások boldogságára törekvő ember gyakorlata és társadalmi hasznosságú tudásának átadása egyfajta nemes értelmű szolgálatként értelmezhető. Ezzel a dimenzióval nyugaton többnyire a vallásos neveléssel foglalkozó tanulmányok foglalkoztak korábban.

Leo Tolsztoj, az életreform és reformpedagógia ikonikus alakja így fogalmazott az egyik munkájában 1886-ban: „*Minden férfi és nő arra hivatott, hogy a többi ember szolgálatára legyen.*” (Tolstoy, 2021).⁵² Az egykori teozófus prófétajelölt Jiddu Krishnamurti⁵³ 1915-ben magyarul megjelent írása, *A nevelés, mint szolgálat* (Krishnamurti, 1915), már címében is erre a lényeges szempontra hívta fel a figyelmet. Az emberiség egyetemes történetében, a pedagógián és a neveléstudományon túl a vallás, a filozófia, az orvostudomány, a művészet és számos egyéb területen beigazolódott, hogy az ismeretszerzés, az ismeretek átadása, s az ehhez szorosan kapcsolódó kutatási tevékenység nem csupán bürokratikus kötelesség vagy egocentrikus passzió, hanem egyfajta létszükséglet, karitatív cselekedet is egyben (lásd: környezetvédelem, orvoslás-gyógyítás, mentálhigiénia stb.). Itt újra érdemes megemlítenünk Szvámí Vivékánanda nevét, hiszen a hindu jóga rendszerek hagyományos tanításai szintén hasonló motivációs háttérrel rendelkeznek. A *Bhagavad-gítából*⁵⁴ ismertté vált Karma Jóga⁵⁵ ösvény esszenciáját Vivékánanda munkáiból, már az 1890-es évektől széles körben megismerhette a nyugati világ. A *Karma Jóga, avagy A cselekvés jógája* (Vivékánanda, 2000) című gyűjteményben a másokért való önzetlen cselekvés, mint szellemi felébredési gyakorlat helyeződött a középpontba. A századforduló táján rengetegen olvasták a magyar értelmiségi körökben, a hatalmas példányszámban kiadott, több nyelvre lefordított, mai napig népszerű könyvet.⁵⁶ Ezek az eszmék, kísértetiesen hasonlóan bukkantak fel Leo Tolsztoj írásaiban.⁵⁷ Spontán módon beépültek a mindennapi életvezetési gyakorlatába az életreform ismert szereplőinek, megjelentek a kommunák, a

⁵¹ Számos inspiráló gondolatot találunk e téma kapcsán Bábosik István munkáiban (1999, 2005, 2020)

⁵² „*The vocation of every man and woman is to serve other people.*” (Tolstoy, 1904. Note to Chapter XL.)

⁵³ J. Krishnamurti (1895-1986) indiai születésű filozófus, író, pedagógus, a Teozófus Társaság egykori messiás jelöltje, aki Indiában, Amerikában és Angliában is oktatási központokat hozott létre.

⁵⁴ A Mahábhárata c. nagy hindu eposznak a 18. fejezete.

⁵⁵ Egyike a négy klasszikus jóga márgának (megvalósítási ösvénynek)

⁵⁶ Baktay Ervin, Weninger Antal, Pető András és számos teozófus könyvespolcán volt megtalálható.

⁵⁷ Többek között Leo Tolstoy: *My Religion* (1885) könyvében.

művésztelepek vagy a kertvárosi kisközösségek színterén. A fentiek tükrében jobban érthető, hogy a jelen munka a tudományos elvárások figyelembevételén túl miért szentel külön fejezetet annak, hogy felhívja a figyelmét a közösségi értékeket támogató indiai eredetű filozófiai, kulturális hatásokra. Közvetlenül szeretne rámutatni a minden lény boldogságára törekvő mahájána buddhizmus bódhiszattva⁵⁸ eszmény gyakorlatára, hiszen ezek visszatérő motívumok a vizsgált európai életreform mozgalmakban (a kistermelő kommunák mindennapjaiban). Nem csak önmaguk vagy egy kisközösség, hanem a szélesebb társadalom megmentését célozták törekvéseik. Fontos hangsúlyozni, hogy napjaink neveléstudományi diskurzusai számára is számos fontos szempontot fogalmaznak meg a buddhista szerzetesek pedagógiai témájú munkái (Bodhi, 1997). Jól jelzi ezt, hogy 1992-ben, egy a nevelés és oktatás aktuális kérdéseivel foglalkozó konferencián,⁵⁹ Öszentsége, Tenzin Gyatso a 14. Dalai Láma maga is felhívta a figyelmet arra, hogy az oktatás színvonala napjainkban valójában megfelelő, mert biztosítani tudja a szükséges képességek fejlesztését és az eszközöket is (infrastruktúra, technológia), hogy megoldhassuk a személyes problémáinkat miközben a világ fejlődését is szolgáljuk, az emberiség ennek ellenére mégis számtalan problémával szembesül (Tenzin, 1995: 82). Napjaink világproblémái kísértetiesen hasonlítanak a több, mint 100 éve már megtapasztalt válságjelenségekhez, mint a háború, az erőszak, a környezetszennyezés, az éhínség, és a sort még folytathatnánk. A buddhizmus mindennek okát a túlzott én-központúságban látja. Ha nem ismerjük fel, hogy mindannyian függő viszonyban vagyunk, akkor csakis részleges megoldásokhoz juthatunk, amelyek minden élő- és érzőlény számára hátrányt okozhatnak, amely kedvezőtlen hatás a dominóelv logikája szerint, idővel újra visszatér hozzánk. Ugyanis nincs elszigetelten létező úgynevezett *saját-probléma* megoldás, azokat csakis a társas- és a környezeti kapcsolódásaink legteljesebb éber, tudatos felismerésével tudjuk felszámolni. Öszentsége úgy véli, hogy a legtöbb probléma a társadalomban az én-központúságból ered és ezért szorgalmazza a társadalmi felelősségvállalás szükségességét, valamint az oktatásban a specializációk egyfajta beszűkítő látásmódja helyett, a világ tágas spektrumú tapasztalási módját. Ezek azok a szempontok, amelyeket már az életreformerek is felismertek és alkalmaztak különböző pedagógiai reformelképzeléseikben (ennek kitűnő, máig is népszerű példája a

⁵⁸ Szkt. mahájána – nagy szekér, széles ösvény (egyike a 2 - más csoportosítások szerint a 3, vagy 5) fő buddhista irányzatnak, melyben a teljes megvilágosodás elérése nem öncélú, hanem minden érző lény javára történik

⁵⁹ *Az egyetemes felelősség és az oktatás* című workshop, India, 1992. november 12. (Workshop on Universal Responsibility and Education. India International Centre)

Waldorf pedagógia). Az együttérzésen alapuló, ugyanakkor felelősségteljes tudományos munka az egész emberi társadalmat érintő, olyan támogató szempontrendszert kínál, melyet vallási hovatartozástól függetlenül alkalmazhat bárki a gyakorlatban, a tudományos kutatások során és a felvetett tudományos problémák megoldásaiban. Mindezen értékek kultiválásának egyik fontos kulcsa a pedagógia! Ahogy ezt a Dalai Láma megfogalmazta: „Az oktatásra eszközként tekintek. Az eszköz helyes, vagy helytelen használata az alapvető emberi motivációinktól, indítékainkat meghatározó spiritualitástól függ.”⁶⁰ Látható, hogy a lelki és a szellemi összetevőknek egyaránt nagy jelentősége van ebben az érzékeny folyamatban.

A fentebb ismertetett szempontokat kiegészítve megállapíthatjuk, hogy az elmélet és a gyakorlat, valamint a keleti filozófiák és a nyugati tudományos megközelítés harmonikus integrálásának szándékával az egyén külső és belső (materiális, lelki, szellemi) szabadság vágya bárkit és bármikor, spontán módon is eljuttathat ahhoz a felismeréshez, hogy a pedagógia történeti kutatás keretei sincsenek betonból. Nem szükséges, hogy az ilyen irányú vizsgálódás kizárólag a neveléstudomány és a pedagógia megszokott narratíváira korlátozódjon, sőt kimondottan üdvös lehet ezeken túlmutató átfogó szemlélet alkalmazása (Kéri, 2015). Ez az interdiszciplináris megközelítés magában foglalhatná a filozófia vagy bármely egyéb tudományterület ismereteinek integrálását, aminek egyik kísérlete a fenti buddhista filozófiai szempontokat is tárgyaló tudománykritikai kitérő. Nagyon inspiráló volt ebből a szempontból Kéri Katalin *A tudás kapui* című neveléstudományi szöveggyűjteménye (Kéri, 1995), amely nem próbál sugalmazni semmit, csupán összerakosgatja a *mozaikokat*, és ezáltal kínál sokféle nézőpontot az olvasónak.⁶¹ Amennyiben következetesen alkalmazzuk ezt a széles horizontú megközelítést és átjárhatóságot, akkor a pedagógiatörténeti kutatásban nem csupán a szűkebb értelemben vett nevelés, oktatás változó körülményeit (tér, idő), változó kísérő jelenségeit (gazdaság, politika, társadalmi struktúrák, etika) vagy változó szereplőit (gyermek, felnőtt, tanuló, tanító stb.) vehetjük figyelembe (Kontra, 2011; Falus, 2000), hanem párhuzamosan többféle egyéb nézőpont érvényesülhet. Mindeközben a kutató magát az örökös változás tapasztalati tényét is szem előtt tudja tartani. Megteremthetjük ezzel annak a lehetőségét, hogy egy tudományos munka, a történeti adatokba való

⁶⁰ „I consider education to be an instrument. Whether that instrument is used rightly or wrongly depends on our basic human motivation, on the spirituality that informs our motives.” (Tenzin, 1995: 83.)

⁶¹ A kötetben Sákjamuni Buddha, Platón, Konfúcius, Lao-ce jól megfér egymással, miközben, a Zsoltárok, a Bhagavad Gítá, a Talmud, a Korán, Comenius, Goethe, Rousseau, Herbart, Dewey és Pestalozzi is felbukkan a neveléstörténet hatalmas tárházából.

betekintés által létünk legfontosabb dimenzióihoz nyithat kaput. Miként ezt az életreform és a buddhista tanítások által megérintett világhírű magyar festőművész, Mednyánszky László megfogalmazta: „*A mulandóságban legjobban érezni az örökkévalóságot.*” (Szűcs, 2003: 355.). Ezzel eljutottunk a mulandóság kérdésköréhez.

A történelmi-társadalmi valóság megismerésére irányuló tudományos kutatás mindig összetett változókon alapuló, képlékeny folyamat, amiben az örökkévalóságról áhító, mulandó individuum (kutató) egy változó elemként szerepel más folyamatosan változó elemekkel kölcsönhatásban. Esetünkben ez a filozófiai hangvételű kitérő azért fontos, mert a mulandóság, a *folytonos változás*⁶² ténye és a folyamatos kölcsönhatásban (függésben) levés a legfontosabb tantételei között szerepel magának a buddhista filozófiának és gyakorlatnak. A legtöbb keleti ember számára az egész lét jellemzője a körforgás (szkt. *szamszára*), amiben a dolgok felbukkannak és eltűnnek, majd ismét megjelennek. Ebben a tekintetben a védikus, a hindu, a jóga, a buddhista és más keleti szemléletek párhuzamot mutatnak. A *változás*, a mulandóság, a pillanatnyiság, a tapasztalható jelenség világunk sajátossága. A buddhista filozófia azért fordít különösen nagy figyelmet erre, mert szenvedésteli tapasztalataink egyik alapvető okaként jelöli meg.⁶³ Ennek a tapasztalatnak megértése lehet a szellemi értelemben vett megszabadulásunk kulcsa is. Olyannyira elemi emberi tapasztalat ez, hogy a munkánkban vizsgált életreform esetén gyakran a mulandóság elemi felismerésének személyes traumájával találkozhatunk. A mulandóság nem teljes körű megértése, egyes személyek esetében, kevéssé szerencsés módon pesszimizmust (Schopenhauer), vagy depressziót (Nietzsche) idézhetett elő, míg szerencsés esetben elvezetett az úgynevezett *kiút keresési reakcióhoz*, egy-egy transzformatív erővel bíró művészeti alkotás megszületéséhez, esetleg valamely életreform kommunához való csatlakozáshoz, vagy akár egy közösség önálló megszervezéséhez. A változást nem tekinthetjük szükségszerűen rossznak vagy felszámolandónak az emberi világban, hiszen sokféle értelemben tudja elősegíteni az adaptációs folyamatokat.⁶⁴ A jelen tudományos kutatás folyamatát végig kísérte az a tapasztalati tény, hogy a levont következtetések, a pillanatnyi felismerések sem voltak állandóak, hanem szerencsés esetben folyamatosan megújultak és talán az utolsó záró mondatra tett ponttal sem érnek majd véget.

⁶² Buddhista kontextusban szkt. *anitéja* – nem-állandó (mulandó, állandótlan). A jelenségek három alapvető jellegzetességének (*tri-laksana*) az egyike.

⁶³ A három féle szenvedés típus közül az egyik, a változás-szenvedése (szkt. *parináma-dukkha*).

⁶⁴ Figyelemreméltó, hogy Kant nyomán Konrad Lorenz is kiválóan megfogalmazta az evolúciós episztemológia elméleteiben, hogy a változó jelenségekhez való alkalmazkodás egyfajta tudásszerzés.

A tudományos munkásságunkban, a pedagógiai vonatkozású tevékenységeinkben, az egyetemes emberi létünk tekintetében is eredményességünk és boldogságunk fontos kulcsa tehát, ha életünk részévé válik a folytonos változás tényének belátása. Ez a sokszor nihilista félreértelmezések áldozatává váló, valójában felszabadító erőjű tanítás, az a *titkos kulcs*, ami folyamatosan és dinamikusan ösztönözheti, frissen tarthatja a vizsgált (változó) jelenségek megismerésének, megértésének vágyát a kutatóban, mert a változó jelenségek szakadatlan újraértékelése, elengedhetetlen a jelen valóságunk megértéséhez. Előfordulhat az is, amit Hamvas Béla vizionált egykoron: „*mihelyt meg akar érteni valamit, érthetetlené válik, ha nem akar megérteni semmit, azonnal érzékelhetően egyszerű. Ha az ember a tárgy, személy mögé nyúl, nem fogta meg a valóságot, a valóság 'ez alatt' van.*” (Hamvas, 2016: 60). Tekintsük tehát ezt a kutatást egy izgalmas kísérletnek, amiben a fentebb tárgyalt szándékok, irányelvek, eszmék, igyekeznek összhangba rendeződni egy egzakt tudományos munkafolyamat révén és próbálnak hozzásegíteni az 'ez alatti' megértéséhez. Végezetül, vagyis 'kezdetül' szólva, bízom benne, hogy az előszóban tárgyalt indiai kultúrkörből származó, többségében buddhista világnézeti, filozófiai, gyakorlati elemek valóban segíthetik mélyebb kontextusba helyezni az egyes életreform törekvéseket, hiszen ezen elemek sokféle módon és mértékben befolyásolták a kutatásban említésre kerülő személyek egyéni életútját, pedagógiai munkásságát, személyes motivációit.

1.2. A kutatás bemutatása és kutatástörténeti háttér

„*E tudományok anyagát a történelmi-társadalmi-valóság képezi, amennyiben az, mint történelmi ismeret megrögződött az emberiség tudatában... a jelenlegi állapoton túl terjedő ismeret pedig a tudomány számára megközelíthetővé vált. Bármilyen mérhetetlen ez az anyag, hiányos volta mégis szembetűnő.*”
Wilhelm Dilthey⁶⁵

A neveléstudomány a 20. század második felétől egyre nagyobb figyelmet szentel a neveléstörténeti munkáknak. A nemzetközi makró folyamatok általános összefoglaló tanulmányai mellett, sorban jelennek meg az egyes nemzetállami dimenziókat feltáró kutatások világszerte. A neveléstörténeten belül megfogalmazódott a Kelet-Nyugat párbeszéd szükségessége néhány évtizede. Mivel a *Kelet* kifejezés annyira hatalmas és összetett *kulturális elegyet* alkot (erről később még bővebben szólunk), hogy joggal formáltak kritikát és fejezték ki ezzel kapcsolatban kétségeiket korábban a kutatók, hogy

⁶⁵ Dilthey, 2004: 38.

a hatalmas kulturális különbségek egyáltalán lehetővé teszik-e, hogy Európa értően tudja feldolgozni, megérteni a Távol-Keleten zajló nevelési, oktatási folyamatokat (Hayhoe és Pan, 1996). Emellett fontos annak hangsúlyozása, hogy a Távol-Kelet fogalmának értelmezési terén belül, maga az indiai kultúrkör sem alkot homogén egységet. Még mindig feltárássra és szisztematizálásra várnak az egyes oktatási, nevelési modellek a sajátos vallási kontextusok miatt (például dzsaina, szikh, bahá-i és más vallások). Nem csupán a történeti korszakolás, vagy a vallási-, filozófiai sokszínűség, hanem a társadalmi struktúrák (kasztok, rasszok) figyelembevétele is szükséges ahhoz, hogy adekvát megállapítások születhessenek ezen modellek és módszerek kapcsán. Példaként említendő továbbá, hogy maga a buddhista nevelés, oktatás korai és kortárs módozatai jelentősen eltérőek az egyes irányzatokban (théraváda, zen, vadzsrajána, dzogcsen és mások). A szerzetesi és világi képzéseknek is megvannak az eltérő pedagógiai vetületei. A korai védikus oktatási modell sem értelmezhető két-három évezredes viszonylatban általános közoktatási példaként. Hindu kontextusban ez később kimondottan az indiai bráhmín (papi kaszt) elitképzését formálta, miközben napjainkban a szélesebb társadalmi réteget célzó szemléletformálás részeként integrálódik mindez India oktatás politikájába. A Kelet-Nyugat párbeszéd részeként, a 2000-es évek óta mindkét oldalon növekvő számú érdeklődés mutatkozik az együttműködésre, ami talán megoldást jelenthet a nehézségek áthidalására, a közös nyelv megtalálására és az eltérő kultúrák egymást támogató kooperációjára. A nemzetközi diskurzusokba - ezen belül, elsősorban a közép-kelet-európai recepciótörténet keretébe - beleágyazódnak a magyar vonatkozású pedagógiatörténeti kutatások⁶⁶ és egyetemes neveléstörténetet gazdagítják. Az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó hatások európai recepciójának vizsgálata remélhetőleg a komparatív tanulmányok alapját képezhetik majd a jövőben.

Az alábbi tanulmány szervesen kapcsolódik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar (ELTE PPK) Neveléstudományi Doktori Iskola Elméleti Programjának részeként, az ELTE PPK Történeti, Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoportjának több évtizede folyó neveléstörténeti kutatási projektjéhez,⁶⁷ valamint az 1995-ben, Németh András és Vincze Beatrix által alapított Magyarországi

⁶⁶ A reformpedagógia recepció történetének kutatásához hazai viszonylatban az MTA Neveléstörténeti Albizottságának folyóirata, a *Pedagógiatörténeti Szemle*, illetve az MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság ONK-hoz kapcsolódó sorozata, az *Új kutatások a neveléstudományban* kötetei, nemzetközi szinten pedig az 1961 óta működő *Paedagogica Historica*, valamint egyéb, a SCOPUS által jegyzett, magas impakt faktorral rendelkező (SCOPUS Indexed Journals in Education) folyóiratok bő forrás anyaggal szolgálnak.

⁶⁷ OTKA T 22253 Reformpedagógiai irányzatok összehasonlító vizsgálata.

Reformpedagógiai Egyesület tevékenységeihez. A kutatócsoport által korábban publikált, szerteágazó neveléstörténeti anyagokban, a pedagógiatörténeten belül kiemelt figyelmet kapott az életreform-törekvések és reformpedagógia közvetlen kapcsolata,⁶⁸ ami a nemzetközi és a hazai szintén új színezetet adott a reformpedagógia korábbi diskurzusainak. (például: Németh és Skiera, 1999; Hopfner és Németh, 2008; Németh és Pirka, 2013; Németh, Pukánszky és Pirka, 2014; Vincze, 2018). A fenti kutatások szemléletformáló hatása megjelenik a kutatói közösség tagjainak múzeumpedagógia történeti, továbbá művészettörténeti, táncpedagógiai, zenepedagógiai, gyógypedagógia témájú munkáiban.

A neveléstudományi és ezen belül a pedagógia reform témájával foglalkozó művek közös jellemzője, a mozgalom definiálására és kialakulásának folyamataira irányuló részletek feltárásán túl, a szisztematikus recepciótörténet konstruálására/rekonstruálásra törekvés (Vincze, 2018). Az életreform pedagógiai jelentőségének feltárása rengeteg feladatot rejt, mert az *életreform* globálisan megmutatkozó társadalmi jelenségei mögött sokrétű, ellentmondásos eszmék, megvalósítási utak, különféle egyedi arculatú nemzetállami törekvések, eltérő oktatási rendszerek és politikai szabályozások húzódnak meg (Németh R., 2013b). További kérdéseket vet fel, hogy maga a téma milyen alapvető neveléstörténeti ismeretekre támaszkodhat kiindulópontként, mert az összehasonlítás alapja időben és térben is rendkívül kiterjedt.

Makroszinten, a fenti szempontok jelentik az igazi kihívást a globális (egyetemes) összehasonlító neveléstörténeti tanulmányok esetén (Kéri, 2006; Salimova és Dodde, 2000). A nemzetközi, illetve a hazai vonatkozású, regionális nézőpontú vizsgálatok során további szempontot jelent, hogy a kapcsolódó mozgalmak szereplői rendkívül kiterjedt személyes kapcsolati hálókba fonódnak össze. A magyar viszonylatban is összetettnek mutató kapcsolatháló feltérképezésére és/vagy vizuális megjelenítésére több kísérlet született (Boreczky, 2013; Daru, Vincze és Németh 2022). Az egyes országok életreform törekvéseivel foglalkozó tanulmányokból kitűnik, hogy a téma tárgyalása során a pedagógiai nézőpont csupán parciális formában jelenik meg a társadalomtörténeti, szociológiai, művészettörténeti megközelítések mellett. Mindennek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a teljesebb kép megrajzolásához az európai nézőponton

⁶⁸ OTKA K 111833 Reformpedagógia és életreform – recepciók tendenciák, intézményesítési folyamatok.

túlmutató, szintézisre törekvő összehangolásra van szükség.⁶⁹ A Buchholz és társainak (Buchholz at. al., 2001) kooperációja révén született, kimondottan életreform vonatkozású, két részes tanulmánykötet⁷⁰ már igyekezett mindezt szem előtt tartani. A jelen kutatást megelőző saját publikációk eredményei, szintén tudatos kooperációból születtek (*Földiné és Komár*, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020b, 2023). Ezen eredményekkel szeretnénk egyben hangsúlyozni az eltérő nézőpontok integrálásának hasznosságát a kutatásaink során.

Ezen korábbi tanulmányok tapasztalatait figyelembe véve, újra gondoltuk és pontosítottuk a tér-idő változókat (földrajzi hatókör és korszakolás). A hazai recepciótörténet feldolgozása során indokoltta vált figyelembe venni a magyar történelem sajátos eseményeit és ennek okán a forráskutatásnál kiterjesztésre került a térbeli fókusz az úgynevezett Trianon előtti Osztrák-Magyar Monarchia és ezen belül a magyar királyság területére (beleértve Erdélyt, Dél-Vidéket, Felvidéket stb.). Számos magyar nyelvű folyóirat, publikáció jelent meg ezeken területeken, valamint kulcsfontosságú személyek, mint Kőrösi Csoma Sándor, Bicsérdy Béla, Balázs Ferenc, Vámbéry Ármin, Mednyánszky László, Hollósy Simon stb.), vagy életreform kommunák (nagybányai művésztelep, Ada Kaleh)⁷¹ kötődtek ezekhez a régiókhoz.

A korszakolás tekintetében a vizsgált történeti periódus, az előzmények és a lecsengés idejét egyaránt felölelve, az 1870-es évektől a második világháborút követő néhány évig terjed (~1950), a korábbi nemzetközi és hazai kutatások mintájához igazodva.⁷² Ez a nagyjából 70-80 évet felölelő időkeret, esetünkben a kutatási fókusz és a vizsgált személyek, illetve publikációik könnyebb kezelhetősége miatt nem szigorú kronológiai sorrendben tárgyalandók. Számunkra a lineáris korszakolás azért nem tűnt relevánsnak, mert elsősorban az egyéni életutak, életpályák, életművek mentén vizsgáljuk az indiai kulturális hatásokat, melyek személyenként különböző módon ívelik át ezen időszakot. Amennyiben ezt a korszakot, valaki a gazdasági, a politikai és a társadalmi események alakulásának figyelembevételével kívánja mégis részekre bontani további mikró szintű vizsgálatok miatt, akkor a nemzetközi korszakolási modelleket lehet követni. A

⁶⁹ Szakmai konferenciákon (lásd ISCHE) és egyéb tudományos fórumokon megjelenik ez a fajta együttműködés, de komplex, minden országra kiterjedő összehasonlító munka tudomásom szerint még nem készült ez ideig.

⁷⁰ Magyar nyelven olvasható Buchholz életreform elemeket összefoglaló cikke és ugyan ebben a kötetben az európai és az amerikai folyamatokat összefoglaló mű Doucet et.al (Németh és Skiera, 2018: 99-105; 161-171)

⁷¹ Ada Kaleh, egy egykor törökök lakta kis dunai sziget, ahol Bicsérdy megalapította életreform kommunáját, 1972-ben, a Vaskapu I. vízerőmű gátjának megépítése után, a felduzzasztott folyó elnyelte.

⁷² Elsősorban Wolfgang Krabbe, Meike Baader, Kai Buchholz és Németh András munkái alapján.

reformpedagógia történeti periodizációját tárgyalja (*Hansen-Schaberg és Schonig, 2007*), mely szerint számos, eltérő korszakhatár kijelölés használatos (1890–1910/20, 1920–1933, 1945–1960) (*Vincze, 2018. 38*).

Az általunk ideálisnak tekintett korszakolás 3 főbb szakasza:

1. 1870-es évektől az I. világháborúig (vagy 1900-ig)
2. A két világháború közötti periódus
3. A II. világháború kitörésétől hozzávetőleg 1950-ig

A jelen kutatás kiinduló pontjaként tekintettük, hogy 19-20. század fordulóján kibontakozó pedagógia reformok és az életreform vonatkozásában, az egyéni, valamint a közösségi reformok mögött meghúzódó társadalmi, gazdasági, politikai és egyéb dimenziók mellett, a testi-lelki dimenziók, a vallásossághoz, spiritualitáshoz való erőteljes kapcsolódás jelensége már körvonalazódott néhány korábbi tudományos munkában (*Buchholz, 2018; Baader, 2004; Németh, 2013*). Ebből kifolyólag indokoltta vált a hazai tendenciák és recepciók folyamatok spirituális, vallásos dimenzióinak mélyebb feltárása, aminek az alap motívumait Németh András is tárgyalja az új-vallásos mozgalmakkal foglalkozó cikkében (*Németh, 2023*).

A feltételezett életreform, pedagógiai reform és távol-keleti kölcsönhatások háttérben húzódik, hogy ez volt az historikus korszak, ahol a pedagógiatörténet szempontjából alapvetően rengeteg átalakulás zajlott hazánkban a szervezett oktatás tekintetében (Racio Educationis, népiskolák, polgári iskolák, kisdiedóvó intézmények, újra szervezett pedagógusképzés, a nőnevelés kérdése stb.) (Orosz, 1978; Pukánszky és Németh, 1996), ami alapjaiban kérdőjelezte meg a korábbi merev gyakorlatot. Mindeközben az orientalisztika és az összehasonlító nyelvtudományok irányába is egyre élénkebb érdeklődés mutatkozott (Négyesi, 2013) és amint a korábbi fejezetekben szó esett már róla, a Távol-Kelettel kapcsolatos tudományos eredmények ismertté válása a szélesebb társadalmi rétegek körében, haladóbb gondolkodásra, nyitottságra és öndefiníálásra készítette az egyént. Az aktuálpolitikai rendelkezések, közöttük a felekezeti iskolák államosítási törekvései (1880-tól), vagy az 1918-as Vallás-, Köznevelésiügyi Minisztérium köznevelési programjának (Orosz, 1978: 141, 478-480) nyomásával párhuzamosan, a sok esetben kelethez köthető újvallásos mozgalmak az egyházi (elősorban keresztény) és hitéleti oktatás reformjait is szükségszerűen kikényszerítették és új irányokba terelték (Németh, 2009: 26-56).

A Távol-Kelet és azon belül az indiai kultúrához kapcsolódó hatások elemző vizsgálata kapcsán fontos háttér tényezőknek tekintjük, hogy az alapvetően judeo-keresztény társadalmi környezetben, a korabeli európai mintákkal párhuzamosan Magyarországon is élénk szellemi pezsgés mutatkozott, különösen a polgári felső középosztályban. Jelentősen felerősödtek az okkult mozgalmak. Teozófusok, spiritisták, szabadkőművesek, rózsakeresztesek, szomnanbulisták, delejezők és egyéb kvázi-vallásos mozgalmak színes kavalkádja vonzotta magához a spirituális útkeresőket (Ráta, 1988; Tarján, 2002; Gyimesi, 2011; Pokorny és Winter, 2021).

Arany Zsuzsa ennek az irodalmi vetületét tárgyalja előszeretettel. Tanulmányaiban Csáth Géza, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és más magyar írók, költők ilyen irányú kapcsolódásaival ismerkedhetünk meg. A 2020-ban megjelent, a *Szellemidézések abszintje* című cikke nagyszerű betekintést ad Kosztolányi életén és kapcsolati hálóján keresztül, a spiritualitással, okkultizmussal, vegetárius és egyéb eszmékkel⁷³ gazdagon átszőtt életreformok összetett társadalmi jelenségébe (Arany, 2020: 147-156). A budapesti vagy egyéb magyar nagyvárosi, polgári lakásokban tartott titkos szeánszok, szellemidézések, vagy tisztes kávéházi körökben tartott filozófiai diskurzusok közepette, a 19-20. század fordulóján kivirágzó életreform folyamatokban és pedagógiai reformokban, itthon is olyan motívumok keveregtek, melyekben kezdettől fogva párhuzamokat véltünk felfedezni a hindu, a buddhista és a jógikus világszemlélettel (karma, reinkarnáció, önfelfedezés, felelősségvállalás, környezettudatosság). Ezen feltevések idővel egyre több megerősítést nyertek a különböző szereplők naplói, levelezései, biográfiai, önéletrajzi írásai alapján, valamint a téma kapcsán növekvő számban megjelenő magyar publikációk révén. A századforduló táján kibontakozó pedagógiai reformokra hatást gyakorló vallásos, újvallásos, spirituális hatások mögött sok esetben előbukkantak az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó vonatkozások. Az ELTE PPK Történeti, Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport tagjaként, az életreform kutatási projekteken aktívan közreműködő munkatársammal, Komár Lajossal (TKBF, ELTE PPK NDI) 2015 és 2023 között számos hazai és nemzetközi pedagógiai konferencián adódott lehetőség ez irányú kutatásaink részeredményeinek bemutatására (Berlin, Debrecen, Graz, Szeged stb.). A Reformpedagógia és életreform – recepciók folyamatok tendenciák, intézményesülési folyamatok OTKA-kutatás (K 111833) által támogatott kutatási projekt részeként jelentek meg ezen eredményeink magyar és

⁷³ A gnoszticizmussal való ismerkedés, a spiritizma szeánszok, a jövőmondóktól kért predikciók és az elkötelezett növényi táplálkozás mind az író életútját színesítő elem.

nemzetközi tanulmánykötetekben⁷⁴ (Németh és Pirka, 2013; Németh, Stökl és Vincze, 2016; Németh és Vincze, 2017; Boreczky és Vincze, 2018; Németh és Skiera, 2018; Kempf, Vincze és Németh 2020). A jelen kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírt továbbá a Múcsarnokban 2018 szeptembere és 2019 januárja között megrendezett *Rejtett történetek* című összművészeti kiállítás, mely audiovizuális beavatást adott az érdeklődők számára az életreform mozgalmak színes világába, számos esetben utalva ezek pedagógiai vetületeire (pl. mozdulatművészet, a reformiskolák világa). Az indiai kultúrához kapcsolódó hindu, buddhista, jógikus és egyéb motívumok elméleti és gyakorlati vonatkozásai külön helyet kaptak a szisztematikus kiállításon⁷⁵ és az ahhoz szorosan kapcsolódó múzeumpedagógiai, művészeti eseményeken. Lehetőség nyílt továbbá a kiállítótér különleges hangulatában fürdőzve gyakorlati Jóga foglalkozást vezetnem a látogatóknak, mely témaspecifikus Hamvas Béla idézetek felolvasásával zárult. Két különleges művészeti előadásban igyekeztük továbbá az életreform elméletét és gyakorlatát a Kelet-Nyugat sajátos kölcsönhatásának tükrében bemutatni, a csend-hang, mozdulatlanság-mozgás kettősségének szimbolikus megjelenítésével; indiai mantrák és magyar népdalok (Kodály, Bartók nyomán), szitár-hegedű-gitár dallamok egybeolvasztásával.⁷⁶ A távol-keleti vonatkozások tekintetében különös tisztelettel és hálával idézem fel Vásáry Tamás (1933–) karmester, Sári László (1950–) író, tibetológus és Szathmári Botond (1957–), orientalista, vallásfilozófus neveit, akik tematikus tárlatvezetések során, az életreform motívumok mentén a személyes történeteikbe is betekintést engedtek (jóga, buddhizmus, meditáció és egyéb indiai kultúrához kapcsolódó kötődéseik, élményeik). Ily módon *további rejtett történetekbe*, és *az utópiák egyfajta tovább élésébe* is betekintést nyerhettek a kiállítások résztvevői.

A Múcsarnokban rendezett kiállítást követően az ELTE Életreform és Reformpedagógia kutatócsoport tagjai közös látogatást tettek⁷⁷ a kulcsszerepet játszó svájci Ascona melletti Monte Vèrita-n (Az Élet Hegye),⁷⁸ ahol az életreform és a távol-keleti hatások miatt számos újabb részletével ismerkedhettünk meg a múzeumban. A Monte Vèrita egykori tulajdonosának, a bankár és műgyűjtő, Eduard von der Heydt-nek (1982-1964) távol-

⁷⁴ Lásd MTMT az internetes források listájában.

⁷⁵ Ezúton szeretnénk kifejezni köszönetünket Dr. Fekete István (Kaczvinszky József közvetlen tanítványa, a www.kaczvinszky.hu honlap szerkesztője) közreműködéséért, a tábló anyagok elkészítésében.

⁷⁶ Előadók: Földiné Irtl Melinda - ének, hegedű; Földi Tamás - gitár, ütős hangszerek; Tóth Szabolcs – szitár. Az említett programok kapcsán készült felvételek egy része hozzáférhető YouTube felületen és a Múcsarnok hivatalos web oldalán.

⁷⁷ 2019. szeptember. ELTE PPK kari, kutatói utazási pályázat révén.

⁷⁸ A kultikus hely, színes világról bővebben: Böhme, 2018: 137-143, Green, 1986 és mások.

keleti műtárgy és képgyűjteményéből egy kézzel festett, eredeti tibeti buddhista thangka képet fedeztünk fel egy látogatók elől elzárt teremben, a könyvtár polcain buddhista és egyéb orientalista kötetek sorakoztak szintén Heydt hagyatékából (Ex libris jelzéssel). Árulkodóan hatott a közvetlen egyértelmű buddhista hatásokról a Zen teakert és a Teaház, valamint az egykori művészkommuná állandó lakóinak, Henri Oedenkovennek (1875-1935) és feleségének Ida Hofmannak (1864-1925), a természetes anyagból készült, lekerekített formákkal és hatalmas tetőterasszal rendelkező lakrészének kialakítása és elnevezése. Nem merő véletlenségből nevezték el ez utóbbit *Casa Anatta*-nak (Bollmann, 2017). A buddhista filozófia anattá (páli nyelvű) kifejezése,⁷⁹ az változatlan szubsztancia nélküliség tanítására utal, vagyis a lakórész nevének jelentése: az *én-nélküliség háza*. Ez markáns példája az elmélet és a gyakorlat integrálásának, mert a testre is úgy tekinthetünk, mint *valaminek a háza*, de a buddhizmus esetén ez a *valami*, nem a hindu szkt. *átman* (lélek, önmaga), hanem éppenséggel a szkt. *anátman* (*nem-lélek, önmagátlanság*) koncepciójára utal.

A terepkutatás részeként ellátogattunk Hermann Hesse egykori feltételezett meditációs, elvonuló barlangjába, egy közeli település melletti hegyoldalban. Az ott nyert benyomások megerősítették az általunk célzott keleti hatások hazai és nemzetközi vizsgálatának relevanciáját. Az inspirációk felhasználásával először konferencia előadás, majd 2023-ban tudományos munka született Hermann Hesse kapcsán, *Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában? Hermann Hesse Távol-keleti utazása* címmel (Földiné és Komár, 2022), melynek tanulmánykötetben való megjelenése nyomdai előkészítés alatt áll és 2024-ben várható a megjelenése.

A kutatási előzményekkel kapcsolatos összefoglalásképpen, egy saját tipológiai modellt hívtunk életre. A jelenleg hozzáférhető tudományos cikkekben és a doktori értekezésekben előforduló téma feldolgozási módszerek között, az alábbiakban ismertetett, négy nagy módszertani csoportot fedeztük fel (különöse tekintettel azon munkákra, amelyek közvetlenül kapcsolódtak a kutatási témánkhoz és befolyásolták az általunk végzett kutatás tervezését). A korábbi, kapcsolódó kutatások különböző fókuszait és problémafelvetéseinek típusait az alábbiak szerint kategorizálható:

⁷⁹ A szkt. *anátman* szó egy nehezen lefordítható szakkifejezés, itt az egyszerűség kedvéért – önmagátlanság értelemben használjuk. (an - fosztóképző, *átman* – lélek, lényeg, önmaga)

1. Valamely életreform **mozgalom** recepció történetének feltárása.⁸⁰
2. Az egyes életreform alkalmazási **területeinek** recepció történeti feltárása.⁸¹
3. **Szakirodalom feltárás** a mozgalmakon belül egy adott témakör vagy valamely lényegi motívum kapcsán:⁸²
 - a., kortárs, modern tudományos, retrospektív publikációk - 1945 után (történeti/ kritikai/összehasonlító szemléletben)
 - b., korabeli irodalom – 1945 előtt (történeti/ kritikai/ összehasonlító)
4. Korabeli **folyóiratok** tematikus feltárása:
 - a., adott téma szerint minden hozzáférhető sajtó anyag (téma, mozgalom, személy fókuszú).⁸³
 - b., adott témában szabott időperiódus szerinti szűrés (első világháború előtt, két világháború között stb.).⁸⁴
 - c., adott folyóirat összes évfolyama (például a Nyugat, Égi Világosság, Életreform magazin,⁸⁵ Népmívelés és mások)

A hazai és a nemzetközi életreform, valamint a pedagógia reformok recepciójának feltárása folyamatosan új irányokkal és ismeretekkel bővül, ezért a fenti csoportok, témakörök dinamikusan bővülnek. Évente célzott szakmai konferenciákat szervez a Reformpedagógiai Egyesület (Eger, Csopak, Budapest), hogy lehetőség nyíljon a közvetlen eszmecserére és együttműködésre. Jelenleg több részkutatás zajlik, amelyek

⁸⁰ Mozdulatművészet: Boreczky Ágnes és Fenyves Márk (2017); a vegetárius mozgalom: Németh András (2022), Kökény Tibor (2021); Bicsérdyzmus: Áprily Zoltán (2022); Spiritizmus: Tarjányi Eszter (2002), Gyimesi Júlia (2011) és egyéb mozgalmak.

⁸¹ A legfőbb területek (és a témákban publikáló szerzők): tánc (Fenyves Márk, Balogh Janka, Bolváry-Takács Gábor); zeneművészet (Pethő Villő, Daru Andrea); képzőművészet (Keserő Katalin, Gellér Katalin, Koch Judit, Óriné Nagy Cecília, Végvári Zsófia); irodalom (Arany Zsuzsanna, Kontsek András, Weiner Sennyei Tibor); kertváros, termelő közösségek, kolóniák, fürdőkultúra (Vincze Beatrix, Nagy Andrea, Németh András); nőmozgalmak (Szabolcs Éva, Császár Kinga, Kéri Katalin); reformpedagógiai irányzatok (Amati Gergely, Kissné Zs. Réka, Pajorné Kugelbauer Ida, Ehrenhard Skiera, H. Horváth Attila); ideológiai reform (Balogh Brigitta, Hársvölgyi Virág, Komár Lajos); gyógyászati reform (Földesi Renáta, Németh András, Vincze Beatrix); gyermekszoba, gyermekjáték (T. Szabó Júlia, Hársvölgyi Virág).

⁸² Németh A., Pukánszky B., E. Skiera és mások.

⁸³ Példa: megmentés motívum fókuszú kutatás Pirka (2010).

⁸⁴ Példák: Vincze (2010) – Kiútkeresési kísérletek a két világháború között; Bányász, Kovács és Pethő (2010) – Kodály koncepció két világháború között, vagy egy folyóirat teljes megjelenési állományában végzett keresés például Pap K. Tünde (2013) – A Nyugat; Ackermanné Kelő Kamilla (2013) – A Jövő Útjain című folyóirat sorozatban.

⁸⁵ Az Életreform magazin 7 éves történetében kiadott lapszámok tematikus szűrése jelenleg zajlik és az eddigi eredmények alapján elmondható, hogy számos távol-keleti téma is megjelenik cikkek, cikk részletek, vagy idézetek formájában, amiből jó néhány példa felhasználásra kerül jelen értekezésben is. Folyamatban van, ezek tételes összefoglalójáról készült tanulmány szerkesztés, tervezett bemutatása 2024 évben.

számunkra értékes kiegészítésekkel szolgálnak.⁸⁶ Érdeklődve várjuk többek között Dienes Misztérium-játékainak mélyebb ismertetését egy indiai vonatkozás miatt (Pethő Villő);⁸⁷ Hamvas Béla és az életreform új szempontból való tárgyalását (Pálkúti Anikó, Ruzsa Bence), illetve a Pető András pedagógiájában fellelhető légző gyakorlatok, mantrák, filozófiai motívumok feltárását (Balogh Brigitta, Földesi Renáta). Mivel a fentebb ismertetett négy alapvető tanulmány típus közül számunkra mind a négy említett terület releváns, ezért folyamatosan igényeljük az együttműködést és a kutató csoport tagjaival való közvetlen kommunikációt, eszmecserét.

1.3. Kutatási kérdések és előfeltevések

„(...) a jól megfogalmazott hipotézis elképzelhetetlen egy a vizsgált jelenség emberi társadalmi-kulturális vagy mélyebb lelki kontextusait feltáró, megértő hermeneutikai előfeltevések megfogalmazása nélkül.”
(Németh András)⁸⁸

Jelen kutatásunk ugyan jellegénél fogva csupán tézisekkel rendelkezik, de ahogyan a fenti idézet találóan fémjelzi, mindenképpen megfontolandó a kutatómódszertani elemek meghatározása előtt a feltáró, megértő, hermeneutikai előfeltevések számbavétele. Az előfeltételezések a korábban feltárt eredmények és az intuitív megérzések elegyéből születtek. A kutatás folyamatában szerzett ismeretek pedig fokozatosan pontosították az ismereteinket. A több, mint nyolc évnyi kutatási folyamatra reflektálva elmondható, hogy még mindig rengeteg életrajzi adat, biográfiai dokumentáció feltérképezése szükséges (különösen az egyéni életutak részletes, elemző vizsgálatának tekintetében), ezért nem kívánunk határozott megállapításokat tenni az életreform szereplők általunk feltételezett indiai kulturális hatásokkal és eszmékkel való személyes szimpátiája és az azon túlmutató mélyebb lelki vonatkozások kapcsán. A világháború előtti életreform mozgalmak szereplői 1945 után sok esetben emigrációba kényszerültek, vagy hazájukban maradván titkolni kényszerültek politikai okokból a távolkeleti, indiai eredetű eszmékkel és gyakorlatokkal való szimpátiájukat. Ezzel

⁸⁶ Például: Dienes Valéria Misztériumjátékai, Hamvas Béla életreform kapcsolódása, vagy Pető András pedagógiai gyakorlatának a feltárása egyes Távol-Keleti gyakorlattal párhuzamot mutató elem (pl. légző gyakorlatok) tekintetében.

⁸⁷ Puran Sing, indiai szikh származású úriember nyilatkozatára hivatkozik Prohászka Ottokár a Dienes mű kapcsán.

⁸⁸ Németh András, 2013b

magyarázható egyes esetekben, hogy az erre vonatkozó életrajzi adatok hiányosak, nehezen kutathatók. A kvalitatív-quantitatív módszerek együttes alkalmazásával lehetne esetleg verifikálni az egyes személyek tényleges vallási és ideológiai elköteleződésének mértékét, azonban jelenleg nem állt módunkban ilyen irányokban kiterjeszteni az alap vizsgálatunk fókuszát.

Az életreform ismert szereplőire vonatkozó előfeltételezések mindvégig meghatározóak voltak a kutatásban és az esetek legnagyobb részében értékes részletek felfedezését tették lehetővé számunkra. A széles körű kutatási spektrum miatt csupán felületes merítéseket tehattunk egyes jelenségek és személyek kapcsán. Háttérbe került az egyéni életutak részletes, elemző feltárása. A tanulmányban az említésre került életreform törekvésekben érintett személyek pedagógiai munkásságára való figyelem felhívás, reményeink szerint kiindulópontként tekinthető majd a későbbi pedagógiatörténeti tanulmányok tervezéséhez.

A tudományos objektivitás szempontjait és a kutatástörténeti háttérben ismertetett kapcsolódó tanulmányok eredményeit figyelembe véve, az alábbi kiinduló premisszákat gyűjtöttük egybe:

- Az egyetemes neveléstörténet és a neveléstudományi komparatiztika szükségesnek és időszerűnek tartja, a távoli kultúrák (Japán, India, Kína stb.) és a kölcsönhatások tanulmányozását (Kéri, 2015).
- A nemzetközi és ezen belül erőteljesebben az európai folyamatok közvetlenül befolyásolták a magyar életreform mozgalmak recepcióját. (Németh és mtsai, 2005; Németh és Skiera, 2018)
- Az életreform koncepciók között az egyik leglényegibb vonást, az *önmegváltásra* törekvés motívumát, jellemzően a természetes *külső-, belső szabadság kereséshez* kapcsolódó *gyakorlat* kíséri. (Krabbe, 1974; Buchholz, 2018. 99.)
- A *külső megváltásba vetett hit* helyett előtérbe kerülő *önmegváltás ideája*, kedvezően támogatta az új szellemi irányzatok térhódítását.
- Az életreform mozgalmak célkitűzései között akadtak olyanok, amelyek tökéletesen harmonizáltak néhány távol-keleti eszmével vagy gyakorlattal. (Földiné és Komár, 2016, 2017, 2018, 2020, 2023)
- Az eszmei párhuzamok miatt, egyes távol-keleti motívumok felbukkantak a különböző életreform kommunák, egyes társadalmi csoportok és az egyének

gyakorlatában, amik felerősíthették az érdeklődést a hindu és buddhista, vagy az ezeket közvetítő teozófia irányában (*Földiné és Komár, 2019: 38-40; Németh, 2023: 73-75*)

A fentiek alapján a kutatási tézisei:

1. A nemzetközi és hazai életreform törekvésekben számos közvetett és közvetlen indiai kulturális hatás érhető tetten.
2. Az indiai kultúrkörhöz tartozó hatások közvetett vagy közvetlen szerepet játszottak a nemzetközi és magyar pedagógia reform törekvésekben és intézményesülési folyamatokban a 20. század első felében.
3. Az életreform és pedagógiai reform törekvések egyes szereplőinél megfigyelhető, hogy kisebb-nagyobb mértékben integrálják életvitelükben, művészeti és egyéb alkotó tevékenységeikben és/vagy pedagógiai szemléletükben az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó motívumokat, eszméket, gyakorlatokat.

A legfontosabb kutatási kérdések:

1. Hogyan kapcsolódnak az indiai kulturális hatások az életreform és reformpedagógiai törekvésekhez a 20. első felében?⁸⁹
2. Mely mag-, és kapcsolódó mozgalmak törekvéseire hatottak termékenyítőleg az indiai kulturális hatások?⁹⁰
3. Mely indiai kulturális vonatkozású motívumok figyelhetők meg az életreform törekvésekben általánosságban?⁹¹

⁸⁹ A kapcsolódási típusok, irányok és egyéb tipológia modelleket később, a 3.5. fejezetben tárgyaljuk részletesen.

⁹⁰ A teljes modell kifejtése a 3.5. fejezetben található. Ide tartozik a táplálkozási reform, öltözködési reform, nőmozgalom, művészetek, szexuális reform, lakókörnyezet reformja, vallásos/filozófiai/ideológiai reform, reformpedagógia, gyógypedagógia és mások.

⁹¹ Ennek kifejtésére a 3.4. fejezetben vállalkozunk (buddhizmus, hinduizmus, karma, reinkarnáció, erőszakmentesség, tanító-tanítvány kapcsolat, guru, meditáció, jóga, légzés és egyéb motívumok).

1.4. A kutatás módszertani háttere

„...a filozófusok, akármennyire eltérnek is egymástól, megegyeznek abban, hogy két mélységesen különböző módot állapítanak meg, melyek segítségével egy dolgot megismerhetünk. Az első magában foglalja azt, hogy köröskörül járjuk e dolgot; a második, hogy beléjehatoljunk.”
(Henry Bergson)⁹²

A tervezett neveléstudományi és azon belül pedagógiatörténet irányú doktori értekezés, jellege szerint elsősorban történeti kutatás, s mint ilyen leginkább írott történeti forrásokra, egyéni biográfiákra, monográfiákra, vagyis mások által megőrzött forrásokra tud hagyatkozni, mintsem tapasztalati tényekre (Kéri, 2001). Az egyéni és a kollektív emlékezet forrásai, valamint a történelmi és kulturális emlékezet, amely sajátosságaira Jan Assmann hívja fel szerencsés esetben egymást kiegészítve tudnak közelebb juttatni a történeti múlt megértéséhez, bár Assmann gondolatait idézve, ez még nem tartja fent, jeleníti meg a múltat, csupán egy jelenben való, saját értelmezési keretet tud annak adni, a konkrét alakokra való emlékezés által. A rekonstrukciós törekvés így egyfajta emlékezet reprezentációs célt tölt be, miközben a múlt újra konstruálása a jövő nemzedék számára történik. Így kétségtelenül a jövőt alakító tényezővé válik, tehát azzal, hogy a múltat bemutatja a jövő nemzedékének, hozzájárul a jövő irányába mutató haladáshoz (Assmann, 2018: 28-41).

Jelen esetben a fejezet mottóból Bergson szavait idézve, elsősorban *köröskörül járjuk* a dolgokat. Tesszük ezt itt és most, a jelenben, a múltból megmaradt írott emlékezetforrások segítségével, ugyanakkor szeretnénk mélyebb megértést nyerni mind ebből a *körül járásból*, vagyis törekszünk *beléje* hatolni, a jelenségek mögé látni a haladás érdekében. Az értekezés historiográfia tekintetében nem feltétlenül igyekszik lineáris megjelenítésre, ezért nem csupán a módszertani részben közöljük a témához kapcsolódó adatokat, szakirodalmat, hanem spirál szerűn haladunk majd a háttér tanulmányok bemutatásával a releváns fejezeteknél.

A módszertani kérdéseknél maradva, a kvalitatív és kvantitatív irányzat komplementer jellege egyfajta egyenrangúsági kényszert teremt, de eltérő irányuk miatt nem alkalmasak minden részterület teljes feltárására önállóan. Németh András Habermas-ra 1973-as munkájára hivatkozva jelzi, hogy a különböző nézőpontok csak egymást kiegészítve tudnák az úgynevezett társadalmi valóságon belül, a nevelés-oktatás-képzés, művelődés folyamatait kielégítően vizsgálni (Németh, 2015). Ezzel az állásponttal egyetértve

⁹² Bergson, 1910: 5.

azonban mégsem választottuk a kevert kutatás módszertan alkalmazását most. Úgy ítéltük, hogy jellegéből eredően a kvalitatív kutatás végzését indukálja ez az alapkutatás (Szabolcs, 2001; Dennis et al., 2013; Babbie, 2020).

A szellemtudományos (Dilthey) megközelítésű értekezés *leíró jellegű*, alapvetően *deduktív* megközelítésű, elméleti munka. Középpontjában forráskutatás, dokumentum és tartalomelemzés áll.⁹³ Az elsődleges és másodlagos forrásirodalom *kvalitatív tartalomelemzése* során tehát, a *deskriptív jellegű* dokumentum- és szövegelemzés, egyfajta hermeneutikai (megértő) viszonyulást alkalmaz. Ez az *elemző-értelmező* tartalomelemzés, adott kor komplex történeti társadalmi jelenségeinek figyelembevételével, a rejtett összefüggések és a mélyebb kontextusok feltárására ad lehetőséget (Szabolcs, 2001; Falus, 2000; Csikos, 2020). A tartalomelemzés során gyűjtött adatok alapján, lehetőség nyílik a pedagógiai hatások tekintetében újszerű, érvényes ugyanakkor megismételhető következtetéseket megfogalmazni (Krippendorf, 1995) és kategóriákat, tipológiai modelleket létrehozni. Több célú feladatot tűz ki tehát a kutató munka: feltárás, értelmezés, szisztematizálás, következtetés.

Nem cél, hanem *érték orientált értelmező paradigma* jellemzi (Weber, 1919; Dilthey, 2004), melyben a kutató és a kutatás tárgya interakcióban van, kapcsolatukat egymásra ható folyamatok jellemzik. A kölcsönhatás nem teszi tehát lehetővé az értékmentes közlést. Köztudott, hogy bármennyire is törekszik egy kutató az objektív adatközlésre, minden gyűjtött anyag, csakis személyes narratíva által tud interpretálódni, ami jelen munka kapcsán azért is lényeges, mert számos biográfiai adat került felhasználásra és a *narratív biográfiai elemzések* kapcsán Kovács Éva meglehetősen markáns véleménye igen jól rátapint a lényegre, mely szerint: „*Aki a múlt múlandóságára adott replikaként arra vetemedik, hogy mások élettörténetét értelmezze, valójában saját történetet alkot.*” (Kovács, 2006).

Az újkori történetírás támaszain, a műalkotásokon (vers, próza, kép, szobor stb.), társadalmi-, közösségi eseményekről szóló dokumentációkon (írott források, vizuális képanyag), társadalmi jelenségeken túl mégis a biográfiák lehetnek talán a legfontosabbak számunkra. Bár tartalmuk szubjektív élményeken alapulnak, mégis ezek közvetlen elbeszélő stílusa ábrázolhatja legtisztábban az alapvető történelmi tényeket.

⁹³ A kutatás kezdeti szakaszában empirikus módszerrel kívántuk kiegészíteni mindezt, mivel rendelkezésre állt számos korábban készült félig strukturált interjú 1930-1945 között született személyekkel, de tekintettel az Intézményi kutatás etikai szabályzatra, valamint arra, hogy számos interjú alany már elhunyt időközben, így ezek a korai audio formátumú személyes, félig strukturált mélyinterjúk nem kerültek felhasználásra.

Dilthey (2004) szavait idézve: „csak az a történész fogja valamely történelmi egész valóságát a többnyire archívumokból merített holt absztrakciókkal szemben megragadni, aki úgyszólván ezekből az életegységekből építi fel a történelmet, aki a típus és a képviselés fogalmai révén társadalmi rendek, egyáltalán társadalmi kötelek, korszakok felfogásához törekszik közeledni, aki a nemzedékek fogalma révén egymáshoz kapcsolja az életutakat.” (Dilthey, 2004. 46). Az objektív történetíráshoz a források együttes használata adhatja a végső megoldást és az átfogó tudományos szemlélet interdiszciplináris megközelítést követel a neveléstudományra vonatkozó történeti munkák esetén is. A szokásostól eltérő módon, nem a kutatás háttérének bemutatásakor alkalmazzuk csupán a histográfiai elemeket, hanem minden alfejezetben, mert olyan sok téma és szereplő kerül felvonultatásra, hogy érdekesebb közvetlen kísérni a fejezeteket a kiegészítő információkkal. A legfontosabb kutatási előzményeken túl, az alábbiakban a fejezetek felvezetésénél szerepeltetjük a vonatkozó tanulmányokat.

A dolgozat stilisztikai megjelenésében újszerű megoldást kíván alkalmazni, mert a második fejezetet követően, a korábbiaktól eltérő módon, a címek nem a tárgyilagosságra, hanem a művészi megjelenítésre törekednek, amivel egyszerre több szerepet kívánnak betölteni. A második fejezet címeiben a költői képek például, vagy az úgy nevezett beszélő címek mint: „csokor”, „fűszer”; *Varázslatos Kelet, Keletről fúj a szél*, egyrészt az írásnak, mint egyfajta alkotóművészetnek a szabadságát, másrészt az esztétikumot, végezetül pedig a hermeneutikai megközelítésben, a mélyebb összefüggésekre való utalást jelenítik meg.

A dominánsan szellemtudományos, hermeneutikai fókusz miatt szükséges részletesen tárgyalni a forráskutatás és tartalomelemzés során alkalmazott módszereket. Minden típusú forrás esetén ugyan azok a kereső szavak kerültek felhasználásra. Elsődlegesen a kutatásunk címében szereplő, valamint az indiai kultúrához kapcsolódó fogalmakat vizsgáltuk, majd a forráskutatás során felfedezett további, gyakran előforduló, kapcsolódó fogalmakkal bővítettük ezt a listát.

Elsődleges kereső szavak: Távol-Kelet, Ázsia, India, Tibet, a Buddha, buddhizmus, Siva, hindu, hinduizmus, brahmanizmus, jóga, teozófia, teozófus, meditáció, pedagógia, életreform.

A bővített listába került kereső szavak:⁹⁴ orientelizmus, orientalista, Ceylon, Sri-Lanka, Burma, Nepál, Bráhmín, zen, jógai, páli, szanszkrit, spiritizmus, spiritizista, okkultizmus,

⁹⁴ A bővített kulcsszavas keresés, az elsődleges szavakkal végzett szűrést követő találatokon belül került alkalmazásra.

okkult, tantra, pszichofizikai, hipnózis, hipnotizmus, hipnoterápia, autoszugesztio, mazdaznan, Turán, turanizmus, reformpedagógia, antropozófia, természetgyógyászat, mozdulatművészet, vegetárius, vegetarianizmus, légzőgyakorlat, advaita védánta, fakírok, ájurvéda, védák, karma, reinkarnáció.

A kulcsszavas keresést nehezítő körülmény volt, hogy a korabeli helyesírási szabályok, vagy a szerzők által preferált idegen szavak átírási módja több rendben változott és ezért a fenti felsorolásban látható kifejezések számos egyéb változatban szerepeltek (yogi, yógi, autosuggestio, autosuggestió, brahman-brakman, hypnoterápia és hasonló). A szanszkrit szavak átírásában egyébként az értekezésben következetesen a tudományos diakritikus szavak magyaros átírását alkalmaztuk és csak az eredeti forrásműveknél, vagy az angolosan használt Indiai személynéveknél tértünk el ettől. A magyar nyelvben mára hibásan beépült Himalája (pontos formájában Himálaja), vagy Sri-Lanka (pontos átírással Sri-Lanká) és hasonló esetekben, a már köztudatban elfogadott formát használtuk.

Primer forrásként tekinthettünk volna a századfordulós irodalomból a Rig-véda, Bhagavad-gítá, Mahábhárata, Rámájána, Manu-szmriti, a Páli kánon, valamint a mahájána buddhizmus szanszkrit és tibeti nyelvű alapszövegeire (és fordításaira), amennyiben vallásbölcseleti szempontból vizsgáltuk volna az életreform jelenségét. Alap kutatás révén, azonban nem elemezzük a filozófiai, ideológiai szempontokat és a megjelenő motívumok forrás műveit. A fenti forrás művek csak utalás szintjén jelennek meg, elsősorban a vizsgált korszak jelentős személyeinek vonatkozásában, akik olvassák ezen műveket (C.G. Jung, H. Hesse, A. Besant, J., R. Steiner, Baktay E., Kosztolányi D., Szabó Lőrinc, Pető András és mások).

A primer forráskutatás során elsősorban személyes könyvtári (TKBF, OSZK, Szabó Ervin, ELTE PPK). Nagy segítséget nyújtott az INTERNET ARCHIVE (www.archive.org) digitális könyvtára, valamint az olyan nemzetközi tudományos adatbázisok keresői, mint a JSTOR, ACADEMIA.EDU, ARCANUM, HUNGARICANA, melyekben az ismertetett kulcsszavak nem teljeskörű, csupán egyes konkrét szereplőhöz köthető keresését végeztük 1880-1950 közötti periódusban. A kutatás során elsődleges forrásként tekintettük a kutatás témájához szorosan kapcsolódó magyar nyelven készült/megjelent buddhizmus, jóga, hinduizmus, életreform, reformpedagógia, neveléstörténet témájú könyveket, valamint⁹⁵ a hazánkban magyar fordításban kiadásra került, az életreform és a reformpedagógiához kapcsolódó fontosabb

⁹⁵ Beleértve az életreform kapcsán érintett személyek saját írásműveit vagy fordításait (például: Völgyesi Ferenc-Emile Coué módszeréről, vagy Balogh Barna-Yesudian írásáról készült fordításai).

műveket (Rousseau, Nietzsche, Spencer, Bergson, Tolsztoj, Hesse, Rolland és mások) és a mindezekkel kapcsolatos kortárs kritikát vagy korabeli folyóirat cikket ugyan ebben az időszakban. A korabeli Távol-Keletről való vélekedés körül járásához a fenti művekben is találtunk forrást, e mellett segítségünkre voltak a korszakhoz kapcsolódó útinaplók, feljegyzések, levelezések. Mivel előfeltételezéseink szerint, a távol-keleti hatások recepció történetében befolyásoló tényező lehetett a korabeli társadalomnak az indiai kultúráról és filozófiai rendszereiről való aktuális tájékozottsága, így ennek feltérképezésére felhasználásra került, szűrőpróba szerűn néhány korabeli évkönyv és általános ismeretterjesztő lexikon úgy mint: *Az est hármaskönyve* (1923), *Világlexikon* (1925), *Az egészség enciklopédiája* (1926), *Az élet útmutatója* (Wodetzky at. al., 1937) és *A műveltség útja* című sorozat (1929-1933) releváns kötetei.⁹⁶

A forráskutatás során kiemelt figyelmet szenteltünk Puskás Ildikó: India Bibliográfia című munkájának (Puskás, 1991), Az emberiség fáklyavivői (2022abc) három kötetes életrajz gyűjteménynek, valamint az *Életreform* folyóirat 1932–1938 közötti számainak. A terjedelmes munkák digitális változata nem volt hozzáférhető, ezért sok esetben kényszerültünk manuális keresést alkalmazni. Példaként említjük Puskás Ildikó: India Bibliográfia című 1991-es opus-át (Puskás, 1991), ahol a könyv terjedelméből kifolyólag (602 oldal) a manuális keresés lassú és fáradságos munkát jelentett, de eredményesebbnek bizonyult a digitális adatszűrésnél, mert olyan kapcsolódó irodalmakra is rábukkantunk, amelynek címében nem feltétlen szerepeltek az általunk korábban listázott kulcsszavak. Az így összegyűjtött források alapján számos további hindu vagy szanszkrit kifejezéssel találkoztunk a korabeli művek címeiben például: *Hitópadésa, Szávitri, tamil, Brakmán*. További értéke volt a manuális keresésnek, hogy olyan értékes, további elsődleges forrásművet fedeztünk fel, ahol a címből egyáltalán nem lehetett következtetni a távol-keleti vonatkozásokra. Többek között a korabeli vélekedés megismerése miatt érdekes külmissziós kiadványok, például: Bangha Béla: *A brahmánok térítője*, (Bangha, 1940: 75-78.),⁹⁷ a Yámi megérkezése Krisztushoz (Parragh, 1934), Parragh Lajos (1934)⁹⁸ vagy Sadhu Sundar Singh, egy indiai apostolnak élettörténete (Wallrabenstein, 1922) (lásd 19. sz. melléklet, 42-43). A manuális tartalomszűréssel kigyűjtött művek alapján végeztünk további digitális forráskutatást és így sikerült néhány

⁹⁶ A 15 kötetből álló sorozatból, az 1., 6., 7., 15. számú kötetek tartalmazznak nagyobb terjedelmű, az indiai kultúrkörhöz köthető írásokat (buddhizmus, Tibet).

⁹⁷ Bangha Béla (1940): A brahmánok térítője In: *Képek a Jézus társaság életéből 75-78. oldal*

⁹⁸ Ennek a kis füzetnek a belső borítóján szerepel egy rövid ismertető reklám, a Félélmertes Tibet című kiadványról, melyet 1 Pengőért kínált a kiadó.

igazán különleges, védett anyag digitalizált változatához hozzájutni a TKBF könyvtárosainak szíves közreműködésével.⁹⁹ Ilyen volt többek között: Kis Boáz (1939): *Ördögimádó tibetiek*, Schuster Oswald (1941): *Prana-yama. A lélegzés művészete* című anyagok. A forráskutatás során segítségünkre volt továbbá a Távol-Kelet magyar vonatkozásaiban az ORIENT PROJEKT magyar-ázsiai kapcsolattörténeti, tudományos forrásbázis és szakmai publikációs felülete (<https://orient-projekt.hu/>), a jogilag némileg kifogásolható anyagokat is tartalmazó, azonban sok esetben hiánypótló bejegyzéseket felsorakoztató TEREBESS internetes oldal (www.terebess.hu), valamint az ELBIDA projekt (<https://elbidaprojekt.hu/>) felülete, ahol az 1945 előtt megjelent útleírások tartalmába, a könyvillusztrációk fotóanyagába, valamint a szerzők életrajzába is részletes betekintést enged a honlap tulajdonosa.¹⁰⁰

Feltételeztük, hogy a korábbi kutatásokból ismert szereplőkön túl, további eddig ismeretlen szerző és forrásmű létezhet, amiben mind az életreform fő motívumai, mind az indiai kulturális hatások megjelentek, így kísérleti jelleggel, a kiadás évére vonatkozó időkeret beállításával (1950 előtt megjelent művek), digitális szűrését alkalmaztunk néhány ismert magyar antikvárium adatbázisában.¹⁰¹ A legtöbb esetben a címlapon túl, a tartalom rövid összefoglalása és a tartalomjegyzék is hozzáférhető volt minden olyan mű esetén, ami korábban került eladásra a rendszerben és amelyek ma már nem, vagy csak nehezen hozzáférhetőek. Nem került felhasználására ilyen adat az értekezésünkben, de fontos említeni, hogy az antikvár könyvkereskedések az egyedi, dedikált példányok előlapját is feltüntetik, amely a kapcsolathálót kutatók számára különleges nyomokra is vezethetnek.¹⁰² Ahol további szűrő beállításokat lehetett alkalmazni, ott az általában ismert ezotéria, természetgyógyászat, vallás, filozófia, életmód kategóriák állományait vizsgáltuk. Az így felfedezett forrásanyagok között akadt olyan, amely ma már csak védett példányként létezik és csak könyvtárközi kölcsönzés útján, külön digitalizálási kérésre, hordozható dokumentum formátumban (PDF) hozzáférhető. Különösen izgalmas forrásként tekintettünk az eredeti, első vagy legalábbis korabeli kiadású könyvek fizikai példányaira, mert számos esetben észleltük, hogy a reprint és az online változatok nem

⁹⁹ Ezek között olyan védett példányok is voltak, amiből Magyarországon csupán egyetlen vagy maximum néhány kézzelfogható példány létezik ma, így a könyvtárközi digitalizálási kérelmek, ezeknek a szélesebb körben való jövőbeni hozzáférhetőségét segítette elő.

¹⁰⁰ A weboldal további pozitívuma, hogy a korban jól ismert, populáris műveken túl (Sven Hedin, Baktay E., Stein A., S. Landor, Cholnoky J., Vámbéry Á.), ritka és különleges, kis példányszámban napvilágot látott távol-keleti vonatkozású művek is ismertetésre kerülnek.

¹⁰¹ A www.antikvarium.hu, www.regikonyvek.hu oldalak

¹⁰² Itt jegyezném meg, hogy ennek köszönhetően került birtokomba néhány, a kutatásban vizsgált szereplő saját kezűleg dedikált könyve.

tartalmaztak bizonyos kortörténeti dolgokat úgy, mint az adott szerző egyéb publikációinak a felsorolását, vagy a kiadó vállalat témában ajánlott további köteteinek listáját, avagy az egyéb korabeli kiadványokat, termék vagy közösségi program hirdetéseket, melyből számos további hasznos információ lenne kinyerhető, ezért törekedtünk a legtöbb esetben fizikai példányok, vagy a fenti szempontból teljes digitalizált változat beszerzésére.

A felhasznált források kategóriába sorolása kutatómódszertani szempontból rendhagyó, mert a primer és szekunder források a betöltött szerepkör szerint változó megítélés alá esnek. Történeti kutatás lévén kézenfekvő volna a források egyszerű kronológiai elrendezése, mely szerint az előzmények és a konkrét kutatási periódus idején megjelenő publikációkat és egyéb forrásműveket tekinthetnénk elsődleges forrásoknak, de ez esetünkben nem ad megfelelő módszertani megoldást. A második világháború előtti, téma azonosság szerint összefüggő szakirodalomokban gyakran hivatkoztak a szerzők egymás munkáira, így egyes szövegek esetén előfordult, hogy a szerző indiai kultúrkörhöz való kapcsolódása szempontjából elsődleges forrásként került felhasználásra, míg más esetben ugyanazon a művet, a kortárs művekre tett utalás, recenzió vagy egyéb tartalma miatt (a másokra vonatkoztatott és közölt információ kapcsán) csupán másodlagos irodalomnak tekintettük.

Ennek példáját láthatjuk pedagógiatörténeti témakörben: J. J. Rousseau, H. Spencer, Lubrich Ágost, Finánczy Ernő, Weszely Ödön és mások (Rousseau, 1911; Spencer, 1906; Lubrich, 1874; Finánczy, 1922; Weszely, 1905) az indiai kulturális hatások kapcsán: Baktay E., Völgyesi F., Weninger A., S. Yesudian, Balogh B., művei (Baktay, 1943; Völgyesi F. 1943; Weninger, 1939.; Yesudian, 1943abc; Balogh, 1943), ahol kortársakra utaló kereszt hivatkozásokat találhatunk gyakorta. A fenti okokból nem volt célszerű a klasszikus elsődleges és másodlagos forrásirodalom jelölést alkalmaznunk. A megjelenés évszáma szerint sem volt praktikus a szokásos elsődleges-másodlagos megnevezések szerinti bontás, mert számos korabeli írásmű, csak posztumusz került kiadásra. Kutatómódszertani szempontból ezen körülményektől függetlenül, szekunder forrásnak tekintettük a témához kapcsolódó, retrospektív tartalmú, modern kortárs, vagy akár a korszak második feléből származó irodalmat, a bio-, monográfiákat és tudományos publikációkat. Az internetes forrásokat, a folyóiratokat, a felhasznált, vagy említésre kerülő szent szövegeket és az ajánlott irodalom jegyzékét külön csoportokban kezeltük. A könnyebb szerkeszthetőség és a szöveg folytonosság fenntartása okán nem helyeztünk el a folyószövegben illusztrációt, de csatolt mellékletben igyekeztünk képi anyaggal

kiegészíteni a tanulmányt, hogy az olvasó vizuális betekintést kaphasson egy-egy téma kapcsán a korabeli művekre vonatkozóan. A mellékletben szereplő ábrák sorszámmal, címmel és forrás hivatkozás megjelöléssel szerepelnek a folyószövegben. A tipológiai modelleket tartalmazó fejezetben az ábrákat a folyószövegben helyeztük el, sorszám feltüntetésével (a folyó szövegben és a táblázatok alatt azonos jelöléssel szerepeltetve). Felvállaljuk annak tényét, hogy minden neveléstörténeti kutatásnak megvannak a maga korlátjai, mivel általában nem minden ismert tudományos kutatási módszer alkalmazható ezekben egyidejűleg (Szabolcs és Golnhofer, 2015), ezért választottuk a kézenfekvőbb kvalitatív hangsúlyt és hanyagoltuk a kvantitatív, empirikus módszerek alkalmazását. A kutatás limitjei tekintetében említenék továbbá, a kutató téma iránti személyes elköteleződését (lásd: előszó, záró fejezet). Ezek a részek nem kényszerű magyarázkodásból, hanem a Buddhista hagyomány és a tudományos paradigmák iránt kifejezett tiszteletből íródtak, illetve abból az okból, hogy véleményem szerint a vallásos, teológiai, filozófiai elköteleződés ténye, kihívást jelenthet az értelmezési paradigmák közötti különbségek összeegyeztethetőség szempontjából (lásd: *hagyományos vallásos – tudományvallásos - tudományos*).

A bőségesen rendelkezésre álló szakirodalom tekintetében, terjedelmi korlátokat figyelembe véve, a korszakra vonatkozó forráskutatás nem teljeskörű, elsősorban kényelmi mintavétel jellemzi. Nem minden téma esetén jutott idő a serkentő és gátló hatású tényezők tárgyalására, így fennáll a veszélye, hogy bármennyire törekszik objektivitásra, mégis egyoldalú képet festhet a szerző egyes témakörök kapcsán.¹⁰³ Kimarad továbbá a kutatásból a prozopográfia (Bara, 2007), mint segítő módszer, valamint a digitális tartalom és képelemzés, valamint a pszicho-biográfia, mely szemléletében annyiban hasznos számunkra, hogy azokra a személyes találkozásokra és élményekre fókuszál, amik bizonyos elméletek kialakulásához vezetnek (Kövári, 2014). Ezek az említett módszerek a jövőben tervezett kutatási irányokban remélhetőleg már szerepet tudnak majd kapni, így ideálisan olyan módszerekkel bővítendőek a vizsgálatok, mint: részletes hálózatelemzés (Szabó, 2015) a hazai és nemzetközi távol-keleti kapcsolódási/fő csomópontok mentén, közösen szerkeszthető adatbázisok létrehozása, prozopográfiai tartalomelemzés és pszicho-biográfia az egyes szereplők kapcsán, kvantitatív (digitális) forráselemzés témakörök szerint, ami lehetővé tenné az egyes

¹⁰³ Előfordul, hogy valaki inspiráció nyelés céljából utazik Indiába és meg is leli ott, azt. Van, aki pedig nem találja meg amit keres és csalódottan tér haza.

témák előfordulásának számszerű megjelenésének (tendenciák) grafikon szerű vizuális megjelenítését, ATLAS.ti szoftver alkalmazása.

Az értekezésben sajnos nem jutott hely az összehasonlító pedagógia számára értékes egyes gyakorlatok részletes elemzésére,¹⁰⁴ valamint a távol-keleti hatások tágabb, egyetemes neveléstörténet kontextusának tárgyalására és ezen belül a magyar vonatkozású távol-keleti kölcsönhatás elhelyezésére és értékelésére, de reméljük más kutatókban is felkeltjük a téma iránti érdeklődést, akik a jövőben, akár csoportos kutatói összefogással megkezdhetik ezt a nagyobb lélegzetvételű munkát is.

1.5. A kutatástól várt eredmények

„Leírás, történet és elemzés a relatív nál hagynak engem. Csakis magával a személyiséggel való találkozás nyújtana az abszolútat.”

Henry Bergson¹⁰⁵

Munkánkkal a távol-keleti hatások életreform és reformpedagógiai összefüggéseinek mélyebb és részletesebb feltárását célozzuk különös tekintettel a nevelésben és az önnevelésben betöltött szerepe miatt. A korábban végzett kutatási eredmények összegzése nyomán, új kutatási szempontok bevezetésére teszünk kísérletet és ezzel kívánjuk gazdagítani a hazai kutatások gazdag palettáját elsősorban a nevelés és az önnevelés gyakorlatainak sajátos szegmensének a bemutatásán keresztül. A hermeneutikai megközelítés segítségével szeretnénk a társadalmi, kulturális, filozófiai, pedagógiai dimenziók kapcsán egyaránt mélyebb szintű megértésre törekedni. A tervezett forráskutatás során feltárt korabeli publikációk révén újabb rész területek feltérképezését célozzuk. A kutatásban olyan, általunk korábban még nem, vagy csak részben tárgyalt területeket szerettünk volna bemutatni az életreform mozgalmakban megfigyelhető távol-keleti hatások vonatkozásában, mint az ismert és kevésbé tárgyalt nemzetközi szereplők közvetlen távol-keleti kapcsolódása, vagy a hazai recepció egyes speciális területei (orvostudomány, testnevelés).

Mivel nagy számú nemzetközi és hazai szereplőről van szó, így ezekből, csak példákat válogattunk. Jól ismert kulcs személyek és eddig kevésbé vizsgált szereplők életreform narratíváit egészítettünk ki a távol-keleti vonatkozásokkal. Terveink szerint az elsődleges

¹⁰⁴ Ajánlott irodalom: Kárpáti, 2002.

¹⁰⁵ Bergson, 1910: 6.

és másodlagos forráselemzések hermeneutikai megközelítése révén a nemzetközi és hazai életreform törekvések újabb, eddig kevésbé ismert szereplőire is felhívhatjuk a figyelmet. A forrásművek tartalomelemzése alapján körvonalazódhatnak azok a legfontosabb buddhista vagy hindu eszmék, motívumok, melyek a 20. század első felében rendszeresen bukkantak fel direkt, vagy indirekt módon az életreform mozgalmak törekvéseiben, valamint az egyes szereplők életében és munkásságában, így árnyaltabb képet alkothatunk életreform és reformpedagógiai recepciós folyamatairól is. Bízunk benne, hogy az általános neveléstörténeti, mind a reformpedagógia történeti kutatásaihoz fontos adalékként szolgálhatnak a kutatás során feltárt eredmények. Mivel a századforduló táján létrejött alternatív szemléletű iskolák, oktatási intézmények pedagógiai céljaira és módszereire is hatást gyakorolt részben a távol-keleti eszmeiség, így a Waldorf, Montessori és egyéb reformpedagógiai szemlélet mélyebb megértését is elősegítheti a tanulmány. Tágabb értelemben tekintve a nevelés általános jelenségével kívánunk foglalkozni, amiben az egyének életében az élethosszig tartó nevelési és öznevelési folyamatok irányát befolyásolhatta a távol-keleti, elsősorban indiai szellemiség és gyakorlat.

Az úttörő jellegűnek mondható (*pilot-study*) alap kutatás, a neveléstudomány és pedagógia történet, s ezen belül is leginkább a reformpedagógia recepciós folyamatainak ideológiai hátterének feltárásához kíván kapcsolódni. Fontosnak tartjuk a vallás és oktatás kapcsolatának feltárását célzó kutatások¹⁰⁶ kapcsán is felhívni a figyelmet a távol-keleti motívumokra (elsősorban indiai, hindu és buddhista) és filozófiai eszmékre. A reformpedagógiára irányuló vizsgálatok szempontjait, kategóriáit az újabb ismeretek révén folyamatosan szükséges revideálni és ennek tükrében létrehozni új struktúrákat, új tipológiai modelleket. A jelen kutatásban alkalmazott kísérleti tipológia, illetve rendszerező elvek nem kívánják maguknak a kizárólagosságot, csupán új nézőpontokat szeretnének bemutatni. A speciális szempontokat figyelembe vevő, saját fejlesztésű tipológia ábrák a jelen munkában kerülnek először bemutatásra. A jövőbeni kutatások interdiszciplináris megközelítésére ösztönző, rendszerező szemléletet kívánják támogatni.

¹⁰⁶ Pálvölgyi (2005) általános elméleti összefoglalást tesz a téma kapcsán. L.R. Kanchan (2002): *Oktatás és vallás* (Education and Religion) című kritikai tanulmányában igen részletes, kvalitatív és kvantitatív (kérdőíves felmérés) eszközöket is felhasználó elemzést olvashatunk, a vallásos nevelés, oktatás belüli helye, szerepe, megítélése kapcsán Indiában.

Az adatgyűjtés kapcsán említendő, hogy a történeti jellegű feltárásokban, az írott források mellett felbecsülhetetlen értéke van az úgynevezett visszaemlékezésekre épülő kutatásoknak (*oral history*). Közel járunk az életreform utolsó történeti szakaszának a százéves évfordulójához, így sajnálatos módon egyre kevesebb közvetlen tapasztalattal rendelkező potenciális interjú alany áll rendelkezésre. Ez sürgetőleg hat a téma iránt elkötelezett kutatókra, hogy az egyes személyek életrajzi adatain, a levéltári forrásokon vagy az általuk publikált írásműveken túl, a kutatás etikai előírásokat figyelembe véve tegyenek kísérletet minél több mély interjú elkészítésére 1945 előtti születésű személyekkel, az életreform vagy a pedagógiai reformok szempontjából fontos személyek közvetlen hozzátartozóival és egykori tanítványaival. Mindez a kapcsolathálók és a távol-keleti, indiai kulturális hatásokhoz kapcsolódó személyes narratívák feltárását tudja elősegíteni.¹⁰⁷ A tudományos szempontból megfogalmazott kérdéseink és a várt eredmények summázásaként: reméljük, hogy a munkánkban ismertetett nézőpontok tágíthatják a neveléstörténet-írás jelen horizontját és modellként szolgálhatnak az életreform és reformpedagógiai jövőbeli kutatásainak bármilyen egyéb vallásos, ideológiai vetületének vizsgálataihoz. További nagyobb ívű reményünk a bevezető Bergson-i idézet mögött sejtetve: *eljutni a relatívtól az abszolútig!*

2. A kutatásban szereplő fogalmak tisztázása, avagy mindenről, ami mögöttes...

Az alábbi alfejezetekben a kutatás címében szereplő kulcs fogalmak rendszeres áttekintésére, valamint a definíciók mélyebb kontextusba helyezésére teszünk kísérletet. Ezek közül a *Távol-Kelet*¹⁰⁸ kifejezéssel kezdjük, amit elsőként földrajzi tekintetben szükséges pontosítanunk, hogy mely kulturális régiókra terjed ki jelen dolgozat fókusza. A második részben az életreform, a harmadikban pedig a reformpedagógia általános bemutatása történik. A két utóbbi fogalom körül járása már az ideológiai reformokra való úgymond előhangolással egészül ki, amiben az életreform a jelen kutatás felvetései szerint tulajdonképpen egy új-vallásos életformaként tűnik fel a vizsgált korszakban. A második rész negyedik fejezete kifejezetten a fenti két témakör magyar vonatkozásait

¹⁰⁷ Üdvözlendő kezdeményezés az életreform okkult és új vallásos dimenzióihoz kapcsolódó videó nyilvános közzététele. Az *Athanor* YouTube csatornáján (<https://www.youtube.com/@AthanorBp>) hozzáférhető interjúk (Hamvas, Steiner, Baktay, Guénon, Haich és Bruton, Várkonyi) a magyar ezotéria-, hipnózis-, jóga történet és más témákban szolgálnak újabb részletekkel.

¹⁰⁸ A disszertációban a fogalom tisztázást követően, következetesen mindkét tagot nagy kezdőbetűvel jelöljük majd a könnyebb olvashatóság és az elnevezés többrétű üzenetére való utalás okán.

tekinti át általánosságban. Mindezen fejezeteket tekinthetjük egyfelől háttér feltárásnak, ugyanakkor a bennük felvetett gondolatok és bemutatott példák, az életreform mozgalmakkal kapcsolatos átfogó társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai, pedagógiai összefüggések új szempontjait alapozzák meg, így önálló értéket is képviselhetnek.

2.1. A „távol-keleti” kultúra

„Az ókori világot is, akárcsak a mait, fel szoktuk osztani Keletre és Nyugatra.
De India sok tekintetben különálló, elkülönülő, a maga ősi művelődésével,
mint ahogy földrajzilag is elválasztja az oceán és a nagy hegyláncok bástyája.”
Stein Aurél¹⁰⁹

A köznyelvben és a népszerűsítő irodalomban sokszor pontatlanul használt *Kelet* és *Távol-Kelet* kifejezéseket időről-időre érdemes újra értelmezni (Birtalan, 2022: 8.). Különösen az orientalisztika szempontjából vált elengedhetlenné már a kezdetektől fogva a „Kelet” tudományos definiálása. Birtalan Ágnes felhívta a figyelmet arra, hogy a 20. századot jellemző *Kelet felé fordulás* bemutatásakor érdemes számolnunk a tudományos eredményeken, vagy személyes tapasztalaton nyugvó képzetek, illetve a valósnak vélt fantáziavilág egyidejű felbukkanásával. A korra jellemző tudományosságot nélkülöző és a valódi értéket közvetítő ismeretterjesztés kontrasztja jól megmutatkozik (Birtalan, 2022: 8). A fenti megközelítések ráadásul sajátosan keveredhettek. Mindezen ismeretek, avagy képzetek, a társadalmi szintű vélemény formálásában általában egyidejűleg vettek részt az elmúlt évszázad folyamán. Az általunk vizsgálandó indiai kulturális hatások fogalmi definiálása előtt szükséges szót ejteni magáról a fő címben szereplő *Távol-Kelet* kifejezésről.¹¹⁰ A korabeli forrásművekben számos esetben találkozunk ezzel a gyűjtőfogalommal, de a tartalmát tekintve nem konzekvensen használatos. A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a Távol-Kelet kifejezés általában Ázsiának tőlünk legmesszebb eső, keleti részén levő területekre, országokra utal (Bárczi és Ország, 1979: VI. 545). A legtöbb esetben Kelet-Ázsia szinonimájaként szerepel, de előfordul, hogy egész Dél-Kelet-Ázsiát jelöli, vagy mindezeket túl Tibetet, Japánt, Oroszországot, Mongóliát is beleértve. Jellemzően tág fogalomként használják hazánkban és világszerte egyaránt. Ez az iránymeghatározás tükröződik az ELTE BTK *Távol-keleti* Intézetének a tanszék listáján is, ahol a Japán, Kínai, Koreai tanszék mellett

¹⁰⁹ Stein, 1931: 6.

¹¹⁰ Lásd az eredetileg latin *sol orientis* -ből (*felkelő nap*) származó, német, vagy angol *Orient* vagy a *Far-East* angol kifejezéseket.

a Mongol és Belső-Ázsia, illetve a Buddhológia és Tibetisztika szakok szerepelnek. Ennek megfelelően az intézményhez kapcsolódó 2009 óta megjelenő *távol-keleti tanulmányok*¹¹¹ címmel futó, évente kétszer megjelenő folyóirat, minden fentebb sorolt terület tudományos munkáit igyekszik közreadni.¹¹² Érzékelhető, hogy a Távol-Kelet kifejezés, ma nem csupán földrajzi, hanem történeti, kulturális, vallásszociológia és számos egyéb szempontból egyaránt hatalmasra tárguló, heterogén halmazt jelöl, melyben az egyes régiók (India, Japán, Kína, Mongólia stb.) kulturális diverzitása rendkívül összetett. Mivel a századforduló táján, az életreform mozgalmak mögött felbukkanó szellemi hatások között a hinduizmus, buddhizmus mellett, a japonizmus, taoizmus, sámánizmus, lámaizmus, sinto, szúfi vagy a Távol-Kelethez kapcsolódó megannyi egyéb vallásos, mágikus világszemlélet egyidejűleg bukkant fel, így ezen összetettség és meglehetősen tág hatókör megkívánja, hogy a kezelhetőség tekintetében szűkebbre szabjuk a kutatások fókuszát.

Korábbi tanulmányunkban már kísérletet tettünk erre. A földrajzi keretek helyett, a kulturális hatásokat hangsúlyozva esett választásunk az *indo-tibeti kultúra* kifejezésre (Földiné és Komár, 2016). Ezt a megjelölést jelen tanulmány tartalmát tekintve nem tartottuk megfelelőnek, így a vizsgált történeti periódusra jellemző, korabeli szóhasználatot figyelembe véve a főcímben, illetve néhány egyéb indokolt esetben magában a folyószövegben is a távol-keleti kifejezést alkalmaztuk. A kutatásunk szűkebb értelemben vett irányát a konzulensekkel egyeztetve az értekezés alcímében jelenítettük meg, lásd „az *indiai kultúrkör hatása*”, hiszen földrajzi tekintetben elsősorban az indiai szubkontinens felől érkező, ezen belül leginkább India, Sri-Lanka¹¹³ és Tibet régióihoz köthető kulturális hatásokat vettünk górcső alá (szükség esetén Nepálra és Burmára való kiterjesztéssel).

Az általunk kijelölt földrajzi értelmű, vizsgálati keret követi a hagyományos irányvonalat. Megközelítőleg lefedi a mahájána buddhista, *Ksitigarbha-szútra* szövegében¹¹⁴ és egyéb korai kanonikus műben szereplő *Dzsambúdvipa* elnevezésű régiót. Ez a határkijelölés nem pusztán a kutatás szempontjából praktikus, hanem a hagyomány iránti tiszteletet

¹¹¹ Szerk.: Hamar Imre. Angolul: Journal of East Asian Cultures (lásd internetes forrás irodalmak).

¹¹² Hasonlóan széles spektrumú, az ELTE Eötvös József Collegium Orientalisztika Műhelye által évente szervezett „Közel, s Távolság” Orientalisztika Konferencia is, mert a keletkutatás bármely területéhez kapcsolódóan arabisztika, assziriológia, egyiptológia, indológia, iranisztika, japonológia, koreanisztika, mongolisztika és belső-ázsiai tanulmányok, sinológia, turkológia lehet előadással jelentkezni.

¹¹³ Korábbi elnevezése szerint, a századfordulós szöveg forrásokban Ceylon néven szerepel.

¹¹⁴ A szöveg kínai fordítása ma is az egyik legnépszerűbb mahájána buddhista munka, eredeti szanszkrit címe: Ksitigarbha Bódhiszattva Púrvapranidhána Szútra.

jeleníti meg (szemléletében közel áll a védikus és a buddhista hagyományokhoz). Az általunk használt, kiterjesztett *India* fogalmat,¹¹⁵ vagyis a fentebb jelzett, ma több országot magában foglaló egységes területet már Asóka¹¹⁶ uralkodásának idején Dzsambudvípnak nevezték. Erről egy i.e. 250-ből származó kőtábla felirat is árulkodik, illetve számos további buddhista szövegforrásban és a hindu Puránákban (hindu enciklopédia szerű szent irodalmi szövegek) felbukkanó fogalom. Maga a szanszkrit kifejezés két tagból tevődik össze. A szkt. *dvípa*: sziget, kontinens, valamint a szkt. *dzsambu*: rózsaalma, ismertebb nevén a fekete szilva, vagy malabar szilva, dzsamun, dzsambul szavakból. Érdekessége ez utóbbinak, hogy az indiai szubkontinensen, Mianmarban és Srí-Lankán őshonos. A rendkívül sokféle felhasználású, gyorsan növekvő trópusi fa termése számos gyógyhatással rendelkezik és több, mint 100 évig él. További kulturális érdekesség, hogy egy ilyen fa alatt történt Sákjamuni Buddha első gyermekkori meditációs elmélyülése (szkt. dzshána) a klasszikus páli szövegforrások szerint (Maddzsima Nikája 85; MN100). Véleményem szerint a Dzsambudvípa elnevezés utalhat szimbolikusan a hely természetes hatóerejére, ami kedvező adottságai révén a rajta élő nemzetet gyorsan gyarapítja, táplálja és gyógyítja az ott termő növények által.¹¹⁷ Az említett földrajzi területeken számos népcsoport élt és él ma is együtt, így a hozzájuk kapcsolódó sokféle vallásos, spirituális gyakorlat közül, az értekezésben csupán néhány ismertebbet helyeztünk fókuszba. A *távol-keleti* és ezen belül az *indiai kultúrkörhöz* kapcsolódó bölcsességek¹¹⁸ közül elsősorban a védikus, a hindu, a buddhista, a jóga filozófiát, valamint az ezekhez kapcsolódó, életmódbeli, vallásos, spirituális gyakorlatok által létrehozott közvetett és közvetlen hatásokat kívántuk vizsgálni.

¹¹⁵ Értsd: indiai kultúrkör, indiai kulturális hatások.

¹¹⁶ Asóka (~i.e. 304-233) a harmadik Maurja uralkodója, aki hatalmas területeket hódított meg, majd a véres csatákat követően buddhistává lett és államvallássá tette a buddhizmust. Az ő nevéhez köthető az első szervezett kórházak és állatkórházak létesítése és az úgynevezett Asóka oszlopok kihelyezése, melyekre buddhista tanítások kerültek feltehetően edukációs célból.

¹¹⁷ Az életreform gondolatvilágához kapcsolódva említeném, hogy az ott termő őshonos gyógynövények nem csupán az Indiában államilag elismert gyógyászati rendszerekben (ájurvéda, unani, sziddha, tibeti buddhista gyógyászat) használatosak. Magyar vonatkozású történeti érdekesség, hogy a brassói, erdélyi szász származású Honigberger Márton János (1795-1869), gyógyszerész, botanikus, aki hosszú éveket töltött Indiában (a Láhori Mahárája egykori autodidakta orvosa is volt). Kimerítő tanulmányt írt a kint használatos gyógynövényekről, amit 9 nyelven tette közzé *Materia Medica* c. 1852-ben megjelent, gazdagon illusztrált anyagában. Az említett gyógyhatású növények felhasználási köre egyre bővül ma Nyugaton a kiterjedt gyógyszeripari hatásvizsgálatok eredményeinek köszönhetően.

¹¹⁸ Mund Katalin a „keleti szellemiség” és „keleti bölcsesség” kifejezések pontosítására külön tanulmányban tett korábban kísérletet (Mund, 2004)

2.2. Az életreform „dióhéjban”

„A boldogságnak az első alapvetően szükséges feltétele, ami mindenkor, minden ember által elismertté lett, egy olyan élet, amelyben nem romboltatik le közte és a természet közötti kapcsolat – ez a szabad levegőn, a napsütésben való élet, közösségben a természettel, a növényekkel és állatokkal.”

Leo Tolsztoj¹¹⁹

A nemzetközi és hazai kutatások alapján az alábbiakban megkíséreljük egyetlen, hosszú, bővített mondatba sűríteni az alap definíciót. Az életreform (német: *Lebensreform*, angol: *life-reform*) egy olyan 19-20. század fordulója táján kibontakozó komplex, társadalmi, civilizációkritikai válaszejelenség, ami az iparosodással együtt járó urbanizáció, robotmunka, tömegcikk gyártás, egészségtelen életkörülmények és lakókörnyezet, a vallási dogmatizmus (esetleg a vallásból való kiábrándultság), a nők és gyerekek elnyomása, az osztályharcok, a nép-nemzeti konfliktusok, a háború és megannyi egyéb test-lélek-szellem romboló folyamatokra keresett megoldást, különféle egyéni és közösségi élet megváltoztatására irányuló olyan gyakorlatok segítségével, amelyek az elveszett édeni állapotot, (a külső-, belső rend, a harmónia, az egészség, a boldogság) az önmegváltás reményében a saját erőből megteremtett, természetközeli, földi paradicsom megteremtésével képzelt megvalósítani (Krabbe, 1974, 2001; Skiera, 2006; Németh, 2013a; Németh és Pukánszky 2017; Németh és Vincze, 2017; Linse, 1977; Conti, 1984; Baumgartner, 1992; Farkas, 2010).

A modernizáció válságjelenségei magukkal hozták az elbizonytalanodást, a spirituális kiégést. A dogmatikus vallási eszmények és a rideg valóság (gyárfüst, robotmunka, háború, egészségtelen életkörülmények, alkohol, bordélyházak) közötti áthidalhatatlannak tűnő szakadék valóságos *kultúr-pesszimizmust* eredményezett sokakban, valamint számos társadalmi szintű válaszreakció fogalmazódott meg.

Az életreform a századfordulós korszakváltás sokszínű, innovatív jelenségévé vált (Wolbert, 2001). Amerikai, német, orosz és egyéb hatások egyaránt megjelentek a szellemi és eszmei háttérben a kezdetekben (Buchholz, 2018: 99-105). Jean-Jacques Rousseau műveiben már erősen érvényesült a civilizációkritika, aminek ékes példája könyvének kezdő mondata: *„Minden jó, ami kilép a dolgok alkotójának kezéből, de elfajul az ember kezei között.”* (Rousseau, 1911: 7).

¹¹⁹ Tolsztoj (1886): *Amit én hiszek*. Forrás: „The first condition essentially necessary for happiness has always been admitted by all men to be a life in which the link between him and nature is not destroyed - that is, a life in the open air, in the sunshine, in communion with nature, plants and animals. Leo Tolstoy: What I Believe. trans Constantine Popoff. New York 1886. p.56.

A legfontosabb nemzetközi civilizációkritikát megfogalmazó művek sorában találjuk - amiből a későbbi életmód és pedagógiai reform elképzelések táplálkoztak: Henry David Thoreau - *Civil Disobedience* 1849, *Walden* 1854; Edward Carpenter - *Civilisation its Cause and Cure* 1889; Ebenezer Howard (*Garden City Movement*/kertvárosi közösség mozgalom) - *Garden Cities of To-morrow/A holnap kertvárosai* 1898; William Morris (*Arts and Crafts mozgalom*), valamint Leo Tolsztoj írásait. A filozófiai, ideológiai kritika és az új eszmék kibontakozásának fáklyagyújtói: Schopenhauer - *Die Welt als Wille und Vorstellung/A világ, mint akarat és képzet*, 1818) Nietzsche (Also sprach Zarathustra/*Imígyen szóla Zarathusztra*, 1883, *Beyond Good and Evil/Túl a jón és rosszon* 1886, *On the Genealogy of Morality/A morál genealógiája* 1887 és más munkák.¹²⁰

Nemzetközi szinten a fenti szellemi impulzusok nyomán jelennek meg az első testi vonatkozásokat hangsúlyozó reform életmód irányzatok: természetgyógyászat, vegetarianizmus, naturizmus (Németh, 2013a). Az egészség és boldogság eszménye egyértelműen elválaszthatatlan egységet alkot mindezekben.

Ezen eszmék kiterjedtek: a táplálkozás (húsmentes, vagy tisztán növényi, esetleg nyerskoszt), a higiénia, a természetes testápolás, a masszázs, a fürdő kultúra, az orvoslás (természetgyógyászat, homeopátia), a dohányzástól és/vagy az alkoholtól való tartózkodás, az öltözködés, a lakáskultúra, a térrendezés (lakókörnyezet, iskolai környezet, városrendezés, kertváros), a szabadidős tevékenységek, a sport, a gimnasztika, a szabad testmozgás, a levegő-nap-fény-víz terápia, a férfi-női szerepek, a szexuális kapcsolatok, valamint az erotikus szféra (szexuális reform). Továbbá a szellemi-, a vallásos élet (eszmei, ideológiai reform, kultúra kritika, filozófiai diskurzusok, új-vallásos mozgalmak), a politika (hon- és népismereti mozgalmak), a társadalom (társadalomkritika, ifjúsági mozgalmak, diákmovizmak, gyermekvédelem, kommuna mozgalmak) és a művészetek (irodalom, színház, tánc, képzőművészet új stílusai) területére is. A téma népszerűségét jelzi, hogy a közelmúltban egyre több izgalmas, korabeli fotókkal, egyéb illusztrációkkal ellátott nemzetközi és hazai tanulmány látott napvilágot ezen irányzatok kapcsán. A testkultúra és a természetgyógyászat témakörében Czeranko (2016), Németh és Skiera (2018), Kempf, Vincze és Németh (2020), avagy Áprily Zoltán, Bicsérdy életéről szóló monográfiája (Áprily, 2022); az okkult szellemi

¹²⁰ A legjelentősebb, világszerte aratott írások megjelentek magyar nyelven már 1944 előtt. Többek között lásd: Schopenhauer: *Az akarat szabadságáról* (1903), Nietzsche: *Imígyen szóla Zarathusztra* (1908), Korszerűtlen elméletek (1921).

hatások kapcsán Pokorny és Winter (2021); a művészetek terén Fajcsák & Kelényi (2017), Baldaváry (2024) és mások munkái engednek többek között bepillantást nyerni ebbe a színes világba.

A szellemi értelmű szikragyújtókat (Schopenhauer, Nietzsche, Spencer, Ruskin, Carpenter, Morris) követően, természetesen minden területnek megszülettek a maga prófétái. A természetgyógyászat területén pl. Vincenz Priessnitz, Theodor Hahn, Katharina Schroth, Arnold Rikli, Sebastian Kneipp; a vegetárius vagy a naturista eszmék kapcsán Jean Antoine Gleizes, Bysshe Shelley, Gustav Struve, Eduard Baltzer, Adolf Just, Bircher Brenner; a művészetek terén Hugo Höppener, K. W. Diefenbach, Isadora Duncan, Mary Wigman; az új vallásos mozgalmak terén H. Blavatsky, Olcott, Allan Kardec, Aliaster Crowley, O. Han'ish, P. Deunov, G. I. Gurdjieff, R. Steiner, A. Besant nevei forognak a köztudatban. Jónéhányukat megérintettek az indiai kulturális hatások (bővebben lásd 3.3. fejezet). Egyesek Nyugatról indultak Keletre és más szereplők Keletről érkeztek Nyugatra: Vivékánanda, D.T. Suzuki, Dharmapála, J. Krishnamurti, M. Gándhi, R. Tagore. Hamarosán megjelentek az ő nyomdokaikban lépdelő követő csoportok, akik mind az elveszett boldogságot keresték a maguk módszereivel.

Különféle utópisztikus elképzelésekkel felvértezve, olyan társadalmi hatást gyakorló közösségek, szervezetek jöttek létre a nyomukban, mint: állatvédők, naturisták, természetjáró körök, vegetárius mozgalmak, antialkoholisták társasága, nőmozgalmak, művésztelepek, kertvárosi kisközösségek, természetgyógyász orvosokat tömörítő egyesületek, új-vallásos mozgalmak (teozófia, antropozófia, mazdaznan, spiritizmus stb.) és a nép-, nemzeti/hazafias érzületet erősítő mozgalmak.¹²¹ Ezen csoportosulások a korábbi kutatásokban szereplő tipológiák alapján besorolhatóak az úgynevezett *magmozgalmak* (vegetarianizmus, természetgyógyászat, testkultúra), vagy a *kiegészítő mozgalmak* közé (Krabbe, 2018; Németh, 2013a). A különféle társadalmi problémákra reagáló felsorolt mozgalmakra jellemző általános motívumok: a természetbe való visszatérés, a civilizációból való kimenekülés, a természet erejének segítségével való gyógyulás, a természetes életmód, a természetes táplálkozás, a természetes öltözködés, a természetes viselkedés, a gyermek természetes fejlődését figyelembe vevő tanítás/tanulás, a természetes (szabad gondolkodás), a természetes önkifejezés, a

¹²¹ Nemzetközi példák: British Union for the Abolition of Vivisection (az élő állatokon végzett kísérletek ellen), Vegetarian society, The Vegan Society, Völkish (nemzeti ideológia), Wandervogel (természetjárás), Good Templar (antialkoholizmus), International Naturist Federation (naturisták), Mazdaznan (a mazdaznan életmód és vallás követők), Liga Medicorum Homoeopathica Internationalis (homeopáták), Hellereau (művész kommuna).

természetes (szabad szexualitás), a természetes mozgás, a természetet tisztelő építkezés, a természethez alkalmazkodó önellátó gazdálkodó tevékenység, a természetes lakókörnyezet és az életér eszménye (Buchholz et. al. 2001: 11-54; 99-105). A romantikus Rousseau-i, „vissza a természetbe” életérzés mellett, további jellemzőként jelent meg, az egyén és a társadalom megmentésére irányuló szándék (Németh és Vincze, 2017).

Ezen célok beteljesítésének reményében egyesek a társadalomból való kivonulást választották, míg mások a társadalmi szerepvállalásban bontakoztatták ki megváltó eszméiket (vándor-prófétaként, vagy kávéházi előadások, egyesületi programok, karitatív és egyéb közösségi tevékenységek révén). Néhányan remete szerű életvitelt választottak a városi környezetben (Nietzsche, Schopenhauer) és akadtak olyanok, akik a városi környezetből menekülve kis szellemi közösségekbe tömörültek (Tolsztoj, Gándhi, Tagoré). Létrejötték egymást támogató életközösségek (lásd Németországban, Berlin közelében, az Oranienburg mellett alapított *Eden* vegetárius kolónia, a Drezda melletti *Hellerau*-i művésztelep, az antropolófia központja Dornachban, vagy az svájci Ascona melletti *Monte-Vèrita*) azok körében, akik a szellemi közösségek megtartó erejére támaszkodva kívánták a megváltás útját járni (szabadkőműves páholyok, teozófusok, antropolófusok, Wiener Kreis).¹²² Természetesen lehetőség adatott akár, egy időre elvonulva, magányosan keresni a szellemi felébredést, lásd H. D. Thoreau, Hermann Hesse és mások.

Az eszmék intézményesülési folyamata a 20. század első felében magával hozta a valódi intézményi hálózatok kialakulását. Az egészségtudatos táplálkozási trendek nyomán vegetárius és nyerskosztos éttermek nyíltak Európa nagyvárosaiban (többek között Budapesten is).¹²³ A városi létből menekülő, testi-lelki nyavalyákból gyógyulni vágyó, természetes gyógyeljárások iránt fogékony érdeklődők szanatóriumokba, természetes gyógymódokat kínáló központokba, gyógy-fürdőkbe és nyaralóhelyekre utazhattak. Hidegvíz, nap- és légfürdő, testmozgás, növényi táplálkozás, gyógyteák, valamint homeopátia volt a napirenden. Kertvárosi kisközösségek, üdülőtelepek létesültek, valamint élénk szellemi műhelyek jöttek létre. Ez utóbbi törekvések mentén is tetten érhető volt az intézményi háttér támogató szerepe, hiszen többnyire kijelölt találkozó

¹²² Bécsi Kör

¹²³ Számos ilyen típusú vállalkozás apróhirdetése olvasható az Életreform magazin számaiban (1932-38 között) és a korabeli nyers, vagy növényi táplálkozást ismertető szakácskönyvek belső, vagy hátsó borítóján.

helyeken gyülekeztek az *eszmétársak*¹²⁴ (kávéházak, vegetárius éttermek, művészeti iskolák, illetve kifejezetten adott közösség által létrehozott épületek).¹²⁵ A mozgalmak és az intézmények kommunikációs tereiben helyet kaptak a tematikus folyóiratok pl. Naturarzt (1861-től indult és ma is működik), Lucifer (az első teozófiai folyóirat 1887-1897),¹²⁶ Vandervogel (ifjúsági, nemzeti öntudatú turista magazin 1896-1933), Ostara (nemzeti tudatú okkultista magazin 1905-1931), Health and Efficacy (naturista magazin 1900-napjainkig),¹²⁷ Mazdaznan magazin (az amerikai kiadás 1902-ben indult) és mások. Jelen tanulmányunk szempontjából lényeges vonás, hogy a vallásos, a kvázi vallásos, vagy az esetenként szekulárisnak tűnő életreform törekvések mögött egyaránt felsejlett a *homo religiosus* (vallásos ember) alakja. A régi, berögzült vallási formákat felbontó, majd átalakító külső-belső erőhatások nyomán a legkülönbözőbb formákban mutatkozott meg az eredendő rendet követni vágyó, személyes vallási élményt kereső emberi lény ösztönös odafordulása a láthatatlan, mégis mindenütt jelenvaló forrás felé.¹²⁸

Ahogy a korszak egyik kiváló, romániai származású vallástörténésze, Mircea Eliade találóan megfogalmazta: *"...Elképzелhetetlen, hogy az individuum a szakrális világhoz fűződő kapcsolatát tökéletesen elveszítse...A profán ember 'kriptovallásos'. S ha nem igenlés, akkor tagadás formájában, de mindenütt ott a vallás... teljes vallásnélküliség nincs, de lehet a vallás ellen és egy másfajta alapállás mellett dönteni."* (Tomka, 1988: 824). Később Luckmann: *A láthatatlan vallás* című esszéjében jól summázza mindazt, amivel Eliade és mások már a századfordulón szembesültek. Így fogalmaz: *"Az a nézet, hogy a modern életben nincs vallás..., ez a felfogás teljesen hamis"* (Luckmann, 1996: 1), mely állásfoglalását alátámasztani látszanak a történeti visszatekintések az életreform jelenségek szempontjából. Úgy tűnik, hogy a látszólag vallást veszített individuum, az urbanizált környezet ellenére és a világháborús kataklizmák árnyékában mindvégig kapcsolatban maradt valamilyen módon a transzcendenciával, a tudományos szemlélet fölényre jutása ellenére és *a világ varázstalanítása közepette* is.¹²⁹

A fentiek tükrében, a 19-20. század fordulóján az *életreform* mozgalomra tekinthetünk akár úgy, mint valamiféle *új-vallásos* tevékenységi forma, mely íratlan bibliájának

¹²⁴ Az *eszmétárs* kifejezéssel gyakran találkozhatunk a korabeli hirdetésekben.

¹²⁵ Lásd Antropozófia - Dornach (Németország), Sri Aurobindo - Auroville (India, Pondicherry), Tagore – Shántinikétan (India, Bolpur)

¹²⁶ Ennek folytatása új névre keresztelve 1897-1909 között az angol nyelven megjelenő *The Theosophical Review*

¹²⁷ A magazin korai számaiban táplálkozás, természetgyógyászat, gyógynövény ismeretek, testmozgás, testkultúra, egészséges életmód, majd később a napozás és a nudizmus került fókuszba.

¹²⁸ Ide értendő akár a racionalitás alapján nyugvó, úgynevezett *tudományvallás* is.

¹²⁹ Ezt példázza Nietzsche, Schopenhauer, Hamvas Béla, Várkonyi Nándor és más kortársak életfilozófiája.

középpontjában a *természeti törvények* és az *önmegváltás* magasztos tana áll. Szarka Emese hasonló konklúzióra jutott az életreform és az új vallásos mozgalmakat vizsgáló munkájában, mely szerint: „Megállapíthatjuk, hogy a 19. században hódító útjára lépett teozófia és antropozófia, a Távól-keleti szinkretizmus különböző formáinak adaptációi, a 'reformkereszténység' és a marginális pozícióban lévő germán-újpogány mozgalmak különböző formái, illetve az önmagát a 'földi élet vallásaként' definiáló életreform is egyaránt az új vallásos mozgalmak szerves részét képezik.” (Szarka, 2014: 98).

Ez a feltételezés nyitott utat a legtöbb spirituális impulzusnak a századfordulón, beleértve az indiai kultúrához köthető eszméket. Az életreform, mint új-vallásos tevékenység koncepció, egyáltalán nem tűnik túlzásnak az egyetemes vallástörténet szempontjából, hiszen az *életreform* összetett társadalmi jelensége a ma virágkorát élő New Age mozgalmak előszelét jelentette.¹³⁰ Amit Luckmann *láthatatlan vallásként*¹³¹ vizionált, tetten érhető ma a legújabb táplálkozási trendektől (veganizmus, paleo diéta, makrobiotika),¹³² a nagyvárosokban működő wellness-fitness termeken át, a buddhista szerzetes vagy jógaoktató image-el felruházott reklám karakterekig.¹³³ A bevásárlóközpontok polcain hemzsegnek a *Vegetarian, Vegan, Bio (organic)* címkével ellátott élelmiszeripari és kozmetikai termékek.

Az életreform időszakában létrejött közösségek és eszmék oly mértékben vannak jelen napjainkban, hogy szinte nincs olyan település, ahol ne lenne ma már jóga vagy meditációs központ, bio bolt, vagy legalábbis valamilyen vegetárius ételt kínáló vendéglátó egység. Az ezeket látogató, környezettudatos, egészséges életmódra törekvők sokszor nem sejtik, hogy a századforduló életreform eszmei törekvéseinek a lenyomataival találkozhatnak úton útfélen. A *New Age*, az ezoterikus, vagy a hagyományos hindu/buddhista szellemi ösvényen járók körében ma is közkedveltek olyan antropozófiai, homeopátiái, természetgyógyászati termékek, amelyek gyártása kimondottan az életreform mozgalmakhoz kötődően, a huszadik század első évtizedeiben

¹³⁰ A New Age elsősorban a 60-as évek Amerikájából induló hippy mozgalommal vette kezdetét. Szinte minden elemét átmentik a századelős életreform törekvéseknek (a Távól-Kelet vonatkozásokat is). Mindent átszönek a hindu, buddhista motívumok. A Hesse kánon (Pusztai farkas, Sziddháta), a Beatles zenekar hindu guruk iránti érdeklődése (Maharsi, Neem Karoli Baba, Sai Baba), a jóga központok és az Amerikába látogató jóga guruk (Jógánanda, Visnudevánanda, Krisnamácsárja) tanítványai, a Rámakrisna misszió, az ISCON Krisna-tudatú közösség stb. mind ennek a példája.

¹³¹ Luckmann által bevezetett definíció (Luckmann, 1996).

¹³² A bevásárlóközpontok polcain hemzsegnek ma a *Vegetarian, Vegan, Bio (organic)* címkével ellátott termékek.

¹³³ A fogyasztói társadalom ilyen irányú befolyásoltsága hatalmas méreteket ölt, mert a fájdalomcsillapító krémektől, a gumicukron át, a biztosításokig, szinte mindenféle termék reklámokban feltűnik egy jóga gyakorló, vagy egy meditáló alak.

kezdődött (lásd Kneipp® 1891, Weleda® 1921, Demeter® 1924, Wala® 1935 termék márkákat).¹³⁴ Az indiai kulturális hatások nyomát közvetlenül őrzi és képviseli a világszerte (hazánkban is) elérhető Khadi¹³⁵ márkajelzésű termékcsalád.

Az életreform törekvések vonatkozásainak keleti hatásokkal való kontextusba helyezése megkívánja, hogy a nemzetközi vagy hazai folyamatokban kulcsszerepet játszó és/vagy az egyes mozgalmakban aktív szerepet vállaló személyeket új szempontból tegyük a vizsgálatunk tárgyává. Ezen szempontok a harmadik fejezetben tipológiai modelleken keresztül is bemutatásra kerülnek. Nem tartjuk indokoltnak az alap típus csoportok körvonalazásához az összes ismert életreform szereplő tételes tárgyalását, így példáinkat első körben az ELTE kutatócsoportunk korábbi tanulmányaiban ismertetett személyek közül válogattuk (Németh és Skiera 2018; Kempf, Németh és Vinzce 2020). Ezt a listát olyan további nevekkal bővítettük, melyek az ismert szereplők kapcsolati hálójából bukkantak fel és akiknél markánsan megjelennek az indiai kulturális hatások.

2.3. Reformpedagógiai gondolat csokor

„Ápolj, öntözd a fiatal palántát...gyümölcssei egykor gyönyörűségedre fognak szolgálni. Vonyj idejekorán védőfűt gyermeked lelke köré; kerületét megjelölheti más, de te neked magadnak kell emelned a korlátot. A fákat műveléssel formáljuk, az embereket neveléssel.”
Rousseau¹³⁶

Az alábbi fejezetben a reformpedagógia általános ismertetésén túl arra vállalkozunk, hogy a kutatás elsődleges céljának megfelelően bemutassunk néhány olyan indiai kulturális hatásokra rezonáló eszmei párhuzamot, melyek a későbbi fejezetekben szereplő pedagógiai reformok vonatkozásában relevánsak. Az eszmei-ideológiai háttér részletes feltárása számos korábbi kutatásban szerepel,¹³⁷ mégis szükséges érezzük a rövid, általános áttekintést a mozgalom kapcsán (történetiség, legfontosabb szereplők és irányzatok). Különösen a vallásosság, világnézet és a pedagógiai reformok kapcsolata érdekes számunkra, hiszen ehhez kapcsolódik szervesen a távol-keleti, elsősorban indiai eredetű filozófiák pedagógiai gyakorlatra való hatása. Az életreform és a pedagógiai reform törekvések szempontjából említésre kerülő példák eszmei hasonlósága miatt

¹³⁴ Ennek egykori alapító tagjának, *luxus* minőségű termék márkája is világsikert hozott 1967 óta (Dr Hauschka®)

¹³⁵ Mahátmá Gándhi *Szabarmat*-i telepén, a Szvadési függetlenségi mozgalom nyomán, a természetes növényi rostokból kézzel szőtt és font anyagokat nevezték így. Jelenleg számos természetes alapanyagú termék kapható ezzel a védjeggyel Európában.

¹³⁶ Rousseau, 1911: 7.

¹³⁷ A korábbi fejezetekben, a kutatási háttér bemutatásában szereplő irodalmakon túl lásd még Böhme (2001).

feltételezzük, hogy ezen, vagy hasonló elemek okán vált népszerű inspirációs forrássá a távol-keleti eszmerendszer egy-egy eleme. A legnagyobb érdeklődést a teozófiai mozgalomhoz csatlakozó pedagógusok mutatták szervezett kereteken belül. Az általuk létrehozott reformpedagógiai társaságok (*Theosophical Fraternity in Education*, *Theosophical Education Trust*, *The New Education Fellowship*) és életre hívott nemzetközi folyóiratok (*Education of The New Era* - angolul, *Pour l'ère nouvelle* - franciául, *Das werdende Zeitalter* - németül) tették világszerte ismertté Nyugaton a Keletről származó eszméket, melyek a gyermekközpontú, tapasztalati tudást előtérbe helyező pedagógiai irányzatokra (Montessori, Waldorf és mások) gyakoroltak nagy hatást.

A pedagógiai reformok kapcsán érdemes rövid említést tenni a történeti kezdetekről, mert ebből táplálkoznak a századfordulós munkák. Gyakran hivatkozták az olyan korai munkákat, mint Rousseau (1712-1778) az *Emile, vagy a nevelésről* című könyve, melyben már 1762-ben a 19. század végén megszülető reformpedagógia alapjait találjuk (Rousseau, 1911). Ebben az erős civilizációkritikai írásban körvonalazódik, hogy az ember-társadalom-természet elválaszthatatlanok és felelősséggel tartoznak egymásnak, mely kontextus révén egyértelművé válik az életreform és a reformpedagógia szimbiózisa is (Németh és Pukánszky, 2020).¹³⁸

A mai értelemben vett pedagógia, hivatalosan a 19. század végétől a 20. század első néhány évtizedig tartó szakaszában bontakozott ki, mint önálló tudomány és egységes világmozgalom, mely különböző irányzatai között (gyermektanulmányok, experimentális pedagógia stb.) található maga a *reformpedagógia*. Alapját a modern kor általános válságára reagáló társadalomkritika teremti meg (amint azt az életreform törekvéseknél már korábban tárgyaltuk). A reformpedagógia előzményei tekintetében egészen Platón, Szent Ágoston, Comenius, Rotterdami Erasmus, Montaigne, Rousseau, Pestalozzi, majd Dewey és Nietzsche munkásságáig tekinthetünk vissza (Németh és Skiera, 1999).

A reformpedagógia jelenkori, hazai feldolgozásában megjelenő korszakolás elsőként két fontos periódust különít el, ami a kor történelmi, társadalmi hatásai miatt kézenfekvő. Ebből az első a 19. század végétől az első világháborúig tartó viszonylagos idilli periódus, ahol a békésen kibontakozó eszmélet a gyermek romolhatatlan tisztasága, a gyermek szabadsága, az erkölcs és a művészet elválaszthatatlansága köré fonódik. Megjelenik az

¹³⁸ Ennek jelentőségét buddhista szempontból már tárgyaltuk korábban a bevezető fejezetben.

emberi alkotó tevékenység szerepének hangsúlyozása az ipari termelőfolyamatok ellenében és a szigorú, néha lélekgyilkos pedagógiák ellenpontosításaként a gyermekközpontúság és a gyermeki ön-tevékenység ösztönzése, a gyermek jövőbeli megváltó szerepének üdvözlése. A második szakaszt már a háborús események befolyásolták és ekkor fejlődött világméretű mozgalommá a reformpedagógia. Ebben a periódusban olyan kulturális mozgalomról beszélhetünk, ami a munkás-, nő-, és egyéb társadalmi mozgalmakkal összhangban bontakozott ki (Pukánszky és Németh, 1996: 5-6); Skiera (2005); Vincze (2018). A legfőbb jellemzőket Németh Regina (2013a), Pethő Villő (2011) és más életreform-reformpedagógia témájú doktori értekezések is összefoglalják. A nemzetközi reformpedagógiai törekvések globális, nemzetállami és az egyes metódusok mikró szintjén is tárgyalás részét képezik a nemzetközi szakirodalomban (lásd Nohl, Oelkers, Buchholz, Krabbe, Skiera). A reformpedagógia nyugati recepciójának (Európa, Amerika) átfogó, részletes bemutatása megvalósult már magyar nyelven is (Németh és Pukánszky, 2020).

Németh és Skiera (1999): *Reformpedagógia és az iskola reformja* című kötete, ma is hiánypótló a neveléstudományi tankönyvek sorában. Mogyorósi és Virág elektronikus tananyagként publikált összefoglaló munkájában találhatunk igényes válogatást a legfontosabb nemzetközi szereplőkről (Mogyorósi és Virág, 2015).

A korabeli publikációs forrásokat áttekintve (könyvek, szaklapok, egyéb kiadványok) megállapítható, hogy a századfordulótól kezdve számos pedagógiai témájú írás jelent meg, amiben hangsúlyos szerepet kaptak a korábban ismertetett életreform motívumok (egészséges táplálkozás, öltözködés, testkultúra, természetgyógyászat), melyek megjelentek az alábbi szintereken: óvoda, iskola, általános pedagógia, gyógyító-nevelés (pedagógiai orvoslás/terápia), neveléssel való gyógyítás, iskolai környezet és higiénia diskurzusok (szellőztetés, bútorok, iskola fürdő, iskolai egészségügy), esztétikai nevelés, fajtisztaság/eugenika. A néptanítók régi példaképei helyett világszerte új hősök léptek elő (Németh, 2013c: 112.): August Comte (1798-1857), Leo Tolsztoj (1828-1910), Herbert Spencer (1820-1903), Francisco Ferrer (1859-1909), Susan Miller Dorsey (1857-1946), Alexander Bain (1860–1880), John Ruskin (1819-1900), William-Morris (1834-1896), Edward Carpenter (1844-1929) és mások, akik előkészítették az Ellen Key által vízionált gyermekek évszázadát (Key, 1900).¹³⁹

¹³⁹ Angolul E. Key: *The Century of the Child*, 1909, magyar nyelven 1976-ban. Érdekesség: Key 1905-ben ellátogatott Magyarországra is.

Az eszméket a gyakorlatba átültető szereplőkről, módszerekről, intézményi koncepciókról önálló tanulmányok születtek. Gyűjteményes ismertetésüket megtaláljuk magyar nyelven Németh és Skiera (1998) korábban említett tankönyvében, Nanszákné (Nanszákné, 1998. 20-28.) és egyéb, oktatási célú jegyzetekben. A legfontosabbak között szerepel: Maria Montessori (1870-1952 – Montessori pedagógia), Peter Petersen (1884-1965 – Jena-terv), Celestine Freinet (1896-1966 – Freinet-iskolák), Rudolf Steiner (1861-1925 – Waldorf pedagógia), Helen Parkhurst (1887-1973 – Dalton-terv).¹⁴⁰ Az iskolák és a módszerek néhol jelentősen eltérnek, akár ellentétes irányokat követnek (Waldorf-Freinet). Közös pontjaik: a gyermekközpontúság, a gyermeklélektan figyelembevétele, a teljes ember nevelésére irányuló szándék, a szabadságra nevelés, az életközeli és törekvő tanulási formák kialakítása, a természet tisztelete és szeretete, a közösség szerepe, a kooperáció, a közösségi munka léleképítő jellegének hangsúlyozása. „*Az iskola a tudatos és felelősségteljes élet és tanulás színtere.*” (Németh és Skiera, 1999: 98) Az iskolamodellek és a reformpedagógiai elméletek kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy az indiai kulturális hatások legmarkánsabban a Waldorf és a Montessori pedagógiában érhetőek tetten, mivel ők álltak legszorosabb kapcsolatban a teozófián keresztül a hindu és a buddhista tanításokkal (eszmékkel). A teozófia oktatástörténeti vonatkozása, valamint a Waldorf és a Montessori irány alaposan tárgyalta, népszerű kutatási terület, így részletes tárgyalásukat itt mellőzzük.

Az összefoglaló cikkek és egyéb források közül két konferencia előadás anyagot találtunk különösen relevánsnak a saját kutatási kérdésünk tekintetében. Az egyik Kevin Tingay, a londoni Teozófia Történeti Konferenciára készült előadás anyaga (Tingay, 1988), a másik Kevin J. Brehony, az ISCHE 34. konferenciájára készített, a teozófiai oktatástörténet célzottan orientalista hatásait vizsgáló összefoglalója (Brehony, 2012) melyből mind a szereplőkről, mind a legfontosabb korabeli pedagógiai munkákról tájékozódhatunk.

A teozófusok kétségkívül oroszlánrészt vállaltak a 20. század hajnalán abban, hogy a pedagógiai reformok szorgalmazása világméretűvé növekedhessen. Az első reformpedagógiai szövetséget teozófus iskolaigazgatók, tanárok és akadémikusok alapították 1915-ben Londonban (Teozófiai Testvériség a Nevelésben). Olyan híres pedagógusok csatlakoztak a teozófusok által szervezett konferenciákhoz, mint az

¹⁴⁰ Frans Carlgren (1999): Szabadságra nevelés, Rudolf Steiner pedagógiája; Kurucz Rózsa (1995): Montessori-pedagógia - Szöveggyűjtemény pedagógusoknak és pedagógus jelölteknek; Peter Petersen (1998): A Kis Jena-Plan; Helen Parkhurst (1982): A Dalton-terv; Freinet, C. (1982): A modern iskola technikája, Czabaji-Horváth (2023)

angolszász területen is elismertségre szert tett olasz származású Maria Montessori; a svájci Adolphe Ferriere (1879-1960), a progresszív oktatási mozgalom egyik alapítója illetve Jean Piaget (1896-1980) pszichológus, a gyermekfejlődési modell megalkotója;¹⁴¹ a kezdetben fogyatékos, majd később az egészséges gyermekek nevelésével foglalkozó és reform szemléletű magán iskolát létrehozó belga orvos, pszichológus Ovide Decroly (1871-1932) és sokan mások.

A teozófus körökben hatalmas népszerűséget élvezett az ír származású író, költő Edmond Holmes (1850-1936), akinek nevelésről írt 1911-es vitairata, az *Ami van és ami lehetne?* (*What is and What Might Be?*) felrázó, elemi erejű üzenetével, jó értelemben véve hatalmas port kavart. Nem csak a reformpedagógia, vagy a teozófus szemléletű pedagógiai kézikönyvek megszületésében játszott szerepet a mű, hanem a globális pedagógiatörténet egyik legkiemelkedőbb alkotásává vált.¹⁴² A teozófiai szemlélettel szimpatizáló pedagógusok és szülők az 1940-es években három alapművet tartottak számon. Ezek között szerepelt Holmes fent említett, iránymutatóként szolgáló könyve, Henry Neumann: *Oktatás a morális fejlődésért* (1923)¹⁴³ és Edward Octavius Sisson: *A szabadságra való oktatás* (1925)¹⁴⁴ című munkája.

A huszadik század elején felbukkanó fentebb említett reform pedagógusok és az általuk létrehozott nevelési modellek, túlnyomó részben a teozófia védőszárnyai alatt cseperedhettek fel és/vagy nyerhettek nagyobb népszerűséget. A korai időszakban, az általuk alapított intézményekbe elsősorban az életmódreformok, a spiritualitás, az egyetemes rend, a testvériség és a szeretet eszméi iránt fogékony családokból érkeztek a diákok.

A teozófiai vonatkozásokon túl, a reformpedagógia fogalmának általánosabb tárgyalása kapcsán, a definiálással foglalkozó korai tanulmányok írói közül említendő Herman Nohl, aki a herbarti pedagógia kritikájaként a korabeli iskolaügyre hatást kifejtő, újításokban bővelkedő, egységes kulturális törekvésként tekintette a mozgalmat (Nohl, 1935: 300). Az ő értelmezése nyomán született meg a későbbiekben a legtöbb értelmezési, tipizálási, periodizációs kísérlet mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban például Scheibe; Röhrs és mások. Jürgen Oelkers *Reformpedagógia – egy kritikai dogmatörténet* 1989-es

¹⁴¹ A svájci származású Ferriere már 1899-ben megalapítja az Új Iskolák Nemzetközi Irodáját, ami a reformpedagógiai elveket követő intézmények kapcsolattartását tette lehetővé.

¹⁴² A máig népszerű, újabb kiadásokat megérő könyv, éles iskolakritikája és egyben iskolareform elképzelései releváns üzenetet hordoznak a mai oktatási trendek számára. Holmes pedagógiai műveiben szereplő indiai kulturális hatások bővebb tárgyalását lásd későbbi fejezetekben.

¹⁴³ *Education for Moral Growth*

¹⁴⁴ *Educating for Freedom*

munkájában (Oelkers, 1989) Nohl-tól eltérő, kritikai narratívát vezetett be, ugyanakkor felhívta a kutatók figyelmét az életreform markáns szerepére. Oelkers csupán két motívumot tekintett újdonságnak: a reformpedagógia sajátos gyermek képét és gyermekszemléletét, valamint azt, hogy az életreform közösségek világnézeti alapon fejtik ki hatásukat a reformpedagógiára. Ez utóbbi észrevétele kapcsán új irányok nyíltak a kutatásokban, mivel a világnézeti hatások kérdése megnyitotta a filozófián túl, a vallásos és az új-vallásos motívumok problémakörét. Ebbe a kérdéskörbe tud beágyazódni az indiai eredetű eszmerendszerekből átszűrődő elmélet és gyakorlat, túlnyomó többségben új köntösbe bújtatottan (lásd teozófia, antropozófia, mazdaznan, jóga). Természetesen nem szükséges feltétlenül vallásos gyakorlatként értelmeznünk mindezeket, hiszen az iskolai közegben a spiritualitás, sok esetben az iskolai rítusok és ünnepek formájába transzformálódott (Baader, 2004).

A történeti előzményeket tekintve a reformpedagógia jeles előfutárjának, Friedrich Fröbelnek (1782-1852) a pedagógiai munkásságában olyan alapvető motívumok jelentek meg, amelyek a később kibontakozó különféle reformpedagógiai irányzatok alapjait fektették le (Petrich, 1928). Kevésbé közismert azonban, hogy Fröbelnél is találunk marginálisan távol-keleti vonatkozást, mert a göttingeni nyelvészeti és filológiai tanulmányai során beleszeretett a keleti nyelvekbe. Életrajzából felsejlik, hogy a görög, a perzsa és a héber mellett az indiai nyelvekkel, ezen belül feltehetőleg szanszkrittal is foglalkozott (Michaelis and Moore, 1889). Pedagógiai művei már a 19. század végétől olvashatóak hazánkban magyarul Szabó (1874), Petrich (1928) és mások fordításából. Fröbel elvei, a gyermek természetes fejlődésének figyelembevétele, az öntevékenység tudatos alakítása, az ösztönös megismerési vágy táplálása és egyéb humánus megfontolások korán ismertté váltak a hazai pedagógusok számára. Fröbel gondolatai véleményem szerint harmonizáltak a korai görög filozófiából jól ismert motívumokkal, például egy Plutarkhosznak tulajdonított szállóigévé lett mondással: „*A gyermek feje nem edény, amit meg kell tölteni, hanem fáklya, amit lángra kell lobbantani!*”.¹⁴⁵

Sok kultúrában tartották fontosnak a gyermek egyéni képességeinek, az attitűdjének és az ösztönös, kreatív kíváncsiságának figyelembevételét. Rousseau, Fröbel, Ellen Key, Maria Montessori és mások is ennek a nézetnek voltak a hírvivői. A korai magyar pedagógiai írások már foglalkoznak ezzel a kérdéssel, hiszen a gyermekben a tanulás legfőbb

¹⁴⁵ Érdekességként említendő, hogy a védikus oktatási rendszerben a tudás átadáshoz köthető rítusok sorában, a haj kopaszra nyírása mellett olyan is előfordult, hogy tüzet kellett a fején vinni a tanítványnak (Gosh, 2016: 37).

mozgatórugója az ösztönös kíváncsiság az ismeretlen dolgok irányában. Ennek az univerzálisnak tűnő tapasztalatnak a pedagógiai gyakorlata a védikus oktatási rendszerben is megőrződött, ahol a tanítvány (szkt. *sisja*, *cséla*) szükséges tulajdonsága, hogy legyen benne tudásvágy, kíváncsiság és tudjon kérdéseket feltenni (szkt. *pariprasna*).¹⁴⁶ Számos upanisad szövegben látjuk (lásd Cshándógja-, Mundaka-Upanisad), hogy a tanítás csak akkor kezdődik meg, amikor a tanítvány odamegy a tanítóhoz és tisztelettel felteszi a kérdését (Tenigl-Takács, 1998). A mi kérdésünk: vajon kinek tehette fel kérdéseit a gyermek két évszázada és kapott-e számára kielégítő válaszokat?

A *porosz rendszerben* a gyermek nem kérdezett (sok esetben nem is kérdezhetett), csak hallgatta a tanárt és válaszolt, ha kérdezték. Erre a problémára keresett megoldást Rousseau, illetve erre reagált később a századfordulón Ellen Key kritikusan, amikor az iskolában történő lélek gyilkolás ellen emelte fel a hangját (Key, 1976.). A reformpedagógus már tudatosan fordult oda a gyermekhez. Meghallgatta és megkérdezte szükségleteiről, támogatta kíváncsi természetének kibontakozását (Montessori, Waldorf, Petersen, Neill). Az iskola világán túl, a társadalom szélesebb terében is megjelent mindennek a visszhangja. Az első világháború előtt már erős kritika fogalmazódott meg a reformpedagógiai köröktől sokszor függetlenül az irodalmi művekben: Georg Bernard Shaw, Graham Green, T.S. Eliot, Oscar Wilde és mások részéről.¹⁴⁷

A legtöbb kultúrában meghatározták a tanítványi és a tanítói szerephez tartozó szükséges kvalitásokat és az alkalmazandó pedagógiai gyakorlatokat, melyeket az egyes történeti korokban az éppen uralkodó szellemi irányok határozták meg. Míg az ókori Görögországban a *paidagógos* vezette, kísérte a gyermeket, úgy Indiában a *gurura*¹⁴⁸ bízták a gyermekek nevelését, hogy a világi élethez való bölcsességet és a társadalomba való beilleszkedéshez elengedhetetlen - vagy ha a szellemi élet mellett döntött, akkor a remeteséghez szükséges - erőnyeket elsajátíthassa. Kölcsönös szeretet és tisztelet jellemezte kapcsolatukat, ami lényeges elemmé vált a pedagógiai reformokat szorgalmazó szereplőknél. Ezt az egyre mélyülő gyermeklélektani kutatások tovább erősítették. Indiában a guru jóval többet jelentett, mint a tanító vagy a mentor, mert a tanítvány mindenről őszintén és szabadon kérdezhetett. Hosszú évekig, szoros

¹⁴⁶ A három alapvető tulajdonság, amit a tanítványnak birtokolnia kellene: szkt. *pranipáta* - tisztelettel teli odaadás; *pariprasna* - a kérdezés készsége; *széva* - szolgálat (Bhagavad Gíta 4.34.).

¹⁴⁷ Például Oscar Wilde: *A Few Maxims for the Instruction of the Over-Educated* (1893) című műve kritika az oktatásról. (Wilde, 2015)

¹⁴⁸ Szkt. guru szónak számos jelentése van: tanító, mester, tiszteletreméltó, nehéz, súlyos.

életközösségben élt a guruval,¹⁴⁹ hogy a lét végső igazságába nyerhessen betekintést. Bármilyen tudományt is kellett ezen időszakban elsajátítania, mindez ugyan azt szolgálta: a négy életcél beteljesítését (*purusártha*).¹⁵⁰ Az indiai kultúrkörben a guru az a személy, aki felkészít az értelmes életre miközben felszámolja a szellemi értelmű sötétséget. A hagyományos (nem nyelvészeti alapon) való értelmezés a szanszkrit kifejezést két szótagra bontja: szkt. *gu-ru*. Vagyis a nehéz, súlyos (szkt. *gu*) dolog felszámolása, eltávolítása, valamint a második szótagot a szkt. *ru* gyökre visszavezetve (fény), a fényességet hozó értelemben használják. A tanító tehát szellemi értelemben megszüntetheti a tudatlanság súlyos terhét és megvilágítja a dolgokat. Az európai, főként a keresztény kulturális közeg számára a fentebb taglalt (talán túl szoros, intimnek tűnő), túlságosan misztikus és nagy felelősséggel járó kapcsolódás érzetét kelthette, továbbá az egyházi oktatás céljai között nem szerepelt, hogy a hívek *megvilágosodjanak* még ebben az életben (sok esetben csupán istenfélő embereket kívántak nevelni). A hindu és a buddhista eszmék így, erős támadásoknak voltak kitéve bizonyos keresztény körökben. Schmidt József 1924-es véleménye szerint: „(...) *nagytudományú egyházi férfiak kompromittálták magukat olyan tudománytalan kijelentésekkel, mint pl., hogy Buddha 'imposztor' (Spence Hardy) vagy hogy a buddhizmus mélységes vallási és szociális erkölcstelenség (J. Dahlman).*” (Schmidt, 1995: 175)

A magyar misszionáriusok (főként jezsuiták) között volt, aki korábban naív, egyszerű véleményt formáltak az indiai vallási szokások, nézetek kapcsán és főként kedvezőtlen képet festő beszámolók készültek (az első ilyen komolyabb munka Hausegger József 1700-1765 nevéhez kötődik, aki élete végéig maradt Dél-Indiában). Az egyre nagyobb számban megjelenő keresztény vélekedések többek között annak voltak köszönhetőek, hogy a teológia és a teológiához tudományok közé a 19. század második felétől úgymond befurakodott „(...) *az összehasonlító vallástan. Jelentősége – bátran mondhatjuk túlszárnyalta a többi.*” (Kováts, 1908: 246). A teozófiának köszönhetően a buddhizmus népszerűsége megnövekedett, így egyfajta konkurenciát érzektek és sok esetben a tanításokat kritizáló stílusban írtak. Erre példa Kováts István 1907-ben *A buddhizmusé avagy a kereszténységé a jövő?* (Kováts, 1907)¹⁵¹ illetve a *Nirvána* (Kováts, 1908) című

¹⁴⁹ A védikus, bentlakásos gurukulához (szkt. guru-kula: a tanító családja) hasonló motívumot az európai oktatástörténetben, a korai, bentlakásos angolszász kollégiumok (college) esetén, később a vidéki nevelőotthonok (New School) esetén láthatóak párhuzamok.

¹⁵⁰ Szkt. *artha*: világi célok (hosszú és rövid távú); *dharma*: szellemi célok, hivatás; *káma*: világi örömek, élvezetek, pillanatnyi vágyak; *móksa*: megszabadulás, szellemi értelmű felébredés

¹⁵¹ Kováts meglátása szerint a buddhizmus sötét árnyékként nehezedett az őt befogadó népek lelkivilágára, mert „(...) *a buddhizmus komor éjszaka, a kereszténység meg verőfényes nappal* (...)” (Kováts, 1907: 434).

értekezése. Szintén a Protestáns Szemlében olvashatjuk Gyalog István írását, aki a *Krisztus a modern szellemi életben* című értekezésben úgy fogalmazott, hogy Schopenhauer és Hartmann pesszimizmusa, az a buddhizmus lefordítása a nyugati filozófia nyelvezetén. A buddhizmus a kétségbeesés vallása, a kezdő evangéliuma, hogy kezdetben volt a semmi, minden hiábavaló benne, tiszta formájában már kevéssé létezik és bálványimádásba csapott át. (Gyalog, 1907: 467, 469).

A *Vallás és Szabadság*, című keresztény kiadványban unitárius lelkészek és tanárok által fordított cikkekben számos helyen találkozhatunk a karma, a reinkarnáció, a buddhizmus kifejezésekkel, sőt még a hindu *Arya Samaja* vagyis az *árja szamádzs* mozgalomról is olvashatunk. Megtudhatjuk többek között, hogy a buddhizmus és a nyugati műveltség nem fér meg egymással, ugyanakkor mégis szívesen tanulmányozták a buddhista tanításokat, mert méltányolták annak az erkölcsi, etikai tanításait, a társadalmi és a politikai reform törekvéseit (Vallás és Szabadság, 1904: 17-21).

Egy későbbi keresztény írásban, ahol már a társadalomkritika és az életreform szemlélet is megjelenik, még mindig érezhető a korai negatív vélemények utózengése. Perlaki, Az *Életbátorságra vezető kalauzában*, amiben erős társadalomkritikát fogalmazott meg a kor emberéről 1932-ben¹⁵² Mereskovszkij orosz költő meséjére hivatkozva idézte fel könyvében a elrettentő példaként Buddha alakját, mint világtól elvonult, *bensejében elsötétedő szent fakírt*, aki a pusztában némán, egyedül, lassan köve válik, „*teste levénult és kiszáradt, úgyhogy a fecskék őt szobornak nézték, az ölébe fészket raktak (...) egyszer elrepültek és nem jöttek többé vissza a fecskék. És ekkor Sákja Muni a szobor ember- aki lemondott már mindenről a világon, aki minden lángot és minden fényt eloltott minden vágyat letaposott a szívében- szeméből kibuggyant 2 meleg emberi vízcsepp.*” (Perlaky, 1932: 99). A modern embert ehhez az általa kreált, nem túl bizalomgerjesztő Buddha képhez hasonlítja, aki nem érzi testvérenek az embereket, lelke és teste áruvá vált és a boldogságát a pénzben, az anyagi javakban keresi. A pozitív és a negatív vélemény formálásoknak egyaránt fontos szerepe volt a reform eszmék formálódásában, de természetesen az utóbbiak megnehezítették a valódi értékek felfedezését.

Sokáig más ösvényeken járt Európa és Ázsia a vallás és világszemlélet eltérő nevelési szempontjai mentén, amíg aztán a századfordulós eszmélet nem kezdte el rázni magáról a dogmatizmust. Aki rájött arra, hogy mindenkiben egyformán rejtezik benne az eredendő

¹⁵² Lelki jégkorszakról beszélt, amiben az önzés evangéliumát hirdeti az ember, nincs részvét és szeretet benne, nem törődik a természettel és embertársaival, miközben él benne a vágy a szeretetre (Perlaky, 1932: 98-99).

bölcsesség, a megértés képessége, valamint, hogy kötelező jellegű közvetítő (vagyis az egyház) híján is *fel lehet tekinteni az égre*,¹⁵³ azok számára a buddhizmus vagy más keleti tanítások már nem fenyegető konkurencia, vagy nihilista sarlatánság, hanem újabb tan-ösvény forrásává vált.

Az indiai kultúrához kötődő hagyományok évezredek óta törekedtek megőrizni oktatási hagyományait. A Védák, az Upanisadok, a nagy eposzok,¹⁵⁴ a buddhista kanonikus irodalom és a késői védánta szövegek bővelkednek a mesészerű tan-történetekben,¹⁵⁵ amiből kitűnik, hogy a szekuláris tudás ugyan hasznos, a szellemi képzés mégis magasabb pozícióba helyeződik számukra. Az etika és az erkölcs minden esetben kulcsfontosságú szerepet kapott.

A pedagógia gyakorlatát, az indiai kultúrkörben, a szent szövegekben található tanító-tanítvány párbeszéd és a róluk szóló leírások formálták két-három évezreden át. Bővebben tájékozódhatunk a tanítvány, vagy a tanító ismerveiről, kötelességeiről, az erkölcsi szabályokról, a világi és a szerzetesi, vagy a kolostori oktatásról (hindu és buddhista szempontból) Mookerji 1947-ben (Mookerji, 2011), vagy Altekar 1934-ben összeállított, ma is hiteles forrásként tekintett művéből (Altekar, 2009).

Az európai és az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó neveléstörténet bár külön lapon íródott, az uralkodó világszemlélet minden esetben egyértelműen meghatározta a tudás átadás formáját. Európában „(...) minden nevelésről és képzésről alkotott komolyabb gondolat a filozófia és a teológia kiterjedt határain belül született és e tudományokba integrálódott.” írta Czike (1996). A filozófia, a vallás vagy a világszemlélet fontosságáról szóló gondolkodás a reformpedagógia értelmezéséhez egy ponton túl elengedhetetlen. Szükségessége már az 1990-es években megfogalmazódott. A reformpedagógia vallásos jellegéről, elemeiről az első kritikai forrásgyűjteményt Ralf Koerrenz és Norbert Collmar készítette (Koerrenz & Collmar, 1994). A különböző filozófiai, eszmei hatások szerepére és sokszínű világára mutat Baader (2005), Németh (2002), Skiera (2005), valamint Pálvölgyi (2005). Németh András a felvilágosodás eszméi mellett, már egyértelműen tárgyalja a spirituális, az okkultista, a panteista, az aszketikus és a mitikus szellemi hatásokat (Németh, 2002). Szarka Emese: *Új vallási mozgalmak és az életreform mozgalmak kapcsolata* című cikkében, az életreform korszakára jellemző önértelmezési

¹⁵³ Értsd: kapcsolatot teremteni Istennel, a Teremtővel, a lélekkel, a természettel. Az égre tekintő ember szimbóluma a korszak művészetében is meghatározóvá vált lásd Fidus és mások kapcsán a későbbiekben.

¹⁵⁴ Lásd: Rámájána, Mahábhárata

¹⁵⁵ Milinda-panyhá, Bhagavad-gítá, Brihadáranjaka Upanisad, Panycsatantra szövegek, vagy a híres buddhista tanítók: Marpa, Tilópa, Milarépa történetei.

krízisre adott válaszként jellemzi a kor spirituális és vallásos jelenségeit. A hagyományos vallások elértéktelenedése és azok újra értelmezése mellett, a vallások privatizálódása, misztifikációja és akár egyedi, egyéni jellegűvé válása is megjelenik (Szarka, 2014: 82.). Ez egy szükségszerű folyamat, mert társadalmi szinten vizsgálva a hagyományos vallásos értékek (etika, morál, esztétika) elvesztése, vagy szerepvesztése hiányt teremt, amit szükséges valami új értékrenddel pótolni. Mindez valamely új eszme életre hívásával, avagy valamely régi hagyomány elfeledett értékeihez való visszatérés által lehetséges.

Skiera az életreform mozgalmakban megjelenő vallásos és kvázi vallásos elemeket, a gyógyító terápiák kínálatán belül helyezte el. A megváltást kereső, új embert vizionáló polgár nemcsak az urbánus életmód és a helytelen táplálkozás okozta testi nyavajákra hanem a lelki sebeire is gyógymódot keres. A *harmadik út* elsődleges forrásának tartja azt a fajta új spiritualitást, amiben az ember-természet-kozmosz elválaszthatatlan egysége, harmóniája áll a középpontban (Skiera, 2004: 37). Ennek ma is megtaláljuk a relevanciáját, amikor észleljük, hogy a társadalom nagyobb része javarészt akkor fordul a jóga, vagy a meditáció felé, amikor úgymond bajban van, testi-lelki értelemben egyensúlyát veszíti. Kevésbé figyelnek fel arra, hogy mindezek az önnevelés kitűnő, bevált módszerei évezredek óta. Az indiai kultúrából származó eszméket valójában ma, az esetek többségében terápiaként kínálják, ami egy úgynevezett *horizontális megközelítés*. Amíg a testi és a mentális egészség elérését célozza elérni valaki, az pusztán az anyagi világban mozog, ami horizontálisan értelmezendő fejlődést eredményez. A szellemi hagyományok azonban eredendően az axis mundi¹⁵⁶ szimbólumát idézve, a függőleges irányban haladnak felfelé, az anyagvilághoz kapcsolódó célokat meghaladva. Ebben az értekezésben nem kívánunk reflektálni a vallásos gyakorlatok kapcsán megfigyelhető deszakralizációs, vagy materializációs folyamatokra csak annyit jegyeznénk meg, hogy a szellemi ösvények abban tudnak kiteljesedni, ha egyszerre tudják beteljesíteni a világi és szellemi célokat.

A dolgozatunk szempontjából fontos, hogy a korban népszerű Indiához köthető szellemi, ideológiai áramlatok egyrészt betöltötték a spirituális vákuumot, másfelől testi-lelki harmóniát magában foglaló önmegváltással kecsegtettek. A gyógyító, terápiás eszme vonulatnak a közvetítésére az antropozófia (Steiner), a spiritizmus, a művészet-vallások (Hugo Höppener, Stefan Georg), a reform-kereszténység, a germán-újpogány

¹⁵⁶ A világtengely, az ind hagyományban kívül a Méru (Himalája), belül a Méru danda, ami energetikai értelemben a szusumná, (másutt avadhúti), vagyis a központi prána (energia, életerő) csatorna, ahol a kundaliní energia szimbolikus felemelkedése, vagyis a szellemi ébredés evolúciós folyamata megy végbe.

mozgalmak, a gnosztikusok, a tradicionalisták, bármely szinkretista vonal (mazdaznan, teozófia) és a távol-keleti vallások (India, Kína, Japán) is megfelelőnek bizonyultak. Lehetőség nyílt volna általuk egyszerre járni a horizontális és vertikális utat. A hagyományos ind filozófiai iskolák¹⁵⁷ szanszkrit szövegei (a jóga, a szánkhja, a njája, a vaisésika, a védánta) tartalmazták az ember-természet-kozmosz; a föld-ég; az egyéni és a legfelsőbb lélek integritásáról szóló tanításokat (Héjjas, 2006). A Kínai (taoista), a Japán (shinto) természetvallások elemei szintén ismertek voltak a századfordulón. Bizonyos szövegek pedig különösen nagy népszerűségnek örvendtek (Tao-Te-King, Ji-Ching, Az aranyvirág titka).¹⁵⁸ Ezen vallásos, filozófiai szövegek terminológiája jelentősen eltért egymástól, a századforduló táján azonban a Teozófiai Társaság kísérletet tett ezek integrált tolmácsolására, felhasználva mindezen különböző vallásos, spirituális rendszerek fogalmi és eszmei kereteit. Ezen eszméket kreatívan tudták felhasználni és ezáltal világviszonylatban a legerőteljesebb vallásos, spirituális értelmű befolyást tudtak gyakorolni a pedagógiai reformok tekintetében. Ők duzzasztották ténylegesen nemzetközi összefogássá a reformpedagógiai mozgalmat a New Education Fellowship 1921-es elindításával. A siker kulcsa feltételezhetően a távol-keleti filozófiák és egyéb vallásos, spirituális irányok integrálásában keresendő és abban, hogy felismerték milyen nagy szerepe van mindennek a nevelésben és az önnevelés folyamatában egyaránt. A misztikus keresztény, a kabbalista, a taoista, a szúfi tanok mellett a buddhizmus, a jóga, a hindu filozófiai tanítások nagy mértékben áthatották a teozófiai eszméket. A mozgalommal kapcsolatba kerülő személyek világlátását mindez akkor is átalakíthatta, ha nem volt nyitott mindezekre, vagy ha nem volt formálisan tudomása a távol-keleti világnézetekről.

A korszakot minden értelemben áthatotta az új alternatíva keresése a test és a lélek viszonylatában. Folytonosan újra értelmezték a vallás, a vallásosság, a vallási gyakorlat fogalmait.¹⁵⁹ Nem mindenki talált egyből megfelelő intézményesülési- vagy vallásgyakorlati rendszert magának. Ez a nehezen megfogható századvégi alaphangulat a nevelési-oktatási színterére is hatást gyakorolt. Az egyházi oktatást ellenző vélemények Magyarországon már az 1880-as évek végén megfogalmazódtak. A Népszava 1880.

¹⁵⁷ Szkt. sat-darsana - hat szemlélet, nézőpont, látásmód.

¹⁵⁸ Ezekről számos korabeli fordítás készült magyar nyelven is (Weöres Sándor, Szabó Lőrinc, Kaczvinsky József stb.), valamint Dr. Pető András, Dr. Völgyesi Ferenc és más, hazai életreform szereplő is foglalkozott ezekkel behatóan.

¹⁵⁹ A szekularizálódó, individualizálódó társadalmi környezetben a vallás újra fogalmazásának jelenségével a vallásszociológia és vallápszichológia behatóan foglalkozik Luckmann (1996) és Weber (1967).

szeptember 26.-i számában ez olvasható: „(...) iskoláink az egyházak gúzsáiban nyögnek legnagyobbbrészt (...). Az egyház általában sajátlagos körülményei és fogalma szerint tanítja a vallást, és ennek színezetével akarja kifesteni a tudományokat; holott az igazságot és a tudományokat nem lehet hitágazatok formájába szorítani (...) az igazság mindenütt és mindenkinek egy és ugyanaz, változhatatlan örök; és kétszerkettő a quakerek szerint is négy, meg a mozlimek szerint is az; a háromszögnek ugyanannyi oldala és szöge van a reformátusoknál is, mint a görög katolikusoknál; a természet törvényei éppoly kötelezők a zsidókra, mint a katolikusokra.” (Csorba, 1880: 69) Európa egyes országaiban ekkor már az iskolákat fel akarják szabadítani az egyházi irányítás miatti kiszolgáltatott helyzetből. Mindeközben az embereknek ebben az időszakban válik legnagyobb igényévé a szellemi-, lelki élet felfedezése, a valódi spiritualitás megélése. Ebben az eszmei, lelki tapogatózásban a nagyvárosokban javában zajlanak a spiritiszta szeánszok és világhódító útra kel, a spiritizmusnak hátat fordító és a tudomány, tudományosság szárnyát magára öltő teozófiai mozgalom. A teozófusok jól érzékelik, hogy a modern társadalom túlzott rációval megfertőződött rétege, csak a lelki folyamatok tudományos igazolásával lelhet elégedettségre. Elkezdődnek az okkult jelenségek tudományos vizsgálatai, ami egy új-vallásos narratíva felé tereli egyben ezt a korszakot.

A 19. század végére megjelentek ugyan a magányos *új próféták*, mégsem született ekkortájt *Schopenhauer-i*, vagy *Nietzsche-i* otthon végezhető *házi rituálé*,¹⁶⁰ sem semmilyen hozzájuk szóló mindennapi imádság. A Teozófiai társaság számára sem tettek kötelező érvényűvé liturgikus szertartási rendet. Az egyszerűség, a természetesség hatotta át az önmegváltási eszméket. Az életreform és a reformpedagógia kapcsán a belső szabadság keresés közepette gyakran előfordult, hogy az eklektikusnak mondható vallásos, spirituális miliőben nemcsak bátran kiléptek a hagyományos vallási keretektől a szereplők, hanem már új rítusokat is teremtettek. Mezítlábas vándorpróféták vonultak át a városokon (Diefenbach). Tolsztojánus ruházatban és hosszú szakállal, vagy éppen meztelenül kapálták *káposztás kertjeiket*, esetleg *Krisztusi-megváltó* jelmezbe öltöztek (Ernst Otto Hanish).¹⁶¹ Így hirdették a megváltást a természetes élet-lét útján. Európában talán meglepő, meghökkentő és felrázó hatással bírt mindez, ugyanakkor azt se feledjük el, hogy Indiában a világ legtermészetesebb dolga például hosszú hajú, mosdatlan bő

¹⁶⁰ Érdekes lenne elképzelni, hogy egy Nietzsche hívő vajon milyen elemekből építené fel szertartásos gyakorlatát.

¹⁶¹ Később Otoman Zar-Adusht Ha'nish (1856/66-1936) német származású polihisztor, vallásalapító, próféta, a Mazdaznan mozgalom vezetője.

vászonruhába öltözött aszkétákkal találkozni. Sokan Isten nevét énekelték fennhangon naphosszat az utcán és láthatjuk, amint gyakran mezítelen, avagy *égruhájú* (szkt. digambara) szerzetesek járták a falvakat alamizsnáért. Ami egy európai úri polgár számára anarchizmusnak, provokatívnak, izgalmasnak, komfortzónából kikökkentőnek tűnhetett a századforduló táján, az India mindennapjainak természetes léte és működése. Akárcsak a napra való feltekintés a vallásos hinduk reggeli áhítatos gyakorlatában, aminek jelentőségére Otto Hanish is felhívta a figyelmet a Mazdaznan életmódreform kapcsán: „(...) a reggeli mosakodás után az ember nem tér vissza az ágyba, hanem hozzáfűzi a többi ápolásait és gyakorlatait, imával és énekkel, aztán munkához fog (...) megértjük az ősrégi szokást, naponta a napfelkelte előtt felkelni és a felkelő napot dallal és imával köszönteni.” (Hanish, 1922) Hermann Hesse szintén megemlékezett az 1922-ben írt, Sziddhárta című regényének felvezető részében erről az indiai kultúrkörben magától értetődő gyakorlatról. A könyvben szereplő Bráhmanok szent fürdőt vesznek, majd rituális értelemben köszöntik a reggelt és a felkelő napot (púrvahúti) és azt mondják szuprabhátam.¹⁶²

Sokféle impulzus érte Európát szellemi értelemben, ami befolyásolta az életreform törekvéseket. Baader alaposan igyekezett körül járni a reformpedagógia vallásos dimenzióit (Baader, 2005). Könyvében Luckmann szociológiai szempontjaitól indult és egy széles spektrumot nyitott a katolikus egyház vodoo kultuszától, a reinkarnációs elképzeléseken át a zen buddhizmusig (Baader, 2004. 36-43.). Az új vallásként értelmezett Nietzscheianizmus hatását, a szinkretista teozófiát, Fidus *fény vallását* és a *test szakralizálását* taglalta. Ezeket sorba véve jut el a szerző a könyv címadó üzenetéhez: *A nevelés, mint megváltás* eszméjéhez. Ebben az értelemben már megmutatkozott, hogy egyesek számára maga a pedagógia emelkedett fel a szekulárisból a szakrális térbe és vált vallássá, vallásos gyakorlattá, ahogyan azt Montessori, Steiner, Ellen Key, Beatrice Ensor esetén láthatjuk.

A korszakra vonatkozóan Pálvölgyi úgy fogalmaz: „(...) új, kifejezetten transzcendens irányultságú szellemiség jelenik meg a nevelés területén is, ami a holisztikus pedagógiai törekvésekben bontakozik ki. 'A világegyetemben minden mindennel összefügg' egy mélyebb megérzés és tapasztalaton nyugszik.” (Pálvölgyi, 2005: 43.). Ebben is megtalálhatjuk a védikus szemlélet egyetemes párhuzamait. Amit Hermész Triszmegisztosz megérezett, hogy: *Amint fent úgy lent!*, azt a tapasztalatot megőrizte egy

¹⁶² Szkt. szuprabhátam: Indiában használatos köszöntés. Hasonlatos a Jó reggelt! - hez (su: jó, prabháta: reggel, hajnal); púrvá húti: az első, hajnali köszöntés, ima. Rigvédában I. 122.2; I. 123. 2.

ismeretlen eredetű indiai szólás.¹⁶³ A közszájon forgó szállóige így hangzik: szkt. *jathá pindé, tathá brahmándé, tathá brahmandé yathá pinda* vagyis *a brahma tojás éppen olyan, mint a rizsgombóc és fordítva is ugyan így*, amit úgy értelmeznek, hogy az egyéni lélek/ember (a gombócban) éppen olyan, mint az univerzum/a Teremtő (az arany tojásban).

Földrajzi tekintetben távol van a két világ (Kelet-Nyugat), finom szálon azonban mindig folytonos kapcsolódásban maradt. Ami számunkra különösen fontos a történelem és az irodalom által igazolt összefonódások tekintetében, hogy a századfordulás pedagógia reform folyamatok európai és ázsiai összekapcsolódása is detektálható. Ennek háttéréről Vámbéry Ármin írt 1906-ban, *A nyugat kultúrája keleten* című művében. Az indiai oktatási reformok története ugyanis az európai és az amerikai folyamatokkal a 19-20. században direkt kölcsönhatásba került, a kolonizáció, a missziós tevékenységek és a függetlenségi törekvések mentén (Vámbéry, 2007: 172-231). Ezekről az összetett folyamatokról jelen dolgozatban a terjedelmi korlátok miatt szintén nincs lehetőségünk értekezni, ugyanakkor felhívjuk a figyelmet Suresh C. Gosh, az indiai szubkontinens oktatás történetéről szóló átfogó művére, amely fontos ismeretekkel szolgálhat a komparatív történeti tanulmányokhoz (Gosh, 2016). A reformpedagógiában felbukkanó alap motívumok részletes, összehasonlító elemzésében, a fentebb már említett korai védikus modellekről szóló értekezések (Mookerji, 1947; Altekar, 2009) kiinduló pontként szolgálhatnak a téma iránt érdeklődőknek.¹⁶⁴

A történeti kutatásunk szempontjából lényeges, hogy a reformpedagógia általánosan elfogadott megjelenésének ideje a 19. században, nem véletlenül esett egybe az életreform mozgalmak globális térnyerésével. Amíg az archaikus társadalomban az elsajátítandó életbölcsség és etika mögött stabil világkép, világszemlélet vagy vallásos gyakorlat állt, addig a ráció térnyerésével, valamint az iparosodás test-lélek romboló hatásai következtében, meggyengültek ezek az alapok Európában. Amikor Nietzsche megváltói szerephe bújva, világgá kürtölte, hogy „*Isten meghalt!*” („*Gott ist Tot!*”), akkor a szellemi, lelki biztonság elvesztése könyörtelenül kikényszerítette a társadalomból az iskolareformot és a pedagógiai gyakorlat megújítását. A régi felszámolása, eltemetése és az új feltámadása zajlott. Ahogyan Schopenhauer *korszerűtlen elmékedései*, úgy

¹⁶³ A közismert, gyakran idézett mondásról minden digitális forrásban az szerepel, hogy a Jadzsuvédából származik, de ezt valójában hosszas kutatás során sem sikerült egyelőre igazolnunk, csak annyi bizonyosodott be, hogy nem a Jadzsuvéda versei között található.

¹⁶⁴ Az ajánlott keresési kulcsszavak a kortárs pedagógiai publikációkban: *vedic education, vedic knowledge transfer, guru-kula system*.

Nietzsche eszméi is erősen beleszövődtek ezen új törekvésekbe (Baader, 2004: 45-75). Az új gyakorlattól a személy, a személyiség és a kultúra megújulását is várták. Zarathusztra pedig „(...) odahagyá barlangját, izzó erőben, miként a reggeli nap, amely sötét hegyekből tűnik elő.” (Nietzsche, 1908: 440).

Skiera, több munkájában kiemelte az életreform és a reformpedagógia szoros összefüggését és kísérletet tett a közös motívumok csokorba gyűjtésére. Ezen közös motívumok között található például: a karizmatikus vezetők megtalálása/kiválasztása; a messianizmus (Messiás motívum); megmentés szándék (misszionárius motívum); a testvériség eszméje; a vitalitás szerepe és jelentősége; a természet-természetesség; a gyermek, mint a *jövő záloga*; a nevelés, mint a megmentés kulcsa (Skiera, 2004; 2005; 2006). Nem tudjuk pontosan a választ arra a kérdésre, hogy ezen, egykor evidens eszmék mikor és miért vesztek el valójában Európa történelmében. Annyi látszik azonban, hogy újra fel kellett ezeket fedezni. Érdekes kérdés továbbá, vajon az indiai kulturális környezetben is elveszett mindez a 19. századra? Talán a kolonizáció miatt részben igen. Ha azonban tételesen vizsgáljuk a Skiera által felsorolt motívumokat, akkor azt látjuk, hogy jónéhányuk mindig is esszenciális része volt a hindu vagy a buddhista kultúrának. Indiában soha nem ment csodaszámba a messiás várás, hiszen vallási hiedelmeik és történetírásaik szerint a világot *fenntartó erejű* Istenség, Visnu számtalanszor újra testet ölt (ezeket a testetöltéseket nevezik szkt. *avatárának* – *belépés, alászállás*). A testvériség eszméje szintén magától értetődő az indiai szubkontinensen, hiszen számos vallás és filozófia arra jutott, hogy *minden lényben az isteni szikra lakozik*. A hindu szokásokat követő házigazda a házba belépő vendégre az alábbi módon tekint: szkt. *atithi dévó bhava*.¹⁶⁵ A Skiera által felvetett vitalitás motívum is fellelhető a távol-keleti kultúrákhoz kötődő spirituális gyakorlatokban, hiszen akik teljesen az összpontosított- vagy az egyé válás állapotában,¹⁶⁶ élnek az istennel, vagy a valósággal, meghaladják a testet érintő hétköznapi problémaköröket, késztetéseket, a testi kényszereket. Egyes tibeti buddhista meditációs praxisok révén tudományosan igyekeznek dokumentálni és klinikai vizsgálatokkal figyelemmel kísérni az olyan jelenségeket, mint a tudatosan

¹⁶⁵ Védikus mantra, ami hasonlít a magyar Isten hozott! köszöntésünkre, szó szerinti jelentése: *vendég-istenű legyél*, vagyis légy olyan, aki számára a vendég maga Isten, tehát aki belép hozzánk, annak formájában valójában magát Istent kellene felismernünk. A mantra forrása: Taittirija Upanisad, Siksavallí I. 11.2.

¹⁶⁶ Szkt. számádhí: összpontosított, egyé vált (a jogában és a buddhizmusban eltérő jelentésárnyalatokkal jelenik meg, általában a tudat teljesen összeszedett állapotára utal, illetve magasrendű meditációs fokozatokra)

felfüggeszthető evés, alvás, ürítés, szaporodás készleten túl például a klinikailag igazolt halál utáni élettani aktivitás.¹⁶⁷

A hagyományos tudás átadás olyan bensőséges formában zajlott, ami nem igényelt reformokat. Azok számára, akik a világi életet választották és megfeledeztek az *ön-természetükről* és ebből kifolyólag nem a természettel összhangban alakították az életmódjukat, azok elveszthették vitalitásukat. Az indiai kulturális környezetben rendelkezésre állt az ájurvéda,¹⁶⁸ mint a természetesen egészséges és boldog élet helyreállításának vagy fenntartásának tudománya. Ez utóbbi tudomány szolgált inspirációs forrásként a görög orvoslásnak,¹⁶⁹ illetve a természetgyógyászat iránt fogékony európai közönségnek is a 20. század első felében. Főként a négy őselemmel találkozhatunk a korabeli munkákban, a föld (Kneipp-ösvény, természetjárás), a víz (Kneipp-kúra, gyógyfürdő kezelések), a tűz (napfürdő), a levegő (légfürdő) fókuszú terápiák kapcsán. Részletes, hozzáférhető életrajzi adatok híján, talán sosem fogjuk megtudni, hogy ismerte-e például Dr. Zemplényi Imre *bányafőorvos* (1894-1968) az ájurvéda tanításait. Írásai azonban jól harmonizáltak az indiai gyógyászat alapelveivel, ahogyan azt *A hosszú élet titka* című füzetecskéjének belső borítóján látható kedves, szimbolikus karikatúrák (étrend, testgyakorlat, pihenés, nap, levegő, víz) illusztrálják. Az egészséges életmód és a mentális egészség természetes alappillérei között (rendszeret, jóindulat, bátorság, vidámság, bizalom, remény) is megjelenik néhány Keleten alapvetőnek tartott kvalitás, amint az 1. számú melléklet, 1-3. ábrák mutatják (Zemplényi, 1940). A fentiekhez hasonló gondolatok vezethettek a reformpedagógia olyan törekvéseihez, ahol a fenti elvek és az egészségünk alapját megteremtő eszközök (mozgás, légzés, táplálkozás) kerültek középpontba. Mindezek, az első világháború után a nép-nemzeti nevelésben kiemelt szerephez jutottak (az egészségvédelem, az egészségmegőrzés, az erőnlét). Joggal feltételezhetjük, hogy az orvoslás, a gyógyászat, a természetgyógyászat és az orvosképzések önálló pedagógia története, további izgalmas fejezeteket rejtenek az életreform az indiai kulturális hatások kapcsán. A természetes gyógyulási folyamatok kapcsán új igényeket és célokat fogalmaztak meg a

¹⁶⁷ Az úgynevezett *tugdam* (*tibeti thugs*-dam tudat; meditatív, felszabadulás állapot) post mortem, vagyis a halál meditációs állapot terepmunka kutatásainak eredményeiről bővebb tájékoztatással szolgál: Tidwell, 2024.

¹⁶⁸ Szkt. ájurvéda – élet-tudás. Indiai, gyógyászati rendszer, az Atharva Veda nyomán létrejövő úgynevezett Upavéda irodalomhoz tartozik. Hatalmas szövegtárházzal rendelkezik. A fókusz nem a betegségek kezelése, hanem az egészség helyreállítása és a minőségi élet fenntartása. Három alappillére (szkt. tri-szkt. szambha) a táplálkozás (szkt. áhára), az alvás (szkt. nidrá) és a mértékletesség (szkt. brahmácsarjá), melyek az életreform törekvésekben szintén jól látható alappillérek.

¹⁶⁹ Lásd: Empedoklész, Hippokratész és mások.

századfordulón. Az indiai kultúrában már évezredek óta bejáratott válaszok (jóga, meditáció) és módszerek (terápiák) felkelthették a nyitott gondolkodású orvosok érdeklődését.

Visszatérve az eredeti kutatási irányhoz, megállapítható, hogy Európán belül is megmutatkozott a vallásos és filozófiai háttér különbözősége,¹⁷⁰ (akár a katolikus, protestáns és egyéb felekezeti oktatás révén) az általános gyógyászatban, a nevelés és a gyermekkép változásában. Az ázsiai és európai modellek teljesen más ívet jártak be. Nemzetközi tekintetben, mindig a helyi sajátosságok jellemezték az egyes országok pedagógia gyakorlatának fejlődésére. Európát és Amerikát tekintve, három alapvető modellt különítettek el általában: német/porosz – jellemzője a diszciplináris zártság, francia – multidiszciplináris jellegű, angolszász – jellemzően közvetlen szakmai és politikai igények kiszolgálása. Ezen modellek kritikája nyomán alakultak a fentebb ismertetett eltérő (akár regionális) reformpedagógiai, iskolateremtő válaszok. Ezekhez a modellekhez nem mérhető direkt módon a Távol-Kelet oktatástörténete. Példaként említeném az iskolaépület reformját a századfordulón, ahol felmerül az igény a tágas, világos terekre és a zöld iskola kertekre. Indiában a *gurukulákban* (a guruval való családias együttélésre alkalmas intézmény, helyen)¹⁷¹ két-három ezer éve megtalálható a gókula intézménye is.¹⁷² Ez azt jelenti, hogy saját tehenészetük van és az ott tanuló diákok gondozzák az állatokat, ami egyben biztosítja számukra a szükséges élelmiszerforrást. Ugyanezen célból önellátást biztosító haszonnövényes kertet ápolnak. Általában nincsenek úgynevezett privát terek, minden tér nyitott mindenki számára, csak az alvás céljára szolgáló helyiségek zártak. A helyiségek berendezése minimalista, mely motívum szintén megjelenik majd a századfordulós életmód reformokhoz köthető lakberendezési trendben. Az indiai kulturális közegben jó ideig semmiféle bútorhasználat nem volt szükséges, mert a földön ettek és a földön ülve tanultak. A gurukulákban a tanulás színtere a fa tövében van ma is, ahol a tanítót körül ülve hallgatják a tanításokat. A meleg trópusi égvöben magától értetődő volt, a szellős nyitott, árnyékos helyiségek kialakítása. Ezt a

¹⁷⁰ Réthy is említi, hogy az eltérő alternatív pedagógiai megközelítések mögött vallás-, hit-, világ-, emberképfelfogásbeli különbségek állnak. (Réthy, 1998: 29.)

¹⁷¹ Szk. gurukula: a guru családja (guru-tanító, kula-család). Magát a hagyományos *iskola* szerű nevelő, oktató intézményt is így nevezik, ahol a tanítvány önmegtartóztatásban (szkt. brahmácsarja) él tanítványsága idején (brahmácsárin), ami a négy fontosabb életszakaszból az első 25 év). A guru (mester, tanító) házában lakva sajátítja el a világi és szakrális tudományokat.

¹⁷² Szk. gó-tehén, kula-család, gókula-tehenészet

hagyományos mintát láthatták az Indiába látogatók a 20. század hajnalán Tagóré Sántinikétan-i, Gándhi Szabarmati-i, Sri Auróbindó Ashramjában Pondicherry mellett.¹⁷³ Már a 19. században felhívta Rousseau a figyelmet arra, hogy: „Az orvosi tudománynak egyetlen hasznos ága az egészségtan, de az egészségtan is nem annyira tudomány, mint inkább erény. A mértékletesség és a munka az ember két igazi orvosa: a munka fokozza az étvágyat s a mértékletesség nem engedi, hogy visszaéljen vele.” (Rousseau, 1911: 37). Ezen eszmék gyakorlatba ültetését látjuk Tolsztojnál Jasznaia Poljanában, vagy Celestine Freinet munka-iskolájában, Franciaországban miközben az ind kultúra hétköznapijaiban ez nagy múltra visszatekintő, gyakorlati életbölcesség ma is. Az ájurvéda, a jóga és a buddhizmus egyaránt kiemelt figyelmet szentel a mértékletességnek, önmegtartóztatásnak és az ember által tudatosan végzett munkának.¹⁷⁴ Különösen a vidéki közösségeknél maradt meg ez a természetes hozzáállás, ahol nem jelent meg erőteljesen az angolszász befolyás. Keletnek nem kellett úgymond *vissza-térnie* a természethez, mint ahogyan Adolf Just 1893-ban *Vissza a természetbe!* (Just, 1893) című munkájában felszólította az európaiakat. Kelet egyfelől sosem vált el a természettől és természetességtől, másfelől viszont sok esetben szükségessé vált egy adott politikai helyzetben, a lerombolt hagyományos értékek visszaállítására törekedni. Ennek köszönhetően a 19. században társadalmi nagyságúra duzzadt a reformok iránti igény. Ezek érdekes módon nem feltétlenül valami új rendszer létrehozását, hanem a régi *rend* (szkt. rita) visszaállítását szorgalmazták.

A reformpedagógia megelevenedése kifejezetten az indiai függetlenedési, társadalmi reform mozgalmakkal fonódott össze. Az oktatási reformok szorosan összekapcsolódtak az 1826-1920 között a gazdasági és az ideológiai szempontú *szabadságharcokkal*. Ebben a folyamatban számolhatunk: az anglikán és az amerikai keresztény missziós oktatási intézmények indiai jelenlétével; a Kelet Indiai Társaság (East India Company) befolyásával; az általuk Angliára és az Indiára egyaránt kötelezően (!) bevezetett 1913-as Education Policy-vel; valamint Lord Curzon egyetemi reformintézkedéseivel; később pedig a neo-hinduizmus indiai reneszánszával¹⁷⁵ (Barua, 2006: 1-81).

¹⁷³ Sri Auróbindó francia származású, világhírű női tanítványa Míra Alfassa itt alapította meg később 1960-as években *Auroville-t* Auroville, a világ leghíresebb spirituális központját, amely ökológiai szemléletű kialakításáról, fenttartható szemléletű önszerveződő közösségről és alternatív pedagógiai módszereiről is nevezetes. (Nagy és Szabó, 2019)

¹⁷⁴ Lásd korábban a brahmácsarja és a karma jóga fogalmait.

¹⁷⁵ Ram Mohan Roy, Vivékánanda és mások.

Látható, hogy a politikai, vallási hatások, a természeti adottságok és az adott kulturális környezet miatti sajátosságok, a reformpedagógiai folyamatok másként alakultak Keleten és Nyugaton. A gyermekfelfogás és a gyermekkép egyértelműen a vallásos, vagy metafizikai világképhez igazodott mindenütt. A tanuláshoz való jog és lehetőség kérdése tovább árnyalta Európa és a Távol-Kelet között a különbségeket.¹⁷⁶ Érdeemes nyitott szemlélettel, békés szándékkal fordulni ezen kulturális különbözőségekre felé, amire többek között Salimova-Dodde is bátorít (Salimova-Dodde, 2000: 12). Kéri Katalin lényegre törően foglalta össze: „*A világ nevelési fejlődése a nemzeti nevelési örökségek szövedéke.*” Ez a szemléletmód segíthet a különböző népek, közös szellemi-, kulturális kapcsolódások feltárására, miközben rámutat az egyedi jelenségekre, jellegzetességekre is (Kéri, 2010: 265).

A világszemléleti különbségből eredő egyediséget, egyszerű dologgal példázva a tanuláshoz kapcsolódó büntetés témakörét említeném. Míg Európában a középkortól jellemző szigorú, egyházi oktatási elvek és struktúrákból kinőtt poroszos rend vált uralkodóvá (ami a népiskolák körmos fenyítéséhez és a kukoricára térdepeltetéshez vezetett),¹⁷⁷ addig a hindu, buddhista szemlélet alapjaként szolgáló ahimsza (szkt. ahimsza - élet tisztelet, nem-ártás, ártalmatlanság szándék) és a szkt. karma (tett-következmény hatóerő) tanítása, vagyis az ok-okozati összefüggés belátása, egyfajta saját felelősségvállalásra, az erkölcsi köteleességek gyakorlására¹⁷⁸ ösztönzőleg hatott társadalmi szinten. Ideálisan, egyszerre törekedett ezekre a tanító és a tanítvány és önmaguk, valamint mások javára is szolgált az ártalmatlanságra törekvés, mely az erőszak, ártás minden formájára kiterjedt (szó, tett, gondolat).¹⁷⁹ Fontosnak tartották, hogy irigység, harag, féltékenység nélkül, egymást támogatva jussanak el a végső tudáshoz. Ennek máig megmaradt emlékeztetője, az európai jóga gyakorló körökben is

¹⁷⁶ Míg Indiában a társadalmi rendek, úgy a himalájai régiókban (Tibet, Nepál, Burma stb.) akár a természeti, földrajzi viszonyok is jelentősen meghatározták, hogy egy gyermek mehetett-e egyáltalán iskolába, vagy mikor és milyen körülmények között kezdhetett tanulmányokba.

¹⁷⁷ Kimondott vagy kimondatlan bűn-büntetés-bűntudat értelmezési keretben. Míg Comenius már nehezményezi a gyermekkel való durva bánásmódot, addig a lélek neveléshez tartozó szükséges testi fenyítést Pázmány Péter sem vetette el (botütések). Ajánlott irodalom: Gyáni, 1999.

¹⁷⁸ Szándékosan nem a „betartására” kifejezést választottam itt.

¹⁷⁹ Természetesen Indiának is megvolt a maga büntetés gyakorlata társadalmi szinten (lásd Manu-szmriti) és a belátással még nem rendelkező tanítványok követhettek el botlásokat, de erre leggyakoribb megoldás volt valami speciális erőt próbáló feladatnak az elvégztetése, vagy a tanítvány elküldése. A korai buddhista közösségekben a nyilvános szerzetesi vallomástétel (a gyónáshoz hasonló), vagy a szerzetesrendből való kizárás volt a bevett gyakorlat, de semmilyen esetben sem testi fenyítés. A Tantrikus ösvények tárgyalása pedig kívül esik az általános értelmezhetőségi kereten, tehát skolasztikus módon nem célravezető erről véleményt formálnunk itt.

jól ismert béke mantra, amit bármilyen tanulási folyamat, formális gyakorlás megkezdése előtt recitálhatnak.¹⁸⁰

A párhuzamos és eltérő motívumok, valamint a szerteágazó kölcsönhatások sorából merítve, direkt és indirekt oda-vissza hatások is fellelhetők. A sors érdekes fíntorát mutathatja meg az I. világháborút megelőző szakasz számunkra. Az indiai kulturális hatások ekkorra már kiemelt jelentőségűek a nemzetközi életreform recepció történet és azon belül az ideológiai reformok kapcsán. Ez az időszak ugyanis nem pusztán az életreform és reformpedagógia, hanem a Keleti kultúrák és a kapcsolódó vallási eszmék Nyugatra érkezésének hajnala, továbbá a buddhizmus megújulásának, megreformálásának, avagy újraéledésének időszakáról is beszélhetünk ekkor már Ázsia szerte. Ezekben a párhuzamosan zajló folyamatokban nagy szerepet játszott számos olyan közvetlen (direkt) Kelet-Nyugat kölcsönhatás, mint a kolonizáció és a keresztény hittérítő tevékenységek.¹⁸¹ A nyomukban létrejövő társadalmi elégedetlenség vallási és oktatási ellenreformokat indítottak Indiában és Ceylonban. Az indiai nemzeti ébredés kezdeti szakasza kapcsán a Bramhó Szamádzs és Árja Szamádzs¹⁸² törekvései voltak számottevőek (Jones, 1989; Tenigl-Takács, 1997: 323–336). Srí-Lanka történetében is hasonló időszakban zajlott a függetlenségi törekvés erősödése 1850-től. Georg D. Bond részletesen tárgyalta a *srí-lankai buddhista megújulás* történetét és az úgynevezett *protestáns buddhizmus* megjelenését ebben az időben (Bond, 1992). A valódi fordulópontot jelentett 1873-ban, a Pánadurá-i hitvita. Két napos, nyilvános hitvitára került sor ekkor a buddhista szerzetesek és a keresztény misszionáriusok között, tízezer ember részvételével (Bond, 1992: 47).¹⁸³ Ez a történet első olvasatra irrelevánsnak tűnhet az életreform nyugati recepció története szempontjából. A Pánadurá-i eseményről azonban összefoglalót készített John Capper, amit könyv formájában publikált Amerikában. Ennek egyik példánya jutott el Henry Steel Olcott (1832-1907) amerikai ezredeshez és az orosz Helena P. Blavatsky-hoz (1831-1891), akikből mély együttérzést váltott ki mindez, ezért később felvették a személyes kapcsolatot a srí-lankai buddhista

¹⁸⁰ Taittirija Upanisad 2.2.2.: „*Om szaha návavatu, szaha nau bhunaktu, szaha vírjam karavávahai, tédhaszvi návadhítam asztu má vidvisávahai Om sántih sántih sántih*”

¹⁸¹ Földiné és Komár (2024): Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában? Hermann Hesse távol-keleti utazása. (megjelenés folyamatban).

¹⁸² Szkt. Brahmo Szamádzs: a Brahman (Isten teremtő aspektusa) Társasága, hindu társadalom és vallásújító, teista mozgalom, ami 1928-ban Ram Mohan Roy alapításával indul Kalkuttából. Szkt Árja Szamádzs: a Nemeselek Társasága. A modern hinduizmus reformista szektája, 1875-ben Dajánanda Szaraszvatí vezetésével indul a mozgalom Láhere, Padzsáb területéről.

¹⁸³ A Tiszteletreméltó Hikkaduwe Srí Szumangala és Mohattiwatte Gunanada (ejtsd Gunánanda) théraváda buddhista szerzetesek a hitvitában legyőzték a Missziósokat és a vezetőjüket, David Silva-t. Gunánanda a teozófiai társaság tagja volt egészen élete végéig.

vezetőkkel (Agarwal, 2001: 17). Olcott, Blavatsky és néhány prominens okkultista személy, köztük William Q. Judge (1851-1896) 1875-ben megalakították Amerikában a Teozófiai Társaságot. Három fő pontban foglalták össze eszméiket, amiket kiadványaikban, könyveikben és az általuk megjelentetett folyóiratokban feltűntetett. A különböző vallások és bölcséleti rendszerek közös belső lényegének felismerését tűzték ki célként, hogy az így nyert ismeretek segítségével hidat tudjanak képezni a vallás és tudományok között. A szerzett tudást az emberiség javára kívánták fordítani, a kölcsönös megértés és testvériség szellemiségével áthatva. Az utolsó lényegi pontjuk az eszmék tanulmányozásához kapcsolódott. *Az altruista felfogás, a művészi hajlam, az intuitív gondolkodás és egyéb, az emberi szellemi és erkölcsi fejlődésnél közreműködő erők és tehetségek* tökéletesítésének szándéka jellemezte ezen törekvéseiket.

Minden társadalmi réteget igyekezett megszólítani a teozófia. A Teozófiai társaság által létrehozott világmozgalom hamarosan nem csak a távol-keleti filozófiák nyugati térhódítása miatt lett fontos. Az életreform mozgalmakon belül, a teozófusok az ideológiai reformok jelentős katalizátorává váltak Nyugaton és Keleten egyaránt. Indiai és sri-lankai jelenlétük kiemelkedő jelentőségűvé vált. A Blavatsky által Amerikában megírt és 1877-ben publikált *Ízisz leleplezése* (Isis Unveiled) és az 1888-as *Titkos Tudomány* (Secret Doctrine) című munka akkora nemzetközi hatást fejtett ki, mely hullámai Ázsiába tértek vissza.¹⁸⁴ Az *Ízisz leleplezéséből* 1877-ben tiszteletpéldányt küldött Blavatsky Ceylonba, amit az ottani szerzetesek lefordítottak szingaléz nyelvre. Ezt használták fel később nyilvános előadásaikon, ahol a keresztény és a buddhista párhuzamokról ejtettek szót (Agarwal, 2001: 17). A kapcsolat akkor vált igazán szorossá a teozófusok és a buddhisták között, amikor 1879-ben elindult a levelezés Gunánanda szerzetes és Olcott között. Ezt követően, 1880-ban Olcott és Blavatsky Sri-Lankára utazik és hivatalosan buddhistává lettek, vagyis menedéket vettek a Három Ékkőben és letették a világiak öt fogadalmát.¹⁸⁵ Nekiálltak nagy erővel a ceyloni buddhizmus újraélesztését célzó nagyszabású projektjeiknek, mely részeként később számtalan iskola jött létre.

A teozófia indiai és ceyloni jelenléte mellett, az ideológiai reformok globális térnyerésében nagy lendületet adott többek között a Világvallások Konferenciája,¹⁸⁶ ami 1893-ban került először megrendezésre, valamint az esemény nyomán elinduló aktív

¹⁸⁴ Munkái Gandhi, Einstein, Edison, Kandinszkij, Joyce, Eliot, Steiner és mások életére és munkásságára nézve is jelentős befolyásoló tényező volt (Torgyán, 2022b: 56).

¹⁸⁵ A 1880. május 25-én tett menedékvétel szingaléz és angol nyelven íródott emlékiratának másolatát lásd 2. sz. mellékletben 4. ábra.

¹⁸⁶ Parliament of the World's Religion in USA, Chicago, 1893

vallásközi párbeszéd. Ebben az időszakban a teozófiai mozgalom ekkor már nemzetközi népszerűségnek örvendett és világméretű terjeszkedése a 20. sz. első felére megállíthatatlanná vált. A Világvallások Konferenciáján olyan tanítók jelentek meg, akik később világhírnévre tettek szert és akik tanításai mind a mai napig meghatározóak és megőrizték aktualitásukat. Köztük volt többek között Indiából Szvámí Vivékánanada; a japán Zen buddhizmus képviselői, mint Soyen Shaku és tanítványa D.T. Suzuki; vagy a ceyloni buddhista szerzetesség képviselői, mint Dharmapála. Ugyanekkor, ugyanitt sorkerült egy három napos Teozófiai konferenciára is, ahol további személyes kapcsolatok szövődtek. Itt ismerkedett meg egymással többek között Suzuki és Paul Carus, német filozófus, összehasonlító vallástudományi kutató és a legtöbb fent említett résztvevő is ekkor lépett be a Teozófiai Társaság tagjai közé.¹⁸⁷

Annie Besant, aki Blavatsky, majd Olcott ezredes halála után 1907-ben átvette a Teozófiai társaság vezetését, már az¹⁸⁸ 1800-as évek végétől aktív szerepet vállalt a pedagógiai reformokban Indiában és Európában. Nőként meglepő módon széleskörű népszerűsége tett szert India szerte politikai szerepvállalása révén is. Részt vett az indiai függetlenségi törekvésekben és az indiai iskolareformokban. Szerepet vállalt a máig világhírű benáreszi egyetem megalapításában is (Gosh, 2016). A 19. század végén jelenik meg Rudolf Steiner karizmatikus tevékenysége a közösségen belül, aki 1902-től vezette a német szekciót és kritikával fogadta Besant kinevezését, tevékenységeit. Ennek eredményeként szakított a Teozófiával (hivatalosan 1913-ban oszlatják fel Steiner rendjét a teozófiai mozgalmon belül) és egy krisztocentrikus irányba fordult új eszmének, az Antropozófiának és az erre alapuló Waldorf pedagógiának nyitott utat (Vekerdy, 2005). A pedagógiai reformok későbbi alakulása miatt érdekes kiegészítés, hogy néhány évvel később Jiddu Krishnamurti, Besant által felfedezett és adaptált indiai származású próféta jelölt lemondott a messiás szerepről. Ezzel jelentősen veszített akkor népszerűségéből és az 1926-os magyarországi látogatása során a hazai sajtóközleményekben kifejezetten durva, gúnyos hangon szóltak róla. A *Bűzbombától féltették Krishnamurtit* (Ádám, 1931) című cikkben például azzal gúnyolódtak, hogy a Normafánál ügyetlenül sielőket majd elküldik az indiai prófétához kegyelemért. A szelíd tekintetű Krishnamurti, aki

¹⁸⁷ Paul Carus (1852-1919) a buddhizmus nyugati megismertetésében játszott szerepe miatt fontos szereplő. Munkáit előszeretettel hivatkozzák a nemzetközi teozófusok (Edmond Holmes, Christmas Humphrey). Hazánkban többek között Lénárd Jenő, Dr. Völgyesi Ferenc, Baktay Ervin, illetve a református teológus, Farkas Pál (1932) hivatkozza. Magyarul is megjelent mesekönyvre emlékeztető, képes illusztrációkkal ellátott műve 1898-ban: *Karma. Rege a Buddhismus őskorából* címmel (Carus, 1898), amiről még szólunk a későbbiekben.

¹⁸⁸ Steiner 1906-1909 között évente tartott előadást Magyarországon.

mellékesen önként mondott le a teozófusok által ráaggatott - emberiséget megváltó, messiás - szerepről, minden támadás ellenére megőrizte békéjét és jó kapcsolatban maradt Besanttal is, annak haláláig. Rendkívül gazdag tanításait és pedagógiai munkásságát leginkább az amerikai társadalom élvezhette, miután Californiába tartózkodott ideje legnagyobb részében. Olyan ismert személyek látogatták kaliforniai elvonuló központját, mint Aldous Huxley, John Barrymore, Greta Garbo, David Bohm, Dr Jonas Salk, D.H. Lawrence, Jackson Pollock and Igor Stravinsky. Míg Európában sokan tehát az egykori bukott teozófus messiásaként gondoltak személyére, addig a 20. század egyik legkiválóbb reformpedagógiai hírvivője lett amerikai központjában (Ojai, California)¹⁸⁹ és Angliában (Hampshire), valamint Indiában (Benáresz, Púné, Bangalore), ahol máig működő, népszerű oktatási intézmények létesültek a tanításai nyomában.¹⁹⁰ Hazánkban az Antropozófia és a Waldorf pedagógia került be korán a köztudatba és Krishnamurti munkássága kissé árnyékba került néhány évtizeden át, holott neveléssel, oktatással kapcsolatos filozófiája, úgy tűnik olyannyira időtálló, hogy az oktatási rendszerbe való integrálási lehetősége ma is nemzetközi pedagógiai diskurzusok tárgya (Vandana, 2020).¹⁹¹

Természetesen számtalan egyéb kölcsönhatást vizsgálhatnánk még a neveléstörténet vagy a tényleges pedagógiai reformok, illetve ezeken belül elsősorban a pedagógiai gyakorlat szempontjából. Minden részlet fontos adalékul szolgálhat az átfogó pedagógiatörténeti munkákhoz és az ismert reformpedagógiai iskolák kialakított gyakorlatainak, módszertani elemeinek a háttér feltárásához, de mindezen áttekintést csupán jövőbeli tervként vethetjük fel, mert jóval meghaladja az alap kutatásunk hatókörét.

¹⁸⁹ Itt élt 1922-1986 között.

¹⁹⁰ Életéről, az általa alapított intézményekről és azok pedagógiai programjairól részletes tájékozódhatunk a <https://thelifeofkrishnamurti.kfa.org/who-is-k/> és a <https://www.jkrishnamurti.org/schools> oldalakon.

¹⁹¹ Ajánlott irodalom: Krishnamurti (1992, 1998, 2002)

2.4. Az életreform és a pedagógia reformok magyarországi recepciója

„A bölcsesség nem a tények ismeretéből, hanem azok alkalmazásából áll.”
(s.n. Életreform Magazin, 1932. 1.évf. 1.szám. 17.)

A hazánkban zajló folyamatok jellemzően a német, a francia, a svájci, az angol hatásokra reagáltak a századfordulós időszakban. Kisebb mértékben az olasz, a lengyel, a svéd és egyéb európai kapcsolatok, valamint az amerikai események is befolyást gyakoroltak az életreform magyarországi recepciójára. Földrajzi tekintetben vett közelsége és történelmi összefonódásaink miatt azonban Bécs biztosította sokáig a legszélesebb körű terepet arra, hogy a személyes kapcsolati hálók a nemzetközi irányokban gazdagodjanak.¹⁹² Az alábbi fejezetben a fent említett nemzetközi beágyazódások pusztán kiegészítő elemként funkcionálnak, miközben figyelmünket kimondottan a magyarországi sajátosságokra kívánjuk irányítani.

Első lépésben a disszertáció előszavához érdemes visszakanyarodnunk, amit tudatosan nyitottunk az elmélet és gyakorlat relációjának dilemmájával. Olybá tűnik, hogy ez a kérdéskör lényeges pont volt a 20. század első felében, az életreformerek számára hazánkban is. A 2.4.-es fejezetünk mottója az Antolik Arnold¹⁹³ (1885-1960) által szerkesztett, évente hatszor megjelenő Életreform című füzetek nyitó (első) számában látott napvilágot 1932-ben. Hazai életreformereink az egyes célkitűzéseiket maguk is utópisztikusnak látták (főként a társadalmi méretű változások kapcsán), mert felismerték, hogy csak saját magát mentheti meg mindenki. Okot adott azonban a reményre az, hogy ebben a *megmentési* folyamatban az emberek támogathatják egymást. Antolik szerint nem a társadalom beteg, hanem az egyes emberek, vagyis a társadalom elfajulása, az egyes ember elfajulására vezethető vissza (Antolik, 1932). Ez a felismerés az értekezésünk középpontjában álló távol-keleti filozófiákhoz vezető kapocs, hiszen az életreform mozgalmak résztvevői az egyes ember meggyógyításán át vélték megreformálni, megújítani a világot, így az önmegmentésre, önmegváltásra irányuló indiai filozófiák vonzó alternatívákat kínáltak. Különösen a jóga filozófia és praxis jelentett kincseshányát, amiben táplálkozás, légzés, mozgás mellett higiéniai, öltözködési, viselkedésszerű és mentális egészséget szolgáló önnevelési gyakorlatokat is

¹⁹² Sigmund Freud, a Bécsi kör filozófusai, az 1897-ben alapított Bécsi Művészek köre is szerepet játszott ebben.

¹⁹³ Antolik a Szentendrei *Bubán-kolónia* (1930-1945) egyik alapítója.

találtak (Bucsányi; 1924; Weninger 1939; Yesudian, 1938, 1943bc; Kováts, é.n.; Bobai, 1942; Balogh, 1943).

Globális viszonylatban bár hazánk kicsinynek tekinthető, mégis elmondható, hogy az életreformhoz kapcsolódó, népszerűvé vált mag- és kiegészítő mozgalmak (Krabbe, 1974) révén igen terjedelmes a lista az érintett, közismert személyek kapcsán. A nemzetközi helyzethez hasonlóan, nálunk is megfigyelhető jelenség volt, hogy az egyes személyek érdeklődése ritkán korlátozódott pusztán egyetlen adaptációs területre (ideológiai-, életviteli-, táplálkozási reform) valamint, hogy többféle eszmei hatás egyidejűleg is érvényesülhetett valaki életében. A különféle mozgalmak és eszmék változatosan hatották át mindannyiuk életét, munkásságát. Mintha valaki keresztény-jóga-gyakorló-spiritista-teozófus-gnosztikus-buddhista lett volna egyszemélyben, ami megnehezíti az adatok tematikus rendszerezését és értékelhetőségét. Lehetett egy mozdulatművész egyszerre vegetárius és teozófus; egy közismert író, publicista a titkos spiritista szeánszok lelkes résztvevője; egy nőmozgalmi aktivista, szimpatizálhatott Buddha tanaival, miközben pedagógiai reformokat szorgalmazott a társadalomban. A Turáni Társaság tagjaként, vallhatott valaki antialkoholista elvet és járhatott rendszeresen természetgyógyász szanatóriumba; a hétköznapi kávéházi filozófiai előadásokat hallgató érdeklődő, hétvégén cserkész találkozókra járhatott, miközben jógát gyakorolt otthon lelkesen egy gyakorlati kézikönyv alapján. Számos kombinációval számolhatunk az érintettség kapcsán, ezért nem tudjuk kategóriánként tételesen rendezni a szereplőket. Az alábbiakban ismer személyek példáján keresztül kívánjuk bemutatni a kategóriák közötti átfedések általános jelenségét.

Baktay Ervin (1890-1963) orientalista, a művészetek terén is jártas, festő, író, asztrológus volt, aki kapcsolatba került a filmiparral és színházi darabot is rendezett, miközben múzeumi kurátorként is tevékenykedett, később a második világháborút követően pedig a Buddhista Misszióban vállalt tanítói szerepet (Kelényi, 2014). Baktay ifjúkorában intenzíven érdeklődött a teozófiai tanítások iránt, mindemellett végig kísérte életét az úgynevezett *test- és életmódreform*, hiszen elkötelezett jóga gyakorló volt és a hindu világszemlélet szimpatizánsa.¹⁹⁴ A Baktay Ervinéhez hasonló polihisztor életutak korántsem voltak egyediek száz esztendeje a művelt polgári körökben.

Dienes Valéria (1879-1978) a több nyelven beszélő, művelt középosztálybeli, filozófus, pedagógus, matematikus, zongorista, iskolaalapító mozdulatművész (az orkesztika

¹⁹⁴ A róla szóló cikkek közkedvelt illusztrációja az első I. Világháborúban készült 1917-es archív fotó, amin katona társai mellett jóga pózban ülve medítál (Kelényi, 2014: 91).

rendszer megalkotója), táncpedagógus, test-reformer. Egyike volt az első magyar egyetemi doktori diplomát szerzett nőknek (matematika és filozófia témában doktorált), miközben elvégezte a zeneakadémiát is (Boreczky, 2018). Közvetlenül levelezett Henry Bergsonnal, akinek munkáit kitűnő érzékkel fordította le magyar nyelvre. A spiritizmus, majd a távol-keleti filozófiák (buddhizmus) iránti érdeklődését hátrahagyva Prohászka hatására életét és munkásságát a személyes megélésű keresztényi hit hatotta végül át (lásd misztériumjátékok) (Fenyves és Pethő, 2017). A Nyugat című folyóiratban egy szerzetes szemszögéből értekezett a létről, az életről és a semmiről buddhista kontextusban 1910-ben *A Nirvána felé* című írásában (Dienes, 1910: 1064-1080).¹⁹⁵ Férje, Dienes Pál (1882-1952) matematikus, filozófus pedig a *Husadik Század* folyóiratban publikál *A Buddhizmusról* címmel cikket 1914-ben, ami azt mutatja, hogy a távol-keleti filozófiák kapcsán aktív diskurzusokat folytattak az 1910-es években (Dienes, 1914). Dienes Valéria életpályája nyomán látható, hogy a tudományos érdeklődésén túl, a testi vonatkozású életmód reform elemek mellett hangsúlyosan jelent meg az ideológiai reformok iránti fogékonyság (Balogh és Fenyves, 2018; Mester, 2018).

Bicsérdy Béla (1874-1951) szintén ideológiai reformernek tekinthető, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a szervezett vallási intézmények ellenében, közvetlen belső átélésű Krisztus hitre hívta fel a figyelmet. Bicsérdy elsősorban a növényi (nyerskoszt) táplálkozás apostolaként vált híressé, ami teljes életmódreform gyakorlattal párosult. Kiemelkedő sportteljesítményei miatt joggal tekinthetjük testreformernek, miközben természetgyógyászati, természetes életmód tanácsadó, egy önellátó kommuna mozgalom vezetője volt és nevelő célzatú könyveket publikált (Áprily, 2022). Széleskörű tájékozottsága a távol-keleti filozófiákra is kiterjedt.

Kodály Zoltán (1882-1967) sem pusztán világhírű zeneművész, zeneszerző, pedagógus, a magyar népzene és népi kultúra elkötelezett támogatója, hanem maga is lelkes testreformer, akinek fontos volt a természetes életmód, a sport, a természetjárás. Zenepedagógiájának életreform elemeit külön tárgyalta korábban Pethő Villó (Pethő, 2011; 2012). Élete bizonyos szakaszában vegetáriánus étrendet követett és egy ideig jóga tanítványa volt a Baktay Ervin sógorának, az indiai szikh származású Umrao Sher-Gilnek (Földiné és Komár, 2018).

¹⁹⁵ Szintén *A nirvána felé* címmel jelentette meg két kötetes művét Ferenczy Árpád (1877-?) könyvtáros, jogakadémiai tanár néhány évvel később, aki haditudósítóként jutott el Indiába, Burmába, Sri-Lankára. 1918-ban (Ferenczy, 1918). Ceylonban lépett be hivatalosan a buddhista szanghába, valószínű ő az egyike az első magyarnak, aki menedéket vett (Szatmári, 2022: 58-59).

A képzőművészek köréből Nagy Sándor (1868-1950) és Körösfői-Kriesch Aladár (1863-1920) az általuk megalapított gödöllői művésztelepen festő, iparművész szerepben éltek mindennapjaikat, ugyanakkor táplálkozási reformot követő, eszmei vegetáriánusként, önellátó kertet gondoztak az alkotói közösséggel, valamint példaértékű lakókörnyezeti reformot valósítottak meg az épületek tervezése, kivitelezése, a bútorok és használati tárgyak kapcsán (Gellér és Keserű, 1994; Géczi, 2004). A valódi életközösségben élő művészek Gödöllőn, a gyermekeiket reformpedagógiai elvek szerint nevelték. Saját készítésű, természetes anyagokból varrt kényelmes ruhákban jártak ők is és gyermekeik is.¹⁹⁶ Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár az ideológiai reform tekintetében Schmitt Jenő Henrik és Komjáthy Jenő gnosztikus köréhez kapcsolódott, miközben a távol-keleti hatások is beszűrődtek életükbe és nyomot hagytak munkásságukban (Arany, 2019; Gellér, 1991: 28).¹⁹⁷

Mednyánszky László (1852-1919) festőművész, öltözködésével és hosszú szakállával Tolsztoj alakját idézte külsőleg, miközben vegetáriánusként meglehetősen egyszerű, szinte igénytelen életvitelt folytatott. Nem csak festőművész zseni volt, hanem a maga módján igazi életfilozófus, akinek naplójegyzeteiből kiderült, hogy mennyire mélyen áthatotta világlátását és alkotó tevékenységét a teozófia és a buddhista tanítás (Kalmár, 2004: 21-23; Szatmári, 2022: 33-36).

Stein Aurél (1862-1943) régész, világhírű Belső-Ázsia kutatónkat Körösi nyomán a nemzeti eredet kérdése is vonzotta, de pedagógiai pályafutását is említhetjük, hiszen 1888-tól a Lahori egyetemen tanított Indiában, majd az Oriental College igazgatója lett és későbbi expedícióin ő fedezte fel a világ legrégebbi, nyomtatott buddhista szövegét;¹⁹⁸ Lóczy Lajos (1849-1920) geológus, földrajzkutató, geográfus tagja volt a magyarországi antialkoholista szervezetnek¹⁹⁹; Schmidt József (1868-1933) nyelvész, filológus, nem csak a buddhizmusról és indiai filozófiákról írt művei, hanem gazdag pedagógiai munkássága miatt is érdekes, hiszen tankönyvíró, tankönyvbíráló, a tanítványokkal jóindulatú, pedáns, példaértékű egyetemi tanár volt;²⁰⁰ Ipolyi Arnold (1823-1886) teológus, pap, művészettörténész, történész, néprajzkutató, régész, miközben elnöke volt

¹⁹⁶ Akárcsak Tolsztoj, vagy a bécsi szecesszió időszakának olyan művészei, mint Gustav Klimt.

¹⁹⁷ Erről tanúszkodtak a 2018-as Múcsarnokban rendezett kiállítás anyagába válogatott műveik.

¹⁹⁸ A Takla Makán sivatag Tun Hunang-i barlangtemplomaiban i. sz. 868-ból származó Gyémánt szútra, táblanyomtatással készített könyve 600 évvel előzte meg Gutenberg-et.

¹⁹⁹ Lóczy csinált kedvet többek között más tudósoknak (többek között Steinnek is) India felfedezéséhez.

²⁰⁰ Schmidt 1897-től tanít gimnáziumban, 1899-től okleveles gimnáziumi tanár, 1902-ben készíti el a latin-magyar magyar-latin zsebszótárakat, 1910 MTA levelező tagja, a Tanácsköztársaság idején Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető elnöke (Mády Zoltán, 1963).

az Országos Közoktatási Tanácsnak (1876-1886), az Országos Magyar Képzőművészeti Társaságnak (1880-85). A Magyar Mythologia című munkáján túl, értekezésünk szempontjából lényeges továbbá, hogy a magyar-szanszkrit nyelvi eredet-közösség elméletébe merült el. Érzékelhető a példákban, hogy a magyar művelt felső középosztály az életreform többféle gyakorlatát is magáévá tette. Egyénileg, vagy csoportokba szerveződtek, esetenként tudományos munkákat publikáltak. Irodalmi műveiken keresztül, akár verses formában is széles rétegekhez juttatták el az életreform törekvések és ezen belül akár a távol-keleti eszmék üzenetét (Földiné és Komár, 2020; Szabó Lőrinc, 1991; Weöres Sándor, 2000).

A népszerű publicisták esetében joggal számolhatunk jelentősebb társadalmi hatókörrel mind az életreform, mind a Távol-Kelet megítélése kapcsán. A személyek és a kapcsolati hálókön túl fontos közvetítő szerepe volt a folyóiratoknak (periodikák, szaklapok, évkönyvek, cikkek) és azon névtelen szerzőknek, akik közvetlenül ismertették, vagy legalábbis reflektáltak az életreform mozgalmak eszméire és tevékenységeikre. Az irodalom, a művészet, a művészettörténet, a teológia, a természetgyógyászat, a naturizmus, a természetjárás és megannyi témakört tárgyaló, magyar nyelvű, kisebb példányszámú folyóirat mellett, a korszak közkedvelt, nagy példányszámban megjelenő lapjaiban is felbukkantak reflexiók, híradások az életreform vonatkozásában (Budapesti Szemle, Pesti Napló, Magyar Hírlap és mások).

Az életreformmal szimpatizálók körében gyakori jelenség volt, hogy sokan automatikusan tanítókká váltak szűkebb környezetükben. Ez véleményem szerint annak köszönhető, hogy jó, illetve követendő példát mutattak saját életükben elért eredményeik által (lásd betegségből való felépülés, jó fizikai és mentális állapot, szellemi emelkedettség) és felkeltették ezáltal másokban a lelkesedést. Gyakran előfordult, hogy hangot adtak megújító elképzeléseiknek. Ennek révén mind a formális, mind az informális tanulás, illetve a tudásátadás aktív szereplőivé váltak. Az életreform törekvések egyenesen torkollottak pedagógia reform irányú kezdeményezésekbe.

Folytatva a kutatásunk szempontjából lényeges háttér feltárását a hazai pedagógiai reformok témájában, elengedhetetlen megemlítenünk a legfontosabb momentumok között a gyermektanulmányozás intézményesülési folyamatát. A kezdeti lendületet adta a Nagy László által 1903-ban megalakított Gyermektanulmányi Bizottság, majd az ennek nyomán létrejött Gyermektanulmányi Társaság (1906-1944).²⁰¹ Ezen intézmények a

²⁰¹ Három fő szakosztálya: kísérleti lélektan (Ranschburg P.), adatgyűjtés (Pekár K.), pedagógia (Wesely Ö.)

gyermekké alakulását befolyásolták jelentősen. Bárczy Gusztáv 1909-1912 közötti iskolaépítés programja, főként az iskolaudvarok létrehozásával kedvezett a testnevelés programok fejlődésének, így a testreform elemeknek tekinthető, levegőzés és délutáni szabadidős tevékenységek pedagógiai reformokként tudtak megvalósulni a közoktatásban (Kempf, Németh és Vincze, 2020). A Szabó Ervin vezetésével 1910-ben létrehozott könyvtári hálózat a gyermek és ifjúsági irodalom széleskörű hozzáférhetőségével támogatta a gyermekközpontú nevelési eszméket (Mikonya, 2005). Hazánkban a reformpedagógia virágkora nagyjából az 1910-1920-as évekre tehető és a második világháború kezdetétől figyelhető meg folyamatos sorvadása. Az 1949/50-es évek után kimondottan tiltólistára került a többi ideológiai reform vonatkozású mozgalommal együtt.²⁰² Magyarországon a reformpedagógiák népszerűsége támogatja alá az a tény, hogy 1921-31 között több, mint 50 periodika jelent meg rendszeresen, kimondottan nevelésügy kapcsán az ARCANUM adatbázis alapján (<https://adt.arcanum.com/hu/>). Ezek közül említésre méltó A Gyermek (1907-1943), A Jövő Útjain (1926-1939),²⁰³ A Cselekvés Iskolája (1933-1944) (Németh és Pirka, 2013: 119.) mely lapokban rendszeresen tárgyalták a különböző reform pedagógiai modelleket.²⁰⁴ Számos népszerűsítő tevékenységet folytattak országszerte az új, gyermekközpontú eszmékkel szimpatizáló pedagógusok. A nagy múltú pedagógiai szaklapokban is hallatták hangjukat, ugyanakkor olyan folyóiratokban is publikáltak, amiket már nem csak a pedagógusoknak, hanem a szülőknek is szántak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szellemi, spirituális érdeklődésű szülők egyre inkább igényelték a gyermekek lelki szabadságát és ösztönös spirituális érzékenységét tiszteletben tartó pedagógiai módszerek alkalmazását.

J. F. Herbart (1776-1841) filozófus, pedagógus szerint (akinek elméletét kritizálja a reformpedagógia) két segédtudománya volt a neveléstudománynak. Az egyik az etika, vagy erkölcsstan, a másik a pszichológia, vagyis a lélektan. Az etika a helyes cselekvés elveit hivatott kijelölni, a lélektan pedig megmutatta az utat és eszközöket.²⁰⁵ Ez a Herbarti gondolat háttérül szolgált annak, hogy a századfordulótól markánsan összefonódhatott a reformpedagógia és a pszichológia. A gyermektanulmányok az

²⁰² Erre a záró fejezetben kívánunk kitérni.

²⁰³ Ez a szakmai lap, a Nemzetközi Új Nevelési Liga támogatásával valósult meg.

²⁰⁴ A reformpedagógiai mozgalom népszerűségét támogatja alá, hogy 1914-ben 4000 tagot számláltak.

²⁰⁵ Herbart az *Általános pedagógia a nevelés céljából levezetve* (*Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet*, 1806) és a *Pedagógiai előadások vázlata* (*Umriss pädagogischer Vorlesungen*, 1835) című munkáiban fektette le az elméleti alapokat.

elméleti és kísérleti pszichológiával kerültek szimbiózisba, mert a gyermeki lélek és értelem megértésére hivatottak. Ez az összekapcsolódás teremtette meg a gyógypedagógia alapjait is hazánkban (Pléh, 2011). Az elméleti pszichológia terén először Posch Jenő (1859-1923), Pikler Gyula (1864-1937), a kísérleti pszichológia terén pedig Ranschburg Pál (1870-1945) kezdett komoly munkába.

Magyarországon három terület működött együtt a 20. század első felében, melyek a pedagógiai reformokat támogatták hivatalosan: a kísérleti pszichológia Ranschburg Pál vezetésével, az adatgyűjtés Nógrád László vezetésével és a pedagógia Wessely Ödön vezetésével. A fenti személyek Távol-Kelet ismereteire, véleményformálásra utaló részleteket találhatunk írásaikban, melyből néhány bemutatásra is kerül majd az alábbiakban (Wessely, 1932., Nógrád, 1917).

A 20. század első felében már tetten érhető a pszichoanalízis és a hipnoterápia kapcsán megjelenő nevelésügyi, pedagógiai diskurzusok jelenléte. Tower Vilmos, 1927-ben, feltehetőleg a Tábori Kornél által summázott spiritiszta szélhámosok és egyéb hitelrontó kóklerek, valamint a kispolgári szórakozássá fajult asztaltáncoltató szeánszok rossz szájízével közelítve, élesen bírálta a hipnotizmus elméletét és gyakorlatát. Nem rejtette véka alá azt sem, hogy a hipnózis társadalmi elismertségében veszélyt látott az oktatási, nevelési (akár iskolai) szintén. *„Összejöveteleken, zsúrokon, estélyeken, baráti körben, sőt már az iskola padjain is nem csak szó esik a hipnotizmusról, hanem gyakran akad valaki, aki szórakoztatásból, vagy kérdésből szereti elaltatni a másikat (...) sporttá, szenvedéllyé, sőt járvánnyá vált az igézés.”* (Tower, 1927: 48). Ez a társadalmi méreteket öltött jelenségről szóló megállapítása, véleményünk szerint vitathatatlanul tapasztalati tényekre alapozódhatott, mert Mikszáth, Móricz, Karinthy, Kosztolányi és a magyar irodalomból sok más ismert személy munkáiban is felfedezhetünk hasonló utalásokat (Arany, 2020).

Tower Vilmos, már munkájának címében - *A hipnotizmus elméleti, gyakorlati, pedagógiai, orvosi és büntetőjogi szempontból* – egyértelműen jelzi, hogy a pedagógiai szempontok is figyelemre méltóak (Tower, 1927). Erős kritikát fogalmaz meg Tower minden fejezetben és a távol-keleti kultúrában (Indiában is) ősidők óta ismert és alkalmazott, az európaiak által számos visszaélésre okot adó hipnózis káros és veszélyes hatásaira hegyezi ki mondandóját. *„A hipnózissal való nevelés erkölcsi kényszerubbony, mely nem a bajt szünteti meg, hanem csak a külső megnyilvánulását teszi lehetetlenné.”* (Tower, 1927: 77). Említést tesz indiai és Európába látogató fakírokról, akik nem vallási, hanem *pénzszerzési célból* altatják el magukat, az élve eltemetetés kísérletekről, amibe

bele lehet halni, egy fakír (Thawara Ray) 1938-as budapesti látogatásáról (Tower, 1927: 26-46), de a *tisztességes fakírokról* is beszél, akik a *megélhetési mutatóanyagokkal*, nem vállalnak közösséget. Ez utóbbi „*az öngézésben eltöltött szent időt szemlélődő és önsanyargató életmódja egyik magasabb fokának tekinti.*” (Tower: 1927: 36) Meglátása szerint olyan magas fokra képesek jutni az öngézésben, hogy *bárhon, bármikor kataléptikus állapotba tudnak zuhanni* és ezen állapotukban hetekig is képesek életben maradni. Tower leírása egyrészt kiváló példa arra, hogy hogyan jelent meg a távol-keleti, avagy az indiai kulturális hatások és az életreform törekvések tudományos (pszichológia, orvostudomány) összekapcsolódása a hipnózis által. Másfelől tipikus példája annak, hogy félreérthető, felszínes információközlés útján világították meg a feltételezett távol-keleti hatásokat. A hiányos információkra alapozva fogalmazza meg személyes értékítéletét a szerző.²⁰⁶

A fenti példán túl, észlelhető volt egy másik irányú megközelítés. A gyermeklélektani kutatások témyerésével egyidőben megjelenő, néha erősen túlzó kritika, a sokféle köztudatban cirkuláló téves hiedelem (ennek tipikus példája a hindu fakír toposz), a fél-információk vagy felszínes megállapítások hatásait enyhítendő művek is napvilágot láttak. Az akadémiai közegben hátrébb szorultak a fenti félreértések, negatív felhangú konnotációk a hipnózis kapcsán. Ebben nagy szerepet játszott Dr. Ferenczi Sándor, Dr. Völgyesi Ferenc és mások tudományos munkássága. Az indiai kulturális hatások szempontjából említésre méltó továbbá Dr. Balogh Barna: *India hipnózisa – Kelet „szuggesztiós jógája” a gyakorlatban* című műve (Balogh, 1943) és a Dr. *Alexander Cannon: Kelet mágusai – Tibet misztikája és csodái* című könyvének magyar fordítása (1943).²⁰⁷ A tudományos megítélés formálódását támogatta ezen munkákat megelőzően, 1940-ben Dr. Nemes Elemér, akit külön pályadíjjal jutalmaztak. A debreceni egyetemen benyújtott díjnyertes pályamunka címe: *Hipnotismus. Suggestív és hipnotikus hatások a nevelésben* (Nemes, 1941). Mielőtt azonban a munka tartalmára reflektálnánk felhívjuk a figyelmet arra, hogy a könyv formájában megjelenő pályamunkának a tudományos igényességgel megírt előszavát, egy a kutatásunk szempontjából kulcsfontosságú orvos, Dr. Völgyesi Ferenc írta, akinek munkáiban egyértelműen detektálhatóak az indiai

²⁰⁶ Tower könyve több, mint 50.000 példányban forgott közkézen amikor 1948-ban közkívánatra a spiritizmusról is összeállított egy a fent említetthez hasonló, kritikai hangvételű könyvet, tehát érzékelhető a társadalmi méretű szemléletformálás az ilyen jellegű műveknek. H. P. Blavatsky-t például *elmebajos kalandornőnek* titulálta, akinek fő műve csupán összeollózott fércmunka (Tower, 1927: 46).

²⁰⁷ Balogh Barna készíti el Völgyesi Ferenc: *Üzenet az ideges embernek* (1932) című könyvének angol fordítását lásd: Francis Völgyesi: *A Message to the Neurotic World* (London, 1935).

kulturális hatások. Nemes könyvének bevezetőjében Völgyesi a tudomány, a gyógyászat, a politika és a társadalmi élet minden vonatkozását érintő válságról beszélt. Ezek gyökerét részben a neveléstan válságának a következményeként tartotta számon (Nemes, 1941: 5.). A nevelés megváltó hatásának üzenetével találkozunk a könyv felvezetőjében Dr. Völgyesi révén, aki alaposan elmélyült a távol-keleti eszmék (hinduizmus, buddhizmus, taoizmus, shintoizmus, bushido) elméletében és gyakorlatában (Völgyesi, 1943). Nemes könyvének szokatlanul precíz bevezetőjében Dr. Völgyesi alaposan körbejárta a testi fenyítés, a dresszúra káros idegéletteni hatásait, valamint beszélt a gyermek pszichopasszív lelki alkatáról, a lélek-kultúra fejlesztésének szükségéről a gyermekek, a pedagógusok és pedagógusképzések tekintetében. Az általa kidolgozott és később több, saját könyvben publikált pszichoaktív és pszichopasszív alkat értelmezésben különlegesnek mondható, hogy Völgyesi jó érzékkel ismerte fel a távol-keleti elméletekkel és gyakorlatokkal való analógiákat (lásd bal és jobb oldali energia csatornák funkciói, mint napos-holdas, Yin-Yang, női-férfi típusú energiák megnyilvánulása a jellem és viselkedésbeli sajátosságokban). Továbbá felhívta a figyelmet ezen összefüggések terápiás tervben való figyelembevételének szükségességére (Völgyesi, 1941; 1942; 1943). Dr. Völgyesi széleskörű tájékozottságáról és az életreform eszméikkel könnyen összeegyeztethető módszerek iránti érdeklődéséről árulkodik, az 1925-ben kiadott *A Couéizmus. Egészség és önfegyelmzés* (Völgyesi, 1925) és az 1933-as Mesmer és a gyógydelejezés című munkái (Völgyesi, 1933). Nemes könyvének bevezetőjében is fontosnak tartja megemlíteni azokat a kortárs pedagógiai szakmai publikációkat, ahol megjelent a lelki befolyások és gyógymódok szerepe, ezen belül a *suggestio* és *hipnotizmus*, mint tudományosan megalapozott valláserkölcsei és tudományos nevelési eszköz (Nemes, 1941: 5-14). Nemes Elemér könyve már az utolsó, a *beérési szakasznak* tekinthető az életreform mozgalmak tekintetében, amikor az okkultizmus és a spiritizmus már egyfajta tudományos *átvilágításon* ment keresztül. *Labor körülmények között* tárgyalhatták a lelki tényezőkben rejlő különleges lehetőségeket, ugyanakkor finom kritikával jelezte, hogy a hipnózis és a szuggesztió fogalmát a laikusok és a szakmai körök is gyakran összetévesztették. Hajlamosak voltak nem „*a normális (fiziológiás) és rendszeresen előforduló jelenségeket, hanem misztikus, vagy patológiás, általában kivételes dolgokat...*” feltételezni ezek kapcsán (Nemes, 1941: 5). A könyv utolsó fejezetében Nemes az iskolás tanulókon végzett kísérletekről és ezek eredményeiről számolt be (Nemes, 1941: 99-113).

A szuggesztió pedagógiai alkalmazásának sokrétű lehetőségét tárgyalja a könyv, melyben három kimondottan pedagógiai témáknak szentelt fejezet található: *Sugesztio a pedagógiában* (Nemes, 68-77), *Gyógypedagógia* (77-93) és *Szexuálpedagógia* (93-99). A nevelési ráhatás eszközeként nem akarat gyengítő, hanem lehetséges akarat erősítő szerepéről beszélt a hipnózisnak, ami a káros tendenciáktól való megszabadulásban is segítségére lehet a tanulóknak. A szuggesztió tudatos alkalmazása esetén a legnagyobb hatást Nemes szerint a család és az iskolai nevelés tudja elérni. Fontosnak tartotta, hogy a módszert az egyén és a közösség érdekeinek szem előtt tartásával kell felhasználni (Nemes, 1941: 72.) és mindezt kiegészítette a személyes felelősség kérdésével: „*A pszichagógia-nak, (az önfegyelmzés művészetének) is két oldala van; az egyik: a külső, mely a nevelőkön múlik, a másik a belső, amely legalábbis ugyanolyan fontosságú, amelyet magának az egyénnek kell tudatosan és rendszeresen megtanulni és gyakorolni.*” - mely gondolatát éppen a távol-keleti, indiai kulturális példával támasztotta alá. Utalást tett a guru (tanító) szerepére és a mindennap végzett jóga gyakorlatok jellemnevelő hatásaira (Nemes, 1941: 74).

Ez a megközelítés, már sejtetni engedi a korábban ismertetett általános életreform orientációt, az ön- és társadalmi megmentés motívum mögött meghúzódó személyes elhatározás és az akaraterő fontosságának tekintetében. A szuggesztív tényezők közé sorolta Nemes a tiszteletet, a példamutatást, az utánzást, a vallásos jellegű nevelő eszközöket.²⁰⁸ Célként határozta meg a lelki diszpozíciók tudatos nevelését, ami nemcsak az egyén (tanuló), hanem „*az osztály, a társak, a barátok, a környezet, az állam, az egyház, egyesületek, önképzőkör, szakszervezet*” kapcsán is lényeges (Nemes, 1941: 75). Nemeshez hasonlóan, más korabeli szerzőknél is gyakran előfordult, hogy egyszerre igyekeztek reflektálni az új gyermeklélektani eredményekre és ezzel párhuzamosan az életreform törekvések elemeire (a természetes életmód valamely gyakorlati összetevőjére, hazafias eszmékre vagy egyebekre).

Az életreformon belüli tudományos és laikus vélemények keveredésének további példája, amiben az ideológiai reform elképzelésekbe indirekt módon fedezhetők fel indiai kulturális párhuzamok Ghéczy-Hugyecz Edward:²⁰⁹ *Az élet rejtélye* című könyve (Ghéczy-Hugyecz, 1935). Nem tudományos, csupán ismeretterjesztő stílusban íródott

²⁰⁸ Érdekes módon ezek az indiai kultúrában is alapvető motívumok a jellemnevelés kapcsán.

²⁰⁹ A szerzőről nem állnak rendelkezésre életrajzi adatok, a könyvben néhány személyes utalás található személyére vonatkozóan (lásd „Biharvármegyében jártam egy ezredtársammal” Ghéczy-Hugyecz, 1935: 73).

mű, melyben mindvégig *Testvéreimnek* szólítja az olvasókat a szerző és jellemzően az örökkévaló isteni világrendet emlegeti.²¹⁰ A könyvet a mélyen vallásos keresztény érzület hatja át, hiszen azzal indít, hogy életünk lényege Isten fogalma. Nem található a könyvben semmilyen általunk korábban kijelölt, a kutatásunkban használt indiai, tibeti vonatkozású kereső szó, ennek ellenére figyelemre méltó párhuzamokat rejt a távol-keleti eszmék kapcsán, hiszen a karma és a reinkarnáció témájával foglalkozik. Véleményem szerint újszerű köntösben mutatja meg ezen fogalmak jelentőségét a jellemnevelés, a jellemfejlődés és egyéb szempontokból. A maga nemében különlegesnek tekinthető, társadalmi szemléletformáló, nevelési célzattal írt könyv jellemzője, hogy egyenlő arányban váltakoznak benne a kissé zavaros ezoterikus, illetve szinkretista jellegű megnyilvánulások a tudományosan helytálló, realiztikus elméletekkel. A néha profetikus hangot hallató szerző, hangot adva civilizációkritikájának azt írja, hogy csakis az anyag uralmától szenvedhetünk, az érzékvilág tobzódásától. Szót ejt a szabad akaratról, valamint arról, hogy az eltérő vallások létrejötte csupán az *isten* fogalom félreértésének, téves értelmezésének köszönhető. Az életreform próféta Tolsztojt, Krisztus utolsó hírnökeként, egyfajta szeretet-apostolként említi. A kor emberét olyan *ébredező felnőtt gyermeknek* tekintette, aki talán már érzi, hogy ahová a 20. századra jutott, *az valahogyan nem jól van* és ezért áhítattal fordul a misztikum felé, amitől a válaszokat várja (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 112). Az anyagról azt a megállapítást teszi, hogy az nem más, mint materializált gondolat,²¹¹ melyet tudományosan is igazoltak azzal, hogy lefényképezték, hallhatóvá tették. *A gondolaterő* szerinte *kettős irányú*, mert egyrészt ez alkotja-formálja-szabályozza is az anyagot, másrésztől spirituális irányú, ami megnyilatkozik a szabad akaratunkban, valamint a szellemünkben (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 108). Az egyéni magnetizmus, hipnotizmus közismert jelensége kapcsán említést tett arról, hogy a különleges képességek megítélése mennyire eltérő lehet a társadalomban. Ahogyan Nemesnél is előkerült a felelősség kérdése, úgy Ghéczy is említi, hogy a képességek okot adhatnak a visszaélésre, de ha valaki hívőként jóra használja ezeket és segít embertársainak,²¹² akkor reménytelen fordulhat az ilyen képességű emberhez bárki segítségért, amikor az orvosi terápiák sikertelennek bizonyulnak. Egy pestkörnyéki *embertársról* is említést tett, akit képességei miatt

²¹⁰ Ez a két elem a keresztény munkákon túl a teozófiai anyagokban is jellemző.

²¹¹ Ezt a témát egyes hindu és buddhista filozófiai iskolák is előszeretettel tárgyalták.

²¹² Erre példa a kortárs amerikai lelkész, tisztánlátó, távgyógyító, E. Cayce, illetve F. A. Mesmer életpéldája is hasonló (Völgyesi, 1933).

támadások érték, de a bizonyítottan pozitív eredményei megvédték, majd később külföldre hívták, ahol egy képzett orvosprofesszor mellett folytathatta gyógyító misztikus, spirituális gyógyító tevékenységét (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 77). Azt a jelenséget, amit ma leginkább auraként szoktak definiálni, az ember körüli atmoszférának nevezte, amiben nézete szerint különféle fluidumok vannak „(...) amelyeket intellektuális munkánk által gyűjtöttünk. Ezek a fluidok szerzett ismereteink összessége, amely értelmünk gazdagságát alkotják s amely emlékezetünket képezi; mert az értelem nem más, mint a molekulák egy nyalábja, amelyet másképpen agynak nevezünk. A halál csak ezeknek a molekuláknak kellemetlen, amelyek eloszlódnak és visszatérnek forrásaikba.” (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 84). Ezt követően szerepel egy vitathatatlanul távol-keleti (hindu és buddhista) párhuzamot sejtető motívum, mely szerint a következő életbe tovább vitt tudás függ attól, amelyet előző életében odaadón gyűjtött valaki.²¹³ Említésre került a könyvben, hogy a kortársak között sok volt a matériába ragadott, tudományos szkeptikus, mégis százazrekre rúgott a száma a spiritisztáknak és milliókra azoknak, akik szimpátiával fordultak az okkult, az érzékelhetőn túli életmegnyilvánulások felé (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 67). A könyv egyik gyermeklélektani vonatkozású része, hogy a sorozatos, ciklikus inkarnálódást alátámasztottnak látja a szerző azon megfigyelés által, hogy egyes gyermekeknél olyan predispozíciókat és hajlamokat lehet felfedezni, amelyek nem következtethetők szülőktől, egyéb felmenőktől, mert annyira egyediek és eltérők azoktól (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 56-57). Az újra testet öltésben a fejlődési folyamatot hangsúlyozza a könyvben és ennek részeként felveti, hogy egy gyermek korai halála nem feltétlen a szülőre rótt isteni büntetés, vagy átok, hanem lehetséges, hogy a gyermek: „(...) a tökéletesedés olyan fokát érte el, hogy a további fejlődés abban a testben és milióban számára már nem jelentvén lehetőségeket, - elköltözött egy új testbe, egy másik testbe. De lehet az is, hogy a korán elhalt gyermek az előző életében elkövetett visszaélésekkel, esetleg egy öngyilkossággal megrövidítette életét, melyet pótolnia kellett. Lehet az is, hogy a korán elhalt gyermek szelleme már azt a fejlődési fokot érte el, hogy többé, vagy egyelőre nem inkarnálódik, hanem a spiritualitás világában, a fluidok világában - és nem valahol a világűrben folytatja munkáját, hivatását, hogy más, még inkarnálódott embertársainak, testvéreinek a tökéletesedéséért testben vívott küzdelmeiben segítő kezet nyújthasson.” (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 66). A karma és reinkarnáció ízű gondolatokon túl a távol-keleti párhuzam érezhető, a bevezetőben

²¹³ Az ezzel kapcsolatba hozható buddhista filozófiai tantételek szélesebb körben való megismertetése már önmagában elegendő lehetne ahhoz, hogy társadalmi szinten felértékelődjön a nevelés, oktatás jelentősége.

általunk megemlített mahájána buddhizmus altruista bódhiszattva eszménye vonatkozásában (lásd: a bódhiszattvák azért inkarnálódnak, hogy segítsék embertársaikat a megszabadulás ösvényére lépni). Mivel a szerzőről nem állnak rendelkezésre életrajzi adatok, így előfordulhat ezen párhuzamok véletlenszerűsége, de a szerző szavait stílusosan idézve: „*Tudnunk kell kedves testvéreim, hogy az örökkévaló isteni világrendben az ok és okozat törvényeinek magas erkölcsi világában az isteni tökéletességében nem hiányozhat egyetlen láncszem sem.*” (Ghéczy-Hugyecz, 1935: 66). Az indiai kultúrában mélyen gyökerező ok-okozatiság (karma) keresztény köntösben való értelmezése és a jelenségek kölcsönös függésének spontán felismerése okán, az egyes szerzők sokféle életreform témát tartottak fontosnak tárgyalni párhuzamosan. Egy kevésbé ismert, de a jóga recepciótörténet szempontjából fontos mű említése is ide kívánczik ezt példázva. Bobai Györfly László az *Irányelvek az élet tudományához* című könyvének meglepően hosszú két további, sokatmondó címe van. A fedőlapon szereplő alcímek: *Az egészség, hosszú élet és boldogság útja. A fizikai-, és lelki terápia a mindennapi életben, a természetes gyógymódok alkalmazása* (Bobai, 1942). Az alapvetően keresztény lelkületű munka meglepő alapossggal tárgyalt szinte minden fontos területet a táplálkozástól, a természetes gyógyeljárásokon keresztül a jóga légzésekig. A szerző Bibliai üzenettel támasztja alá a karmikus reinkarnáció elméletét és felhívja a figyelmet a sors formálásban való saját felelősség kérdésére (Bobai, 1942: 41-44). A könyv teli van a korabeli életreform kulcs személyek munkáira való hivatkozással (Jung, Coué, Brunton, Tagore, Dr. Tirala, Dr. Völgyesi, Dr. Weininger és mások), valamint egy teljes fejezet szentelődött a szövegben kimondottan nevelési témáknak. *A gyermeknevelés és a fiatalok előkészülete az élet iskolájához* címmel (Bobai, 1942: 231-254). Ebben a részben, az öntevékenység, az aktív cselekvő részvétel és számos egyéb téma olyan előkerült, ami egyfajta gyermekeknek szóló tananyagot vázolt, természetesen figyelembe véve a korabeli reformpedagógiai törekvéseket.

Az életreform mozgalmakon belül meglehetősen eltérő interpretációkkal lehetett találkozni, mert volt, aki pozitívan és volt, aki pejoratív említette a távol-keleti vallásgyakorlatot.²¹⁴ A véleményeket közlő publikációk sajátos elegyére is többféle reagálás született, egyéni és társadalmi szinten. A kor általános vélekedéseit a Távol-

²¹⁴ Az Életreform Magazin cikkeiben is előfordul, hogy a hindu vagy buddhista gyakorlathoz kapcsolódó aszkézis vagy böjt mellékesen megjegyezve értelmetlennek vagy üresnek tituláltatott és mellette felmagasztalva jelent meg keresztény praxis hason gyakorlata. Erdősi Károly (Erdősi, 1927) és Hajnóczy Rózsa (Hajnóczy, 1943) népszerű könyveiben meglehetősen lesújtó véleményt találunk, mert mindkét szerző úgymond *fentről tekintett alá*, mind a hindu, mind a buddhista kultúrára és vallásgyakorlatra.

Kelet kapcsán (misztikus, félelmetes, bálványimádó, magasztos) nagymértékben befolyásolták a polgárokból és köztük az esetünkben lényeges pedagógusokat (neveléssel, oktatással foglalkozókat), akikben mindez érdektelenséget, zsigeri ellenérzést vagy éppen a lelkes szimpátiát váltott ki a Távol-Kelethez való hozzáállás tekintetében. Amint azt mutatja a pszichológia, a pedagógia, az ideológiai reformok vagy az életmód reform révén érintett személyek eltérő véleménye mutatja lásd: Weszely Ödön (1867-1935), Nógrády László (1871-1939),²¹⁵ Dienes Valéria (1879-1978),²¹⁶ Pető András (1893-1967), Noszlopi László (1901-1990)²¹⁷ nézőpontjai.

A 19. század végén az akadémikus, neveléstudományi szemléletben érezhető volt, a túlnyomóan keresztény teológiai háttér. Kezdetben túlnyomó többségében negatív fényben tüntették fel a távoli (nem keresztény) kultúrákat. A századforduló idején a neveléstörténeti munkák és a pedagógiai tartalmú publikációk ilyen színezete mögött kétféle információforrást feltételezhetünk: az olvasott és/vagy a megtapasztalt élmények. Az előbbi esetben a szerző munkája gyakran fiktív, elméleti természetű és eredménye a korábbi művekből készült kompiláció, amit néha bíráló személyes vélemény formálás tarkított a tényszerűség helyett. Ez többnyire olyanok részéről íródott, akik kevésbé voltak tájékozottak az igényes, orientalisztikai szakirodalomban és/vagy sosem jártak Távol-Keleten. A másik típus, gyakorlati megfontolású volt és/vagy személyes tapasztalatra, továbbá hiteles közvetítővel való személyes kapcsolatra, esetleg eredeti forrásművekre (szanszkrit, páli, tibeti) támaszkodhatott, melyek nyomán pozitív, bíráló és semleges vélemény egyaránt megfogalmazódhatott később egy-egy írásműben. Az alaposabb történeti, társadalmi, kulturális hatások hátterének megértésében a korabeli lexikonok és általános műveltséget célzó kiadványok mellett, a művészettörténeti, neveléstörténeti munkák egyaránt árulkodnak a Távol-Keletről megjelenő részleges ismeretekről és kritikus vélekedésekről a századfordulós időszakban. Már az 1800-as évektől találunk forrásokat a Távol-Kelet neveléstudományi vonatkozásairól. A korabeli szakirodalomból a globális neveléstörténetre való kitekintés igénye Lubrich Ágost (1874-76), Fináczy Ernő (1922), Weszely Ödön (1932) és még néhány szerző munkájában (Kiss Áron,

²¹⁵ Nógrády László: *A gyermekszereket iskolája* (1930) *A gyermek. A gyermek lelki nevelése* (1928), *A gyermek és a játék* (1912), *Az alkohol* (1914).

²¹⁶ Dienes Valéria: *Valóság elméletek* (1905), *A zenei alkotás és hatás lélektanáról* (1906), *A mai lélektan főbb irányai, 1-2.* (1914), *Az Orkesztikai Egyesület programja* (1928)

²¹⁷ Noszlopi László: *Jellem látás és jellem igézés* (1935), *Világnézetek lélektana* (1937), *Etika és pedagógia* (1935), *A házasság válsága és a mai ifjúság szexuális forradalma* (1935), *A nemzeti öntudat és a gyermek* (1939), *Impulzivitás és lelki mélység vizsgálata a gyermek és ifjúkorban* (1940).

Molnár László, Csengery Antal) jelentkezett.²¹⁸ A korszak jelentős neveléstörténettel foglalkozó írásaiban a kiterjesztett értelemben *Távol-Kelettel* (azon belül főként Indiával) foglalkozó munkák áttekintésére vállalkozott már korábban Kéri Katalin (Kéri, 2006: 13-45.; Kéri, 2015: 109-128.). Kiderül a munkákból, hogy elsősorban a német orientalisták műveire hagyatkoztak hazánkban, illetve, hogy az írásokban megjelent néhány olyan ismétlődő téma, amivel előszeretettel foglalkoztak a szerzők. Ilyen volt a kasztrendszer, hinduizmus és buddhizmus összehasonlítása és a misztikus és mesés képzet mellé pedig szinte elmaradhatatlan jellemzővé vált az indiaiak rezignáltságára vonatkozó utalás. (Kéri, 2015: 127.). Ez utóbbi jelenség mögött a szamszára, a karma és a reinkarnáció tanításának a nyugati szerzők által való gyakori félreértelmezését feltételezhetjük, amiből egy naív, a sorsba való beletörődő, tehetetlen attitűd képe rajzolódhatott ki, miközben filozófiai tekintetben a rezignálnak tűnő, a világ szenvedéseivel szemben közönyösnek tűnő, nyugodtan ücsörgő, tiszta életet élő indusok, a nyugati, neuraszténias és depresszióra hajlamos, egészségtelenül táplálkozó, alkohol, cigaretta vagy drog mámorban (ópium) civilizált polgárokhoz képest, sokkal inkább a magas fokra fejlesztett tudati képességek, tökéletesen uralt testi-szellemi képességek birtokosai voltak.

Kéri munkájának egyik érdeme, hogy a háttér feltárás kapcsán tárgyalta a nemzetközi és hazai folyamatokat az orientalizmus kapcsán, áttekintette röviden a magyar indológia múltját,²¹⁹ valamint külön figyelmet szentelt a nemzetközi neveléstörténeti kutatások kritikai áttekintésének (Kéri, 2015: 112-115.). Külön alfejezetekben foglalkozott a jelentősebb ind forrás kiadásokkal; a 19. század közepi India nevelés- és művelődésügyével kapcsolatos magyar sajtó visszhanggal, Csengery Antal²²⁰ és Nagy Márton²²¹ munkái alapján; illetve a Lubrich és Fináncz könyveiben megjelenő India vonatkozásokkal, részletesen elemezve ezek tartalmát és stílusát.

A Kéri Katalin fenti munkájában szereplő adatokat kiegészítendő, azon tapasztalatunkat osztanánk meg, mely szerint, ebben az időben jellemzően az összehasonlító szemlélet a keresztény és nem keresztény kontextusok miatt, a nem keresztény népek nevelési gyakorlata alacsonyabb rendűnek tituláltatott a legtöbb esetben, valamint a Távol-Kelet bemutatása gyakran elnagyoltra sikerül (esetenként összemosódhatnak benne a kínai,

²¹⁸ A magyar neveléstörténeti írások bemutatásával és elemzésével részletesen foglalkozik Németh, 2008.

²¹⁹ Huszti, Hausegger, Hoenigberger, Körösi, Budenz, Brassai, Mayr, Szentkatolnai, Duka, Stein, Baktay során túl, egészen a mai akadémikusokig.

²²⁰ Csengery Antal: *Az emberi művelődés történetéből*. Budapesti Szemle, 1858. III.

²²¹ Nagy Márton (1864). *A keleti nevelészet*. Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvtárusnál, Pest. 64-128. Magyar Akadémiai Értesítő Negyedik kötet Első füzet.

indiai, perzsa, egyiptomi vonatkozások). Ezekből gyűjtöttünk össze néhány példát az alábbiakban.

Lubrich-nál az egy fejezeten belül tárgyalt kínai, indiai, egyiptomi rész pusztán 33. oldalt tesz ki összesen a 390 oldalas kötetben. Ázsiáról adott summázatában azt írta: „(...) *a kelő nap hazájában az ő világ szellemi napja még nem érte el délpontját, honnan sugaraival szabadon és akadálytalanul törhetett volna keresztül és a szellem talaját megvilágíthatta és megtermékenyíthette volna (...). Mivel Ázsia az emberiségnek bölcsőül és gyermekiségének szinteréül volt kijelelve, s így népei alacson fokán maradának a fejlődésnek (...), azért ott, valamint általában az élet magasabb érdekeit, úgy a nevelést is nem lehetett a maga tisztaságában fölfogni és megállapítani.*” (Lubrich, 1874. I. 41.). Az indiai kultúráról konkrétan nincs túl jó vélemény, melyről megállapítja, hogy: „(...) *nevelési eszméje, a nemzetiség és a kasztok szűk keblü korlátai közt szorítva, messze van (...) még az emberiség legmagasabb czéljaitól...*” (Lubrich, 1874. I. 27.) Ismervén a 20. század első felében teret hódított Teozófiai mozgalom hindu és buddhista hátterét és az ezek által inspirált új iskola, oktatás és gyermek eszményét az ilyen leírások szűk látókörre, vagy hiányos ismeretekre vallanak a szerzők részéről, ami leginkább a gyarmatbirodalomként, vagy missziós célpontnak tekintett India képzet korabeli hatásának köszönhető. A neveléstudománnyal foglalkozó réteg szemléletét formálhatta az eltérő kultúrák kapcsán később, 1886-ban Verédy Károly Pedagógiai 959(!). oldalnyi enciklopédiája (Verédy, 1886) ahol a szerző olyan világjáró magyar utazó beszámolóiból is merít, akik megjárta Indiát is (Széchenyi Béla, Kreitner Gusztáv, az osztrák Rudolf trónörökös²²²) és már jóval toleránsabban nyilatkozik az indusokról szóló bejegyzésében, mint azt Lubrichnál tapasztaljuk (Verédy, 1886: 411-413.)

A 20. század elején Fináncz Ernőnél, az 1906-ban írt, *Az ókori nevelés története* című munkájában találkozhatunk legközelebb a *Keleti népek* címmel ellátott első fejezetben Kínával és Indiával. Az Indiára vonatkozó rész nem túl részletes, mindössze nagyjából három oldalt tesz ki (13-17.o.). Leírása mai szemmel megmosolyogtató és néha félreérthető állításokat tartalmaz például: „*Az indoeurópai népek bölcsője Oroszország déli részében ringhatott...*”, a kasztrendszeréről azt írta, hogy *a hódítók és hódítottak viszonyainak szabályozása, a brahmánok*²²³ pedig *tiszta vérű árják* és a többiek mind a hódítók és hódítottak olyan ivadékai, akik az ismereteknek csak egy részét szerezhetik meg, vagy egyáltalán nem művelődhetnek. A nevelés alapvonásáról azt írja, hogy: a

²²² Rudolf 1881-ben utazik és beszámolót is publikál erről *Utazás a Keleten* címmel.

²²³ Szkt. *bráhmín*: papi kasztból származó személy

vallásban gyökerezik, ami *spiritualistikus és phantastikus*. A buddhista nevelés jellemzői kapcsán pedig úgy fogalmaz: „*az eszméletesség eltompítása, az akarat negatívója az élet egyetlen érdemes célja.*” (Fináczy, 1906: 15.)

Weszely ugyan egy szót sem ejt Indiáról, de írásai már jó táptalaja mind az életreform, mind a reformpedagógia fontosabb eszméinek. (Weszely, 1905; 1932). A Távol-keleti filozófiákkal való összeegyeztethetőség az erkölcsi és etikai nevelésre vonatkozó megállapítások miatt releváns, mert ezek tökéletes összhangot mutatnak a hagyományos hindu és buddhista szellemiséggel. Az egyik párhuzam például az érzelmek nemesítése. Nemes (jóra, szépre, igazra irányuló) és alacsonyabb rendű (állatiasságra, durvaságra, önzésre irányuló) érzelmekről beszél és arról, hogy ki kell fejleszteni a fogékonyságot az érzelmek kapcsán, hogy ezeket uralhassuk és a nemes érzelmeket stabilizálhassuk (Weszely, 1932: 123.), mely gondolatok néhány buddhista szent iratban is előtűnnek (többek között a Szatipatthána szutta, érzésekről szóló részében²²⁴ és a Dhammapáda verseiben). A másik párhuzam, hogy a képzés, a nevelés és az oktatás alapja, az erkölcsi szabályok megismerése, elsajátítása és következetes művelése.²²⁵ „*Épen azért a nevelés általános céljául – mint legértékesebbet – az erkölcsi jellem fejlesztését tűzhetjük ki. Az erkölcsi jellem képzése oly cél, mely minden körülmények között megállhat, bármely fölfogással összefér s minden ember számára alkalmas.*” (Weszely, 1905: 9). Szó esik a vallásos nevelés szerepéről is, valamint arról, hogy a helyes nevelési eszköz a szeretet, az első altruisztikus érzelem pedig a részvét.²²⁶ Felhívja a figyelmet az egészségtan, a test ápolásának, a tornának és a játéknak is a jelentőségére, mely utóbbin kívül az összes egyéb pont, ugyancsak fontos az ind és buddhista hagyományos és kolostori képzési formákban. Weszely szerint a vallás ad irányt a világnézetnek és az erkölcsnek és igen adekvát módon nyilatkozik a világnézet és életfelfogás jelentőségéről: „*Hogy életfeladataink közül melyeket tartjuk fontosabbnak s hogyan hozzuk őket harmóniába, az függ világnézetünktől. Világnézet az a kép, e ilyet magunknak a világegyetem szerkezetéről s benne az ember életéről kialakítunk... nemcsak jelkép, hanem egyúttal világmagyarázat is... túlhaladja a pozitív ismereteket, metafizika... tényeken elinduló s e*

²²⁴ Az éberség megalapozásának meditációs gyakorlatában, a második alapot képezik az érzések (szkt. *védanā*), melyeket alacsonyabb és magasabb rendű (nemes, magasabb rendű) kategóriákba sorol a szöveg, melyeket megpróbál a gyakorló önmagában felismerni és a káros, kedvezőtlen érzéseken felülemelkedni.

²²⁵ A jógában jama-nijama szabályok általában tíz, buddhizmusban a világi öt, a szerzetes növendékek (szkt. *śrāmaṇera*, *śrāmaṇeri*) nyolc vagy tíz, valamint a déli buddhizmusban a teljes avatásban részesültek (szkt. *bhikkhuk/bhikkhunīk*) 227/311 szabályt követnek. Ezek közös pontjai az öléstől, lopástól és hazug beszédtől való tartózkodás.

²²⁶ A szeretet (szkt. *maitrī*) és a karuná (együttérzés). A Brahmavihára négy mérhetetlen gyakorlatának ismertetése számos buddhista szent iratban és a Patandzsali féle jógaszövegben is megtalálható.

tények útmutatása mellett való továbbgondolása a természeti törvényeknek. Az életfelfogás mindezeknek a vonatkozásba hozása a saját életünkkel...” (Weszely: 1932: 27.). Weszely gondolatai nyomán érdemes kis kitérővel röviden megemlítenünk Marczell Mihály 1938-ban *Neveléstan* című könyvét, amely még konkrétabban pozicionálja a vallásos nevelés értékét és szerepét. amikor mély bölcsességgel azt írja: „Gyakorlatilag legelőször a testi, majd az értelmi, esztétikai, erkölcsi nevelés szükségessége jelentkezik, hogy aztán vízszintes síkon a társadalmi nevelésben kiszélesedést, függőleges síkban, a vallásos nevelésben betetőzést nyerjen.” (Marczell, 1938: 129).²²⁷ A történelem tanúsága szerint ezt a felismerést a teológia nem, de összességét tekintve az európai kultúra nagy részben néha elfelejtette, majd újra felfedezte magának és ennek tükrében kellett és kell természetesen ma is újra fontolnia aktuális nevelési és oktatási rendszereit és szerveződéseit. Kelet számára jól ismert és már korábban is említett négy életcél (*ardha-dharma-káma-móksa*) rendszer viszont harmonikusan integrálta a horizontális és vertikális célokat az emberi élet tekintetében és erre építette a tudás átadás tartalmát és formáit.

A századfordulós neveléstörténeti könyvekhez visszatérve, nem túl kedvező vélemény szerepel bennük az indiai oktatás kapcsán (Lubrich, Finánczy és mások), néha mégis kiegészül olyan mellékes információkkal, hogy tulajdonképpen a *legtökéletesebb számítás hazája India*. A távol-keleti emberkép kapcsán Verédy Károly, 1886-os pedagógiai enciklopédiájában azt olvashatjuk: „*Elmélkedéseiben több szerepe van érzelmeinek és képzeletének, mint ítélőképességének s okosságának. Ezért nem lehet – kivált a keleti népeknél – elválasztani, hogy szemlélődéseikben mi a bölcsélet, mi a tudomány.*” (Verédy, 1886: 815.). Amit néhány szerző felró Indiának, az mások számára éppen kincsnek tűnik fel, hiszen szellemiségében nem érvényesül a *fakultásos harc*, mert a védikus oktatásban nem válnak szét a tudományok, hanem ezek egymást kiegészítik. Például egy ájurvédikus orvosnak egyaránt fontos a szent szövegek miatt elsajátítania mélységeiben a szanszkrit nyelvet, a grammatikát, az élettant, az asztrológiát, a vegytant és a filozófiai tételeket ahhoz, hogy teljes értékkel gyakorolhassa gyógyító művészetét. Verédy munkájából még annyi derül ki, hogy Indiában a művészet első alkotásainak emlékei a templomokban és királyi lakokban maradtak fent, valamint, hogy az irodalom tekintetében a legfontosabb hagyatéka a nyugati kultúra számára a

²²⁷ Marczell fontosnak tartotta, hogy a nevelési folyamat része, hogy a nevelő nyitottsággal tudja megismerni a gyermek vallásos hitét, környezetét, kultúráját. Nyitott szemléletre vall, hogy Völgyesi Ferenc Coué könyvét is megtaláljuk a könyv egyik fejezetének, felhasznált irodalom jegyzékben.

meseköltészet.²²⁸ A korabeli vélekedések Indiáról, hinduizmusról, buddhizmusról tehát ambivalens érzéseket kelthettek, mivel a teozófia tanításai révén már eljutottak a Távol-Kelet magasztos (persze néha idealizált és átszínezett) eszméi, miközben az egyházi kiadványok ellenpropagandát indítottak. Pedagógiatörténeti érdekesség, hogy Finánczy tankönyvéből a pedagógiai professzióra készülők meglehetősen negatív és nihilisztikus képet kaptak a buddhista tanításokról. A kor féltevértéseit kiválóan tükrözi a buddhizmus bemutatása Finánczy ókori neveléstörténetről szóló munkájában, ami mögött leginkább egy félreértett Schopenhauer-i gondolat, vagy valamely missziós beszámoló állhatott. Azt írta ebben, hogy a buddhizmus: „*a látható világ feltétlen megvetését hirdeti; az ember czélja a teljes érzéketlenség minden jó vagy rossz iránt...Az emberi élet értéktelen; az emberi méltóság nem lehet becslés tárgya. Az eszméletesség eltompítása, az akarat negatiója az egyetlen érdemes czélja.*” (Finánczy, 1922: 14), Ezt a nem túl rózsás képet még tovább fokozta pedagógiai kritikájával, mert szerinte a gyereket *szenvedőleges viselkedésre tanítja*, a személyes felelősség tudat, spontaneitás, kezdeményezés bátorsága teljesen hiányzik, célja pedig az *elmélkedő rezignáció.*” (Finánczy, 1922: 15). India a kasztrendszer és a vallásrendszer békjói közé van szorulva szerinte. Szertelen memorizálásukat feleslegesnek tartja, mikor a könyvnyomtatást már feltalálták, nem érti mi a jó abban, hogy pontosan úgy tudják fejből mondani a Védákat mint 2000 éve és a szanszkrit tudományos irodalom más ágaira²²⁹ szánt 20 éves tanulmányi időt hosszadalmasnak tartja. Most nem kívánunk tételesen reflektálni a fenti állításokban szereplő tévedésekre, pontatlanságokra, de az utóbbi megjegyzése kapcsán ellentmondásos az Indiát bemutató rész zárása, mert amint fentebb még nehezményezi, hogy jóval hosszabb időt töltenek az egyetemen és tudomány területeket tekintve jóval komplexebb egyetemi képzésben vesznek részt a „*brahmánok*”, addig a zárásban már azt írja, hogy a kínai nevelésből az eszmény hiányzik, az indiaiból meg a „*szilárd alap*” (vagyis a tudomány). Az utolsó kegyelemdőfűst India kapcsán a Perzsa rész tárgyalásában olvashatjuk, ahol megtudhatjuk, hogy a meleg éghajlatnak köszönhető, hogy az indusoknak *ellankadt a lelki rugékonysága*, ami a „*lágyság és puha álmódosítást és révedező életet*” tette kedvessé nekik, valamint lelki világának állandó alapvonása a pesszimizmus lett, a világ örömeitől és szenvedéseitől való elfordulás (Finánczy, 1922: 16). A

²²⁸ Ezt igazolják a már korábban emlegetett, számos nyelven elérhető, korai Panycsatantra fordítások.

²²⁹ Például: orvostudomány (ájurvéda), matematika, csillagászat, filozófia, jog, grammatika és mások.

pontatlanságok és a sarkos vélemények mögött az általa nem kellően megválasztott szakirodalmi forrás is lehetett a tévedések oka, melyre mások is reflektáltak.²³⁰

A fenti művek és vélekedésekkel egyidőben jelent meg a teozófia közvetítése révén egy radikálisan más pedagógiai szemlélet és a távol-keleti eszmék integrálására nyitott attitűd. A nemzetközi folyamatok és a hazánkba személyesen is ellátogató teozófusok (Beatrice Ensor, Annie Besant, Rudolf Steiner, Jiddu Krishnamurti, Maria Montessori), valamint a távol-keleti eszmékkel közvetlen kapcsolatban lévő tanítók hatására, továbbá az Új Nevelési Liga (New Education Fellowship), a Teozófiai Társaság, az Antropozófusok nyomán, a gyermeklélektani kutatásokban résztvevő szakemberek részvételével, hazánkban is megnyíltak az első gyermekközpontú iskolák, nevelő intézmények (Waldorf, Cselekvés Iskolája, Új iskola, Családi Iskola). Az 1906-ban Nagy László közreműködésével megalakult Magyar Gyermektanulmányi Társaság (később 1925-től Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani, 1940-től Magyar Gyermektanulmányi és Neveléstudományi Társaság), elindultak a különböző pedagógiai szaklapok, szakmai kiadványok (Gyermektanulmányi Könyvtár kiadványai, a Gyermektanulmányi Füzetek, a Gyermek és A Cselekvés Iskolája című lapok), egyéb szakmai fórumok (Országos Pedagógiai Konferencia 1918-19), melyek nagy szerepet játszottak az új nevelési koncepciók megjelenésében. A folyamatok katalizátoraként tekinthetünk továbbá a kétszer is Budapesten megrendezésre kerülő Nemzetközi Teozófiai kongresszusra is (1909, 1929), ahol a társaság egyéb időszakos kiadványaiban megjelenő cikkekhez hasonlóan, szintén kulcsfontosságú volt a pedagógia, a nevelési eszmék kérdése. Az életreform szervezett formái közül egyébként a teozófusok, akik a legintenzívebben és számtalan formában integrálták a távol-keleti eszméket, 1922. május 25-én megalakították a Magyar Teozófiai Társaság nevelésügyi csoportját, mely a teozófiai szemléletű nevelés alapos tanulmányozását és a gyakorlatok kitartó alkalmazását tűzte célul maga elé. Ezen célok elérése érdekében csatlakoztak a Beatrice Ensor által 1915-

²³⁰ Kováts Alajos: Az ókori nevelés eszményei című könyvéről a korabeli sajtó például azt írja, hogy lelegelt téma, semmi új nincs benne és látszik, hogy nem ismeri a korabeli szakirodalmat, olvasottsága szűk körű (Szelényi, 1913: 593) Sok dolgot szó szerint átvesz Verédy enciklopédiájából is, de hibás kontextusba teszi.

ben alapított *Theosophical Fraternity in Education* (Teozófiai Nevelési Testvériség) nemzetközi szövetségéhez²³¹ és rendszeres pedagógiai előadások tervezésébe kezdtek.²³² A teozófia egyértelmű spirituális irányultságán túl az általános oktatási folyamatokban zajló változások sem tudtak teljesen érintetlenek maradni a szellemi, világnézeti hatásoktól. Weszely-nél például nem mutatható ki közvetlen indiai kulturális hatás, de nála is előkerült a pedagógia kapcsán a világnézet, világfelfogás kérdése, ami érintette az iskolai hitéleti oktatás körülményeit és tartalmát érintő változásokat. Mindezen folyamatok a távol-keleti hatások pedagógiai reformokba való integrálódásának háttereként szolgál érdekes kiegészítő szempontokkal számunkra és elvezet áttételesen majd a szuggesztív iskolai alkalmazásának dilemmáihoz, hiszen a tanító a gyermekre nézve egyértelműen lelki befolyásoló tényező. Weszely azt írta 1932-ben: „*a nevelőnek állást kell foglalnia a világnézeti kérdésében, mert erre van alapítva egész pedagógiája. De a világnézet nemcsak alapja a nevelésnek, hanem végső célja is.... De szerintünk nem kívánatos valakire világnézetet rákényszeríteni. A világnézet objektív tudományos és vallásos rendszer, melynek egyénektől független önálló léte van, de igazi sajátjává mindenkinek csak akkor lesz, ha mindenki saját lelkében újra fölépíti.*” (Weszely, 1932: 9, 27). Weszely külön tárgyalta könyvében a vallásos nevelés és a testi nevelés kérdéseit is (174-175; 89-99). A testi nevelést, az életreform mozgalmak szintjén a második világháború előtt az ifjúsági Cserkész Mozgalomban, intézményesült iskolai keretek között pedig a levelező képzésben tudott integráltan megjeleníteni. Jellemző motívummá vált az ifjúságnevelő programokban és publikált művekben az Isten és hazaszeretet együttes megjelenése, amint azt Zemplényi *Gyakorlati gyermeknevelés* (é.n.) című könyv borítóján látható illusztráció példázza (lásd 4. sz. melléklet 8. ábra).

Domokos Lászlóné (az Új iskola megalapítója), *A Cselekvés Iskolája* című pedagógiai folyóiratban ezt írta néhány évvel korábban: „*a személyiség egészét kell megszólaltatni*”, mert a nevelés pszichés ráhatás. A régi intellektualista-verbalisztikus irányú nevelés helyett ezért teret kaptak a pedagógiában a metafizikai régiók, a mélyebb ételmű

²³¹ Ezt megelőzően Annie Besant Theosophical Education Trust néven 1913-ban már elindítja a pedagógiai diskurzust és ha még visszább tekintünk azt látjuk, hogy 1880-ban Olcott és Leadbeater közreműködésével és anyagi támogatásával indul újra a buddhista oktatás Sri-Lankán (Ananda College, Mahinda College). 1935-re már 407,904 gyermek (az akkori gyermek populáció 65%-a) tud buddhista oktatási intézményben tanulni, 229 iskola van eddigre a Teozófiai Társaság irányítása, pártfogása alatt.

<https://theosophy.world/encyclopedia/education-and-theosophy>

²³² A sorozat első előadója Reisch Alfréd, aki 1922. november 20-án a gyermek életének okkult hátteréről beszélt. <https://www.teozofia.hu/sites/default/files/tortenelmi/CENTENARIUM.pdf> Teozófia és oktatás [online] 11.o.

vallásosság és a nemzeti öntudat (Domonkos, 1934: 336-338).

A vallásos nevelés létjogosultságának egy másik dimenzióját világította meg később, 1941-ben Dr. Weninger Antal az Orvos a lélekért című könyvében.²³³ Az első fejezetet *az egészségnek és a vallásosság kérdésének* szenteli, melyben komoly kritikát fogalmazott meg: „Az egészségnek a vallásossággal való kölcsönviszonyát tárgyalva nem mulaszthatjuk el, hogy a mai nevelést súlyos megrovásban ne részesítsük. Már a családban kezdődik az a fejtetőre állított pedagógia, amelynek következménye a beteg hypochonder, gyámoltalan, jellemtelen ifjúság s amely tovább degenerál a mozik, zsúrok látszólagos 'ártatlan' világán át a lélek és szervezet teljes csődjéig. (...) A rossz viselkedésű gyereket ma fegyelmezés, nevelés, idomítás helyett ideggyógyászhoz viszik...” (Weninger, 1941a: 11-12). A könyvben külön kitért a szerző serdülőkori nehézségekre, melyben különösen fontos szerepet tulajdonít az iskola, a tanárok, a nevelők, lelkészek együttműködésének. Ideálisan *a derék, sok tapasztalattal és jóindulattal felszerelt tanárok*²³⁴ feladata a lelki gondozás és vezetés, akinek *óvakodnia kell az ijesztés csődbe jutott pedagógiájától*. Az egyetemi tanárokról megállapítja, hogy többnyire csak oktatnak és nem nevelnek. Javaslatot vet fel az egyetemi ifjúság számára, professzió specifikus lélektani tanszékek létesítése kapcsán, mert megfigyelése szerint *sokan vergődnek köztük lelki válságban* (Weninger, 1941a: 129-131). Az alapvetően keresztény (katolikus) értékeket hangsúlyozó munkában szereplő fejezetek között *A fajegészségtan és keresztény szellem*, az *Eucharisztikus szellem és biológia*, a *Pszichoanalízis és a szexuális kérdés*, *A vallásos lelkiület biológiai hatása* és egyéb témák mellett a hindu jogának is szentel egy fejezetet, melyet szintén a kereszténységet megerősítő üzenetekkel zár. Az egész könyvet áthatja a szerző társadalmi szemléletformáló szándéka. Összefoglalásképpen arra jut, hogy a lelki egészség „a fogalmilag tökéletesen kiépített világnézet s a nyugodt, bízó kedély” a vallásosság gyümölcse a testi egészség fontos tényezője (Weninger, 1941a: 13). Az ehhez hasonló vélemények társadalmi szintű megjelenése azért is érdekesek számunkra, mert közvetetten hozzájárultak a távol-keleti és az indiai kulturális hatások *térnyeréséhez* a pedagógia, gyermeknevelés terén.

Dr. Máday István az Életreform Magazin 1937. 6.évf. 7-8. számában *Kell-e idegességgel orvoshoz menni?* címmel írt cikke jól példázza a szemléletváltás jelenségét a pedagógia,

²³³ Ez a könyve, a többihez hasonlóan az általános nevelési célok és az indiai kulturális hatások miatt egyaránt forrásműként szolgálhat.

²³⁴ A tapasztalat (jártasság) és a jószándék a buddhista és a hindu kultúrában is jól ismert tanítói kritériumok.

pszichológia, orvoslás, természetgyógyászat interdiszciplináris alkalmazásának igénye kapcsán. Dr. Máday úgy gondolta, hogy a gyógyítással szemben nagy előnye van a megelőzésnek (Máday, 1937: 185-188.). Ez a motívum közel áll eszmeiségében a távolkeleti orvoslás, gyógyítás gyakorlataihoz is.²³⁵ Ezt írta: „*ma az orvosi tudomány súlypontja mindinkább a betegségek megelőzésére, az egészséges életmódra megy át...míg a testi egészség fenntartásának az eszközei már eléggé ismertek, addig a lelki egészségügy még nagyon fejletlen, sőt a helyes nevelés módját is csak kevesen ismerik. Pedig helyes neveléssel egyszersmindkorra biztosítani lehet a gyermeket mindennemű idegesség kifejlődése ellen.*” (Máday, 1937: 188). A pedagógiai reformokhoz kapcsolódva hangsúlyozta a szülők szerepét a nevelésben. Nem a pedagógus az első számú nevelője a gyermeknek, hanem a szülő. Úgy vélte, hogy minden szülő számára szükséges ismerni az új nevelési módszereket (például individuál-pszichológia), hogy megértse a gyermekét. A szülők gyermeklélektani ismeretei segíthetnek abban, hogy a gyermeket önállóságra, bátorságra és közösségérzésre tudják nevelni és ha játékán, otthon kiszabott munkáján keresztül sikereket ér el a gyermek, akkor annak eredménye lesz, hogy a gyermek megszereti a munkát. „*Az így nevelt gyermeknek lesz önbizalma, de bízni fog az emberekben is. Az ilyen gyermek sohasem válhatik neurotikussá. Az ilyen gyermeknek megalapoztuk a földi boldogságát.*” (Máday, 1937: 188).

Szintén az Életreform magazinban olvashatunk hasonló vélemény formálást a gyakorló pedagógusok részéről. Kovács Béláné okleveles óvónő ezt írta, az elsősorban szülőkhöz szóló *Pedagógiai tanácsadó* című cikkében: „*Az én tanácsadóm a szülőkhöz szól, akik gyermekük első pedagógusai és akiknek elsőrendű feladatuk egy jobb jövőért való küzdelem.*” (Kovács Béláné 1938: 53-59). Tanácsai között szerepelt, hogy hajoljunk le a gyermekhez, mutassunk jó példát, de szó esett a cikkben a gyermek számára egészséges (növényi) táplálkozásról, a természetes ruházatról és a szabad mozgás (a természetet utánzó mozdulatok, természetben való szaladgálás), a nap és a légfürdő fontosságáról.

A komplex életreform szemlélet eredménye tehát, hogy a korabeli magyar nyelvű művekre jellemzővé vált, hogy a legtöbb esetben a fontosabb életreform motívumokat egyszerre próbálták alkalmazni. A szerzők a professziójukhoz kapcsolódó tudományterületre vonatkozóan fejtették ki új ismereteiket, amelyeket összekapcsoltak az ön- és/vagy társadalom megmentés/megváltás motívumával; a természet, a

²³⁵ Ezek a szempont megjelennek az ájurvéda, sziddha, unani, tibeti, taoista gyógyászati rendszerekben is.

természetesség, az egyszerűsége törekvés eszményével. Sokféle módon értelmezik újra mindezeket az életmód, a nevelési kérdések és célok kapcsán.

Noszlopi László (1901-1990) kísérleti pszichológus és pedagógus, 1943-ban, *A Titkos erők és tanítások lélektana* című könyvének előszavában felhívta a figyelmet arra, hogy világnézeti válság és bizonytalanság jellemzi a kort, ahol szükséges a tudománynak is kilépni elméleti elefántcsont tornyából és támogatnia kell a társadalmat a megfelelő tájékoztatással, akár az okkultizmus tárgyilagos vizsgálatának tekintetében is, mert különben „(...) a megzavart kedélyekbe vallásos és filozófiai világnézetek torzképei és foszlányai hatolnak be egyre mélyebben.” (Noszlopi, 1943: 5). Kritikusan jegyezte meg, hogy a legújabb korban is keletkeznek és élnek titkos tanítások, mint például az antropozófia²³⁶ és a teozófia, de ezek az okkultizmus terén nem adnak se eredetit, se újat, csak elegyítik azt erkölcsi idealizmussal, miközben a vallásokat, spiritizmus és egyéb titkos tudományokat kívánják egységes világfelfogássá olvasztani (Noszlopi, 1943: 89).²³⁷

A zavaros világképpel rendelkező emberek ki voltak téve annak a veszélynek, hogy a világháborús megrázkódítások közepette, zavaros jövőképet alakítsanak ki, amelyben a nem megfelelően tisztázott életcélokhoz nehezen lehet mindenki számára üdvös nevelési célokat rendelni. Átfogó társadalmi kérdések kapcsán ez vezethetett oda, hogy a történelem során a konzervatív és a reform elképzelések számos ponton nem jutottak közös nyugvó pontra. Az egyik oldalon általában a vallásos, szellemi érdekek irányultsága, a másik oldalon pedig a gazdasági, politikai és egyéb ideológiai kényszerek hálója feszült egymásnak.

Az általunk vizsgált korszak záró éveiben Hamvas Béla így fogalmazta meg iskola kritikáját *Az Óda a 20. századhoz* című, 1945-ös esszéi között „Csak semmi pedagógia!... Nem az iskola buktatta meg az életet, hanem az élet buktatta meg az iskolát...a gyerekek él a természetes életszerelem ez az iskolautálat első oka (...) a nevelés az élettel szemben tökéletesen kompromittálódott.” (Hamvas, 1994: 396.) Az ilyen és hasonló, nem túl kedvező tapasztalatokra keresték nagy erővel a választ hazánkban az olyan iskola vagy egyéb alternatív nevelési intézeteket alapítók, mint Polányi (Polacsek) Laura,²³⁸ vagy

²³⁶ Az antropozófiáról azonban megemlíti, hogy értékes pedagógiai irányt tartalmaz.

²³⁷ Lénárd Jenő is kritikusan tekint a Teozófiai Társaságokra, melyek „(...) bár sokban ellenkeznek a buddhizmus felfogásával, mégis nagyban hozzájárulnak az iránta való érdeklődés felkeltéséhez.” (Lénárd, 1912: 10)

²³⁸ Polányi Laura (1882-1959), Polányi Mihály filozófus testvére, bölcsezt, a Galilei-kör tagja, kísérleti pedagógiája a természetes erkölcs és természetes életvilág eszményét is magába integrálta. (Bálint, 2008.)

Sajó Aladárné, akik kis létszámmal működő kísérleti óvodát vezettek otthonaikban.²³⁹ Vajkai Júlia budapesti munkaiskolákat szervezett az 1910-es évek végén, a Ferenc-rendi missziós nővérek pedig Montessori óvodát nyitottak 1912-ben. Szintén Montessori módszerével dolgozó óvodát (1927–1944) és iskolát (1928–1941) indított Budapesten Bélaváry Burchard Erzsébet, amiket még maga Montessori is meglátogatott két ízben (1930, 1936). Nagy Emilné dr. Göllner Mária (Rudolf Steiner közvetlen tanítványa) 1926–1932 között Kis-Svábhegyi villájában Waldorf-magániskolát vezetett, Domonkos Lászlóné (Löllbach Emma) 1915–1949 között irányította az Új Iskola programját és Nemesné Müller Márta 1915–1943 között működtette a Családi Iskolát. Említhetnénk még az 1929–1944 között működő szegedi Cselekvő Iskolát, ami a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola gyakorló iskolája volt először Szenes Adolf, majd Kratofil Dezső irányításával, ahol az öntevékenység, a csoportmunka és az élményközpontúság kiemelt szerepet kapott. Szintén Szegeden működött 1936-tól 1939-ig szintén a Kerti Iskola Dolch Erzsébet vezetésével. Ez utóbbi a Pedagógiai Lélektani Intézet kísérleti iskolája is volt egyben, ahol az új nevelés módszereinek lélektani hatásait vizsgálták az egyetem pszichológus-pedagógus professzorának, Várkonyi Hildebrandt Dezső irányításával. A második világháború végén még utolsó próbálkozásként, Barátné Doktor Edit és Justhné Kéri Hedvig beadványt nyújtottak be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, egy Dalton-terv (Helen Parkhurst) módszere szerint működő iskola létesítésére 1945-ben, de ez a reformpedagógiai iskolaterv már a politikai diktatúra hatalomátvétele miatt nem valósulhatott meg hazánkban és az életreform törekvésekkel együtt a pedagógiai reformok is mélyen a fiókokba záródtak jó néhány évtizedre (Németh, 1998).

Összegezve a magyar életreform és reformpedagógiai vonatkozásokat úgy véljük, hogy az értelmiségi felső középosztályból kerülnek ki filozófus, tudós, művész életreformereink, akikből sokan a mások megmentésének szándékából választják a pedagógus professziót. A három terület mindent lefed (filozófus, tudós, művész), hiszen az ész, a kéz és a szív ösvényei integrálódnak benne. Ez a hármas jellemvonás a mozgalmakban is tetten érhető és a reformpedagógus életpályákban is. A közösségek és kolóniák vallási és ideológiai kötelezettség/kizárolagosság nélkül kimondottan meghívtak képletesen mindenkit abba a közös, nemes munkába, ami a földi paradicsom megtalálását célozza. Megívták az embereket közösségi programjaikra, kertvárosi közösségükbe, ahol vallási diszkriminációnak nem volt helye a testvériség eszméje miatt.

²³⁹ Sajóné kezdetben Montessori elveit követi, majd később más irányok felé fordul.

A szentendrei kolónia tagjai az általuk életre hívott mozgalmi lapjuk kezdő kiáltványában megszólították az életreformereket, vegetáriusokat, akik a testet szabadítják meg a salaktól és betegségektől; az okkultistákat, akikről azt mondják, hogy a materialista szemléletű embereket emlékeztetik a lelki élet kincseire; a teozófusokat, a Spiritisztákat, a Swedenborgiánusokat,²⁴⁰ akik a vallási elfogultságok miatti ellentétek helyett az örök szeretet forrásához vezethetik az embert.²⁴¹ Az egyes ideológiák jól megfértek egymás mellett, a közös cél elérésének érdekében. Gyimesi Júlia a Spiritizmus és a pszichoanalízis kapcsolatát kimerítően elemző Pszichoanalízis és spiritizmus című könyvében (Gyimesi, 2011) megjegyezte, hogy a 19. század végére, majd 20. század első évtizedeiben számos egészen eltérő spirituális gyakorlat volt jelen, „...a gombamód szaporodó spirituális tanok elsősorban a populáris kultúrában hatottak...jellemző volt, hogy a szokatlan gyakorlatok...még szokatlanabb filozófiákkal párosultak, melyek szerzői előszeretettel kölcsönöztek gondolatokat már létező spirituális-vallási rendszerektől.” (Gyimesi, 2011: 15) Ily módon a távol-keleti tanítások is kézenfekvő inspirációs forrásokká lettek, ahogyan ezek integrálódását láthatjuk később a Mazdaznan, a Teozófia és az Antropozófia esetén is.²⁴² Tarjányi Emese *A szellem örvényében* című könyvében már kimerítő alaposággal feltárta a magyarországi mezmerizmus, szellemidézés, teozófia századfordulós történetét, valamint ezek művészeti kapcsolódásait is (Tarjányi, 2002), ezért erre most nem térnénk ki se az eszmei különbségek, sem a szereplők kapcsán, de megállapítjuk, hogy ilyen erős *szellemi* hátszéllel, a második világháborút követően az új-vallásos és kvázi-vallásos mozgalmak már egészen benépesítették Budapestet és ebbe a képbe teljesen belefért bármely távol-keleti inspiráció is. Kirajzolódni látszott valami olyan közös irány mindezekben, amiben az ismeretlen kifürkészésével, a lelki értelmű újra megszületés révén, az egészséges, tiszta, boldog, békés (háború és gyűlölet mentes) társadalom mentén elérhetővé kívánják tenni a földi paradicsom állapotát.

²⁴⁰ Emanuel Swedenborg (1688–1772): teológus, filozófus, misztikus. The New Church (Új egyház) megalapítója.

²⁴¹ Életreform 1932. I. évfolyam 1. szám nyitólapja.

²⁴² O.Z. Hanish fő művei esetén is láthatóak az egyértelmű párhuzamok (gyakorlatok, szanszkrit kifejezések).

3. „Teljesség felé” - Távol-keleti hatások az életreformerek életében és munkásságában (tudomány, ideológia, művészet, utazás)

„Ha az igazságot akarod birtokolni, a tanításokat csak segítségül használhatod,
önmagad mélyén kell rátalálnod.”
Weöres Sándor²⁴³

A fejezet mottójaként választott Weöres Sándor idézet valami *kimondhatatlan* dolgot szeretne érzékeltetni. Amikor Weöres 1945-ben Hamvas Bélának (szellemi tanítójának) ajánlotta a *Teljesség felé* című kötetet, akkorra már fizikai és szellemi értelemben is megjárta a Távol-Keletet (India, Ceylon, Sanghai). A *kimondhatatlan* c. írás utolsó két sora arra a belső szellemi útra mutat rá a dolgozatunk szempontjából, melyet az életreform apostolai és követőik is járhattak. Az igazsághoz, az eredethez való visszatérés útja, amit végső soron az ember önmagába térve lelt meg, az elméleti tudáson túl a lét közvetlen tapasztalásában. Ehhez a tapasztaláshoz nyújthattak segítséget a távol-keleti eszmék, gyakorlatok.

Bármilyen kutatási módszert választunk, a részletes életrajzi adatok és a fennmaradt naplójegyzetek ellenére ez az út örökre rejtve marad, hiszen az igazságot mindenki csak önmagában fedezhette fel és túl volt a kifejezhetőn. Amit megtudhatunk a távol-keleti, indiai hatások kapcsán az csupán néhány történeti adat, tárgyi emlék. Lehetetlen megállapítani objektíven a mértékét, hogy az egyes személyeket milyen mértékben vezették a fenti hatások a *teljesség felé*. Az életreform követők az igazságot keresték, a pedagógiai reformokat szorgalmazók pedig az ehhez vezető módszereket, így az önmegváltáshoz vezető úton gyakran találtak rá az önnevelés távol-keleti módszereire, melyek a pedagógiai reform törekvésekbe is beszivárogtak. Az alábbi alfejezetekben elsőként a nemzetközi, majd a hazai életreform szereplők példáin keresztül kívánjuk körvonalazni, hogy milyen kapcsolódásokon keresztül és milyen területeken fejtettek ki hatást az indiai kultúrkörnyezetből érkező impulzusok a második világháborút megelőzően. Röviden kívánjuk összegezni az indiai kulturális hatások megjelenése nyomán a leggyakrabban előforduló motívumokat. A nemzetközi folyamatok vizsgálata a magyar vonatkozásokat segíthet megérteni az összetett kölcsönhatások miatt. A példákból kirajzolódó mintázatok alapján többféle kísérleti tipológiát vázolunk a nemzetközi és a hazai recepció történet differenciáltabb megvilágítása okán.

²⁴³ Az idézett részlet az 1945-ben kiadott Weöres Sándor: *A teljesség felé* c. kötetben szerepel, *A kimondhatatlan* című írásban (Weöres, 2000: 12).

3.1. „Varázslatos Kelet” - Az életreform követők „Kelet felé” fordulásának általános nemzetközi jelensége

„Egyikük például kincskereső volt, (...) amelyet Tao-nak nevezett; egy másik pedig azt vette a fejébe, hogy megszerez egy kígyót, melynek varázserőt tulajdonított, és amelyet Kundalini-nek hívott.”
(H. Hesse)²⁴⁴

Miért éppen Távol-Kelet? A kérdésre adható sokféle válaszból csupán néhány bemutatására vállalkozunk az alábbi fejezetben, melyek az általános nemzetközi tendenciák karakter jegyeit kívánják megvilágítani. Már a vizsgálati periódusunkat megelőző időszakban is előtűnnek a Távol-Keletről alkotott képzeteket globálisan formáló vélemények. G. W. F. Hegel (1770-1831), német filozófus, aki már a 19. század elején úgy látta, hogy Kelet vonzerője abban állhat, hogy az Európaiak, a messzi ismeretlen csodák országának tekintik például Indiát a *természeti kincsei* (gyöngy, gyémánt, illatok, rózsaoajok, elefántok, oroszlánok) és úgynevezett *bölcsesség kincsei* miatt. India a színes selyem szaríjban,²⁴⁵ gazdagon felékszerezett nők, az előkelő turbános maharádzsák, az utcai kígyóbüvölők, a szögeságyon nyugvó fakírok, a meztelen aszkéták és a csukott szemmel, békés arccal, mozdulatlanul ülő jógik misztikus világa volt, ahol a nyugati ember erősen elgondolkozott azon, hogy az *egyszerű, viszontagságos körülmények között*, hogyan lehet képes rálelni valaki a határtalannak tűnő *megelégedettség és boldogság* állapotára (Hegel, 1966: 270).

Később sajátos víziókat fogalmazott meg a Távol-Kelet kapcsán Schopenhauer és Nietzsche, akiket egyértelműen magával ragadott a hindu és buddhista filozófia. Náluk nem a misztikum keresés áll ennek a háttérében, hanem éppen a lét, az emberi szenvedés igazságának, a valóság megismerésének filozófiai kérdései fordítják a figyelmet az indiai kultúra irányába. Műveik jelentős szerepet játszottak abban, hogy Európa, különösen az ideológiai reformokra fogékony társadalmi rétegek felfigyeljenek a Védák, az Upanisadok és a páli nyelvű buddhista szövegek fordításaira. Schopenhauer kapcsán - aki valaha *buddhaistának* vallotta magát – sokszor tárgyalt téma a távol-keleti filozófiák iránti korai érdeklődése és meghatározó buddhista, hindu filozófiai olvasmányairól is számos értekezésben olvashatunk. Művei olyan kiterjedt hatást gyakoroltak, hogy inspirációs forrásként szolgált az életreform törekvések szereplői körében az

²⁴⁴ Herman Hesse, 2016: 12.

²⁴⁵ Hagyományos indiai, női ruhaviselet (7-9 méter hosszú ruhaanyag speciális felcsavarása).

állatvédelemtől, akár a buddhista műtárgyak gyűjtésig számos területen²⁴⁶ (Langone, 2021; Rösch, 2019; Ketcham, 2018).

Schopenhauerhez hasonlóan Nietzsche sem járt Indiában, mégis az elsők között fertőzte meg a művelt polgári réteget Európa szerte a Távol-Keletről kialakított képe és a sokak által kritikával kezelt buddhizmusa (Morrison, 1997). Antoine Panaioti *Nietzsche és a buddhista filozófia* című könyvében járta alaposan körül az eszmei párhuzamokat és ellentéteket a nihilizmus, a szenvedés és az együttérzés vonatkozásában, hiszen Nietzsche, aki egykoron *Európa Buddhájának* nevezte magát, izgalmas *Anti-Buddha* elméletet is alkotott (Panaioti, 2012: 55-88).

Eltérő kontextusban, de a Hegel-hez hasonló ideák figyelembevételével közelítették a közelmúltban ahhoz a kérdéshez, hogy miért volt érdekes Európának és Amerikának a Kelet. Danka Kriszta a keleti filozófiák népszerűségének szellemtörténeti oldalának összefoglalójában (Danka 2001: 9-11), a történeti háttér részeként tárgyalta az eltérő kérdés-felelet, ráció (ész)-hit, az empirizmus-szellemtudomány, pozitívizmus-tradicionális típusú dichotómiákat. A korszak reakciói közül Ortega *tömegek lázadását*, Spengler nyomán *az európai kultúra alkonyát*, Hamvas *modern apokalipszisé*t és Julius Evola *modern világ elleni lázadását* emelte ki. Majd a konklúzióban olvasható, hogy ilyen körülmények között „...nem természetellenes a törekvés, hogy a szellem tiltakozásképpen új hazát keressen.” (Danka, 2001: 11).

A távol-keleti filozófiák népszerűségének háttérében szerepet játszhatott az indiai eszmék mögött meghúzódó univerzális jelleg, mert ahogy a buddhizmus és a hinduizmus lényegi azonosságát és az emberiség kollektív tudását kutató A. K. Coomaraswamy fogalmazott 1943-ban: „Az indiai hagyomány a *philosophia perennis*²⁴⁷ egyik formája, és így azokat az egyetemes igazságokat fejezi ki, amelyeket egyetlen nép, vagy kor sem tarthat sajátjának.” (Coomaraswamy, 1994: 9). Ennek köszönhetően a nyugatra érkező filozófiai áramlatok ismeretlenül voltak ismerősek és mindenki számára egyenlő joggal és lehetőséggel szabadon hozzáférhetőek voltak. Ezt látszik igazolni a nyugati származású, női tanítványok sora is, akik elismertségre tettek szert spirituális eredményeik révén. Ilyen volt többek között Szvámi Vivékánanda tanítványa, Nivedita Nővér (1867-1911), aki Coomaraswamy-val közösen publikált filozófiai témájú könyvet a hindu és buddhista tanításokról (Coomaraswamy, 1916).

²⁴⁶ Lásd Eduard von der Heydt

²⁴⁷ „Az örök filozófia”, „Az Örök Bölcsesség”.

Daisetz Teitaro Suzuki az életreform folyamatokban is szerepet játszó japán zen buddhista tanító, író 1957-ben markáns, megosztó kontrasztokat fogalmazott meg a Kelet-Nyugat kapcsán. Egy pszichológusoknak tartott Mexikói konferencián hosszas előadásában fejtegette, hogy mit jelenthetett egymásnak a két kultúra és miben látta eltérő jellegét ezeknek például: „*A nyugati szellem (...) analitikus, diszkriminatív, differenciáló, induktív, individualisztikus, intellektuális, objektív, tudományos, általánosító, fogalmi, sematikus, személytelen, törvényszerűségeket kereső, szervező, hatalmat fitogtató, énközpontú, szívesen erőlteti rá másokra az akarátát. Ezzel szemben a keleti jelleg (...) szintetikus, teljességre törekvő, integráló, nem diszkriminatív, deduktív, nem rendszerező, dogmatikus, intuitív (vagy inkább affektív), nem diszkurzív, szubjektív, szellemileg individualisztikus, társadalmilag csoport központú.*” (Fromm és Suzuki, 1989: 16), továbbá a „*Kelet a Káosz, a Nyugat pedig a hálás, jószándékú, de végső soron érzéketlen, szűk látókörű barátok csapata.*” (Fromm és Suzuki, 1989: 18).

A 20. század hajnalán sok, távol-keleti személyhez kötődő és egyedi hatással is lehetett számolni, ami az indiai kulturális hatások egy-egy területére nézve kimondottan a növekvő érdeklődést váltott ki. Az olyan személyek *hangja*, mint Vivékánanda, Suzuki, Gandhi, Tagoré vagy Coomaraswamy tisztábban és messzebbre csengett, mint a korábban megszokott, közvetett távol-keleti interpretációk. Gandhi a politikán, Tagoré elsősorban az irodalmon keresztül, Coomaraswamy először művészettörténészként majd a korszak egyik kiemelkedő filozófusaként irányította a nyugati társadalom figyelmét Indiára.

Max Weber (1864-1920) német filozófus, a *világ varázstalanításának* általános jelensége közepette jutott el ahhoz, hogy Kelet felé irányítsa tekintetét²⁴⁸ és egy teljes könyvet szentelt India vallásainak 1916-ban, melyben részletesen tárgyalta az indiai társadalmi struktúrákat és hitrendszereket, amelyek meglátása szerint egyfajta reformációhoz hasonlóan bukkantak elő a Nyugat számára, éppen abban a korszakban, amikor a tudományok (a tudományos kísérleti eredményekkel megtámogatva) akarták átvenni a vallás szerepét (Weber, 1958).

A *Miért éppen Kelet?* következő lehetséges oka a korra jellemzően megjelenő civilizációkritika, ami a jeles gondolkodóból eltérő reakciót váltott ki. A 19. századra kialakult civilizációs undor feszültségét tovább tetézte a 20. század hajnalán az I. Világháború, ezért némelyeket ez a helyzet csendes introspekcióra ösztönzött, míg másokból kényszerűen, keserűen tört felszínre az aktív ellenreakció. Az előbbi esetben a

²⁴⁸ Weber kedvenc olvasmányai között találjuk a Bhagavad Gítát.

magányos, aszkéta típusú meditációs gyakorlat válhatott érdekessé. Az utóbbi reakció nyomán pedig az indiai kulturális hatásokkal ötvözött, új-megváltás felé vezető ösvények, mozgalmak tudtak megszületni, mert miután *kiöklendezték a régit*, úgymond *üres gyomorral könnyebb volt a gyógyulás*.²⁴⁹ A *valami véget ért/elveszett* érzése, a *valami új megszületésének* adhatta az alapját.²⁵⁰ A városból való *kivonulás*, a természetbe való *visszavonulás* szintén külső, belső tisztuláshoz segíthetett. Ez a kivonulás egyeseknél a kirándulást, másoknál viszont az utazást és akár a távol-keleti régiókban (Indiában, Tibetben, Srí-lankán) tett látogatást jelentette, hiszen a külső-belső gyógyuláshoz többféle értelemben *levegőváltásra* volt szükségük a polgároknak. Az életreform mozgalmak révén, sokan az önazonos, lelkesen cselekvő új világeszmény felé fordultak. Az életreform kulcsszereplőinél, az ilyen jellegű *visszavonulást*, a Rousseau-i értelemben vett természethez való *visszafordulást* tovább árnyalta az érintett személyek távol-keleti érdeklődése és a feltárási munka jelenleg is zajlik a nemzetközi szereplők kapcsán (az érintett személyek aktuális listáját, a rájuk legjellemzőbb életreform motívum alapján táblázatba rendezve közöljük a fejezet végén). Az alábbiakban néhány példa segítségével szeretnénk illusztrálni a sokrétű kapcsolódási mintázatot a távol-keleti, indiai kulturális hatások kapcsán.

Ralf Waldo Emerson (1803-1882) esszéíró, költő, transzcendentalista filozófus (akit az egyik legjelentősebb amerikai reform gondolkozónak tekintenek ma is)²⁵¹ életében már a korai szakaszról jelen van a távol-keleti filozófiák és az ahhoz kapcsolódó irodalom iránti érdeklődése (ez a Harvard-i egyetemi tanulmányaitól kezdve detektálható már 1917-től), ami irodalmi munkásságában is nyomot hagyott.²⁵² Emerson közvetlenül összebarátkozik Raja Ram Mohan Roy,²⁵³ indiai társadalom és oktatási reformerrel barátkozik, életre szólóan elmélyül a Védák, az Upanisadok, a Bhagavad Gítá, a Manu Szmriti és egyéb szövegek tanulmányozásában és ideje legnagyobb részét a hindu karma tanítás értelmezésének szentelte, ami mind az egyén, mind a társadalmi felelősségvállalás miatti

²⁴⁹ Ez nem csupán allegória, hanem a szintén ebben a korban már alkalmazni kezdett természetgyógyászati terápiákra, illetve az ájurvédából hagyományos gyakorlatára is utal, melyben a béltisztítás (baszti), majd hánytató terápia (vamana) mind testi, mind mentális betegségek esetén alkalmazható módszer (testi-lelki megtisztulást eredményez).

²⁵⁰ A hindu panteonban Siva minőségei kapcsán láthatjuk mennyire fontos erő a pusztítva teremtetés, hiszen amíg a régi el nem pusztul, nem sarjadhat az új lét.

²⁵¹ Nietzsche a leghatásosabb amerikaiak közé sorolta Emersont.

²⁵² R. W. Emerson munkái között találjuk a *Brahma* című (hindu filozófiai ihletésű) versét, ami 1937-ben magyar nyelven is megjelenik Kosztolányi Dezső fordításában.

²⁵³ A későbbi Brahmó Szamádzs előfutára, a gyermekházasság és az özvegy nők máglyán elégetése (szati) ellenében emelt szót, a Védákat, az Upanisadokat, a Koránt, az unitárius és a szabadkőműves eszméket is elsajátítja.

reform törekvések miatt fontos elem. A távol-keleti filozófiákkal való kapcsolatát több tanulmány tárgyalta korábban (Riepe, 1967; Gordon, 2007; Anwaruddin, 2013; Rehman, Suhhaid és Siddiqui, 2017). Emersont egyesek egyenesen az első Boston-i Bráhminként emlegették, hiszen kortársai között ő volt az első ismert közismert amerikai, aki mélységeiben tárta fel a hindu eszméket (Gordon, 2007).

Emerson kortársa, tanítványa és barátja volt Henry David Thoreau (1817-1862), akit az első környezetvédőként és *társadalmi engedetlenségi filozófia* megalkotójaként tartanak számon. A Kelet-Nyugat kölcsönhatások hatások példajaként említendő, hogy munkái olyan személyeket inspiráltak többek között, mint Mahátmá Gandhi. Thoreau aszketikus hajlammal bíró lelkülete a személyes életmódreformok kapcsán fektetett le fontos alapokat és biztosított példát a későbbi mozgalmak résztvevőinek. Példaként szolgált a naturista törekvésekhez, melyben a természet tisztelete, a természet törvényeinek kutatása, a természetbe ki/visszavonulás, a békés szemlélődő attitűd, a komfortról és izgatószerekről való lemondás motívumai jelentek meg többek között Thoreau mintája alapján. A távol-keleti filozófiák, különösen az általa előszeretettel olvasott Bhagavad Gítá tanításai játszottak jelentős szerepet Thoreau-nál a természettel való lényegi, szinte zsigeri kapcsolódásában és a belső békéjének megtalálásában, amikor kivonult egy időre a társadalomból. Csendes, jógikus, elmélkedő életmódot folytatott egy tó partján, mely élményeiről, tapasztalatairól és spirituális útkereséséről emlékezett meg a *Walden* (*Walden, or life in the Woods*) című világhírűvé lett művében.²⁵⁴ Számos tanulmány tárgyalta Thoreau távol-keleti filozófiákhoz való szoros kötődését Stein (1971); Hodder, (1993); Scott (2007); Adisasmito-Smith (2008) és mások tárgyalták korábban.

Emerson és Thoreau keleti ihletésű erkölcsi, etikai eszméi sok életreform területre hatottak. Köztük találjuk Ralph Waldo Trine (1866-1958) író, filozófus és állati jogi aktivistát is, aki az Amerikai Humanista Oktatási társaság vezetője lett és egyfajta buddhista, pantheista, spiritualista, transzcendentalista, keresztrény szocialista, neo-védanta egyveleg kereteiben fogalmazta meg később gondolatait és vegetárius eszméit. (McMahan, 2008) Hangolódj össze a végtelennel (*Tune With the Infinite*, 1897) című írása a *New Thought Movement* folyóiratban jelent meg. A világsikert aratott mű 20 nyelvre lett később lefordítva, és a másik, számos kiadást megért könyve, a korai vegetáriusokat inspiráló *Every Living Creature. – or, Heart-training through the animal*

²⁵⁴ Magyarul megjelent: *Walden*; ford. Szöllősy Klára, versford. Molnár Imre; Európa, Bp., 1969

world (1899) című könyve máig is aktuális tartalmú, nemzetközi best-seller mind az állatvédők, mind a növényi táplálkozás iránt elkötelezettek körében (Trine, 1899).

Edward Carpenter (1844-1924) angol író, költő, filozófus, társadalmi utópista, a homoszexualitás, a börtön reform és a vegetarianizmus korai aktivistája, aki az állatok élve boncolási kísérletei ellen is felszólalt A civilizációt egyfajta társadalmi betegségként jellemezte. Kritikáját és reform elképzeléseit 1889-ben a civilizáció betegsége és gyógyulása (*Civilisation its Cause and Cure*) című könyvében ismertette. Az egyszerű életvitelt,²⁵⁵ szexuális reformokat, valamint valamiféle spirituális demokráciát szorgalmazott (Rowbotham, 2009). Együtt élt egy ideig Cecil Reddie-vel, akinek 1888-1889-ben segít megalapítani Derbyshire-ben a reformpedagógia történetében kiemelkedő szerepet játszó, progresszív szemléletű Abbotsholme-i New School iskolát, ami elsők között kínált alternatívát a hagyományos közoktatási intézményekkel szemben (Giesbers, 1970) Ebben az időben már jelentős hatást gyakorolt Carpenter filozófiájára és életmódjára az ismert hindu szentirat, a Bhagavad-Gítá tanítása, majd 1890-ben elutazott Indiába és Ceylonra, ahol végig látogatta a nevezetes spirituális helyeket. Itt lett személyes tanítványa egy jóginak is, melyről úti jegyzeteiben, levelezéseiben és egyéb írásaiban is megemlékezett.²⁵⁶ A társadalmi reformer, indiai jogikkal való kapcsolódásáról kimerítő tanulmányt írt Buji Ferenc, melyből kiderül, hogy amennyire jelentős szerepe volt Paul Bruntonnak²⁵⁷ a szentként tisztelt Ramana Maharsi jogi²⁵⁸ világhírűvé tételében, úgy Carpenter, a Ceylon-i Arulparánanada misztikus szent életének és tanításának nyugati bemutatásában tudott közre működni (Buji, 2019b).

Mind az életreform, mind a reformpedagógia, mind az indiai kultúrkörhöz való kapcsolódás tekintetében olyan kulcs szereplő Carpenter, aki a személyi kapcsolathálók csomópontjában helyezkedik el, így joggal érdemelne különálló tanulmányt tárgyalása, mert olyan személyekkel állt kapcsolatban (akár levelezés útján, akár személyesen), mint

²⁵⁵ Lakóházát is ezen eszme szerint tervezi és építteti, zöldségeskertet művel, egyszerű ruházatát tekintve külön érdekesség, hogy Indiából küldetett mintára készült bőrszandálban jár.

²⁵⁶ Gazdag forrásanyaggal szolgál Carpenter távol-keleti tapasztalatai kapcsán az utazásairól készült *From Adam's Peak to Elephanta: Sketches in Ceylon and India*. (1892) című könyve, Peter Ouspensky (1878-1947) orosz filozófus, ezoterikus íróra (Gurdjieff tanítványa) olyan mélyen hat, hogy később részletesen tárgyalja ezt *Tertium Organum* (1912) című munkájában. A másik két közvetlen forrásmű Carpenter tollából a *Visit to a Gñani: Or Wise Man of the East* (1905), valamint a levelezéseiből és egyéb írásaiból *P. Arunachalam* munkája alapján szerkesztett, post humus megjelent *Light of the East* (1927) című könyv.

²⁵⁷ A teozófia révén egykor Magyarországra is ellátogató Brunton elsősorban hindu filozófia és jóga témájú könyvek szerzője. Részletes bemutatását lásd a fejezet későbbi részében.

²⁵⁸ Ramana Maharsi (1879-1950) dél-indiai származású, szentnek tartott megvilágosodott jóga mester, akit a 20. század egyik legnagyobb hatású szellemi tanítói között tartanak számon (Torgyán, 2022a: 118).

Annie Besant, Mahatma Gandhi, Isadora Duncan, D. H. Lawrence-re, E. M. Foster, William Morris és mások.

A távol-keleti kapcsolódások másféle mintáját példázza William Morris (1834-1896) angol művész, író, költő, társadalmi aktivista, akire nagy hatást gyakorol John Ruskin.²⁵⁹

A világ a szocialista reform elképzelései és az Arts and Crafts mozgalom elindítása révén ismerkedhetett meg vele. Különleges művészete kapcsán röviden emlékezünk itt meg arról, hogy Morris kiemelten érdeklődött az indiai művészetek iránt és behatóan tanulmányozta az indiai textil készítési, textil festési és díszítő technikákat melyek nagy hatást gyakoroltak rá (Bilbija, 2019).

A személyes életrajzi vonatkozásokon túl, Morris révén eljutottunk az általánosabb művészeti kapcsolódások jelenségéhez. Néhány jellemző motívumról érdemes itt szót ejtenünk az életreform és az indiai kulturális hatások kapcsán. A távol-keleti dísz tárgyak a 20. század elején már szinte elengedhetetlen lakberendezési kellékekké váltak a polgári lakásokban, a kávéházakban, az éjszakai lokálokban, a kirakatokban (Fajcsák és Kelényi, 2017). A képző és iparművészek gyakran az általuk megrajzolt, megfestett, agyagból-, porcelánból-, bronzból-, üvegből formázott Buddhák és bódhiszattvák árnyékában tevékenykednek.

Látható, hogy a korszakot jellemző társadalmi, szociális, spirituális válság, reményvesztettség - esetenként konkrét depresszió, vagy egyéb pszichotikus állapot - közepette, magától értetődően bukkantak fel a reménykeltő, lelki megnyugvást sugalmazó keleti tanítók, misztikusok, szentek alakjai, valamint a vitalitást sugárzó, harmóniát támogató természeti képek és formák.²⁶⁰ Az egyik leggyakrabban alkalmazott, meghatározó motívum maga a Nap.

A Nap, napkelet, a Nap/fény felé forduló mezítelen férfi figurája, a természethez való visszatérés vágyán túl, a belsőseges hajnali imák, a jóga és a meditációs élmények és egyéb típusú megváltás/belső útkeresés a művészeti megjelenítésére szolgált (7. sz. melléklet, 14-15. ábra; 8. sz. melléklet, 16-19. ábrák). A szimbólumok világában maradva, fogalmazhatunk úgy is, hogy az, aki a külső és belső válságok közepette képessé vált úgymond a *lefelé helyett* (az ipari társadalom depresszív, magányos, reményvesztettsége felől), *felfelé* (az ég felé) *tekinteni* - vagy *szikrát gyújtott és felragyogott benne* szimbolikusan a *Nap* - abban nemcsak felerősödhetett, hanem

²⁵⁹ Az indiai vonatkozások adaléka, hogy az angol művészettörténész, író, költő, filozófus, társadalmi gondolkodó, természetvédő Ruskin 1885-ben elkészíti a részletgazdag *Map of India* című festményét.

²⁶⁰ Morris díszítő művészetében a virág és levél motívumok alkalmazása is ilyen.

stabilizálódhatott is a változásokra és szellemi megszabadulásra irányuló igény. Ettől a ponttól már karnyújtásra álltak a távol-keleti, indiai kulturális hatások. A *Kelet felől* felkelő, aranyló Nap szimbolikusan a sötétség, a tudati homály, az emberi tudatlanság (nem-tudás) felszámolásának eszköze, ami önmagában hordozza a felébredés, a megvilágosodás üzenetét.²⁶¹ Az életreform időszakát makro szinten a szellemi ébredés egy modern kori hajnalának tekinthetjük, miközben mikro szinten a hajnal, az egyén életében is jelen van és minden nap emlékeztetheti az embert az új lehetőségekre. Indiában ez több mindig több volt pusztán szimbolikus momentum, hiszen a napfelkelte időszaka automatikusan egybefonódott a transzcendens vallásos élménnyel.²⁶² A. K. Coomaraswamy (1877-1947) a személyében és munkásságában is Kelet-Nyugat hidat képző²⁶³ művészettörténész, filozófus az 1943-ban publikált *Hinduizmus és Buddhizmus* írásában pedig további szimbolikus, szakrális kontextus jelent meg, hisz ahogy fogalmazott: „*Isten összes nevei és formái közül a legjobb az Óm monogram szótagjel. Ez magába foglalja az összes hangok teljességét és a szférák zenéjét, amelyet a zengő nap énekel.*” (Coomaraswamy, 1994: 19) Nap, az égen tündöklő arany alma, mint az ember boldogságának forrása; az arany gömb, ami gömbölyű Földbolygónk, mint a földi paradicsom; a Napisten, mint Égatyának (Nimród) aranyhajú/napsugaras hajú fia (Mag, Magor, Magyar) a második világháború előtti magyar őstörténetről szóló írások révén a hazai életreform elképzeléseket is átszötte (Magyar Adorján, 1935).

Az éltető, életet adó nap univerzális tapasztalatán vagy a felkelő nap felé való ösztönös odafordulás jelenségén túl, vajon mi egyéb vonzhatta még a nyugati tekinteteket Kelet felé?

A 20. század hajnalán a polgári középosztály identitásvesztésére, a vallási dogmatizmusba való belefásultságra, a *valami elveszett* szerű hiány érzés felszámolására, az iparosodással együtt járó sivár városi létből való kiszabadulásra, a bordélyházak cigaretta füstjétől és alkohalmámorától megromlott testi és lelki egészség felborulására

²⁶¹ A hajnal szó angol szinonimái között a dawn mellett az orient is szerepel. Maga a Buddha szóban rejlő szanszkrit *budh* szógyök is annyit tesz felébredett.

²⁶² Indiában az úgy nevezett szkt. *brahma muhūrta* (Brahma ideje) a teremő szent idő, évezredek óta az ima és a lelki-szellemi gyakorlatok helye. A buddhista kolostorok rendjébe is beépült a kora hajnali kontempláció, meditáció, mert a napfelkelte az a megszentelt időszak, amikor a tudat még viszonylag csendes, nyugodt, ezért könnyebben tapasztalja tiszta és ragyogó alaptermészetét. A szufi vagy a keresztény misztikusok és egyes szerzetes-rendek szintén megőrizték ezt a tudást a hajnali lelki gyakorlataik révén.

²⁶³ Colombóban (Ceylon) született, anyja angol, apja szingaléz volt, is így egyszerre ismerte meg a keresztény és buddhista tanokat, művészettörténészként, és filozófusként a tudományok felé nyitottsága mellett a keleti kultúra érték megőrzésére és hű ismertetésére törekedett (Rawson, 1979) Külön érdekesség, hogy W. Morris hatásai nyomán már Sri-Lankai éveiben szorgalmazta a hagyományos ceyloni kézművesség és kultúra megőrzését.

egyaránt alternatívákkal kínálkozott a Távols-Kelet. Sokféle értelemben kínált megváltást a tisztos európai polgárok számára. A legfőbb emberi kötelességként meghatározott, a hindu és a buddhista tanításokban egyaránt kulcsszerepet játszó, erőszakmentesség eszménye²⁶⁴ (szkt. *ahimszá paramó dharma* – az élet óvása a legfelsőbb kötelesség/törvény), többek között a pacifista, emberi szabadságjogokért küzdő, az állatvédő, vagy a vegetárius mozgalmak számára. E mellett az orvosi etikai megfontolásokat is revideálta ez az elv és ezáltal támogatta a szelídebb, erőszakmentes módszerek iránti érdeklődés növekedését. A sok esetben hatástalannak bizonyuló, költséges konzervatív orvosi szemlélet alternatívájaként megjelent a természetgyógyászati vonal, mely számára újabb perspektívákkal szolgáltak a távolkeleti kultúrában gyökerező természetes terápiás módszerek például az Indiában gyakorolt ájurvédikus orvoslás vagy a jóga egyes gyakorlati elemei. Az indiai kulturális környezetben megőrződött hagyományos mester tanítványi kapcsolaton alapuló, emberközpontú tudás átadási formák a reformpedagógia számára, a védikus hindu és buddhista filozófia pedig a filozófiai, vallásos igényvel bíró közösségeknek adhatott inspirációt és nyithatott új dimenziókat a választ keresőknek. Martin Buber (1878-1965) osztrák származású filozófus, aki szintén foglalkozott hindu, buddhista eszmékkel,²⁶⁵ Kelet hármas együttható erejeként a tanítás-törvény-tudományt jelölte meg a *Csuang-ce beszédei és példázatai* című könyvében és arra jut, hogy a szellemi értelmű tanítások hatóereje Nyugaton már hiányzik (Buber, 1910).

A *Miért éppen Kelet?* kérdése mellett, érdemes a személyes attitűdök különbözőségének is figyelmet szentelni. Néhányan teljesen áthatott lelkelettel, maradéktalanul alkalmazták a Keleti praxis elemeket. Ez egy teljes bizalommal és elköteleződéssel való *Kelet felé fordulás* minta. Mások, akiket úgymond a külsőségek szólítottak meg, részben kívül állóak maradtak, vagyis *külsőleg*, részlegesen, fenntartásokkal és csupán ideiglenesen alkalmaztak egyes gyakorlatot. Akadtak olyanok is, akik az általuk olvasott másodlagos forrásokból megismert védikus, hindu, buddhista tanítások révén sajátos filozófiát, egyedi lelki-szellemi irányt formáltak lásd Nietzsche, Schopenhauer, Edmund Husserl, Martin Heidegger, Eric Fromm, C. J. Jung, Leo Tolstoj, Rudolf Steiner, Gusto Gräser,

²⁶⁴ A Patandzsaliféle jóga rendszerben az öt jama (követendő szabály) közül is első helyen szerepel az ahimsza (ártalmatlanság). Az öt buddhista síla (világiak számára is követendő szándék fogadalmak) első pontja szintén erre vonatkozik (páli nyelven: pánátipáta vérámaní samádijámi vagyis tartózkodni az élet kioltásától).

²⁶⁵ Magyar vonatkozású érdekesség, hogy a keresztény misztika iránti érdeklődésén túl Martin Buber munkássága nyomán figyelt fel a távolkeleti misztikus irodalomra (Upanisadok és a Tao-te-King) Lukács György filozófus (Bujá, 2019a).

Hermann Hesse, Aleister Crowley, Otto Hanish,²⁶⁶ Georg Gurdjieff,²⁶⁷ Peter Deunov.²⁶⁸ Közülük többen tömegmozgalmat indítottak el, iskola alapító, új messianisztikus prófétává váltak. Az alábbiakban Hanish, Gurjjeff és Deunov példáit emelnénk ki a hasonlóságok miatt. Mindhárman jól ismerték a hindu és a buddhista tanokat, ami szerepet játszott abban, hogy a természetes életmódot, a növényi táplálkozást, a légzést, a mozgást és a táncot egyaránt integráló módszereikben megjelentek az olyan indiai kulturális hatások nyomai, mint az ájurvéda, a jóga, a meditáció és mások. Otto Hanish (1844/1856? -1936) porosz származású, vegetárius polihisztor, költő, tanár, filozófus, hatalmas vallásos tömegmozgalmat indított el az 1890-es években Chichago-ban. Tanításainak középpontjában sok tekintetben radikálisnak mondható mazdaznan életmód gyakorlatok álltak (Torgyán, 2022a: 56). A böjtölés, a természetes testi higiénát támogató módszerek (hideg vizes hajnali fürdőzés, napozási előírások),²⁶⁹ az évszakos rendet figyelembe vevő táplálkozás, kozmikus harmóniára törekvő élet-rend, újjászületés-, hang- és gondolkozástan mellett, ugyancsak hangsúlyos szerepet kapott a légzés és a testnevelés, melyekben a jógikus ászana és pránájána gyakorlatok nyomai láthatóak. Sokat vitatott, botrányoktól sem mentes életrajzában a fikció és valóság keveredése jellemző.²⁷⁰ Néhol turáni, másutt tibeti templomot jelölnek meg korai tanulmányainak színhelyeül, de az életrajzában számos eleme kapcsán tudományos igazolás nem áll rendelkezésre. Hanish több írása is tanúskodik a távol-keleti hatásokról. A gyakorlatai között szép számmal találhatók jóga pózok és légzőgyakorlatok, valamint számos általa használt kifejezés valószínűleg szanszkrit nyelvből átvett szavak torzulásából eredeztethető. Ezt sejteti a Dr. Szikszay Géza, orvos által (akit egyébként az orvosi kamara kuruzslás vádjával kizárt később, de a könyveket nem kobozhatták el) 1929-ben magyar nyelvre is lefordított Újjászületéstan című, mazdaznan filozófiát és

²⁶⁶ Életreform apostol. A neve sajnálatos módon különféle változatokban szerepel még a kiadásra került könyveken is, így előfordul Hanish, Hanisch, másutt pedig a próféta létben később felvett névváltozat Ha'nish (Otomar Zar-Adusht Ha'nish), születési dátuma is bizonytalan.

²⁶⁷ Kvázi-vallásos mozgalom alapító, életreform próféta.

²⁶⁸ Az Egyetemes Fehér Testvériség életmódreform mozgalom alapítója. A Bolgár történelem legmeghatározóbb egyéniségeinek Top 100 listájában szerepel és Az emberiség fáklyavívői sorozatba is beválogatott személy (Torgyán, 2022)

²⁶⁹ Az 1990-es években magyar nyelven megjelent mazdaznan életmód füzetekben részletes leírások olvashatóak a fenti témákban, a nemiszervek közvetlen napoztatásának gyakorlatától, a hidegvizes fürdés utáni törölközés mellőzésének javaslatáig. (Ferencsik, 1996).

²⁷⁰ Első megjelent könyvének kifogásolható szexuális tartalma miatt bírósági eljárás indítottak Hanisch ellen. Az *Inner Studies. A Course of Twelve lessons*-ben több keleti praxisra való utalás található, valamint a hindu és buddhista tantrákból átvett koncepciók nyomait is megtalálhatjuk (Hanish, 1902:72, 92), de sokkal diszkrétebb stílusban, mint Crowley-nál látjuk. Hanish elsősorban az intim egészség és a higiénia témájára fókuszált.

gyakorlatokat tartalmazó könyve (Hanish, 1922), valamint az 1911-ben németül, majd 1913-ban Amerikában angolul is kiadott mazdaznan kozmológiát és eredet történetet is tartalmazó *Ainyahita, Tibet drága igazgyöngye*²⁷¹ mely címe gyanúsán ismerős szanszkrit szavakra emlékezteti az olvasót. ebben és más mazdaznan könyvekben is szerepelnek szanszkrit kifejezésekkel rokonítható szavak, például: ainya (szkt. anyja), hita (szkt. hitam); gathák (szkt. gáthák); manthra (szkt. mantra) és mások. Az Életreform magazinban 1936-ban megjelent *A légzés mint gyógyeszköz* című cikkben ezt a feltételezett kapcsolatot némiképpen megerősíti Dr. Szikszay úgy fogalmaz: „*A régi zend-szanszkrit tudományok szerint az embereket nagyjában 3 csoportra lehet felosztani: intellektuel vagyis értelmi, spirituel vagyis érzelmi és material vagyis anyagi természetű...*” (Szikszay, 1936: 199). A könyvben ismertetett, valószínűleg Hanish maga által kifantáziált Mazdaznan eredet történetben, több a megkérdőjelezhető pont, ami későbbi a német, radikális nemzetiszocialista érületnek is kedvező előszó adott. Az egyik ilyen elem, hogy Hanish a fehér embercsoportot szellemileg magasabb rendűnek írta le, mert ezekben nyilatkozott meg az a képesség először, hogy felismerte magában az „Isten-Én-Bennem” -et,²⁷² így nem a külvilág dolgaiban kell keresnie a fejlődés lehetőségeit. *Ainyahita*, tibeti mestert nevezi meg a legrégebbi és legragyogóbb tanítói példának a *Mazdaznan Újjászületéstan* kapcsán²⁷³ és azt állította, hogy a mester Kr.e. 9000 körül élt és tanított. A Hanish mítosz szerint Kr.e. 8500-ban a tibeti árják csoportja ketté ágazik iráni és indiai árjákra, akik részben tovább vitték a tanítást. Kr.e. 6500-ban jött Zarathuszttra és a Zend Avestában újra figyelmeztette az eltévelyedett népet az újjászületés törvényére, melynek alapja állítólag *Ainyahita: Tibetnek legremekebb gyöngye* című műve volt. Úgy fogalmazott: „*A Mazdaznan Újjászületéstan nem új találmány, hanem oly régi, mint maga a fehér embercsoport. (...) Így az újjászületési, vagy újrakezbeállítás tana megtalálható az összes régi iratokban és vallásrendszerekben. (...) bármennyire hosszú időre is feledésbe jutott, mindig és ismét felmerül (...)*” (Hanish, 1929: 17). Hanish tipikus példája azon életreform szereplőknek, akiknél jól detektálhatóak a távol-keleti hatások, de ezek torzulva, eredeti kontextusából kiragadva és mind az elmélet (filozófia), mind a gyakorlati elemek tekintetében új alakot

²⁷¹ Az eredeti, első német nyelvű kiadás: *Ainyahita. Die kostlichste Perle von Tibet. Eine uralte, im Morgenland bekannte Sage* (Hanish, 1911), Hetényi Exlibris-el a TKBF könyvtárában megtekinthető.

²⁷² Ez a felvetés kísértetiesen hasonlít a védánta szkt. aham-brahmá-aszmi (én-vagyok-Brahman) lényegi felismerésére.

²⁷³ Maga a név alakja sem alkalmas a tudományos tibeti Wylie átírás hiányában a beazonosításra és sem a tibeti, sem a védikus irodalomban nem szerepel hasonló, női mesterre utaló szó.

öltve jelentek meg az európai szintén. A Hanish féle életmódreform elemek közül a légzésgyakorlatok mutatták a legintenzívebb párhuzamokat a jóga hagyományokban alkalmazott pránájama gyakorlatokkal, melyeket a mazdaznan követők a népszerű természetes gyógy módok sorába integráltak (Hanish, 1962).²⁷⁴

A huszadik század első felének másik nagy hatású spirituális tanítója Georg Ivanovich Gurdjieff (1866-1949), akinél szintén a távol-keleti tanítások szintetizálása volt megfigyelhető. Az örmény-görög származású iskola alapító (*A Harmonikus Emberi Fejlődés Intézete*, 1922), művész, író, okkultista, filozófus, misztikus, aki ideológiai szempontból és a test-tudat iskolázás, valamint sajátos tánc-mozgás reformja miatt fontos példa (Torgyán, 2022a: 52). Az erőteljes szúfi hatásokat mutató *szent tánc*ával tesz szert hírnévre és létrehozza az úgynevezett *Negyedik Utat*, melyben a *test, tudat és érzélem iskolázása* egyidejűleg, a hétköznapi cselekvésekbe integráltan valósul meg. Tanításai szerint három hagyományos spirituális értelemben vett megszabadulási ösvényt ismer el (fakír, szerzetes, jógi), amelyek kivétel nélkül, mind lemondással járnak.²⁷⁵ Ezeken túl kínálta azt az úgynevezett *negyedik utat*, ami a hétköznapi ember számára szól, kevesebb áldozattal jár, gyorsabb eredményeket hoz és a világi életben való aktív részvétellel valósítható meg. (Shirley, 2004). Hanish homályos múltjával ellentétben, Gurdjieffnél hihető tényeken alapulnak a korai távol-keleti élmények és az ott végzett tanulmányok,²⁷⁶ melyekről többek között az 1927-ben elkezdett, majd általa többször átdolgozásra került önéletrajzi mű árulkodik (Gurdjieff, 2021). Fontosabb művei posztumusz kerültek kiadásra és számos nyelvre fordították le ezeket (magyar nyelven lásd Hollán, 2001). Gurdjieff filozófiája és gyakorlatai széleskörben arattak sikert, sokat utazott és rengeteg előadást, bemutatót tartott (Oroszország, Törökország, Anglia, Észak-Amerika, Németország, Franciaország), ami révén különféle reform mozgalmakat inspirált. A Drezda melletti Hellereau művészeti életreform közösségben a diákok például párhuzamosan tanulhatták E. Jaques Dalcroze (1865-1950) euritmiai tánc rendszerét a Gurdjieff féle mozdulat iskola tanításaival (Cusack, 2017).

²⁷⁴ A mazdaznan légzésgyakorlatok sorában találjuk, a hatha jóga hagyományban szkt. vilóma=ször mentén) néven ismert légzőgyakorlatot. A leírásban a szakaszos kilégzésre alkalmazott *kilégzés-torlasztás* kifejezés figyelemreméltó.

²⁷⁵ Mindhárom kapcsán megjelöli a megvalósítási utat, sorrendben: fájdalom, lemondás, intenzív tanulmányozása az igazságnak.

²⁷⁶ Önéletrajzi írásaiból kiderül, hogy Perzsiában, Indiában és Tibetben is megfordult. 1901-ben vörös süveges tibeti buddhista lámákkal tanult (Az északi buddhizmusban a vörös süveges kifejezés a három réginek tekintett iskola követőire utal lásd: nyigma, szakja vagy kagyü vonal). Sajnálatos módon szemtanúja volt az 1904. augusztus 3-án a tragédiának, amikor a Brit hadsereg nagyjából 600 tibetit sebesített meg, majd mészárolt le és még ebben az évben toloncolták ki őt is Tibetből feltehetőleg.

Az életreform nemzetközi színterén a távol-keleti hatások és az új-vallásos mozgalmak kapcsán harmadik markáns példánk Peter Deunov (1864-1944), aki mind a mozgás, mind az ideológiai, mind a táplálkozási reformokban érintett szereplő (Torgyán, 2022c: 128). A bolgár származású, vegetárius eszméket hirdető, spirituális tanítót a 20. század hajnalának egyik legjelentősebb ezoterikus keresztény mestereként mutatja be H. Salman, Rudolf Steiner mellé emelve eszmei nagyságát (Salman, 2023). Deunov is megismerkedett a teozófiával és 1929-1933 között szoros kapcsolatban állt Krishnamurtival is. A teozófiai mozgalomtól független munkássága során *Páneuritmia* néven hozta létre különleges zenés-mozgásos, egészséget és szellemi képzést szolgáló 28 elemből álló gyakorlatsorát a háborúktól vérzivataros 20. század első felében (Lorimer, 1991; Cusack, 2017). Egész életében aktív közszereplést vállalt, hiszen a 1914-1944 között nagyjából 3700 nyilvános előadást tartott, melyek anyagát később tanítványai lejegyezték.²⁷⁷ Az előadások, vagyis az úgynevezett Vasárnapi Beszédek között gyakran előfordult távol-keleti vonatkozású téma.²⁷⁸ Az általa tanított eszmék és gyakorlatok távol-keleti párhuzamai többek között a tanítványai által legépelte előadások anyagából, valamint az 1920-as gyakorlatsor fennmaradt, ma is változatlan formában gyakorolt verziójából is nyomon követhető (Kovachev, 2004). Deunov híre Magyarországra is eljutott az életreform törekvések iránt nyitott körökbe. Az Életreform magazinban *Dana Péter mester* néven tettek említést róla és az általa elindított úgynevezett fehér testvériség elnevezésű nagy vallásos mozgalomról.²⁷⁹ A cikkben elhangzott, hogy Dana (Deunov) az elsők között vitte be Bulgáriába a szigorúan tolsztojánusi szemléletű vegetárius eszmét, vagyis a *Ne ölj és szeress minden élőlényt!* gondolatát (Patewa, 1933: 172).

Deunov tanítványai között is nagy számban fordultak elő olyan orvosok, írók, művészek, akik elmélyültek az indiai kultúrkörhöz kötődő távol-keleti tanításokban, vagy akár hosszú ideig ázsiai országokban tartózkodtak.²⁸⁰ Híres tanítványai között találjuk például Boris Georgiev festőművészt, akinek életvitelére, gondolkozására, művészetére is erősen hatott a buddhizmus és Indiában töltött éveit alatt Gandhiról, Jawaharlal Néruról, valamint

²⁷⁷ Életéről és tanításairól bővebben: <https://www.beinsa-douno.com/>, magyarul: Niekerk, D. (2019)

²⁷⁸ Az úgynevezett Vasárnapi Párbeszéd (Sunday's Discourse) előadás szövegei között felbukkanó témák: a nirvána koncepció, a Buddha, vagy az univerzális szeretet kapcsán *Radha* alakja (Rádhá, Krisna szakrális nő, szerelmi társa) és mások. forrás: <https://www.peterdanov.com>

²⁷⁹ Lásd: „Az egyetemes fehér testvériség szövetsége”

²⁸⁰ Híres tanítványairól tájékozódhatunk: <https://beinsadouno-plovdiv.org/all/english/05t.html>

a benáereszi egyetemet alapító Madan Móhan Malavija-ról is lehetősége adatott portrét festeni.²⁸¹

Deunov nyomában találunk egy másik, szintén világhírnévre szert tett tanítványt, aki mind kinézetében, mind karizmatikus életútját tekintve hasonlított mesterére. Az áthagyományozott tanításokon túl, saját jogon is életmód prófétává növekedett tanítványa Omraam²⁸² Mikhael Aivanhov, Indiában is hosszú időt tölt szellemi tanulmányokkal. A szintén bolgár misztikus, filozófus, író, szeretett mestere kérésére szerzi meg ifjú korában a pedagógus diplomát (Torgyán, 2022c, 116). Deunov mester határozott kérése nyomán utazott, majd telepedett le Franciaországba és kezdte meg kvázi-vallásos, profetikus tevékenységét (Feuerstein, 1992). Munkája eredményeképpen 1947-re már világszerte megnyitottak a Deunov tanításait közvetítő központok az *Egyetemes Fehér Testvériség Szövetsége* égisze alatt. Tucatnyi spirituális tanításokat tartalmazó könyve került megjelenésre francia, német, angol nyelven, melyekből néhány magyar nyelven is olvasható.²⁸³ A távol-keleti tanítások korabeli recepciójába is bepillantást engedett Aivanhov, a *Milyen egy igazi szellemi mester?* című könyvében a „*Ne tévesszük össze az egzotikumot a spiritualitással*” című fejezetben (Aivanhov, 2016: 41-45).

Úgy vélte, a mesterek személyének fontosságát már csak a keleti ember tudja megbecsülni, mert az még tudja, hogy az embereknek kell egy olyan valaki, aki kapcsolatban van az éggel, aki ösztönzi, inspirálja és ezért nem is kételkedik benne és nem is áll ellen neki, mert tudja, hogy az ő segítségével juthat el a csúcra. Az Indiából, Tibetből, Kínából, Japánból származó tanításokat ugyan a *szellemiség és gondolkodás csúcspontja*-ként titulálja, de az ilyen jogákat nem tartja hatásosnak abban a formában ahogy a nyugati ember gyakorolta egyfajta felszínes szemlélőként. Ma is aktuális és megfontolandó az a véleménye, mely szerint az ászana (testi gyakorlatok), mudrá (energiapecsét gyakorlatok), mantra (hanggal végzett gyakorlatok) ismételtetése hozzájárul ugyan ahhoz, hogy befogadóbbak legyünk, de a spiritualításra való hajlam és fogékonyság nélkül ez nem elegendő. A Buddha nemes tulajdonságairól is említést tett

²⁸¹ További érdekesség, hogy Albert Einstein is felkéri 1936-ban, hogy fesse meg portréját, amihez a híres fizikus a Távol-Keleten ismert halál-újjászületés körforgásról szóló kommentárt fűz. Életéről és munkásságáról részletesen tájékozódhatunk a <https://artsandculture.google.com/story/the-wandering-shepherd-boris-georgiev/xgKSbWrlMxjMKQ> oldalon.

²⁸² Felvett beavatási nevét Omraam Indiai tartózkodása alatt kapta szellemi gurjától (Omraam, vagyis Óm Ráma, ami nagyjából annyit tesz: Hódolat Ráma istennek!)

²⁸³ Lásd Aivanhov: *Gyermeknevelés a születés előtt* (2013), *A csend útja* (2013), *A táplálkozás jógája* (2014), *Milyen egy igazi mester* (2016), *Aranyszabályok a mindennapi élethez* (2016), *Az isteni mágia könyve* (2016), *Harmónia és egészség* (2017). A YouTube felületen elérhetőek Aivanhov előadásai, illetve az általa vezetett mozgásgyakorlatról szóló videó anyagok (https://www.youtube.com/@Omraam_prosveta_intl).

és érezhetően személyes tapasztalat alapján fogalmazta meg például a japán zen kolostori gyakorlat kissé ironikusnak tűnő kritikáját, mi szerint a meditáció után úgymond *nem fénylő, hanem komor* az arcuk a résztvevőknek, mert: „(...) *a zazen célja a gondolkodás megállítása, az üresség elérése. Sajnos, én úgy látom ez egyes esetekben túlzottan is érezhető.*” (Aivanhov, 2016: 43.). A zen buddhizmusról és egyes jógaírányzatokról megállapítja, hogy azok magasabb tudatszintű lények gyakorlata és már a származási helyükön sem az eredeti szellemben gyakorolják a követők. Ebből kifolyólag nyugtalanítónak tartja azt, ahogy *a nyugati emberek rávetődnek* a keleti tanításokra, a felsőrendű szeretet és a testvériség eszméjének ismerete nélkül, így a pusztá jóga ászana gyakorlás nagyjából olyanná válik, mint a *vasárnap templomba járás révén várt szentlélek eljövetele*. Aivanhov, az alkimista és jógamester ma is releváns üzenete, hogy a testi-lelki-társadalmi változásokhoz valódi megértés és szellemi erőfeszítések szükségesek. Tehát lehetünk mélyen spirituálisak keresztény lelkülettel is, ugyanakkor valamely keleti jógaírányzat gyakorlójaként is távol maradhatunk a megvilágosodástól a fent említett törekvések hiányában (Aivanhov, 2016: 45).

Látható, hogy az ismert nyugati életreform próféták között is sokféle árnyalatban jelent meg a távol-keleti eszmerendszer, még olyan esetekben is, amikor valaki ténylegesen felkerekedett, hogy távol-keleti utazást tegyen, vagy ha lehetősége nyílt indiai tanítómesterek mellett élni, gyakorolni. Az utazások és az ennek kapcsán megélt tapasztalatok általában jelentős nyomokat hagytak és akár élethosszig tartó elköteleződést is eredményezhettek. Ennek példáját láthatjuk Helena P. Blavatsky, Annie Besant, Paul Brunton vagy akár az életreform mozgalmak kapcsán kevésbé tárgyalt török-francia származású ironő, misztikus filozófus, okkultista és jóga tanító Mira Alfassa (1878-1973) esetén, aki fél életét Indiában töltötte elkötelezett jóga gyakorlóként. Spirituális *karrierjén túl*, figyelemreméltó továbbá, hogy indiai guruja útmutatásai alapján a reformpedagógia globális történetélmébe is bevonult.²⁸⁴ Pedagógiai érdeme, az Integrál Jóga szemléletű iskola megnyitása, valamint a Nemzetközi Oktatási Központ alapítása (1950-ben), ahol a gyermekek mindmáig óvodás kortól kezdve tanulhatnak, a

²⁸⁴ Mira Alfassa, ismertebb nevén *The Mother*, Párizsban már 1908-tól buddhistákkal és kozmikus mozgalmi körökkel folytatott párbeszédet. 1914-ben utazott először Indiába, majd Japánban élt néhány évig és 1920-ban költözött végleg a dél-indiai Pondicherry-be. Srí Aurobindo Gosh, az *Integrál Jóga* megalapítójának legközvetlenebb szellemi társa volt. Ő alapította majd vezette évtizedeken át az Aurobindo áramot. Nagy tiszteletben álló női spirituális vezetővé lett Indiában és világszerte. Pedagógiai érdeme, az Integrál Jóga szemléletű iskola megnyitása, valamint a Nemzetközi Oktatási Központ alapítása 1950-ben, ahol a gyermekek óvodás kortól kezdve tanulhatnak egy személyközpontú, integratív szemléletű, test-szellem-tudat képzést biztosító, természeti környezetben lévő iskolában. Életéről, munkásságáról és a ma is működő oktatási rendszerről tájékozódhatunk: www.auromaa.org, www.auroville.org

természeti környezetben lévő, személyközpontú, integratív szemléletű, test-szellem-tudat képzést biztosító iskolában (Marti és Sala, 2006; Pal, 2019)

A távol-keleti utazások nem vezettek minden esetben elköteleződéshez, sőt az is előfordult, hogy egyesek számára csalódást hozhatott (lásd H. Hesse, G. Orwell). A csalódásban szerepet játszott, hogy az elképzelt, idealizált *Édeni, Kincses Távol-Kelet* helyett a valóság árnyaltabb oldalába nyerhettek bepillantást a világpolgárok. Szembesülhettek azzal, hogy a gyarmatosítással együtt járó relatív előnyök, egyértelműen romboló hatással bírtak a helyi kultúrákra, ami legtöbbször társadalmi, gazdasági nehézségeket, feszültségeket eredményezett. Az érzékenyebb lelki alkatúak esetén az ilyen típusú közvetlen tapasztalat reményvesztésbe torkollott, míg a stabil világgéppel rendelkező, karizmatikus személyeknél a társadalom megmentésére irányuló eltökélt szándékot erősíthette meg. Ez utóbbi impulzust az életreform mozgalmakban érintett szimpatizánsok a társadalmi szerepvállalásaik, alkotó tevékenységük révén (akár irodalmi műveiken keresztül)²⁸⁵ próbálták érvényre juttatni.

Az életreform nemzetközi recepciós folyamatait vizsgáló korábbi tanulmányokból kirajzolódott, hogy a korszakra jellemzően „heterogén motívumvilágában különböző mitológiai, spirituális, politikai és átlátszó eszmék, világfelfogások kavarogtak” (Komár és Földiné, 2017). A táplálkozási reform, a testreform, a testnevelési reform, az öltözködési reform, a gyógyászati reform, a pedagógiai reform, a városrendezési reform és minden egyéb törekvés mögött található eszmei alap. Az úgynevezett életreform magirányzatainak (vegetarianizmus, természetgyógyászat, szabad testhasználat) és a kapcsolódó kiegészítő irányzatoknak egyaránt a mozgatórugója minden esetben valamiféle *ideológiai reform*. Ezek lehettek *vallásos vagy kvázi vallásos hatások* is, amint erre már utaltunk a korábbiakban. A szereplők az ideológiák egy részét *külső forrásból* vettek át, melyet vagy változatlan formában alkalmaztak, vagy részben átalakítva adaptálták az aktuális körülmények függvényében. A külső forráson túl, egyes esetekben *belső forrásból* eredeztethető dolgok születtek. A személyesen megélt, nagy horderejű élmények (a váratlan veszteségek, a betegség, a traumák, a katarzis, az eufória élmények, a spirituális tapasztalatok) nyomán, vagy az élmény feldolgozás során a tudatban zajló megismerési folyamatokból merítve is létrejöttek új ideológiai irányzatok. Ilyen esetben a személyes tapasztalatok öltöttek testet egy-egy hitvallásban. A korszakra

²⁸⁵ Itt hívnánk fel a figyelmet a korabeli, Itineráriumok (útikönyvek, útinaplók) vitathatatlan szemléletformáló szerepére, ami annak valóságtartalmától, tudományos igényességétől, avagy irodalmi indíttatásától függetlenül jelentős hatott az európai művelt középosztályra.

jellemző sokféle társadalmi és kulturális hatás közepette, a szellemi áramlatok gazdag palettáján csupán egyetlen karakteres színfolt volt az indiai filozófiákhoz és egyéb kulturális hatásokhoz való kapcsolódás (Németh, 2023). Korábbi tanulmányainkban már nagy vonalakban körvonalazódott az is, hogy a távol-keleti *ideológiák* mely területeken hagytak nyomokat²⁸⁶ (Földiné és Komár 2017; 2020), azonban nem került tárgyalásra annak megvilágítása, hogy az egyes mozgalmak esetén milyen típusú kölcsönhatásokkal számolhatunk. Előfeltételezéseink arra mutattak, hogy minden elem tekintetében *transzformatív*, kereszthatásokkal teli összképet rajzoltak az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó hatások a vizsgált korszakban.

A Távol-Kelet felé fordulás általános sémáit a kutatásunk jelen stádiumában egy négy főbb területre kiterjedő tipológiai modellbe rendszereztük. Mivel ezen kategóriák szorosan kapcsolódnak egymással, valamint a nemzetközi kulcsszereplők példáit tekintve minden lehetséges kombinációban előfordultak, ezért az elméleti rendszerezés csupán egy viszonylagos szempontrendszer képvisel.

Az általunk létrehozott négy elméleti kategória közül az első helyen említhető a *tudományos* kapcsolódás, amely már önmagában sokféle tudományterületet érintett. Az életreform társadalmi jelenségének korai szakaszában az orientalizmus, teológia, összehasonlító nyelvészet, filológia, földrajztudomány, régészet, később az orvostudomány, a pedagógia és egyéb tudományos érdeklődésből, kutatásokból származó ismeretek révén juthattak szemlélet formáló ismeretekhez a keleti kultúrák tekintetében. A tudományos megismerés céljából történő odafordulás eredménye sok esetben életmód és ideológiai reformokra ösztönözte a nyugati akadémikus közeget. A második terület a kimondottan *ideológiai* jellegű kapcsolódás, ahol a vallás, filozófia, spirituális gyakorlatok iránti érdeklődés teremtette meg az alapot az életreform elemek átvételére és integrálására. A további két terület, melyek jellemzően hidat képeztek a Kelet és Nyugat között, ezáltal támogatva a megújulási folyamatokat: *a művészet* és *az utazás*. Az életreform olyan nemzetközi kulcsszereplőinek, mint Schopenhauer, Nietzsche, Tolsztoj, Carpenter, Morris, Emerson, Jung, Blavatsky, Steiner és mások életrajzi adataiból kiderült, hogy a fent említett négy terület valamelyikén keresztül mindegyikük kapcsolatba került a Távol-Kelettel. Volt, aki csak egy kapcsolódási területen keresztül és volt, aki mindegyikből egyszerre merített inspirációt. A személyek által adaptált

²⁸⁶ Lásd: testkultúra, táplálkozás, vallásos-szellemi gyakorlatok, művészetek

gyakorlatok mértéke pedig lehetett marginális, de akár jelentősebb mértékben is megmutatkozhatott.

Mivel az életreform mozgalmak hátterében hamar megjelent a tudományos érdeklődés az életmód, táplálkozás, természetgyógyászat témaköreiben, így az ilyen típusú érdeklődés a távol-keleti gyakorlatok tekintetében is klinikai, tudományos kísérleteket eredményezett. Mindez az ideológiai, spirituális témák vonatkozásában felmerülő érdeklődést, valamint az orientalizmus és a filológia felvirágzását is támogatta. Bármely területet vizsgáljuk, a korabeli információ áramlással kapcsolatban megjegyzendő, hogy a terepmunkákra, a közvetlen gyakorlati tapasztalatokra és/vagy eredeti szövegforrásokra alapozó ismeretszerzés általában hitelesebbnek forrásnak bizonyult, mint a másodlagos forrásirodalmakra való támaszkodás. Mindemellett érdemes azt is figyelembe venni, hogy a személyes tapasztalatokon nyugvó vélemények és írásművek, csak akkor jelentettek megbízható forrást, amennyiben nem szennyeződtek a szerzők részéről egyéni preconcepciókkal vagy felsőbbrendűségi komplexussal.²⁸⁷

A felsőbbrendű hangvétel markáns példaként említhető, a Tábori Kornél által magyar nyelvre is lefordított Victor Heiser, *Egy orvos bejárja a világot* című szakmai úti naplója (Heiser, 1938), melyből érezhető, hogy a szerző kimondottan lenézte az ázsiai hagyományos orvoslást és rosszsallotta, hogy 1915-ben például a szingalézek követelték a tradicionális gyógyító eljárások visszaállítását (az ájurvéda hivatalos oktatását).²⁸⁸ Ez a megjegyzése a kutatásunk szempontjából kimondottan értékes, hiszen rámutat a Kelet-Nyugat kölcsönhatásokra, melyek a Távol-Keleten is felerősíthették az oktatási reformokat, valamint a természetes életvitel, természetgyógyászati módszerek iránti igényt. Heiser gúnyosan jegyezte meg, hogy hiába költött az indiai kormány több százezer dollárt a hagyományos gyógymódok értékeinek megállapítására, mégis csekély eredményeket tudott csak felmutatni. Az egyik fejezetben gúnyt űzött Gandhiból és kiderül, hogy Tagorét is felkereste személyesen, hogy megpróbálja meggyőzni a *Nyugat haladásáról*, de érezhetően nem járt sok sikerrel (Heiser, 1938: 286-270). Erős kritikai véleményt formál a Nobel díjas költőről: „A távol keleti haladást hosszú ideig Rabindranath Tagore tartóztatta föl (...) a keleti idealizmushoz való visszatérést kívánta

²⁸⁷ A fejezet későbbi részében láthatjuk majd, hogy mennyire eltérő beszámolók születtek ugyan abban az időben például a tibeti vallási gyakorlatokról Henry S. Landor kontra Alexandra David-Néel jóvoltából.

²⁸⁸ A Kelet-Nyugat kölcsönhatás újabb példája ez, hisz egyszerre ébred az igény az életmód reformokra világszerte.

a nyugati materializmus helyett (...). Szavai Nagyon káros hatást tettek a modern orvostudomány keleti fejlődésére.” (Heiser, 1938: 269).

A fenti kritikus hangvételű munkának a kontrasztjaként említhető a 20. századi orvostörténet egyik kiemelkedő alakjának a műve, a Nobel díjas, tudós orvos Dr Alexis Carrel (1873-1944)²⁸⁹ által szerkesztett tanulmánykötet.²⁹⁰ A könyvben számos híres francia orvostól találunk olyan cikket, ami tudományos igénnyel taglalja a holisztikus szemléletű, hagyományos orvoslás értékeit. A modernizáció és társadalmi válságra is reflektáló, sajátos fajtisztasági elméletei miatt később sokat vádat kapott Carrel, pedagógiai kérdésekben is több helyen kritikusan foglalt állást az *Új orvostudomány* című cikkében (Carrel, 1947: 5-14). A tanulmánykötetben szereplő, kimondottan életreform szemlélettel összhangban álló homeopátia, akupunktúra, naturizmus és egyéb témájú írások között találjuk Pierre Winter (1891-1952) francia orvos, higiénikus munkáját *Az orvos és hagyomány* címmel, melyben közvetlen utalások szerepelnek az Indiai gyógyászatra, az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó filozófiai eszmékre (Védák, védánta, szánkja, jóga utak) és személyekre egyaránt (Gandhi, Vivékánanda, Rámakrishna, Sri Aurobindo, Maharsi). Mivel Pierre Winter René Guénon orientalista, transzcendentalista filozófus legszorosabb orvosi-baráti köréhez tartozott, így nem csoda, hogy Guénon tanításai is feltűnnek a cikkben (még közvetlen idézet formájában is) (Carrel, 1947: 281-320).²⁹¹ Nem vagyunk hivatottak vizsgálni megállapításai orvostudományi értékét, de mindenképpen érezhető A. Carrel és P. Winter munkáiban, hogy nem egyszerű, felszínes szimpátiáról van szó, hanem komoly érdeklődés és a hagyomány iránti tisztelet jelenik meg a hagyományos távol-keleti lét-, világ-, emberszemlélet irányában, melyet gyógyító gyakorlatukba is beépítettek.

A valamiféle módon távol-keleti dolgokra reflektáló, tudományos-ismeretterjesztő írásokkal kapcsolatban jogosnak tűnő kritika fogalmazódott meg, az 1945-ben magyarul is megjelent *Mipam, Az öt bölcsesség lámája* című könyv bevezetőjében, amelyben így

²⁸⁹ A méltatlanul sokáig feledésbe merült Carrel tudományos és filozófiai érdeklődéséről, illetve vitatott életútjáról részletesen tájékoztat Dutowsky, Rougemont & Clavien, 2008 cikke.

²⁹⁰ Az elsőként francia nyelven közölt, több szerzős kötet eredeti címe: *Hivatalos orvoslás és eretnek gyógymódok (Médecine officielle et médecines hérétiques)*, 1945). A magyar fordításban kizárólag A. Carrel szerzőségének feltüntetéseével, módosult címmel lásd *Orvosok, Kuruzslók, Eretnekek* került 1947-ben kiadásra.

²⁹¹ Winter a legszorosabb orvosi-baráti köréhez tartozott René Guénon orientalista, transzcendentalista filozófusnak (aki köztudottan Hamvas Béla egyik fő inspirációja volt). Guénon hatására 1938-ban először létrehozta a Metafizikai Tanulmányok Csoportját (*Groupe d'études métaphysiques*), majd a második világháborút követően, 1946-ban a Misztikus Gyakorlatok és Jóga Tanulmányok Csoportját. (*Groupe d'études des techniques mystiques et du yoga*. 1946)

szólt az Alexandra David-Néel és a tibeti származású Jongden Láma beszélgetéséből kiragadott kérdés: „*Miért ír az olyan ember Tibetről, aki sohasem járt itt, semmit sem tud erről az országról, lakóinak erkölcséről? Könyveikben hemzsegek a hamis adatok. Az egyik leírja, hogy Lhassa környékén pálmaligetek vannak; a másikonál remetéink és az istenek négykezes játszanak zongorán, sőt olyan zseniális krónikás is akad, aki elmeséli, hogy bizonyos alkalmakkor egy szerzetes ruhástól beleugrik a kolostori nagy tea-üstbe, ebben megfőzik, szerzetes-testvérei pedig vígan lakmároznak e kannibál levesből.*” (David-Néel és Jongden, 2001: 5). Egy laikus is könnyen megállapíthatja mindenféle előzetes tudás nélkül az ilyesféle leírásokból, hogy erősen túlzó fantazmagóriák láttak anno napvilágot. Nem csoda, hogy hosszú évtizedeken (talán évszázadokon) át nehézkes volt a távoli kultúrákkal kapcsolatos bármiféle tudományos igényű tájékozódás (orvostudományi, orientalista, vallásfilozófiai szempontból egyaránt). Az életreform mozgalmakban felbukkanó távol-keleti, indiai kultúrához köthető motívumok egyfajta *ködösen gomolygó információs masszából* esetlegesen kiragadott fragmentumokból keltek néha életre. Ezek az esetleges elképzelések ellenőrizhetetlenül cirkuláltak a társadalomban. Néhol hitelesen képviselték az eredeti üzenetét a védánta, a buddhista, a jógikus, a tantrikus filozófiának és gyakorlatoknak, másutt pedig teljességgel félreértésen alapuló, meglepő magyarázatok és eszmék láttak napvilágot mindezek kapcsán. Az úgymond *vegytiszta* tudományos megközelítést befolyásolta továbbá, hogy a hinduizmus és a buddhizmus Nyugatra érkezése a kezdetben túlságosan szorosan fonódott össze a teozófiai mozgalommal (Agarwal, 2001: 54-60). Amint azt a korabeli orientalisták életrajzaiból láthatjuk, a legtöbben a teozófián keresztül, vagy éppen a teozófiai tanítások megkérdőjelezése okán kezdtek kutatómunkába a távol-keleti tanítások, az indiai kultúra megismerése kapcsán (ide értendő az eredeti szanszkrit, páli és tibeti nyelvű szövegforrások tanulmányozása is). A teozófiai társaság, az 1875-ös megalapítását követően, hamarosan világszervezetté duzzadt és 1882-ben az indiai Adyarba helyezte központját, ami egyértelműen minden résztvevőt összekapcsolt az indiai kultúrával és szellemiséggel (Agarwal, 2001). Mivel Európa szerte, Amerikában, Ausztráliában és Ázsiában is megnyitották központjaikat a teozófusok, így globális jelenlétükkel elősegítették azt is, hogy Angliában, Amerikában, Németországban és Írországban létre jöhessenek az első kimondottan Buddhista Társaságok, amiről W. Hartmann már 1925-ben listát is készített. Említést tett a *Buddhist Lodge, Buddhist Society of Great Britain and Ireland, Buddhistische Gemeinde Leipzig, Deutsche Pali Gesellschaft, Society of Transcendent Science: Scientific Side of Buddhism of the Buddhagosa School* illetve más

szervezetekről és ahogyan az egyes személyeknél, úgy az említésre kerülő szervezeteknél is látható volt az áthatás a közvetett, vagy közvetlen Teozófiai kapcsolatok miatt (Hartmann, 1925: 86-87). Jelen értekezésben sem a jóga, sem a buddhizmus nemzetközi recepció történetét nem kívánjuk tárgyalni, de az életreform szempontjából példaként említhető, hogy Németországban a Schopenhauer és Nietzsche által elindított lavina nyomán olyan kiváló orientalisták igyekeztek mélyre ásni magukat a keleti szellemiségben, mint Karl Eugen Neumann²⁹², Paul Dahlke, Georg Grimm, Friedrich Zimmermann,²⁹³ Hermann Oldenberg és mások (Baumann, 1995), akik életrajzi adatai és személyes kapcsolati hálói révén szintén nyomon követhetők a táplálkozási-, az életmód-, és egyéb reform törekvések.

A tudományon belül elsősorban az orientalizmus, a filológia, a nyelvészethez nyomán felkelt érdeklődésből eredő ideológiai reformok velejárója volt többek között a buddhizmus, a jóga és a védánta filozófia intézményesült terjeszkedése nyugaton. A német, az angol és az amerikai folyamatok a fenti filozófiák nyugati recepció történetét tekintve hasonlóan alakultak annyiban, hogy a népszerűvé vált eszmék a szó szoros értelmében követeltek maguknak *helyet, teret* az egyéb eszmei közösséget formáló életreform kommunák, művészi alkotó közösségek mintájára. Ezzel ténylegesen *Nyugatra jött a Kelet* és életvitelszerű váltásra alkalmas terek nyíltak a keleti filozófiák iránt elkötelezett európaiak számára.²⁹⁴ A Nyugaton létesített, távol-keleti filozófiákhoz kötődő szellemi központok az indiai kulturális környezetben jól ismert buddhista vihárák (szkt. vihára – kolostor, a korai buddhizmusban az esős évszakban szolgáló menedék) vagy hindu áshramok²⁹⁵ elrendezését és működési mintáját kívánták követni (az épületek struktúrája, az önfenntartó kolostorkertek kialakítása, a közösségi munkamegosztás, az

²⁹² Hollósy Simon festőművész fordítja le magyar nyelvre C. E. Neumann: Buddha Mondák című írását 1896-ban (Neumann, 1896).

²⁹³ Zimmermann, buddhista szerzetessé avatása után Szubádhra Bikksu néven, elsőként publikál a keresztény gyakorlathoz hasonló „*Buddhista Katekizmust*” (Henry Steel Olcott munkái alapján). A magyar fordítása szintén Hollósy József révén lett a Nagybányai Hollósy művészközösség *bibliája* az 1890-es évektől. Címe: *Buddhista Káté, bevezetésül Gótamó Buddha tanához. A délvidéki buddhisták szent iratai után az európaiak használatára összeállította és jegyzetekkel ellátta Szubádhra Bhiksu* (Szubádha, 1893). Hollósyhoz hasonlóan, szintén a német teozófusokon keresztül ismeri meg Zimmermann könyveit a századfordulón Anton Walther Florus Gueth (Nyánatilóka Mahátéra) német muzsikus és határozza el, hogy Ázsiába utazik és egész életét szerzetesként éli. Hivatalosan őt tekintik mindmáig az első, teljes felavatásban részesült nyugati buddhistának (Baumann, 1995).

²⁹⁴ Németországban létrejött 1924-ben az első német Buddhista kolostor Berlinben (Paul Dahlke révén), Vivékánanada megalapította Amerikában a *Védánta Társaságot* (*Vedanta Society*), melynek számos államban nyíltak meg központjai (Jackson, 1994).

²⁹⁵ A szkt. ásrma kifejezésnek ma leginkább használt értelmezése a kolostor, gyakorlásra/elvonulásra alkalmas szent, közösségi hely, ami alkalmas a guruval való együttlétre és az elmélyült szellemi gyakorlás végzésére.

egyszerű életvitel, a növényi táplálkozás, az öltözködés, a szellemi és az etikai elvek alkalmazása), ami a természettel és a társadalommal való összhangot egyidejűleg szorgalmazta. Míg a tudományos indíttatású távol-keleti eszmékhez kötődő életreform törekvések mögött az 1880-as évek előtt inkább az egyéni útkeresők felfedezéseinek eredménye állt, addig a Chicagói konferencia után a kör kibővült. Megindultak a szervezett, tömegeket vonzó spirituális-, új-vallásos mozgalmak, melyekhez kapcsolódva már nem pusztán elméleti előadások zajlottak, hanem a fentebb tárgyalt központokban megkezdődött a konkrét gyakorlás, ahol az etikai irányelvek támasza révén fontos szerepet kapott a vegetarianizmus, a bódító szerektől (akár alkohol, cigaretta) való tartózkodás, az egészséges életvitel, a testtudat fejlesztés, a mozgás, a légzés és a meditáció. Nem minden tudományos érdekeltségű személy kapcsolódott ezekhez a távol-keleti szellemiséget képviselő társaságokhoz, de a korszakot tekintve megállapíthatjuk, hogy sokan túlléptek az intellektuális irányú érdeklődésen és személyes gyakorlatukká kívánták tenni azt, amit kutattak. Az indiai és más távol-keleti tanítók kezdetektől fogva támogatták az orientalisták, illetve az egyéb tudományos érdekeltségű személyek kutató munkáit, hiszen a tudomány segítségével igyekeztek legitimálni a hagyományt. Egyfajta szállóigeként maradt fent Vivékánanda ars poétikája ezzel kapcsolatban, mert azt hirdette, hogy a Kelet legjavát a Nyugat legjavával kellene együtt felhasználnunk az emberiség fejlődésének érdekében és míg a Kelet a spiritualitást, addig a Nyugat a tudomány és a technológia eredményeit tudja beletenni a maga részéről ebbe a közös együttműködésbe (Vivekananda, 1973).

Vivékánanda megállapította, hogy Indiában jellemzően az előtt hajtottak fejet az emberek, aki a Védákat tudta és nem törődtek azzal, aki például világi tudományokat, például fizikát tanult. Ezt a jelenséget egyféle kedvezőtlen és értelmetlen babonaként tekinti, mert véleménye szerint Istenben minden tudás szent, a tudás maga Isten, vagyis valamiféle végtelen Isteni tudás, tudatosság van mindenben (Vivekananda, 1973: 137), ezért szorgalmazta írásaiban a hagyomány és tudomány együttes alkalmazását már a 19. század végén, hasonlóan ahhoz, ahogyan azt ma a Dalai Láma is teszi (lásd *Mind and Life Institution* kutatási projektjei).²⁹⁶

A tudomány-hagyomány, avagy a régi-új dichotómiák megjelenése kapcsán jegyeznénk meg, hogy az életreform törekvésekben érdekes módon kezdettől fogva, természetesen keveredtek a *modern* és *anti-modern* elemek (Németh R., 2013). Ennek köszönhetően a

²⁹⁶ www.mindnlife.org

haladásba, vagy a tudományokba vetett hit mellett az ősi hagyományok megőrzésének igénye is felerősödött. Az időbeli vetületen túl (lásd régi-új), a Kelet-Nyugat viszonyában is látható ez a kettős jelenség, mert a saját *ősi*nek tekintett, népi, nemzeti, kulturális örökségek felértékelődésével párhuzamosan váltak a Kelet *ősi, misztikus* vallásos, filozófiai eszméi is vonzóvá. A tudományos célú népi-, nemzeti eredet kutatás így fordul szintén Ázsia felé.²⁹⁷

A Nyugatra érkező tanítók mellett (Vivékánanada, Jógánanada, Dharmapála, Suzuki és mások), a misztikus keleti tanításokat olyan karizmatikus, úgymond *helyi* tanítók is képviselték, mint William Walker Atkinson (1862-1932), amerikai okkultista író. Atkinson az *Új gondolat mozgalom (New Thought Movement)*²⁹⁸ úttörő alakja volt, aki amerikai jogász létére, Rámacsaraka Jogi nevével fémjelzett könyveivel,²⁹⁹ valamint előadásai révén szintén hatalmas társadalmi rétegeket ösztönöz életmód váltásra, elsősorban az ismertetett jóga és jógikus légzések kapcsán (Deslippe, 2021). Magyar vonatkozásként itt említenénk, hogy Pető András, a konduktív terápia világhírű megalkotója is olvasta Rámacsaraka angol nyelven publikált írásait.³⁰⁰ Érdekes kiegészítés továbbá a fentebb tárgyalt elköteleződés típusok és az értelmezési sokszínűség tekintetében, hogy Atkinson 1905-ben közzétett *A légzés tudománya (Science of Breath, 1905)* című könyvét egyébként Vivékánanada emlékének ajánlotta, valamint szónak tette a köztudatban elterjedt téves elképzeléseket például, mint például a fakírok és a jógik alakjának összemosisodását és egyéb közhelyeket India és a jógikus gyakorlatok kapcsán (Ramacharaka, 1905).³⁰¹ Természetesen Atkinson csupán egy kiragadott nemzetközi példa. Hozzá hasonlóan a távol-keleti, indiai kulturális hatások által megérintett angol, német, francia *guruk, jógik, mágikus képességeket kifejlesztő adeptusok* is feltűntek a korszakban (Torgyán, 2022c).

A tudományos-, a szakmai, vagy ismeretterjesztő célú könyveken túl, az irodalmi alkotásokkal folytatjuk a keleti hatások vizsgálatát, kis kitérőt téve a politikai

²⁹⁷ Ennek hazai példája többek között Kőrösi-Csoma Sándor.

²⁹⁸ Az amerikai New Thought mozgalom, aminek története egészen Franz Mesmerig nyúlik vissza, már a 19. sz. elejétől foglalkozott görög, római, egyiptomi, kínai, taoista, védikus, buddhista tanításokkal. A metafizika, pozitív gondolkodás, életerő, kreatív vizualizáció, egyéni hatóerő, végtelen tudás mindenütt való jelenléte, a helyes gondolkodás gyógyító ereje foglalkoztatta a tagokat. „*Mind cure movement*”-nek nevezte el őket a különféle vallási tapasztalatokról készült írásában William James (James, 1902).

²⁹⁹ Rendkívül termékeny az írói pályafutása, mert közel negyven könyvet publikált jóga kapcsolódó témákban, melyekből szabadon hozzáférhető

³⁰⁰ Pető nyilvánosan hozzáférhető könyvtári hagyatékában megtalálható a könyv ma is, Vivékánanada egyik francia nyelvű munkája, valamint Romain Rolland Rámakrisnáról szóló kötetének társaságában.

³⁰¹ Ezt a jelenséget Baktay Ervin is hasonlóan fontosnak tartja szónak tenni 1945 előtt megjelent könyveiben.

kölcsönhatásokra is. E. M. Forster, az *Út Indiába* (*Passage to India*, 1924)³⁰² című, világhíressé lett regénye, kétségtelen közvéleményt formáló hatást gyakorolt a vizsgált periódusban. Érdekes színfoltot hozott az Indiáról alkotott ismeretek tárházában. Mivel Forster fikciós regénye az indiai gyarmat területek aktuális társadalmi és politikai visszasságait tudta jól érzékeltetni Európával, így leginkább a társadalmi igazságtalanságok ellen szerveződő pacifista és humanista életreform törekvéseket inspirálhatta később. A huszonkét alkalommal Nobel díjra jelölt Edward Morgan Forster (1879-1970) író, személye, több szempontból érdekes az életreform törekvések tekintetében. Nyíltan vállalta alkohol és drog ellenes nézetei, valamint a szexuális reformban is érintettséget mutatott (nyíltan vállalta homoszexuális kapcsolatait Távol-keleti partnereivel). Részletes életrajzát az író személyes jóbarátja, F. N. Furbank két kötetben tárgyalta (Furbank, 1978), melyből többek között Indiában tett utazásairól is tájékozódhatunk. Az ismert világhírű társadalomkritikai író, más ikonikus életreform szereplőhöz hasonlóan, az 1920-as évek elejét Indiába töltötte és innen hazatérve írta meg a fent említett indiai, politikai felhangú regényét 1924-ben (*Passage to India*), majd egy évvel később publikálja Eliza Fay (1756–1816) angol írónő, utazó indiai leveleiből szerkesztett kötetét *Original Letters from India* címmel (1925). Látható, hogy Forster Távol-Kelethez való kapcsolódási mintájában nem a tudományos tevékenység vagy tudományos érdeklődés és nem is az új vallásos mozgalmi háttér, hanem sokkal inkább maga a művészet (irodalmi tevékenység) és az utazás komponensei kerültek előtérbe.

A tudomány és a fikció a szélesebb rétegek számára sosem volt könnyen elválasztható. A populáris irodalomban megjelenő fantázia szült India leírások kedvezőtlen hatásaival máig is számolhatunk. A második világháború előtti időszakban megfigyelhető volt, hogy még a tudományos munkák kiinduló nézeteit is kedvezőtlenül befolyásolták a népszerű irodalmi művek által sugallt India kép.³⁰³ Ahogyan a nemzetközi téren, úgy a magyar orientalistáknál is előfordult, hogy megtévesztődnek az ilyen ismeretszerzési források révén és erre építve fogalmazták meg kritikájukat. A vallási ünnepeken tömegesen fellépő pszeudo aszkéták, fakírok, vándorló piaci ezermesternek titulált *ál-jóginok* mellett olvashatunk arról, hogy a jóga-praxis cseppet sem ártatlan, mert „(...) végelemzésben a szellem eltompulását eredményezi.”, a jóga-nidrá gyakorlata pedig nem más, mint egy

³⁰² Magyarul először egy nem túl szerencsés fordításban jelent meg (*Indiai kaland. Regény*; ford. Csánk Endre; Béta, Bp., 1941, majd az 1967-ben években Gönz Árpád (egykori, magyar köztársasági elnök) is lefordította és ellátta jegyzetekkel.

³⁰³ Ezt a nemzetközi jelenséget a Modern Geográfia, Magyarok Dél-Ázsiában című tematikus számában Wilhelm Zoltán és mások is érintik a magyar vonatkozású tanulmányaikban (Tésits, 2022).

hipnotikus, vagy kataleptikus tetszhalál egyik neme (Schmidt, 2004: 84-85). A teozófiai mozgalom siker könyvei is ambivalens módon formálták a társadalmi szemléletet. A tudomány részéről erős kritikai vádak is megfogalmazódtak a tudományosnak tűnő, ugyanakkor a sokszor bulvár ezotéria határát súroló könyvek kapcsán. Schmidt József *Az ind* filozófia című 1923-as munkájában több degradáló megjegyzés található a teozófiai munkák vonatkozásában (Schmidt, 1923). Alacsony színvonalú propaganda iratoknak tart ezeket, melyek feneketlen bölcsesség hírében állnak (Schmidt, 2004: 84). Mindezen folyamatokat higgadtan tudomásul véve, születtek tudománykritikai reflexiók is, melyekben törekedtek a tényyszerűsége, elfogulatlan vélemény formálásra, ennek segítségével igyekeztek demisztifikálni az indiai kulturális vonatkozásokat és letisztítani a tévedéseket a közhiedelmek kapcsán (lásd Ernst Wood, vagy Baktay Ervin jóga témát érintő könyvei).

A tudomány mellett jelentős hatású kapcsolódási terület a Távol-Kelettel a vallások, a filozófia, az egzotikusnak tűnő világképek iránti általános kíváncsiság. Ezen a téren is többféle kapcsolódási minta jelent meg. A dolgozatunkban tárgyalt személyek között is láthatunk példákat arra, hogy a missziós tevékenységek (vagy bármely egyéb professzió) kapcsán előfordult, hogy valaki hosszabb ideig tartózkodott életvitelszerűen Indiában. Az ott töltött idő lehetőséget biztosított arra, hogy új szempontokkal egészítse ki valaki a korábbi előfeltételezéseit (ez előfordulhatott negatív és pozitív értelemben egyaránt).³⁰⁴ A közvetlen benyomások támogathatták az antropológiai irányú megközelítések megjelenését, ugyanakkor az indiai kulturális környezetben tartózkodók életében a fokozottabb érdeklődés vagy az életmódbeli, esetleg az ideológiai szemléletmód váltás mögött a saját hittel kapcsolatos értékválság, vagy egy közvetlenül átélt spirituális élmény is állhatott. A metafizikai régiókhoz való kapcsolódás, a misztikus élmények és a különleges képességek megjelenése magyarázatokat követelt, amelyekre az európai vallásosság közösségei nem voltak felkészülve válaszokkal.

Az életreform mozgalmakra alapvetően jellemző volt az ezotéria szerves jelenléte, a *belső* (befelé irányuló) utazás igénye, a misztikus dolgok iránti érdeklődés. Mivel az elmúlt évszázadokban a nyugati ezoterikus hagyomány nem öltött egységes arculatot, így ennek tárgyalása nem könnyű feladat, amit az olyan közismert, változatos kifejezések jelenléte is példázna, mint hermetikus, okkult, tradicionalista, gnosztikus, misztikus, mágikus,

³⁰⁴ A zárt gondolkodás egyes keresztény missziós tevékenységeket végzők esetén újabb kedvezőtlen leírásokat eredményeztek lásd: Yámi megérkezése Krisztushoz (Parragh, 1934), Ördögimádó Tibetiek (Kis B., 1939).

alkimista, s amelyeket egyenként is érdemes lenne elemezni a távol-keleti hatások tekintetében egy külön tanulmányban.

A témára röviden reflektálva említenénk, hogy 1938-ban Jinarajadasa publikál könyvet Annie Besant és C. W. Leadbeater munkáiról, amiben kísérletet tettek az okkultizmus definiálására (Jinarajadasa, 1938). A teozófiának nem csak azért lett hatalmas a hatóereje, mert *jól szervezett szervezetként* tudott működni globálisan, az egyes nemzetállamok-, valamint az alosztályok (egyesületek) szintjén egyaránt és így társadalmi léptékű mozgalommá tudott fejlődni. Mindezen túl az okkult, misztikus hagyományokat, filozófiákat és a természettudományokat is kulturális kontextusokba helyezte. Vonzóereje közé tartozott továbbá, hogy nagy szabadságot biztosított az egyéni preferenciáknak. Az ismert szereplők esetén is megfigyelhető, hogy bármely vallást be lehetett emelni a teozófiai világnézetbe (lásd Olcott, vagy Blavatsky a buddhizmust; Steiner és Montessori a krisztus hitét), miközben a teozófus körökben szabadon végezhetek bármilyen okkult praxist, vagy fejleszthették saját gyakorlataikat (akár az indiai kulturális hatások révén inspirálva).

A közelmúltban Pokorny és Winter egy közös tanulmánykötetben tett kísérletet, a 19. században kivirágzó okkult jelenségek rendszeres tárgyalására. A könyvben sokszínű válogatással találkozhat az olvasó az állati magnetizmuson keresztül a jógáig és távol-keleti hatások említésében bővelkedik a könyv (Lukas Pokorny & Franz Winter, 2021).

A sokféle színezetű, indiai eredetű misztikus gyakorlatok magvai különböző talajba hullottak a nyugati környezetben és ennek megfelelően idomultak, alakultak át és öltöttek sajátos, új formákat. Violet Mary Firth (1890-1946), Dion Fortune néven ismert egykori teozófus, okkultista író, a nyugati ezoterikus hagyományt egyenesen a *nyugat jógájaként* (*Yoga of the West*) definiálta (Djurdjevic, 2014a). Az oda-vissza hatások szinte minden irányzatban (jóga, buddhizmus, tantra) detektálhatóak voltak és már 1915-ben egy vaskos terjedelmű, 522 oldalas könyvben tárgyalta J. N. Farquhar a modern indiai vallásos mozgalmakat (Farquhar, 1915). Ebben nem csak a teozófia, de a mazdaznan mozgalom is helyet kapott, mely irányzatok alapítói bár nyugatiak voltak, de tanításaik tekintetében mind szorosan kapcsolódtak a távol-keleti, elsősorban Indiából eredő kulturális hatásokhoz.

A német származású teozófus, William C. Hartmann (1870-1953) hasonló áttekintést készített tíz évvel később a nyugati helyzetről, *Ki kicsoda az okkult, pszichikus és*

spirituális világban? címmel (Hartmann, 1925).³⁰⁵ Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a 20. század első felében hatalmasra bővült az úgynevezett *nyugati ezoterikus piac*, melyben az indiai kultúrához kötődő hatások voltak a legnagyobb arányban jelen. Mindezek az ezoterikus, spirituális eszmék, természet szerint *belső és külső utazásra*³⁰⁶ vonzották tömegesen az első világháborút követően az értékválságban lévő, traumatizált nyugati társadalmat. Ennek érzékeltetésére választottuk ennek a fejezetnek az indító mottóját (lásd fentebb) Hermann Hesse, *A napkeleti utazás* című, 20. sz. első felében született szépirodalmi művéből, melyből a Távols-Kelet ígészetének spirituális értelmű vonzerője tűnik elénk. Az a kígyó³⁰⁷ azonban, ami említésre került a szövegben – amiről a nyugati érdeklődők az egyre nagyobb számban megjelenő szövegfordításokból szereztek tudomást - és amit az *utazók*³⁰⁸ Keleten akartak megtalálni maguknak, az valójában mindenki birtokában volt/van *itt* is és *ott* is. Csupán vallási, kulturális és szellemi értelemben volt időről-időre eltávolodás ettől a tudástól a történelemben. A Távols-Kelet bizonyult a századfordulón leginkább arra alkalmasnak, hogy az embert újra emlékeztethesse arra a belső tapasztalásra, aminek végső célja az önmegváltás, a szellemi felébredés, ami az önnevelés, önfejlesztés által érhető el. Ezt a megismerő, szellemi értelemben újra ébredő folyamatot, pozitív értelemben támogatták az olyan szakértelemmel bíró orientalisták, mint például John George Woodroffe (1865-1936), angol származású jogász, akinek Arthur Avalon írói álnéven kiadott könyvei már az 1900-as évek első két évtizedében nagy sikert arattak.³⁰⁹ Woodroffe, majd két évtizedes indiai, hivatali tartózkodása alatt vált kitűnő orientalistává, személyes érdeklődésből ásta bele magát a hindu rítusokba, valamint a rengeteg eredeti szanszkrit jóga és egyéb klasszikus szövegbe és legfőképpen a tantrikus hagyományokba (Taylor, 2001). Woodroffe 1919-ben egy teljes könyvet írt a testben rejlő energiaközpontokról és a Hesse

³⁰⁵ A szerző nem összetévesztendő az O.T.O. kapcsán később bemutatásra kerülő Franz Hartmannal. A fent említett könyvben a teozófia, antropológia, okkultizmus, miszticizmus, keresztény misztika, számmisztika, asztrológia, transzcendentális tudományok, spiritualizmus, szúfi, védánta filozófia, buddhizmus, pszichoanalízis és még sok egyéb terület kerül bemutatásra. Hartmann, W.C. (1925).

³⁰⁶ Értsd személyes gyakorlás a helyi közösségek, tanítók, könyvek útmutatásai alapján vagy hosszabb távols-keleti utazás olyan egzotikus országokba, mint India, Ceylon, Tibet, Burma és mások.

³⁰⁷ Hesse a jóga praxis kundalini koncepciójára, vagyis leegyszerűsítve a központi energiacsatornában található élet/tudat-i áramlat felébresztésére utal, amit szunnyadó állapotában szimbolikusan egy feltekeredett kígyóval ábrázolnak, miközben a felegyenesedett kígyó/energia a szellemi értelmű megszabadulás jelképévé vált.

³⁰⁸ Az *utazó* szót egyaránt használjuk itt konkrét és átvitt értelemben.

³⁰⁹ Lásd: *Bevezetés a Tantra Sásztrába*, *Mahánirvána Tantra*, *Kulárnava Tantra* és mások. Műveit sok nyelven adják ki ma is újra Európa szerte.

által említett kígyóerőről, *The Serpent Power* címmel.³¹⁰ Ezt a könyvet a teozófusok is előszeretettel forgatták és ma is széles körben tartják alapvető jóga szakirodalomként számon Keleten és Nyugaton egyaránt. Ez a könyv fontos inspirációja volt többek között Ernest Egerton Woodnak (1883-1965) az angol származású jógi, szanszkrit tudós, írónak is, aki már tinédzser korában elmélyült a teozófián keresztül a buddhista és jógikus tanokba, majd 1908-ban csatlakozott Indiában az Adyar-i teozófiai központhoz. Részletes önéletrajza többek között az *Is this theosophy?* című 1936-ban megjelent írásában olvasható, amely pedagógia és neveléstörténeti vonatkozású részletekben is gazdag forrásanyag (Wood, 1936). Annie Besant javaslatára vonódott bele Wood a nevelési-oktatási projektekbe és számos általános iskolának, főiskolának a vezetésében vállalt szerepet. A társaság felkérésére India, Európa és Amerika szerte tartott nyilvános előadásokat, majd Annie Besant 1933-as halála után ő is szerepelt a világszervezet vezetői tisztségére jelöltek között. Úgy érezte nem fair módon vesztett a vezető választáson, így később eltávolodott a teozófiától, de a szervezettől szintén ideológiai nézeteltérések miatt elváló Krishnamurtival megmaradt jó kapcsolata. Igyekezett maga mögött hagyni a kétséges eredetű, modern ezoterikus ráakódásokat a távol-keleti tanításokról és közvetlenül fordult a jóga hagyományok felé az indiai szenteken és tanítókon keresztül.³¹¹ Wood életvitelével gazdagon illusztrálja az életreform motívumok gyakorlati megvalósítását,³¹² amelyről számos publikációja vall, mindemellett pedagógiai munkássága is számottevő, mert nem csak Annie Besant révén merül bele az oktatás szervezésbe, hanem később Montessori révén is. Wood és felesége (Hilda Wood) közeli, baráti kapcsolatot ápolt Maria Montessorival, aki 1938-1948 között politikai okokból kényszerült Adyarban tartózkodni. Wood-ék aktív közreműködésével közösen alapítottak számos iskolát Indiában. A második világháború után Wood-ék elhagyták Indiát, de folytatták jóga gyakorlataikat és pedagógiai tevékenységüket Amerikában. Wood a San Francisco-i egyetem *ázsiai tanulmányok* tanszékének vezetője, majd később a Huston-i

³¹⁰ Magyarul is megjelent Pressing Lajos fordításában: *A kígyóerő. a kundalini-jóga elmélete és gyakorlata* címmel (2014).

³¹¹ A teozófusok tudatosan integrálták az idegen kultúrák tapasztalatait (Tibet, India, Ceylon), de többnyire másodlagos szövegforrásokkal és kommentárirodalmakkal dolgoztak (Zander, 2007: 3). Ahogyan Wood a jóga vonatkozásában szakít ezzel a main stream ezoterikus vonallal, ahhoz hasonlóan a Páli Text Society reakciója a buddhista szövegforrások kapcsán, akik a közvetlen fordításaik révén kezdték el a sallangoktól megtisztítani a nyilvánosan keringő zavaros információkat a buddhista tanítások kapcsán.

³¹² Korai munkái között találunk szövegfordítást a *Garuda Puránából* (1911), az okkult hindu gyakorlatok mellett, kritikai műveket is írt a Brit gyarmatosítás, valamint a teozófia kapcsán.

egyetem tanára lett. A feleségével közösen alapított Montessori szemléletű óvoda, iskola, középiskola máig működő intézmény a Texas béli Huston városában.³¹³

A pedagógiai és iskolareform területére kalandozva, itt is szükségesnek érezzük felidézni a történelmi, társadalmi beágyazottság egyes aspektusait, mert érdekes módon a távolkeleti hatások egyik folyamatos jelenlétű közvetítője maga a keresztény vallás volt. A kritikai és néha támadó hangvételű missziós munkákon túl megjelent sok olyan szereplő is, aki kimondottan szimpatizált a buddhista eszmékkel, mégsem vetette el közben Krisztusban vetett hitét.³¹⁴ Arra is találtunk példát, hogy a gyarmat területen végzett térítő tevékenység nyomán indiai követőből vált Európában népszerű, sokat emlegetett keresztény apostol. Ilyen volt az eredetileg szikh vallású Szádhu Szundar Szingh (1889-1929?) keresztény misszionárius, akiről két korai kiadvány is megjelent magyar nyelven, a Krisztus hit karizmatikus példáját alkalmazandó szokásos vallásos nevelési célzattal (Wallrabenstein, 1922; Müller, 1930). Ezen könyvekben a hangsúly a keresztény hitvallást megerősítő motívumokon volt, miközben mégis számos indiai kulturális vonatkozásról szerezhettek ismeretet az olvasók. Lásd szikh vallási szokások vagy közismert szanszkrit eredetű, lényeges filozófiai tartalmakat hordozó kifejezések úgy, mint a szkt. sánti (béke, békesség), a guru és mások (Wallrabenstein, 1922:10). Az életrajzi tárgyú kiadványból megismerhették a tibeti buddhizmus *elfajult imáját* az Om Mani Padme Hum-ot, amit a szerző szerint maguk a tibetiek sem értettek, akiknek vallása a *hitetlenség és a tévhit keveréke* (Wallrabenstein, 1922:37).

Kissé távolabbi múltba tekintve elmondható, hogy a korai kereszténység tulajdonképpen mindig közvetlen és folyamatos kontaktusban volt a Közel-Kelettel, a földrajzi közelségből kifolyólag és a hittérítő tevékenységek nyomán, a 17-18. századtól azonban már számottevően felélénkültek a kölcsönhatások a távolabbi régiókkal. Egyfelől, mivel a Távol-Kelet számára mindig is központi helyet foglalt el a vallásos nevelés, így nem csoda, hogy a kolonizáció időszakában lettek igazán intenzívvé ezek a kölcsönhatások, mert a vallásos élményre nyitott *ázsiai lelkek* a missziós iskolákban kötöttek ki, hogy a világi ismereteket elsajátíthassák (írás, olvasás). A másik oldalon, ott voltak azon nyugati szereplők, akik hosszabb időt töltöttek Indiában, Tibetben, Ceylonban, Burmában, Thaiföldön, Malájziában, Kínában, Japánban vagy Mongóliában és az ottani kultúrával,

³¹³ www.schoolofthewoods.org

³¹⁴ Erre kiváló példa Edmond Holmes reform szemléletű pedagógus személye, aki *In Quest of an Ideal* (1920) című önéletrajzi írásában számos helyen egyszerre említi és magasztalja Jézust és Buddhát, illetve tanításait.

szokásokkal, vallásokkal való megismerkedésük, többnyire olyan mély nyomokat hagytak bennük, amit szinte kötelességüknek tartottak beszámolóikban megosztani másokkal, ezzel indirekt módon formálva az európai oktatás fejlődését is és részben ezeknek a háttér folyamatoknak és az ismeretek bővülő tárházának is köszönhető, hogy idővel az összehasonlító vallástörténet önálló szerepet kapott a teológiai oktatáson belül a 19. század végétől. Neveléstörténeti szempontú adalék ehhez, hogy a misszionáriusok és az Európában munkálkodó, Távol-Kelettel is foglalkozó keresztény szerzők, általában saját vallásos gyakorlatuk révén igyekeztek minden látott és megismert távol-keleti dolgot hitükkel összhangban álló magyarázatokkal ellátni és mindenben a Krisztusi eszmék csíráját felfedezni, hogy ige hirdetésükbe, vallásos-, nevelési gyakorlatukba, az általuk hasznosnak ítélt keleti módszerek esetleg adaptálhatókká váljanak.³¹⁵ Mindezen jelenségek mellett, olyan korai példával találkozhatunk az életreform mozgalmakat megelőző periódusból, mint Jean-Antoine Dubois (1765-1848) francia katolikus misszionárius, aki indiai missziós szolgálata idején már tisztelet vívott ki a helyiek körében a nyelvek és a szokások elsajátítása miatt és Európába visszatérve is megtartotta életmódjában a hindu szokásokat, beleértve az öltözködési stílust és a vegetárius táplálkozást (Hoole, 1844).

Természetesen erőltetett lenne a Távol-Kelet és a Nyugat kimondottan pedagógiai kölcsönhatását túl dimenzionálni, hiszen számos kultúra független, univerzális hasonlósággal is találkozhatunk, ami a közvetlen kapcsolódás hiányában is megjelenhetett. Nem szükséges megszakítatlan történeti folytonosságot sem feltételeznünk, de az európai oktatás és neveléstörténet szempontjából a direkt és indirekt kapcsolatok/kölcsönhatások gazdag tárháza, mindenképpen részletes, feltáró elemzést igényel és jócskán tartogathat meglepetéseket a kutatók számára mivel a párhuzamok időről időre megmutatkoznak látszanak a történelem folyamában.³¹⁶

Ha egészen a gyökerekig kívánunk leásni a Kelet-Nyugat kapcsolatoknak a neveléstörténet szempontjából, akkor minimum kétezer év áttekintésére lenne szükségünk, mert az intézményesült oktatás bölcsőjének mondható nagy indiai egyetemek (Taksasíla, Vikramasíla, Nálanda) évszázadokkal megelőzték még az olyan

³¹⁵ Ennek korai példája Cayce, de kortárs példaként említhetők Thomas Merton trappista szerzetes tanításai, vagy akár a Jálics Ferenc féle Szemlélődő Lelkigyakorlat, amiben a jóga és egyéb keleti meditációk inspirációja integrálódik a Szent Ignác féle lelki gyakorlatokkal (Jálics, 1996).

³¹⁶ Kr.e. 4. századtól már feltételezhetünk ilyen hatásokat pl. Nagy Sándor hódításai, a Maurya dinasztia uralkodása, Asóka buddhista államszervezése és oktatással kapcsolatos rendeletei révén, vagy a selyemút kultúra közvetítő szerepének köszönhetően, ma pedig a globalizáció jelensége befolyásolja ezen folyamatokat.

nagy múltú európai intézmények létrejöttét is mint Bologna, Oxford, Cambridge, Padova.³¹⁷ Már az első millennium időszakában nagy számban fogadtak külföldi diákokat a képzéseiken, akik révén etikai és világnézeti dolgok, részleges oktatási modellek szivároghattak be Európába elsősorban olyan görög közvetítéssel, mint Socrates, Pythagoras, gimnoszofisták (meztelen bölcsek), Tyanai Apollonios, Pyrrhón és mások. Nem mindenki számára köztudott, hogy bizonyos források szerint a köztudottan etikai vegetárius Pythagoras is járhatott Indiában, illetve, hogy a róla elnevezett matematikai tételt, már jóval előtte ismerték és használták az indusok.³¹⁸ Szókratészról, a nyugati filozófia és etika atyjáról azt tartják, hogy egy *Dandamis* nevű ind bráhminnal találkozott Athénban az 5. században, aki nagy hatást gyakorolt rá. Szókratész életmódja a leírások alapján mezítől járástól a növényi táplálkozásig kísértetiesen emlékeztetett egy jógiéra, továbbá a mestere mintájára szintén vegetárius étrendet folytató Platón ideáiban is jól látható, hogy párhuzamok vannak a hindu és buddhista tanokkal.³¹⁹

Ha pusztán a reformpedagógiai, vagy a progresszív oktatás fejlődése szempontból kívánjuk feltárni a Kelet-Nyugat kölcsönhatásokat, akkor is minimum két évszázaddal érdemes számolnunk, de az igazán élénk és látványos párbeszéd és eszmecsere egyidőben indul a teozófiai mozgalom megalapításával (1875) és figyelemreméltó tény, a teozófiával kapcsolatban álló személyek (Annie Besant, Maria Montessori, Beatrice Ensor és mások) elsőként írták be magukat a reform pedagógia történelmébe. A Teozófiai Testvériség konferenciáját követően (ahol Maria Montessori is kiteljesedett) 1915-ben, a London melletti Letchworthben működő Garden City (Kertváros) életreform közösség³²⁰ is megnyitotta saját teozófiai szemléletű iskoláját.

A teozófiai mozgalom nevelésről alkotott eszméinek tömör, négy oldalas summázatát olvashatjuk, *Az élet problémái teozofus megvilágításban* című szöveggyűjteményben. (Besant et. al, 1929) A rövid összefoglaló egyértelművé teszi, hogy a szervezet nagy hangsúlyt kívánt fektetni a jövő generáció nevelésének reformjára, valamint a tanítói,

³¹⁷ Grammatika, asztrológia, orvoslás, filozófia, érvelés és egyéb tudományok szervezett oktatása Takasasila/Taxila i.e. 5. sz. (i.sz. 2-3.sz.-tól komoly buddhista filozófia képzéssel is), Nálanda Kr.u. 5-13. sz. között, az ókor legnagyobb egyetemeként számontartott intézmény, Vikramashila Kr.u. 8-9. sz.-tól 13. sz.-ig.

³¹⁸ Lásd Szúrja Sziddhanta (Sūrya Siddhānta) a Sulba Szútra (Shulba Sūtras) szövegek.

³¹⁹ Az India, Irán, Görög kulturális kölcsönhatásokról részletesen ír Conger, G. P. (Conger, 1952).

³²⁰ Ebenezer Howard, a *Garden City of Tomorrow* (1902) címe művében összegzett víziói alapján, 1904-ben kezdték el a tervek megvalósítását. A Kertváros elképzelés (Garden City) hatása szintén Indiáig terjedt, mert a Brit India új fővárosaként létrehozott Új-Delhi is ezen eszme nyomán került megtervezésre és létrehozásra. Az azóta hatalmas metropolisszá nőtt fővárosban a diplomata negyed, az India Kapu, Janpath Road, a koncentrikus elrendezésű, századfordulós épületgyűttesből álló Connaught Place és környéke árulkodik ma is a Garden City koncepcióról.

tanári hivatás magasabb szintű társadalmi elismertetésére, hiszen valójában az egész emberiség iránti felelősség terhe hárult minden időben a nevelőkre. Olyan lényegi pontokat emeltek ki, mint a hagyományok ápolása, a hazaszeretet (nem szélsőséges, hanem a testvériség, egyenlőség ideáljával támogatott módon), a vallásos (nem dogmatikus) nevelés szükségessége, a közösségi munka (társadalmi szolgálat), az egyéni tehetség gondozás, az erőszakmentes fegyelmezés-, jellemnevelés, az állatvédelem, a nyelv-, ének-, zeneoktatás fontossága, a test gondozása és tudatos fejlesztése (Besant et al, 1929: 74-77). Annie Besant sok évtizedes aktív munkájával segítette a teozófus közösség pedagógiai érdekeltségű tagjait. Besant, Ensor, Steiner, Krishnamurti, Holmes³²¹ és mások nyilvános előadásai, publikációi komplex pedagógiai programok vízióit alapozhatták meg a teozófiai mozgalom révén és azon túl is. Besant egyébként, aki Olcott halála után átvette a világszervezet irányítását, különösen sokat tett az indiai oktatáspolitikai színterén. Részt vett számos iskola megszervezésében, többek között a híres Benáreszi Hindu egyetem megalakításában is 1919-ben és támogatta a hinduizmus újraélesztését az akkor még gyarmatterületnek számító Indiában (Zander, 2007: 2). A teozófiai mozgalom tagjai tehát az európai, amerikai, indiai oktatási reformokban egyaránt aktív szerepet vállaltak, valamint az alapítók révén a Ceylon-i buddhista reformációs folyamatok résztvevőjeként, a gyarmati szigetország vallásos és szekuláris oktatásának megreformálásában is (Bond, 1992; Agarwal, 2001). A pedagógiai reformok kapcsán jól ismert személyek közül sokaknál egyértelműen kimutathatók a távol-keleti hatások. Közülük részletesebben szeretnénk kitérni az ebből a szempontból hazánkban kevésbé tárgyalt Edmond Holmes-ra (1950-1936), aki ugyan nem alapított önálló iskolát, de világszerte ismertté lett azzal, hogy felhívta a figyelmet a pedagógiai és a szülői dogmatizmus kudarcára, valamint az ebből kivezető új irányok egyik kulcsára, a nevelés-oktatás folyamatát is átható önmegvalósítás elemi igényére és lehetőségére. A pedagógiai diskurzusokban ma is előszeretettel hivatkozott Holmes életrajzában, ugyan a pedagógiai tevékenysége domborodik ki, de a filozófus címet is joggal érdemelhetné számos írása okán (Gordon, 1983).

Holmes-t az új nevelési eszmék megfogalmazásához az emberi lét kérdéseinek folytonos kutatása vezette el és feltehetőleg azonos mértékben támaszkodott Jézus és a Buddha tanításaira ebben a keresésben. Erről nem csak a korábban említett *The Creed of Christ* (1905) és a *The Creed of Buddha* (1908) könyvei árulkodnak, de tisztán pedagógiai

³²¹ Bár Steiner, Krishnamurti és Holmes sokáig volt tagja a teozófiai mozgalomnak, később különböző okokból mindannyian eltávolodtak attól.

műveiben is megjelöljük ezen nyomokat. A Buddha hitvallásáról szóló mű korabeli sikerével kapcsolatosan, *Az Ideális keresése (In Quest of an Ideal)* 1920-ban kiadott könyvének egyik lábjegyzetéből megtudjuk azt is, hogy Rabindranáth Tagore a Nobel díjas író többször is elolvasta és úgy nyilatkozott róla, hogy nem ismer ehhez fogható nyugati munkát, ami ilyen mélységben, ilyen szimpátiával és megértéssel tárgyalná a buddhizmust (Holmes, 1920: 124). Tény, hogy Holmes jól ismerte a fontosabb korabeli szakirodalmat, sőt kritikai véleményét formált egyes szerzők kapcsán a Buddha tanainak keresztényi félreértelmezéséről, vagy egyéb filozófiai következetlenségéről (Rhys Davids, Paul Carus, Hermann Oldenberg munkáiról is tett említést többek között).³²²

Az 1913-ban kiadott, az *Egy Montessori Anya (A Montessori Mother)* című, Dorothy Canfield Fischer, amerikai pedagógusnő által írt,³²³ több mint 300 oldalas, Montessori módszerét bemutató könyvhöz, Holmes által írt hosszú és részletes szakmai bevezetőjében is komoly reflexiót találunk (Fischer, 1913: XVIII-XLVIII). Holmes a könyv bemutatja bemutatásán túl kifejtette a Montessori rendszeréről alkotott véleményét,³²⁴ miközben kitért az uralkodó pedagógiai dogmákra és ennek társadalmi szintű demoralizáló hatására. A szabadság, öntevékenység, felelősség kérdéseit is körbe járta, miközben a Montessori féle természetes tökéletesedés vágyának ideája és az indiai filozófia között vont párhuzamot. A Buddha tanítását saját szavaival idézte, hogy emlékeztesse az olvasót arra, hogy *nem valamiféle külső menedéktől kell függenünk, hanem a belső fénynek, lámpásnak kell lennünk magunk számára* (Fischer, 1913: XLI-XLII).

Az emberi tökéletesedés folyamában a jelen életet csupán egyetlen tapasztalatnak tekintette a szerző és arra következtetésre jutott, hogy az emberi potenciál teljes kifejlődéséhez számos újra-születés szükségeltetik. Az *Utópia Gyermeke* spirituálisan fertilis (növekedésre, szaporodásra, fejlődésre képes), míg az átlag gyermek spirituális értelemben steril, azaz meddő. Az utópia, amit megalkot, úgy véli hasonló, mint amire a Távol-Kelet gondolkodói jutottak, vagyis, hogy kedvező feltételek mellett olyan különféle spirituális és mentális tulajdonságok tudnak szabadon kibontakozni és virágba

³²² Hazánkban Lénárd Jenő a Dhammó-ban 1912-ben hasonlóan fontosnak tartotta megtenni a reflexiót velük kapcsolatban.

³²³ Ő az első amerikai, aki szakmai látogatást tett személyesen Olaszországban, Rómában, a Montessori által vezetett *Gyermekek Házában* (Casa dei Bambini). A szerző által írt előszóból kiderül, hogy nem csak pedagógusként, hanem anyaként is mélyen megérintette a tapasztalat. Mindarról, amiről addig azt hitte csupán utópia (a gyermek boldogsága és szabadsága az iskolában), azt a gyakorlatban látta megvalósítottként.

³²⁴ Annyira nagy hatással volt rá, hogy egy ülésben olvasta végig.

borulni néhány év alatt, amelyek kedvező feltételek hiányában akár egész életen át rejtve maradhatnak az emberben (Holmes, 1911: 306). Véleményem szerint ez az egyik legfőbb eszmei kulcs, ami a nyugati világ számára oly kecsegtető lehet ma is a nevelés és az önnevelés kapcsán. Holmes úgy vélte, hogy azok a szülők és tanárok, akiket a fiatalok teljes hittel követhetnek, azok tudják (ismerik) az emberben lévő képességeket, képesek a magasabb rendű természetet előhívni, hogy ráébredhessünk kik is vagyunk valójában és mi az élet célja.³²⁵ Ez az önmegvalósítási ösvény végül az isteni énünk realizálásban teljeseedik majd ki. Amint az utolsó fejezet címe jelzi, ez a *Megváltás az önmegvalósítás ösvényén*³²⁶ járva lehetséges. „Az oktatás és a megváltás közötti különbség valójában puszta névleges, lényegiségüket tekintve a két folyamat egy és ugyan az.”³²⁷ (Holmes, 1911: 235). Az utópia szerint mindkettő az önfejlesztésről szól és nem csak addig ameddig a gyermek az iskolába jár, hanem élethosszig tartóan. Holmes fentebb idézett, nagyvű pedagógiai munkájában, a *What Is and What Might Be*-ben, ugyan egyetlen távol-keleti guru, sőt a Buddha neve sem szerepelt, de meglepetésünkre szolgáltat felfedezni, a könyv utolsó fejezetének lábjegyzetét. A könyv úgymond utolsó nyomtatott soraiban, a lábjegyzetben a buddhizmus megalapítójára tett utalás olvasható, melyből kiderül, hogy a szerző Buddhát tekintette a legnagyobb pedagógusnak és moralistának (vagyis magas erkölcsi értékeket képviselőnek), akit valaha is látott a világ (Holmes, 1911: 307).

Holmes jó érzékkel tolmácsolta a távol-keleti tanításokban rejlő, azon szellemi kincsek tárházát, amelyek az egyén fejlődését is szolgálhatták, valamint a pedagógiai szemléletbe is integrálhatóak voltak. El tudta juttatni észrevétlenül a Távol-Kelet üzenetét olyanoknak is, akik nem rendelkeztek előzetes ismeretekkel a buddhista tanításokról, vagy akár az Upanisadok szövegeiről. Írásai tárgyilagosak, letisztultak, olvasmányosak és mentesek a mind a túlmisztifikált ezoterikus elemektől, mind az idegen nyelvű szakterminusoktól, ezért különösen értékes inspirációként szolgálhattak a huszadik század első felében szekuláris és spirituális érdekeltségű pedagógusok és szülők számára egyaránt.

³²⁵ Ezen okból kezdtük értekezésünket magunk is Jézus, Buddha és más próféták példájával, mint szimbolikus életreform és pedagógiai reform alakok, akik képesek a fenti folyamatokban támogatni az embereket.

³²⁶ Lásd: *Salvation through Self-realization* (Holmes, 1911: 235-312)

³²⁷ Eredetiben: „The difference between education and salvation is, indeed, purely nominal: in their essence the two processes are one.”

A fenti pozitív példákon túl, a távol-keleti tanítások *félresiklásairól* is érdemes szót ejtenünk ebben a fejezetben, mert éppen a mágikus képességek³²⁸ elérésére irányuló tantrikus gyakorlatok vonzották sokféle szempontból az életreform törekvőket és ennek megfelelően bőségesen születtek félreértések is ezek kapcsán nyugaton.

A távol-keleti tanítások félreértelmezése, a direkt torzítások vagy a tudatos újra definiálások között találjuk az 1930-as években a szélsőséges német nemzetiszocialista törekvések sajátosan értelmezett árja teóriáit (ami meglehetősen messze esett a védikus hagyományok magyarázataitól), a Tibetbe küldött náci katonai expedíciókat (melyek a különleges mágikus képességek megszerzésének buddhista módszereinek kívántak birtokába jutni), vagy magát a náci mozgalmi jelképül választott horogkeresztet is, ami a hinduk és buddhisták számára évezredek óta szent, különleges erővel bíró szvasztika szimbólumbát³²⁹ negatív tartalommal töltötte meg és destruktív céljai megerősítésére kívánta felhasználni. A német nemzetiszocialista mozgalom hindu és buddhista vonatkozásairól bővebben olvashatunk többek között *A náciizmus okkult gyökerei* (Goodrick-Clarke, 2003), és *A náciizmus ezoterikus forrásai* (Michalski, 2005) című könyvekben.

Ma sem vesztette sajnós aktualitását az a jelenség, ami száz esztendeje is megfigyelhető volt, tudniillik, sokféle öncélú visszaélésre adhatott lehetőséget egy megszerzett titkos tanítás, vagy valamely különleges képesség birtoklása a felkészületlen, vagy a laza erkölcsiséggel bíró, ámde szuggesztív erejű személyek esetében. Ennek markáns példáját a magát bizonyos értelemben újkori prófétának valló, jómódú angol protestáns családban született,³³⁰ fekete mágia űzésről és kifogásolható szexuális magatartásáról elhíresült, szabadkőműves adeptus, Aleister Crowley (1875-1947) életéről szóló munkákban és saját műveiben találjuk (Crowley, 1939, 1979).³³¹ A kutatók előszeretettel tárgyalják Crowley

³²⁸ Szkt. *sziddhi*, p. iddhi. A hinduizmusban és buddhizmusban is használatos fogalom. A rendszeres gyakorlás mellékhatásaként megjelenő különböző mágikus képességek gyűjtőfogalma. A hindu szövegek leggyakrabban nyolc ilyen képességet említenek (*szkt asta-sziddhi*). Ezek között található a naggyá (*szkt. mahimá*) vagy kicsivé változás (*szkt. animá*), a nehézzé válás (*szkt. garimá*), a könnyűvé válás (*szkt. laghimá*) stb. Ez utóbbi egyébként a levitációs készség megvalósításának az alapja a hindu és buddhista praxisban.

³²⁹ Lásd: 9. számú melléklet, 20. ábra (Völgyesi, 1943).

³³⁰ A néha újkori Antikrisztusként emlegetett próféta visszaemlékezéseiben hátborzongatóan örült állításokat találunk, például hogy a Buddha három állítólagos különleges jegyét viselte születésekor: burokban született, le volt nőve a nyelve és szíve fölött közepén négy balról jobbra pöndörödő szőrszál nőt szvasztika alakban, (Osara és LaMort, 2005: 10.), melyből kettőben semmi különleges nincs, a harmadik meg beteges fantazmagória, ami talán valamely dzsaina szerzetest ábrázoló szobor látványa alapján merülhetett fel.

³³¹ A tantra nyugati recepciójának népszerűsége és félresiklása mögött egyébként összetett tényezőket találunk (a misszionáriusok megbotránkozásából táplálkozó téves interpretációktól kezdve, a naiv butaságon át, az élvhajhász nyugati materialista attitűdig), melynek eredménye az lett, hogy a nyugatra

sokrétű érdeklődését az indiai tantrizmus, a jóga, valamint a buddhista hagyományok irányában, amely kapcsolódás mögött nem csak Blavatsky és a teozófia állt (Djurdjevic, 2014b; Urban, 2011 és mások). Vivékánanda tanításai, vagy olyan klasszikus szövegek, mint a Siva Szamhitá, Hatha-Jóga Pradípiká egyaránt hatottak rá.³³² Mindemellett Crowley közeli jóbarátja, az Aranyhajnal Titkos Csillagrendbe tartozó (Hermetic Order of the Golden Dawn), majd később buddhista szerzetessé lett tanító, Allan Bennett (1972-1923) tanításai és életpéldája szintén szerepet játszott Crowley Távol-Keleten tett utazásaiban és tanulmányaiban. Bennett (aki a buddhizmus korai, nyugati megismertetésében játszott fontos szerepet) egyébként többször is meglátogatta ázsiai kolostori tartózkodása idején Crowley, aki utazásai révén Burma, Ceylon, India viszonylatában tovább mélyíthette személyes okkult gyakorlatát (különböző mesterekkel kooperál). Bogdan, egyik tanulmányában részletesen írt Crowley praxisáról, személyes inspirációs forrásairól és tanítói tevékenységéről (Bogdan, 2006). Az életreform nemzetközi vetülete miatt ezekből lényeges részlet, hogy 1910-ben Crowley belépett a misztikus vallási szervezetnek nevezhető (egyébként 1895-ben alapított) ORDO Temple Orientis (O.T.O.),³³³ Keleti Templomosok Rendjébe, melynek 1922-től végül Crowley a teljes vezetését is átvette, így a keleti jóga és a tantrikus eredetű elemek végérvényesen összemosódtak a tanításokban a szexuálmágiával. A szex jógája: Tantra, orientalizmus és szexuálmágia az ORDO Templi orientisben című cikk alaposan tárgyalta ennek személyi vonatkozásait, melyben magyar szál is említésre került (Urban, 2011: 401-444).

Saját folyóiratot is megjelentetett a szervezet 1909-től The Equinox címmel,³³⁴ amiben kimondottan jóga témájú művek is szerepeltek például az 1939-ben kiadott Eight Lectures on Yoga munkájából (Crowley, 1939). Mágikus életművéről magyarul kiadott, *A fenevad mágiája* című összefoglaló könyv 8. fejezetének címe pedig szintén jól érzékelteti a szoros kapcsolatot a távol-keleti, indiai eredetű gyakorlatokkal, mert címe: *A jóga és más, keleti meditációs technikák* (Osara és LaMort, 2005: 305). Az említett

importált úgymond *tantrikus* gyakorlatoknak végül semmi köze nem lett az eredeti szellemi praxishoz (ennek máig tartó, egészen extrém hatásait tapasztalhatjuk a bulvár ezoterikus irodalomban (Urban, 2008: 401-403). Magyar nyelven is szép számban hozzáférhetőek az ilyen jellegű kiadványok.

³³² Tanítványainak kimondottan előírta bizonyos jóga gyakorlatok végzését a beavatási rítus előkészítése okán.

³³³ Az O.T.O. alapítói: Karl Kellner (szabadkőműves, akiről egyesek azt állítják, hogy állítólag Indiában és Perzsiában avattak be a *tantrikus szexuálmágiába*) és Franz Hartmann (német származású orvos, teozófus, aki Blavatsky-ékkel utazik ki Indiába, a helyi népi vallásokat és hiedelmeket kutatni és többek között a jóga popularizálásában játszott szerepet Németországban). 1917-ben a Monte Verità-n rendeznek okkult konferenciát. Az O.T.O.-ban szerepet vállaló személyeknél egyébként mindenkinél megtalálhatóak különböző mértékben a távol-keleti kapcsolódások (Kellner, Reuss, Hartmann és mások).

³³⁴ 1909-1998 között működő, rendszeresen megjelenő okkultista magazin.

részben elsősorban különféle konkrét jóga gyakorlatról olvashatunk, de tudományos szempontból, a tartalmát tekintve egészen eklektikus és zavaros írásműnek tűnik, mert a hatha jóga hagyományból ismert 1:4:2-es arányú légzés³³⁵ mellett (melynek gyakorlási eredményeként a szerző több órás levitációs képességet jósol). Az ismert buddhista Om Mani Padme Hum mantra mellett, a hindu Gájatrí mantra, Allah dicsőítés formuláival karöltve, valamint egy abrakadbra szerű saját *legszenzibb*-nek tekintett, talán kabbalista eredetű mantra is szerepel a sorban (ez utóbbi még egy gyermeteg zenei kotta képével is ki lett egészítve). Ugyanebben a fejezetben, a szintén jóga filozófiából ismert szkt. pratjáhára (érzékszervek visszavonása, befelé fordítása) gyakorlat kapcsán találkozhatunk ökörrrel és unikornissal, valamint önkárosításra való felszólítással (például ha kimond valaki olyat, amit nem szabad, akkor vágja meg a csuklóját borotvával).³³⁶ A fejezet végét kimondottan perverz szexuális tartalmú részekkel zár a szexuálmágia témáján belül, melynek sem tartalmát, sem a használt fogalmi kereteket tekintve sincs köze az indiai kultúrához kapcsolódó tantrikus hagyományokhoz, legfeljebb néhány helyen lehet felfedezni benne vagy visszakövetkeztetni egy-egy hagyományos szent iratból kiragadott szövegfoszlányra, ami minden esetben torzult a sajátos értelmezés miatt (Osara és LaMort, 2005: 305-355). Crowley és fent említett társai, tökéletesen példázzák a távol-keleti hatások téves és kifogásolható alkalmazását és ennek integrálódását az életreform mozgalmakban. A szabad szexualitás etikusabb gyakorlata egyébként teljesen elfogadott részévé vált egyes életreform közösségeknek. A folyamat nyugati ezoterikus kultúrába való beágyazottságáról érdekes tanulmánykötetet publikált *Titkos közösülés, Eros és szexualitás a nyugati ezotericizmusban* (Hidden Intercourse. Eros and Sexuality in the History of Western Esotericism) címmel Hanegraaff és Kripal (Hanegraaff, 2008). A távol-keleti tanok félreértelmezésének és a tanításokkal való visszaéléseknek, a botrányokra okot adó Crowley (évszám) működése, aki szexuálmágia és egyéb bizarr tevékenységeit ugyan a hindu testiség művészi magaslataiból (lásd Káma Szútra, Anga Ranga) és a Tibeti tantrikus buddhizmus és jógák egyes tanításaiból hordja össze (ezek direkt áthatásait láthatjuk írásműveiben), szerencsére nem mindenki számára volt követendő példa. Hazai életreformereink egy két kivételtől eltekintve, nem követték ezeket a fenti szélsőségeket. A társadalomjobbító és békés önmegváltás szándéka domborodik ki inkább munkáikból, lásd a jóga interpretációi például Dr. Völgyesi Ferenc,

³³⁵ Az arányok a belégzés, a légzésvisszatartás és kilégzés időtartamát jelölik.

³³⁶ Ez azért is figyelemreméltó ellentmondás, mert a jóga elsődleges etikai szabálya az ahimsza (nem ártás), amit a gyakorlónak nem csak másokra nézve, hanem önmagával szemben is gyakorolnia kell.

Dr. Weninger Antal, vagy Selvarajan Yesudian révén, akik a világi élvezetek helyett a testi-lelki egészség szempontjait állították elsődleges fókuszba (Weninger, 1939, 1941a, 1941b, 1942; Yesudian, 1938, 1943abc), ami a testnevelés és levente képzésbe való integrálását is lehetővé tette a gyakorlatoknak Király Dezső révén (Király, 1942, 1944³³⁷); a szerelem és szexualitás távol-keleti művészetének pedig a nemes szándékú tolmácsolására példa Baktay Ervin *Káma Szútra* fordítása (Vátszjájana, 1947), illetve az indiai szerelmi költészet és próza egyéb magyar nyelvre való fordításai, mint Liszkay Lajos: *A hindu szerelem misztikuma* (Liszkay, 1940).

Azért érdemes megemlékezni a szélsőséges példákról, mert ezen szereplők kiterjedt kapcsolati hálójával rendelkeztek, melyen keresztül tanításaik nem csak kis közösségek szintjén játszottak szerepet, de sajátosan befolyásolhatták Nyugaton a nemzetiszocialista mozgalmak ideológiáit valamint az úgynevezett szexuális reformhoz kapcsolódó jelenségeket, mely utóbbiak a századforduló táján részben a keresztény prűdéria elleni hadjáratként, részben az okkult mozgalmakban éledő mágikus-erotikus érdeklődés részeként, részben a szabad és természetes testhasználat kiegészítőjeként és/vagy az egészséges életmód összetevőjeként hódítottak. Mindezen áthatás a nudista mozgalmakban, előbbi a promiszkuitás szélesebb körben való terjedésében volt tetten érhető, mely kapcsán szintén egyszerű példával kívánjuk érzékeltetni a korszakra jellemző Kelet-Nyugat közötti hatalmas kulturális szakadékot. Az elsősorban zsidó-keresztény kultúra szempontjából furcsán hathatott ugyanis szembesülni azzal, hogy a tibeti kultúrában a nők többférjűsége elfogadott, vagy a muszlim kultúrában a több feleség tartása a mindennapi élet természetes része. Míg a meztelenség a keresztény Európában hosszú évszázadokig elképzelhetetlen volt a szekuláris és a szakrális térben. Indiában ez a jelenség máig is az utca, városkép része. A pusztán ágyékkötőt viselő jógi, vagy a pucér dzsaina kolduló szent³³⁸ megszokott látványa a kultúra természetes velejárója volt. A vallásgyakorlathoz kapcsolódva találhatjuk meg évezredek óta, a szerelmeskedő Istenségformák képi, vagy formai ábrázolásait a templomokban, szent helyeken, házi oltárokon, mind a tibeti buddhizmus, mind a hinduizmus vonatkozásában.³³⁹

³³⁷ A könyv címlapját lásd: 17. sz. melléklet, 37. ábra.

³³⁸ szkt. dīgambara

³³⁹ Lásd hindu példaként Rádhá-Krishna; a tibeti buddhizmusban a félig, vagy teljesen meztelenül, akár hangsúlyozottabban előtérbe kerülő, realista stílusú nemi szervekkel való ábrázolások (Siva Lingam, Vadszrajógini, Csakraszamvara és egyéb).

A szexus és az életreform jelenségek kapcsán evidens lenne itt Sigmund Freud életével és munkásságával is foglalkoznunk, de tekintve, a terjedelmi keretet és azt, hogy nála csupán közvetetten, indirekt módon számolhatunk keleti hatásokkal (elméletei szerint eleve a vallásos hit és a filozófia egyaránt teoretizált neurózis),³⁴⁰ így inkább a Carl Gustav Jung (1875-1961) svájci pszichiáter, pszichológus, analitikus személyét idézzük meg a fenti téma kapcsán, mivel esetében jól látható, hogy hogyan szötte át az egész életét a távol-keleti tanítások iránti érdeklődés. Ha Crowley és Jung példáját kívánjuk összehasonlítani, akkor a legegyszerűbben úgy foglalható össze, hogy amikor Crowley kiutazott Keletre, olyankor tanult, gyakorolt, belevonódott a mágikus gyakorlatokba és ezek révén minden értelemben lebontotta a társadalmi tabukat (talán túlságosan szabad felfogásban). Mondhatni gátlástalan lesz a félreértések, vagy a tudatosan ártó célkitűzései miatt. Ehhez képest Jung mind az utazásai során, mind a gyógyító praxisán belül megtart egyfajta távolságot, megmarad részben kívül állónak a nyugati, germán identitású, pszichológiai megközelítésével, miközben nyitottan figyel és vizsgálódik, majd hagyja, hogy egész munkásságának új színezetet adjon Kelet anélkül, hogy a tanításokkal visszaélne. Tiszteletet érdemlő tárgyilagossággal és önkritikával ír a jóga kapcsán. *A nyugati és a keleti vallások lélektanáról* című kötet A jóga és a nyugat című fejezetében olvashatjuk (Jung, 2005: 527-535), hogy már kétezer éve beszivárogtak a mesés történetek a *fakírokról (köldök nézőkről)*, de az igazi ismertetés Max Müller *Sacred Books of The East* sorozatának volt köszönhető, aki megnyitotta az utat a tudománynak, majd a teozófián keresztül a szélesebb társadalmi rétegnek, s „*Hogy mi a jóga jelentősége India számára, arról inkább hallgatók mert nem engedhetem meg magamnak, hogy ítéletet alkossak egy olyan dologról amit nem ismerek saját tapasztalatból.*” (Jung, 2005: 530).³⁴¹ Azt mondja csak arról tud beszélni, hogy mit jelent a jóga a Nyugatnak, ahol *az utat vesztettség a lelki anarchia határát súrolja*, ezért a jóga a lelki higiénés módszert, a fizikai eljárások pedig a testi, fiziológiai higiénét jelenti számára (ennek példája Dr. Weninger Antal és később Dr. Vigh Béla jóga recepciója) (Weninger: 1938, 1942, 1943; Vigh, 1972; 1985). Jung tudta, hogy nem pusztán fizikai és légzőgyakorlatokról van szó, hanem minden esetben egy ezzel együtt járó bölcséleti rendszerről. Mivel a nyugat úgymond

³⁴⁰ Az életreformhoz kapcsolódó vezérmotívumok kapcsán megjegyeznénk, hogy a szabadságvágy motivációs tényezőjéhez, támogató módon adódtak hozzá Freud esetén az elfojtott tudatalatti működésekről, mintázatokról szóló elméletek, Jung esetén pedig az elfojtott tudatalatti, tudatos felszabadításáról alkotott nézetek.

³⁴¹ Magáról azt vallotta, hogy kimondottan a jóga szabályokkal ellentétesen élte az életét önkontroll tekintetében (Jung, 2005: 531).

széthasítja a hitet és a tudást és a jóga bölcséleti részét a vallásnak hagyja és átváltoztatja légzéstornává, euritmiahoz hasonló edzéssé változtatja (Jung, 2005: 531). Jung olyan lényegi és hiteles gyakorlati információkat tartalmazó munkákhoz ír előszót, mind Evans-Wentz Tibeti Jógáról szóló tanulmánya (Evans-Wentz: *Tibetan Yoga and Secret doctrines*, 1935)³⁴² valamint pszichológiai magyarázatokkal látja el A bardo tödöl-t (Tibeti halottaskönyv), amit az egyik kedvenc olvasmányaként tartanak számon (Jung:2005: 475-524).

Az olyan híressé vált életreform szereplők, mint Jung, a kiterjedt kapcsolati hálók csomópontjaiban állnak, hiszen minden életreform érintettségű mozgalommal kapcsolatba lépnek és hatalmas ismeretségi körrel bírnak. Jungot például Wilhelm Reich (1873-1930) német sinológus³⁴³ ismertette meg a kínai ezoterikus tanításokkal, aki fel is kérte barátját az *Aranyvirág titka* című taoista szöveg fordításának utószavának megírására.³⁴⁴ Jung, Reich és a német indológus, művészettörténész Henrich Robert Zimmer (1890-1943) is közeli jóbarátok. Max Müller mellett Zimmer tekintették a kor egyik legelismertebb filológusának, aki a nyugati, valamint az indiai művészetek közötti radikális különbséget először világította meg aprólékosan (és akinek munkáit többek között Hamvas Béla is előszeretettel olvasta).³⁴⁵ Zimmer utolsó könyvét Ramana Maharsi életéről és tanításáról írta³⁴⁶ amihez Jung tartalmas előszót készített. Zimmer felrótta barátjának, hogy amikor Indiában járt miért nem látogatta meg a szent jógit. Jung beszámolt neki viszont arról, hogy Indiában - ahol *minden fa alatt az én megszüntetésén járadozik valaki elmélyülten* -, találkozott Trivandruban egy Maharishi tanítvánnyal, aki mély benyomást tett rá (Jung, 2005: 77). Az indiai élményei alapján egy az életreform mozgalmak szempontjából máig is releváns, lényegi megállapítást fogalmazott meg, hogy a keleti népeket azért fenyegeti a gyors szellemi hanyatlás, mert a nyugati mintára gyorsan terjed a birtoklási vágy és ezért váltak fontossá a századfordulótól kezdve az olyan *modern próféták*, mint Maharshi és Ramakrishna (Jung, 2005: 573-582).

Jungnak természetesen nem csak a nyugati, de a távol-keleti kapcsolatai is szerte ágazóak voltak. Nagyra becsülte D. T. Suzuki japán zen bölcseletkedőt, akinek a mahájána

³⁴² A magyar korabeli jóga szakirodalom számos esetben említi E. Wentz munkáját, meglepő módon nem csak a buddhista jóga gyakorlatok alapos tárgyalása okán, hanem még keresztény üzenet megerősítéseként is (Weninger, 1941a: 81-82).

³⁴³ Az ő nevéhez fűződik máig is a leghitelesebb Ji-King (A változások könyve) fordítás.

³⁴⁴ C. G. Jung: *Das Geheimnis der goldenen Blüte* (1928)

³⁴⁵ Jung szerint Zimmer egy 1943-as előadásán világított rá India hierarchikus művészete és a jóga között fennálló mély összefüggésre (Jung, 2005: 556-572).

³⁴⁶ A teozófusok is méltatták a bölcs tanításait, Paul Brunton, Ráthonyi Ákosné és sokan mások is elzarándokoltak hozzá egykor a Dél-Indiában fekvő Arunácsala hegyhez.

irányzathoz tartozó, zen buddhizmusról szóló könyvéhez 1939-ben egész fejezetnyi előszót írt, amelyben nyíltan leírja véleményét, miszerint a keleti módszerek és filozófiai tanok *elhomályosítanak minden nyugati kezdeményezést*, mert azok vagy a *mágikusba ragadnak* (misztérium kultuszokba), vagy az *elméleti filozófiába* (Püthagoraszról Schopenhauerig) és ezért szerinte csak Goethe Faustja, meg Nietzsche Zarathusztrája, vagy William Blake végzet látomása tudtak csak megvillantani talán valamiféle csekély sejtelmet a valóságról (Suzuki, 2019: 32-33). Suzuki *A nagy felszabadulás* című könyvének előszavában Jung koan³⁴⁷ példázatok is használt, a karma és szatori³⁴⁸ fogalmakat tárgyalta és bölcsen megállapította, hogy a nyugati vélekedések ellenében a zen semmiképpen nem filozófia.

Jungnál egy olyan keresztény vonatkozású fogalom, akárcsak az *Unio Mystica* (az Istenséggel, vagy Isten lényegével való egyesülés) nem csupán teológiai tartalommal bír, mert felfedezi az univerzalitást a tanítások mögött, amiben osztozik a taoizmus, vagy a buddhizmus és megsejti, hogy lehetséges a vallásos és pszichológiai tapasztalatok közötti határ feloldódása, akár megszűnése (Jung, 1947: 51). *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába* című könyvében részletesen írt ezen tapasztalatok kapcsán arról, hogy amikor a rejtett belső világunk feltárul, annyira intenzív tapasztalásban lehet része az embernek a kollektív tudattalan révén, hogy egészen természetessé válik, hogy emberek milliói kezdenek el foglalkozni a teozófiával és az antropozófiával, mert ezen *modern gnosztikus rendszerek* sokkal inkább meg tudnak felelni a *belső, néma élmények* kifejeződési vágyának, mint a meglévő keresztény vallásformák, amelyek a tudatot annyira *átitatták*, hogy a tudattalan az alapfelfogással ellentétes álláspontot nem tudja befogadni. „Mennél egyoldalúbban, merevebben és megalkuvás nélkül ragaszkodunk az egyik állásponthoz, annál támadóbb, rosszindulatúbb és összeegyeztethetlenebb lesz a másik, úgyhogy a kettő sikeres kiegyenlítésére pillanatnyilag kevés kilátás van. Ha a tudat az összes lehető emberi magatartásoknak legalább relatív érvényét elfogadja, már az ellentét sem annyira összeegyeztethetetlen. Ez az ellentét közben megfelelő kifejezésformát keres, pl. a keleti vallásokban (buddhizmus, hinduizmus és tantrizmus). A teozófia szinkretizmusa (keverék és kombináció) messzemenően szolgálja ezt a szükségletet, ez magyarázza meg számos sikerét.” (Jung, 1947: 44).

³⁴⁷ Rövid tanítások, melyek jellegzetesen a paradoxonok révén juttatják el a gyakorlót a szavakon túli közvetlen belátás, megvilágosodás tapasztalatához.

³⁴⁸ A japán kifejezés a hirtelen megvilágosodás tapasztalatának kifejezése a Zen buddhizmusban.

Jung Távol-Keleten tett utazása, a művészetekhez való kapcsolódása, tudományos, szakmai karrierje mind összefonódott a személyes vallásos, filozófiai, ideológiai háttérével, így mind a négy területen egyaránt látható a távol-keleti kapcsolódása, ami esetében nem futó érdeklődés, hanem élethosszig tartó és mélyreható változásokat előidéző tényező volt.³⁴⁹ Ezen változások pedig hatókör tekintetében sem pusztán egyéni, hanem egyfajta közösségi (a páciensi kör, a személyes baráti kör, a szakmai kör) és társadalmi szintű egyaránt, mert szakmai hírnevén keresztül szélesebb rétegek érdeklődnek írásművei iránt is, melyek között szép számmal találhatók a távol-keleti művek, filozófiák által inspirált munkák.³⁵⁰ Jung nézetei a reformpedagógiai folyamatokat is befolyásolják, hisz elméletei mind a gyermeknek, mind az őket nevelő pedagógusoknak, mind a nevelő és gyermek közötti kapcsolódásnak a mélyebb és differenciáltabb megértését segítette elő, ami szintén külön tanulmányt érdemel, de ez már nem a pedagógiatörténet, hanem a pszichológia témaköre felőli feltárás révén. Nem véletlen az sem, hogy az általa alkalmazott terápiás módszerek között művészeti elemek is felbukkannak (lásd lerajzoltatja, vagy lefesteti pácienseivel álmaikat, állapotaikat), mert Jung és köre alapvetően szorosan kötődik a vizuális művészetekhez (Jakatics-Szabó, 2015: 27-28)³⁵¹ és a Távol-Kelet ezen a területen a mandalák készítésében és készíttetésében mutatkozik meg elsősorban,³⁵² ami mind a művészettörténet, mind a lélektani kutatások számára is érdekes kutatási terep (Narancsik, 2015). Jung különös figyelmet szentel a keleti szimbólumoknak, mint ahogyan számos más, olyan kortárs gondolkodó, aki gyógyító, nevelő aspektusokat is magában foglaló tevékenységet végez. C. G. Junggal együtt, Rudolf Steiner és Hermann Hesse Távol-keleti kapcsolódását, valamint Kelet-Nyugat közötti hídépítő szerepüket is együttesen tárgyalja egy teljes könyvben Aurélie Choné. Mindhárom kulcsfontosságú életreform szereplő kapcsán körbejárja azt is, hogy esetükben a távol-keleti motívumok hogyan instrumentalizálódtak az ezotéria, a psziché és az esztétikum szempontjából (Choné, 2009). Természetesen senkinél sem jelentek meg ezen motívumok vegytiszta formában, ahogyan a négy fő kapcsolódás sem elválasztható sok esetben.

³⁴⁹ C. G. Jung korai érdeklődését követően háttérbe szorul ugyan egy időre és csak élete végén fordul ismét vissza a Buddhista tanításokhoz, főként a Halottaskönyv és a bardo tanítások miatt, (Narancsik, 2015), de a hindu filozófiából táplálkozó elképzelések és gyakorlatok megszakítás nélkül jelennek vannak.

³⁵⁰ A legfontosabb ilyen irányú műveinek gyűjteménye *A nyugati és keleti vallások lélektanáról* (2005) című kötetben találhatóak (Jung, 2005)

³⁵¹ Magyar vonatkozásként említendő, hogy Csontváry is felkereste terápiás indítatásból.

³⁵² lásd: *Mandala – képek a tudattalanból* című könyv (Jung, 2019).

Ha általánosságban gondolkodunk a Távol-Kelethez való harmadik kapcsolódási területről (művészet), talán ez igényli a legkevesebb magyarázatot, minthogy az ember természetes igénye és vágya a szépség felé való odafordulás (külső-belső értelemben). Mind a szakmai, mind a laikus érdeklődők között előfordulhatott, hogy a szépség, az esztétikum, a formák és kifejezőmódok révén érezték meg a Távol-Kelet hívását vagy engedték hatni az onnan származó ihletet munkálkodni magukban és formába rendeződni festmények, kislasztikák, szobrok, épületek, színházi és zenei előadások megannyi formájában.³⁵³ A távol-keleti szentek, bölcsek, próféták alaki ábrázolásai, vagy az olyan mély, összetett jelentéssel bíró, a szellemi felébredéshez szorosan kötődő szimbólumok, mint a felkelő nap, a szintén naphoz kapcsolódó szvasztika,³⁵⁴ vagy a mocsárból (a tudatlanságból, sötétből) a felszín felfelé törő és kinyíló lótuszvirág a legkülönbözőbb formákban bukkant fel.³⁵⁵ Ezek a szimbólumok mintegy emlékeztető funkciót is betöltve erősíthették meg (a művészekben és a közönségben egyaránt) a belső átéléseket, melyek az életviteli és ideológiai reformokat ösztönözték a természetes egészség, szépség, az önmegváltás eszményei kapcsán. Vekerdy Tamás is említést tesz például arról, hogy Mondriani monográfiájából kiderül, hogy a festő nem túrt meg könyveket a műtermében, kettő kivételével. Ebből az egyik egy Steiner mű, a másik pedig egy keleti szent könyv, feltételezhetően a Bhagavad Gítá egy fordítása (Vekerdy, 2001: 31).

Sokféle egyéb érdekes művészeti szálát is felfedezhetünk, ahol megjelenik a Távol-Kelet. Paul Carus (1852-1919) például, aki eredetileg protestáns családban felnövekedő, német-amerikai származású filozófus, író Eugen Neumannhoz hasonlóan Schopenhauer műveinek hatására fordul a buddhizmus felé és lesz világi buddhistává feltételezhetően (az első ilyen témájú publikációja alapján) már 1882-től és művészeti szempontból is különlegesen értékes, gazdagon illusztrált buddhista műveket publikál.³⁵⁶ Főleg a japán, hagyományos művészi fanyomatokkal készült, magas színvonalú színes mesekönyvekre emlékeztető, buddhista tanításokat tartalmazó könyveinek illusztrációi keltették fel olyan művészek figyelmét, mint Vincent van Gogh, Picasso, Henri de Toulouse-Lautrec. A művészek és általában a művészet kapcsán is megfigyelhető, hogy valakit a forma

³⁵³ John Cage 4'33 című világhírű kompozíciója mögött is ott van a szerző komoly buddhista és hindu filozófiai tanulmánya, Jung, Rámakrishna, Coomaraswami, a Ji-King és megannyi távol-Keleti hatás (Cage, 1994)

³⁵⁴ Lásd 9. sz. melléklet, 20-21. ábrák (Dr. Völgyesi könyv részlete vagy Boromisza Tibor Buddhista szőnyegterv rajza).

³⁵⁵ Lásd 10. sz. melléklet, 22-23. ábrák (Sass Brunner Erzsébet vagy Fidus lótusz ábrázolása).

³⁵⁶ Buddhista filozófia, páli kánon részletek és hasonlók már 1882-től. Híresebb munkái között: P. Carus: *Buddha evangéliuma* (*Gospel of Buddha, according to old records*) (1894), *Karma* (1895), mely utóbbi magyar nyelven is megjelenik (11. sz. melléklet, 24-25. ábra).

(motívumok), valakit a tartalom (filozófia, világkép, életfelfogás) ragad meg a Távol-Kelet kapcsán és globális művészettörténeti szempontból itt sem könnyű hiánytalan számvetést tenni az érintett művészek kapcsán, csupán a teozófiai, buddhista, hindu, jógikus érdeklődés nyomán lehet elindulni ennek teljeskörű feltárásában. Az egyes személyek mentén, mint K. Diefenbach, F. Kupka, Fidus, P. Klee, Amrita Sher-Gil, vagy a szecesszió, a Bauhaus, a dadaizmus, az impresszionizmus, a szürrealizmus, a plan-air és megannyi stílus kapcsán is rátalálhatunk a távol-keleti hatások, motívumok nyomaira, melyek mögött hosszú-rövid, marginális vagy mélyreható ideológiai, életviteli elemek is húzódnak. A kézzel kötött buddhista témájú kiadványokban szemet gyönyörködtető művészeti illusztrációk nagyszerűen példázzák az összművészeti áthatásokat.³⁵⁷

A művészetekhez hasonlóan, a negyedik kapcsolódási terület esetén is találhatunk általános mintázatokat. A Távol-Kelet felé fordulás kapcsán egyfajta tényleges zárandoklatról is beszélhetünk a forráshoz. Az utazás, ami látszólag egy mellékágnak tűnik, vagy járulékos hozadéknak az gyakran a másik három területhez kapcsolódva jelenik meg. Lásd a terepmunkát végző tudományos érdekltségű személyek, mint Giuseppe Tucci orientalista, vagy a földrajztudós Sven Hedin; vagy az Indiát és Ceylont rendszeresen látogató teozófusok, szabadkőművesek, okkultisták, buddhista és jóga iránt érdeklődő személyek; illetve a szintén sok időt Indiában, Tibetben, Srí-Lankán töltő festőművészek, mint Amrita Sher-Gil,³⁵⁸ Nicolai Roerich, vagy Foster, Morand és más regényírók. Ezen evidenciákon túl mégis úgy véljük, érdemes lehet saját jogon is szerepeltetni az *utazást*, mint életviteli változásokat eredményező inspirációs forrást. A fenti példákon túl, megjelent azonban egy olyan érintett réteg is, akik esetén nem világi hivatáshoz kapcsolódott az utazás³⁵⁹ (politikuskok, katonák, orvosok esetén), nem volt úgymond hivatalos világi célja, hanem jellemzően privát, felfedező, turista kaland vagy gyógyító, terápiás indíttatásból történt hosszabb idejű kint tartózkodás, mely során a látottak és tapasztaltak olyan mélyreható nyomokat hagytak, ami később elvezettek az ideológiai vagy életviteli változáshoz egy-egy érintett személy esetén. Madarász Iván írta Alexanrda David-Néel *Mágusok között Tibetben* című könyvének előszavában, hogy a

³⁵⁷ Lásd Emil Orlik (1870-1932) festő, rézkarc és litográfus, Lafcadio Hearn: Buddha. Geschichten und Studien aus Japan (1922) című könyvhöz készített illusztrációi (12. sz. melléklet, 26-27. ábra)

³⁵⁸ Amrita, a fiatalon elhunyt, de Frida Khalo-hoz hasonlóan világhírű életművet maga mögött hagyó vagabund festőművésznő, Baktay Ervin nővére és az indiai Umrao Sher Gil lánya Budapesten született, de éveket tölt Indiában.

³⁵⁹ A politikai elit sorából is gyakran utaztak ki a gyarmat területekre, vagy sokan vállaltak a brit, vagy a francia hadseregben hosszabb rövidebb ideig szolgálatot, mint Waddell vagy Morand. (Hazai példaként említhető Duka Tivadar vagy akár Horthy Miklós indiai kint tartózkodása).

19. század utolsó harmadában divatba jött minden, ami Keletről származott: „*Európa koronként Ázsiába jár ihletért. Az európai életrend természetesen lehetetlenné tette az egyben átültetést, de a keleti vallásos gondolkodás megismerése és annak sajátos nyugati adaptációja új lendületet, új irányt adott az európai szellemiségnek.*” (David-Néel, 1999: 7-8.)

Az utazás és művészet révén való kapcsolódás tekintetében először irodalmi vizekre evezve, Paul Morand (1888-1976) és az *Élő Buddha* (1927) című könyve³⁶⁰ érdemel rövid figyelmet, mert ebben a szintén számos nyelvre lefordított, nagy példányszámban kiadott fikciós regényben, a Morand tényleges úti élményeiből, elsősorban a déli buddhizmusról szerzett ismeretei ágyazódnak irodalmi. Hermann Hesse *Napkeleti utazásához* hasonlóan (Hesse, 2016), ez a mű is kimondottan informatív a nyugati új-vallásos mozgalmak és a távol-keleti eszmék korabeli recepciója kapcsán. Tulajdonképpen tökéletes összefoglalója mindannak, amiről jelen doktori értekezés egyes fejezetei szólnak, sőt az ismert szereplőkből is jó nagy csokorral találkozhatunk benne említésszerű módon. A főszereplőnek, a világi buddhista tanítót megjelenítő³⁶¹ maláj származású Jáli hercegnek a történetébe ágyazva, a modern próféták Keletről Nyugatra érkezésének általános tendenciáját követhetjük végig, akik a maguk módján megpróbálták felrázni a tudati tompaságba, anyagelvűségbe és erkölcsi mámorba süllyedt nyugati társadalmat, miközben az Ázsiát kizsákmányoló nyugati emberben ott a sejtés, hogy *rajongása a Keletért már-már valamiféle gyermekbetegséghez* hasonlít, és amit Ázsiában keres az már rég nincs is ott: „(...) *kincskeresők, sirrablók vagyunk csupán, mert későn érkeztünk.*” (Morand, 1931: 67). Gandhi rokkához való visszatérésében sem hisz és csak Ruskint utánzó, idejétmúlt, preraffaelita előítéletként tekint tanításaira. A regényben szereplő apró háttér utalásokból, nyomon követhetjük, hogy Európa csupán néhány pesszimista gondolkodó miatt ismeri meg a buddhizmust,³⁶² Franciaországban a nyereségvágy, a kommunizmus és a halleses uralkodik (Morand, 1931: 50), Párizs az Egyesült Államok legénylakása (Morand, 1931: 109), az apácák után a prostituáltak a legjobb francia honleányok (Morand, 1931: 61), Victor Hugo szerint Németország Európa Indiája (morand, 1931: 11) és három virágzó buddhista folyóiratuk is van, valamint Lipcsében

³⁶⁰ Eredeti francia: *Bouddha vivant* (1927). A regény pontos leíró részleteinek forrása, Morand 1925-ös francia légióban töltött kint tartózkodásához kapcsolódik. Bangkokban, Thaiföldön töltött szolgálati idejét nyújtja meg hosszabb távol-keleti utazással, melynek során megismerkedik a buddhista kultúrával.

³⁶¹ Általában a *lay-buddhist* kifejezéssel jelölendő, aki menedéket vesz és leteszi az öt alap fogadalmat (sila).

³⁶² A könyvben több helyen szerepel direkt és indirekt utalás is Schopenhauerre, Nietzschére

egy év alatt kétezeröttszáz buddhista könyv jelent meg, mert csak a németek érthetik meg a *világ tudatalattiját*,³⁶³ ugyanakkor a buddhizmusnak nem célja, hogy híveket toborozzon a nyugalomba vonult gyarmatosok, világutazók, saláta helyett *lótuszt evő zöld intellektuelek* közül (Morand, 1931: 96-97). Továbbá, Keyserling *bárgyú optimizmusa* mellett³⁶⁴ magasan ragyog Buddha és a Gangeszből kell kihalászni a német filozófia szellemét (Morand, 1931: 98), a Teozófia úgy viszonyul a Buddhizmushoz, mint a másolat az eredetihez (Morand, 1931: 121), Bergson is rokonszenvez a buddhizmussal, amihez Einstein relativitáselmélete tudott egészen közel kerülni (Morand, 1931: 122), a párizsi nőket érdeklik a távoli országok, de a filozofikus tanítóbeszédet a fájdalom eredetéről például már félbeszakítják és a Káma Szútráról³⁶⁵ érdeklődnek inkább (Morand, 1931: 124). Londonban az utcán csont és bőr hinduk, leromlott kínaiak, tudóveszes zsidók, koldusok és örömlányok sétálnak, miközben a háttérben felbukkannak a *bizalmatlan teozófusok*, akik *minden istenre féltékenyek; szandálos, lornyonos okkultistákkal* is találkozhatunk, akik a háború elől menekülnek, hogy ne kelljen fegyvert fogni embertársaikra), de vannak krisztustagadók; műkedvelő asztaltáncoltatók; elvarázsolt házak látogatói; nős papok és hipnotizőrök is a városi forgatagban. A főszereplő egyértelmű üzenete, hogy: „(...) a 19. század anyagelvűsége megbukott; új filozófiára, új vallásra van szükség. Találunk-e azonban újszerűbb, alkalmazhatóbb, előítéletektől mentesebb vallást a buddhizmusnál? Ne mondjátok, hogy a Buddhizmus csak Indiának jó. A buddhizmus, akár a kereszténység, legnagyobb diadalait szülőhazáján kívül aratta...” (Morand, 1931: 96.). Morand említi Rámakrisna, Gandhi, Tagore, Pawari Baba, Keshub, Chunder Sen indiai tanítók és szentek neveit is (Morand, 1931: 130), valamint utalások vannak bizonyos gyakorlatokra, mint böjt, jóga, önsanyargatás, légzés visszatartás és felismerhető a műben konkrét buddhista meditációs gyakorlat is.³⁶⁶ Nem Morand az egyetlen, aki irodalmi munkáit teletűzdeli a direkt utalásokkal, de itt is hatalmas a merítés, ezért a legismertebb példát véve, a fejezet elején olvasható nyitó mottó szerzőjével folytatjuk a körül járását.

³⁶³ Utalás Jung kollektív tudattalan koncepciójára, ami az ind filozófiában közismert szkt. álaja vidzsnyána (tárház tudat) újra definiálásának tűnik.

³⁶⁴ Hermann von Keyserling alakja

³⁶⁵ A Káma Szútra, egy 2-3. századból származó szanszkrit nyelvű szöveg a szerelem és a szexualitás művészetéről, ami 1883-ban lett lefordítva angol nyelvre a világhírű 1001 éjszaka meséinek fordítója, R. F. Brunton révén, magyar nyelvre pedig elsőként Baktay Ervin fordította (1947).

³⁶⁶ Ez utóbbi, ami a páli kánonból jól ismert, szemlélődő meditációs instrukcióihoz hasonlít, amelyekben a fókusz a test nem vonzó természetének vizsgálatára irányul. A regény egyik jelenetében a testet üres doboznak, tisztátalan, bűzös, ragállyal teli, mindenfelől nedvezőnek látatja a főszereplő által (Morand, 1931: 126).

A világhírű német-svájci Nobel díjas író, festő, Hermann Hesse (1877-1962) élete és munkássága kifejezetten alkalmasnak bizonyul az életreform legfőbb összetevőinek és motívumainak bemutatására a távol-keleti hatások tekintetében, ezért személyes példáján keresztül, ebben a fejezetben szeretnénk megjeleníteni, hogy kutatás módszertani szempontból az egyeditől az általános irányában is felfejthető a kutatási téma tárgyalása. Hesse élettörténetéből is látható, hogy nem pusztán fiktív elgondolások alapján írta műveit, hanem saját tapasztalatából volt képes precízen definiálni regényeiben azt, amit társadalmi szinten és az egyén szintjén zajlott a 20. század első felében, amikor *a valami elveszett* és a *minden egész eltörött* érzései kavargtak Európa és talán a tengeren túli *Új-világ* szerte. Sofia Bach, Hesse tanulmánya a *nyugati krízisről és keleti megváltásról*³⁶⁷ három korszak szerint tárgyalja a szocio-kulturális hatásokat (kitérve a sajátos német történelmi arculatra is), miközben felhívja a figyelmet az orientalizmuson belül a buddhista és védánta hatásokra, valamint a külső hatások mellett az egyéni életútban is megjelenő, mindenki által megtapasztalható életközép-, magánéleti válság komponensekre is (Bach, 2020).

Mindenki hasonló kríziseken, traumákon ment keresztül: iparosodás, háború, szellemi kiüresedés, szerelmi csalódás, öregedés, betegség, halál. Mindenki kereste ösztönösen a kiutat, mindenki keresett valami kapaszkodót, valami gyógyírt és mindenki máshogyan tette mindezt a huszadik század első felében, amint azt Hesse életművében is, főként az 1911-ben Távol-Keleten tett utazását követő olyan műveiben, mint a, a *Demian* (1919), *Sziddhártha* (1922), *A pusztai farkas* (1927) *Napkeleti utazás* (1932), az *Üveggyöngyjáték* (1943) című világhírnévre szert tett és más egyéb kevésbé ismert napló és egyéb személyes úti leírásaiból láthatjuk tükröződni.

A Távol-Kelet felé fordulás egy cseppet sem volt újkeletű alternatíva és a történelemben időszakosan újra ismétlődő elvagyódás mögött, mitikus metaforákat is találunk, ahogy Mund Katalin fogalmaz Kelet kapcsán: „*a mesék, a csodák, a titkok földje (...) repülő szőnyegekkel, levitáló lámákkal, élvetemetkező fakírokkal...*” és itt van a toposz, amiben a keleti emberek olyan ősi kultúra őrzőiként tűnnek fel, akik még azt a titkos tudást őrzők, amit a civilizált nyugati emberek már elfeledetek (Mund, 2004: 187). Ez a titokzatos világ, a nyugati iparosodó társadalom, majd később a világháborús rettenetek színes ellenpontja és a vizsgált időszak utolsó harmadában már egy Aldoux Huxley féle *Szép Új Világ* (1931) vegyi úton manipulált humán egyedei, vagy az G. Orwell-i *Állatfarm* (1945)

³⁶⁷ Hermann Hesse's *Orient: Western Crisis and Eastern Redemption* (Bach, 2020)

társadalmi víziójához képest is egyértelműen kecsgetőbb kiutat jelentett, hiszen a Távol-Kelet minden varázslata mögött kezdettől fogva ott rejtett a szabadság, a megszabadulás, az önfelszabadítás ígérete.

„Célunk nem csupán a Kelet volt. A Kelet nem egy ország, nem egy földrajzi hely, sokkal inkább lelkünk otthona és fiatalága. Ott volt mindenütt és sehol sem, ahol minden idő egybeolvad.” – fogalmazza meg Hesse élményeit, amikor visszaemlékezik 1911-es távol-keleti utazására.³⁶⁸ Különösen két írása, az *Indiából. Feljegyzések egy indiai utazásról* (Hesse, 1913), és a *Megemlékezés Indiáról* (Hesse, 1916)³⁶⁹ nyújt alapos betekintést arról mit jelenthetett a Távol-Kelet kívülről és mit jelentett az belülről szemlélve. Az úti naplók egyébként kifejezetten alkalmasak voltak erre a két rétegű dokumentálásra. Különösen olyan helyek kapcsán volt ennek szemléletformáló hatása, mint Tibet, ahová Kőrösi-Csoma Sándoron kívül nem sok európai juthatott el a 19. század első felében és ami fontosabb, nem mindenki járt olyan szerencsével sem, mint Csoma, akit befogadtak és tanítottak is a láma kolostorokban, valószínűleg azért, mert belőle sugárzott, hogy valóban rokonlelkűnek tartotta magát a tibetiekkel és nem idegen utazóként, nem felsőbbrendű önkényúrként viselkedett, hanem alkalmazkodott a helyi kultúrához (Baktay, 1962).

Az úgynevezett *kivülállóként* tett kettős dokumentálás (antropológiai szemlélet és szubjektív vélemény párhuzamos megjelenítése) példajaként említhetjük a századfordulón Sven Hedin (1865-1952), svéd, földrajztudós, sinológus, térképész, felfedező, író³⁷⁰ és Arnold Henry Savage Landor (1865-1924) angol származású festőművész, felfedező, író, antropológus személyes hangvételű beszámolóit,³⁷¹ amelyek annyira népszerűek voltak Európa szerte (talán némelyik hátborzongató, véres krimire emlékeztető fordulatai miatt),³⁷² hogy amikor hazánkban először megjelent magyarul,

³⁶⁸ „For our goal was not only the East, or rather the East was not only a country an something geographical but it was the home and youth of the soul, it was everywhere and nowhere, it was the union of all times.” (Hesse, 1956: 24.)

³⁶⁹ Hermann Hesse (1913): *Aus Indien. Aufzeichnungen von einer indischen Reise*; H. Hesse (1916): *Remembrance of India*.

³⁷⁰ Sven Hedin elismerően nyilatkozott Kőrösi Csoma Sándorról, Vámbéry Árminről és más magyar kutatókról, amikor 1909-ben Magyarországra látogatott, amiről a sajtó is beszámolt (Pesti Napló, Tolnai Világlapja és mások) A cikkekből válogatást közöl Barnaföldi Anna (2023): <https://uraniaresearch.com/2023/05/25/hedin-sven-budapest/>

³⁷¹ Távol-Kelethez kapcsolódó fontosabb írásai angolul: *In the Forbidden Land* (1898), *China and the Allies* (1901), *Across Coveted Lands* (1902). VOL I.- II. (<http://www.gutenberg.org/ebooks/22117>), *The Gems of the East* (1904), *Tibet and Nepal* (1905) (<https://catalog.hathitrust.org/Record/001254065>), *An Explorer's Adventures in Tibet* (1910) (<https://catalog.hathitrust.org/Record/001258798>).

³⁷² *Szökés az ördögtanyáról, Réműlet tanyája, Gyilkos merénylet, Kínvallatás* és hasonló, kevésbé romantikus és megnyugtató fejezet címekkel találkozhatunk (Landor, 1905).

akkor a könyv belső borítóján már az olvasható, hogy: „110. kiadásból átdolgozta Tábori Kornél” (Landor, 1905).

A fenti példákban, a hétköznapi életvitel, politikai fordulatok és mindennapos problémák mellett sokféle vallási szokás, szertartás, babona leírása található az utazó szemével láttatva ezeket és bírálat, méltatás vegyesen fordult elő a könyvekben. Mindezek, a missziós horrortörténetekkel kiegészítve, még misztikusabbá tették az európai olvasók számára a Távol-Keletet. Az ilyen típusú leírásokhoz képest, a skót származású orvos, felfedező, orientalista, Laurence Austine Waddell (1854-1938) esetén, a buddhista vallás felé való személyes vonzalom nyomán, már látható a tényleges igyekezet a tibeti buddhizmus bemutatására (Waddell, 1895). Waddell, annyiban érdekes életreform szempontból, hogy már 1879-ben Burmai és Ceylon-i látogatása során annyira lenyűgözi a buddhizmus, hogy orvosi tanulmányait követően megtanul szanszkritul és tibetiül is, igyekszik mélységeiben megismerni a gyakorlatokat, majd később beáll hadiorvosnak, hogy a *terepen maradhasson*. Indiai tanulmányi célú tartózkodása során rábízák az 1880-as évek elején egy orvosi folyóirat szerkesztését is (*Indian Medical Gazette*), majd 1895-ben olyan alapos művet publikál *Lámaizmus vagy Tibet Buddhizmusa* címmel (Waddell, 1895), ami a maga nemében első és egyedülálló volt Nyugaton, így feltehetően sokakat indított útnak, sokféle értelemben. Ezt a művet, később hazánkban, a magyarországi buddhizmus hajnalán szakirodalomként tartották számon³⁷³ és 1910-ben, Lóczy Lajos szerkesztésében magyarul is megjelenik egy másik munkája, *A Rejtelmes Lhassza és az 1903-1904. évi angol katonai expedíció története* (Waddell, 1910). Waddell könyvei, amit tekinthetünk egyfajta korlenyomatnak (13. sz. melléklet, 28-29. ábra), még ma is megjelennek reprint változatban és közkezdelt hivatkozási alapok a századfordulós orientalizmus kapcsán (Dodin & Rather, 1996). Bizonyos leírásai ma is helytállóak, de eredményei elismerését kissé csorbitotta a bigott, Brit imperialista felsőbbrendűséget sugalló stílusa, ami miatt a mélyebb szellemi érdeklődésű köröknél nem aratott egyértelmű sikert.³⁷⁴ Hasonlóan alapos és részletgazdag leírásokat tartalmazó regényeket publikált később, a már korábban is említésre került Alexandra David-Néel (1868-1969), belga-francia író, operaénekes, radikális feminista, cionista, szabadkőműves, buddhista. Már 18 évesen, fiatal nőként, kapcsolódott a teozófusokhoz és 1891-ben járt először

³⁷³ Lénárd Jenő is forrásmunkaként jelöli. A TKBF könyvtárban megtalálható Waddell (1895) angol nyelvű könyvének, Hetényi Ernő Exlibris-el ellátott példánya (lásd 13. sz. melléklet, 27. ábra).

³⁷⁴ Kelényi is megjegyzi, hogy Hamvas Béla egyáltalán nem utal Waddellre, annak ellenére, hogy sokáig az ő munkáját tekintették a legalaposabb összefoglalónak a tibeti buddhizmus kapcsán (Kelényi, 2019a: 44.)

Indiába.³⁷⁵ Ének-zenei tanulmányait követően, néhány évnyi házaseletét hátrahagyva 1911-ben utazott a Himalájába. Ő lett az első hivatalosan dokumentált európai nő, aki többször találkozott a Dalai Lámával, valamint bejutott a tibeti buddhizmus titkos, szent városába, Lhászába.³⁷⁶ Tizennégy évnyi kint tartózkodása alatt nem csak elmélyült a kinti vallás és kultúra mélységeiben, de maga is buddhista szerzetesi köntöst öltött (Rice, 2004). Idősebb korában is visszalátogatott a szellemi forráshoz, a buddhista kolostorokba. Távol-keleti, elsősorban buddhista tanulmányairól több, mint harminc leíró jellegű, regény szerű könyvet publikált, melyek egyaránt arattak sikert és vívták ki az ellenszenvvel átitatott kritikát a kortársakból (mindkét tábor gyakran hivatkozott munkáira Európa szerte). *Milarépa*, tibeti misztikusról írt tanulmányában Hamvas Béla is megemlékezett a különleges asszonyról 1943-ban *A láthatatlan történet* című esszéjében (Hamvas, 2001), de Baktay, Dr. Weninger és más hazai kortárs szerzők könyveiben is viszont látjuk nevét. Az eredetileg 1931-ben angol nyelven napvilágot látott *Mágusok között Tibetben* című könyvében (David-Néel, 1999), Hamvashoz hasonlóan ő is leírást adott az úgynevezett pszichikus sportokról, *Nárópa Hat Jógájáról* (a tummó, a cshöd és egyéb gyakorlatokról), amikből az életreform számos ismert szereplője merített ihletett később terápiás, művészeti, avagy szellemi célokból. David-Néel alakja az életreformhoz kapcsolódó nőmozgalmak kapcsán sem mellékes, hiszen személyes példájával mutatta meg a világnak, hogy nőként is eljuthat az ember olyan helyekre, ami a világ számára bizonyos értelemben *rejtett*, ráadásul nem csak *útnak lehet indulni*, hanem olyan tudás birtokába is beavatás nyerhető, amit által célba is lehet érni (megvilágosodás), függetlenül nemtől, származástól, a hozott kulturális háttértől.³⁷⁷

Paul Brunton (1898-1981) is ebben a körben említhető példa, aki David-Néelhez hasonló elkötelezett jögi volt. Hosszú időt töltött Indiában és rengeteg mesterrel találkozott (Ramana Maharsi,³⁷⁸ Yogi Ramaiah, Meher Baba³⁷⁹ és mások. Brunton igyekezett a könyveiben a mesterektől nyert szellemi tanításokat részletesen megismertetni a nyugati olvasókkal, *A jógik, indiai rejtett bölcsessége* (*Yogis, Verborgene Weisheit Indiens*) című

³⁷⁵ Itt találkozik az első gurujával, a hindu szellemiséget képviselő Svámi Bhaskaránanda Szaraszvati-val.

³⁷⁶ Erről az útról az 1943-ban magyar nyelven is megjelent könyve: *Arjopa. Európai asszony zarándokútja a tiltott Lhászába* (David-Néel, 1943).

³⁷⁷ David-Néel asszony könyveit Hamvas Béla felesége, Kemény Katalin fordítja magyar nyelvre, mely finom gesztus a női emancipációs törekvések szempontjából.

³⁷⁸ Brunton révén (aki Budapestre is ellátogatott) került Ráthonyi Ákosné teozófus szintén kapcsolatba később az Arunachala Szentjének nevezett Ramana Maharisivel, amikor Indiába látogatott.

³⁷⁹ Meher Baba (1894-1969), zoroaszter vallású családban született, indiai misztikus, spirituális mester, akit Brunton új messiásnak nevez és aki magát 1954-ben a kor avatárjának (ez esetben itt megváltó jelentéssel) nevezte meg magát. Hosszas börtök és 1925-től haláláig tartó némasági fogadalma mellett, rendkívül aktív társadalmi munkát végez, szegényeket és betegeket támogat.

könyvében, melyet a terepmunka során készített fotókkal is illusztrált az új megváltóknak is tekinthető szentekről (Brunton, 1937). A reformpedagógia szempontjából azért válhattak fontossá az ilyen jellegű könyvek, mert India szentjei, spirituális tanítói számos eltérő tudás átadási formára is rávilágítottak a nyugatiak számára.³⁸⁰ Brunton, *A felsőbbrendű Én*, szintén 1937-ben kiadott könyvében arról nyilatkozott, hogy nem akar hírvívője lenni sem a jógának, sem bármiféle más 'izmusnak', vagy kultusznak, műveivel csupán fel szeretné kelteni az érdeklődést az értékes gondolatok iránt úgy, hogy nem kényszerűen dicsőíti a Keletet, a nyugati materializmust becsmérve, mert ez szerinte *botor és pontatlan álláspont. „A szentség önmagunkban van, nem pedig a bolygónk valamely pontján. Mégis kétségtelen, hogy Ázsia és Afrika magas koruk és nyugodt életmódjuk folytán időt találtak arra, hogy mély szellemi, lelki és anyagi jellegű titkokat fedezzenek fel (...)”* (Brunton, 1994: 16). India egyedülálló bölcsességei, a külső (társadalmi) és belső (lelki) átalakulási folyamatokat ösztönző szentek, köztük Maharsi racionalista miszticizmusa és mások, amiről Brunton ír, nem csak a teozófusokra, hanem széles rétegekre gyakorolt hatást.³⁸¹

Ahogy a *tiltott Tibet*-be eljutó, vagy India szentjeinek lábainál fejet hajtó nyugati jógiknál látható, hogy az általuk írt beszámolóikban, filozófiai tanításokkal átszőtt regényeikben, többnyire önmagukról is írnak. Hesse esetén ezt a sajátosságot szinte minden művében megfigyelhetjük,³⁸² de nála ez olyan irodalmi keretet kap, hogy Morandhoz hasonlóan megtudja mutatni a korszakra jellemző, azon sokféle szellemi vívódást és útkeresést, ami a nyugati életreform törekvések háttérében meghúzódott. Az akkortájt népszerű okkult mozgalmak kristálygömbös szeánszai, a közkedvelt Teozófiai előadások, a divatba jött Jung-i analitikus pszichoterápiai élmények, a Távol-Keleten tett utazások, a profetikus-misztikus guruk mellé szegődés,³⁸³ a saját meditációs tapasztalatok és öndefiniálási kísérletek sorába is bepillantunk Hesse írásain keresztül. Jelen értekezés egy későbbi (3.5.) fejezetében tárgyalta Távol-Kelethez való kapcsolódási

³⁸⁰ A védikus, hindu, buddhista tanítók nevelési, oktatási módszereinek hatalmas a tárháza. Vivékánanda a nyilvános beszédekkel és könyvekkel, mások a logikus érvelés módszertanán keresztül, megint mások a lemondást követelő aszketikus gyakorlatok útján, esetleg mesés tantörténetek felhasználásával, csendes elmélyedéssel, mozdulatokkal, szent énekekkel vagy akár a teljes némasági fogadalom közepette végzett aktív társadalmi munka révén mutatja fel a tudás transzfer lehetőségeket.

³⁸¹ Brunton Budapesten is járt a második világháború előtt. Müller Péter: *Hallhatatlan Szerelem* (Müller, 2014) című könyvében is felbukkan alakja. A regény szerű szövevből lépnek elő a második világháború előtti okkult társaságok szereplői, a kis történetek a teozófus körökhöz kapcsolható olyan ismert figurák, mint Tolnay Klári, Darvas Iván, Paul Brunton és mások.

³⁸² Riskó Enikő 2009-es doktori disszertációjában Hesse regényeinek lélektani elemzésére is kitér (Riskó, 2009).

³⁸³ Esetében ez a *mester* Gusto Gräser.

minták szinte minden típusát egyszemélyben prezentálja Junghoz hasonlóan. Ő is tett látogatást Távol-Keleten, tudományos igényű orientalista munkákat olvasott, a Jung féle terápiás mandala rajzoláson (festésen) keresztül a gyógyászat és művészet határterületein át, valamint a saját művészi alkotásain keresztül (elsősorban írásműveiben) is látható, hogy egyértelműen megjelent életében a Távol-Kelet. A turisztikai szempontból vizsgálva kimondottan az ideológiai, vallásos, filozófiai érdeklődése motiválta elsősorban abban, hogy útnak induljon Keletre. Mindezen kapcsolódásokat tovább fűszerezte a családi háttér tényező. A századfordulós időszakban az orientalista munkák mellett jellemzően leginkább a hittérítők adtak számot a Távol-Keletről. Hesse családi vonatkozásait tekintve, ezen információs forráshoz is közvetlenül kapcsolódott anyai és apai ágon egyaránt.³⁸⁴

A korra jellemző egyéni és kollektív általános tapasztalatok párhuzamairól árulkodik az 1922-ben megjelent, világhírűvé vált Sziddharta regényének belső borítólapján szereplő ajánlás. Barátjának, Romain Rolland (1866-1944) francia, Nobel díjas írónak tett ajánlása így szólt: „1914 óta, amikor a szellemi élet hirtelen bekövetkezett légszomja egyszerre számomra is érezhetővé vált, és mi szemben levő partokról kezünket átnyújtottuk egymásnak, ugyanazokba a nemzetek fölötti szükségszerűségekbe vetett hittel, azóta készültem, hogy szeretetem jelét s ugyanakkor erőm próbáját átnyújtsam Önnek s hogy bepillantást engedjek gondolataim világába.” (Hesse, 1923)

Rolland maga is igazi életreform karakter (pacifista, állatvédő, vegetárius) volt, nagyra becsülte Tolsztojt (akiről 1911-ben életrajzi művet is írt), levelezett Freuddal, jóbarátja volt Stefan Zweig-nak³⁸⁵ valamint személyesen ismerte Tagórért és Gandhit. Utóbbiról 1922-23 között szintén könyvet írt, ami magyarul is megjelent).³⁸⁶ Érzékelhetően erős szálak kötötték a Távol-Kelethez már 1915-től, amikor Coomaraswamy írásaiból megismerkedett mélyebben az ind filozófiával, majd összeállított egy három kötetes

³⁸⁴ Apja, Johannes Hesse (1847-1916) hittérítőként utazik Indiába. Anyai nagyapja Hermann Gündert (1814-1892) pietista misszionárius Indiában, de kint született lánya, aki 15 évesen visszatér Európába (Marie Gündert 1842-1902) visszaköltözik első férjével (aki szintén misszionárius) néhány évre Hyderabadba és ott születnek első házasságából gyermekei (Földiné és Komár, 2023). A témában készült részletes munkánk egy újabb tematikus életreform tanulmánykötetben való megjelenés alatt áll (az L'Harmattan kiadó jóvoltából).

³⁸⁵ Zweig 1930-ban publikálta *A lélek orvosai* című könyvét, ami az életreform szempontjából három jelentős személy, Mesmer (gyógydelejezés), Mary Baker-Eddy (Christian Science) és Freud (pszichoanalízis) példáin keresztül járta körül az életreform természetgyógyász vonulatába sorolandó lelki gyógyító metódusokat. (Zweig, 2006.)

³⁸⁶ Benedek Marcell fordításában, Schmidt József orientalista lektorálásával megjelenő Mahátmá Gandhi könyv magyar kiadásának éve nem szerepel a könyvben és az első oldalon szereplő felvezető mottó alá írt dátum alapján hibásan jelzik az internetes források 1922-vel a kiadás évét, miközben a könyvben szerepel, hogy az eredeti francia változat eleve csak 1923. februárban készült el (Rolland, 1922: 151)

lehetett. Ezt érzékelhetjük a kor, vonatkozó irodalmi műveiben is, a *minden Egy, mindennek közös a forrása, mindenki testvér* és hasonló motívumok kapcsán, amint azt Orwell, Huxley és mások regényeiben látjuk, akik kapcsán érdemes szintén rövid kitérőt tennünk, hiszen mindketten érintettek voltak az életreform mozgalmak történetiségében, műveik pedig társadalmi szemléletformálás miatt kapcsolódtak a nevelés új irányaihoz. Georg Orwell (1903-1950) az egyetemes testvériség sejtését nem a teozófiai tanításokból meríti, hanem közvetlen élményekből. Az angol író, kritikus, újságíró, az indiai Motihariban, Bihár államban született és csak 8 évesen tért vissza Angliába tanulmányai miatt. Fiatal korában visszatér Ázsiába és öt évig a burmai rendőrség kötelékében szolgált, de az angol gyarmati politikával való egyet nem értése okán 1927-ben felmondott és hazatért Európába (Crick, 1980). Ezek az élmények mindenképpen formálták későbbi, erőteljesen társadalom kritikai regényeinek mondanivalóját. A Tragédia Burmában (*Burmese Days*, 1934),³⁹¹ a Légszomj (*Coming Up for Air*, 1939), valamint az 1941-ben írt Állatfarm (*Animal Farm*, 1945) és az 1945-ben írt 1984 (*Nineteen Eighty-Four*, 1949) című regényei kifejezetten inspirálhatták az olvasókat a társadalmi és életmód reformok tekintetében.

Aldoux Huxley (1894-1963) is több szálon kötődött az életreform törekvésekhez, valamint a távol-keleti hatásokhoz, amiből néhány példát kiemelve megemlíthetjük, hogy a Vivékánanda által, New Yorkban alapított Védánta társaság (*Vedanta Society*) és főként Vivékánanda társadalmi reform eszméi már fiatalon vonzották Huxleyt (Poller, 2019). Németországban 1930-ban találkozott a kétes szexuálmágiáiról elhíresült (hírhedt) szabadkőműves Crowley-val is, majd 1931-ben megírta egyik leghíresebb művét *Szép új világ* (*Brave New World*) címmel,³⁹² amiben éles civilizációkritikája szinte minden olyan lényegi pontot megvilágított, amivel korábban Carpenter és Morris, majd a későbbi életreform próféták is foglalkoztak. Olyan alapvető emberi értékek kérdését feszegette a rideg, gépies, manipulált világban, mint az egyéni akarat, méltóság, türelem, tisztaság, nemes érzések, bátorság, erkölcs, hit és mások, ami a mű főszereplőjének (*Vadember*) fontosnak tűnik, miközben látható, hogy a civilizációban már nincs szükség az önmegtartóztatásra, hiszen éppen ez az alapja az ipari-, vagy mai fogalommal élve fogyasztói társadalomnak, vagyis: „(...) egyáltalán nincs szüksége nemes, vagy hősiességre.” (Huxley, 1982: 190.) Egy másik helyen azt olvashatjuk ugyan ebben a műben

³⁹¹ A könyv eredeti angol nyelvű címe: *Burmese Days* (1934) magyarul Máthé Elek fordításában jelent meg, *Tragédia Burmában* (1948) címmel.

³⁹² Magyar nyelven is hamarosan megjelenik (az első kiadása 1934-es).

a főszereplő és az őt felügyelő figura közötti beszélgetésben, hogy bizonyos értelemben Isten és a vallás sem szükséges ebben a 'szép, új világ' miliőben: „- *Művészet, tudomány, úgy látszik, meglehetősen nagy árat fizettek a boldogságukért – mondta a Vadember (...)* - *És még mit adtak oda érte? – Nos, természetesen a vallást is - válaszolt az ellenőr. – Régebben volt valami, amit istennek hívtak, a kilenc éves háború előtt. De én már sokat felejtettem; ön bizonyára mindent tud istenről.*” (Huxley, 1982: 184)

Huxley szereplőin keresztül és életrajzában egyaránt látható, hogy saját maga is próbált az elveszett paradicsomra újra emlékezni. Talán társadalom jobbító szándékkal kutatta a Nietzsche-i értelmű *meghalt isten mibenlétét* és az önmegváltást (megvilágosodást).³⁹³ Vivékánanda tanításainak hatásain túl, a Kaliforniába költözését követően 1937-től még mélyebben igyekezett megismerkedni a hinduizmussal, az ahimszá (erőszakmentesség) eszméjével, a vegetarianizmussal, valamint a meditációs praxissal Krishnamurti, illetve Szvámi Prabhavánanda hindu szerzetes jóvoltából (Poller, 2019: 101, 179). Személyes életmód reformja részének tekinthető, hogy 1940-ben részben kivonult a társadalomból és egy magasan fekvő sivatagi faluba költözött (Kalifornia, Lhano), ahol súlyos látássérüléséből, a természetes fények és William Horatio Bates (1860-1931) – a hazánkban sajnos negatív fényben megvilágított és egykor sok támadásnak kitett – természetes látásjavító módszerének segítségével, újra képessé vált szemüveg nélkül olvasni (Murray, 2003). Erről a tapasztalatáról egy nagy sikert aratott könyvet is publikált 1942-ben *A látás művészete (Art of seeing)* címmel.³⁹⁴ Ez az apró részlet is gyönyörű szimbóluma a mikro-makrokozmosz párhuzamoknak, ahogyan éppen a belső nap keresése és a külső nap gyógyító ereje is visszavezeti az embert önmaga természetéhez. Huxley a fentiekben túl az életreform tovább élő utópiák miatt is izgalmas összekötő kapocs Kelet-Nyugat között, mert egyrészt a háborús időszakot követő hippy nemzedék is kedveli erős társadalomkritikai írásait (körükben legalább olyan népszerűek írásai, mint Hesse *Pusztai Farkas-a*, vagy Sziddhártája). Utolsó regényében a *Sziget*-ben (Island, 1963) pedig a tantrikus jóga úgynevezett *maithuna*³⁹⁵ gyakorlatával, vagyis a szexuális egyesülés jógájával ismertette meg az olvasókat, ami újabb tabukat hivatott feloldani

³⁹³ Huxley ilyen témájú írásaiból kitűnő válogatás jelent meg 2013-ban Huston Smith jóvoltából *A benső Isteniség. Válogatott írások a megvilágosodásról (The Divine Within. Selected Writings on Enlightenment)* címmel, amiben a hat zen buddhista pátriárkáról, valamint hét meditációs gyakorlatról szóló írásai is szerepelnek.

³⁹⁴ Magyarul 1948-ban jelenik meg. A ma tudományosan vitatott *Bates módszer* egyébként a jóga hagyományokban és az ájurvédában régóta ismert és sikeresen alkalmazott gyakorlatokat is tartalmazza (ma a köztudatban sajnos hibásan *szemjóga* néven szerepel az eredeti kontextusból jelentősen kiragadott alternatív terápiaként).

³⁹⁵ szkt. maithuna – szexuális egyesülés, rituális egyesülés

társadalmi szinten.³⁹⁶ Huxley alternatív spiritualitását tárgyaló tanulmánykötetében a távol-keleti és egyéb filozófiai vonatkozások mellett (beleértve a védantát, a tantrát, miszticizmust, perennializmust), a New Age mozgalmakon túl a mély ökológia eszmékre gyakorolt hatásait is tárgyalta Poller, ami az életreformok tovább élését mutatja (Poller, 2019).

Személyes guruk hiányában is tudott működni az életreformokat ösztönző, távol-keleti vonatkozású szellemi inspiráció egyéni és társadalmi szinten egyaránt. Ráadásul nem csak a lefordított szent iratok, hanem akár egy Huxley féle fiktív regény olvasásán keresztül is. Ennek példája Thomas Merton (1915-1968), az amerikai, trappista szerzetes, pap, társadalmi aktivista, összehasonlító vallástudományi szakértő, híres misztikus, aki az 1950-60-as években kiemelkedő munkát végzett a nyitott szemléletű vallásközi (elsősorban a katolikus és protestáns vonalak és a távol-keleti, többek között a Zen-buddhizmus) párbeszédet terén (Torgyán, 2022b: 150). Életrajzából kiderül, hogy korábban Huxley írásának a hatására mélyítette el keresztény hitét és vallásos gyakorlatát, valamint ekkor kezdett el érdeklődni általánosságban a Kelet és a buddhizmus tanításai iránt. A Huxley hatás mellett nem mellékes az az életrajzi elem, hogy Mertont 1938-tól egy chicagói egyetemen doktori iskolát végző, fiatal hindu szerzetessel való beszélgetései³⁹⁷ és a tőle kapott könyv ajánlások erősen ösztönözték arra, hogy a keresztény tanítások *szív lényegiségéig* hatoljon és hogy ehhez ne a vallások közötti különbséget, hanem a hasonlóságot tudja felhasználni (Forest, 2008). Talán ez lehetett az oka, hogy élete végéig lelkesen tanulmányozta a buddhizmust, a konfucianizmust, a taoizmust, a hinduizmust, a szikkhizmust, a dzsainizmust és a szúfi tanításokat.³⁹⁸

Ami Romain Rolland, Aldoux Huxley és más írók, művészek, filozófusok, pedagógusok figyelmét India, Tagore, Gándhi vagy a hindu és buddhista doktrínák felé irányítja, illetve H. Hesse, E. Carpenter és mások ceylon-i utazásai mögött húzódik, az részben az Európára és Amerikára jellemző *szellemi légszomjból* való kiszabadulási vágy (különösen az első világháborút követően). A Távol-Kelet hatása azonban mindenkiben más formában és eltérő mértékben integrálódott akkor is, ahogyan a mai korban is. Míg Alexandra David-Néel vagy Paul Brunton műveiből egyértelműen érezhető volt, hogy

³⁹⁶ E távol-keleti motívum megjelenítése mögött szerepelnek a szerző olvasmányai és saját gyakorlata is (a tantrikus hagyományhoz kötődő és a korban divatos *Carezza* féle magmegtartó - coitus reservatus – gyakorlatok).

³⁹⁷ Mahanambrata Brahmachari (1904 – 1999), Bengáli bráhmín származású tudós, nyelvész.

³⁹⁸ A *The Seven Storey Mountain* (1948) címmel megjelent önéletrajzából derül ki, hogy milyen erősen hatott rá Huxley *Ends and Means* (1937) írása. Merton még halála előtt találkozott személyesen a Dalai Lámával és a mágikus képességeiről híres nepáli dzogcsen mesterrel Chatral Rinpocsével is.

összefonódtak és szimbolikus értelemben *élethosszig* ott maradtak lelki értelemben Távol-Keleten, addig Hesse, Rolland, Tolsztoj, Huxley, Orwell és mások esetén *időszakos a Napkeleti utazás*. Életük különböző szakaszában, különböző mértékben és időtartamban jelentek meg ezen hatások,³⁹⁹ így a lenyomatok, impulzusok ennek megfelelően épültek be életükbe és hagytak nyomot munkásságukban. A nemzetközi térben az életreform és a pedagógiai reformokban érintett szereplőknél meglepő formában is rábukkanhatunk a Távol-Kelethez kapcsolódó szálakra. Jean Piaget svájci pszichológus, neveléstudós például tanulásméleti munkájában hívta fel a figyelmet a buddhizmusra és úgy vélte, hogy a varázslat, tudomány és vallás mellett a buddhizmus, tekinthető a gondolkodás negyedik fajtájának (Kress, 1993). A németországi Odenwald Schule bentlakásos, progresszív reform iskola alapítói Edit Geheeb (1885-1982) és Paul Geheeb (1870-1961) személyesen találkoztak 1930-ban Tagóréval. Az odenwaldi iskolában dolgozó indiai professzortól V. N. Sharma-tól Edit Geheeb ind filozófiát tanult. Sharma mellett - aki egyébként a szanszkrit nyelvet és a teozófiát ismertette meg az iskola hallgatóival -, az intézményben tanított még többek között Alwine von Keller, aki szintén szoros kapcsolatban állt Indiával és a Rámakrishna Misszióval (Kämpchen, 2020). Már korábban is jeleztük, hogy lehetetlen, minden érintett szereplő említése egy ilyen bevezető tanulmány keretén belül, de a fenti példaként választottak közül Alexandra David-Néel, Paul Brunton, vagy akár Annie Besant és Maria Montessori esetén is érdemes az oda-vissza ható kölcsönhatások kapcsán megjegyeznünk, hogy a hozzájuk hasonlóan karizmatikus, elkötelezett személyek tanulmányait, szellemi gyakorlását Indiában, Tibetben és más ázsiai országokban is elismerték és támogatták. Indiában és Európában egyaránt kiadásra kerültek műveik, így a nemzetközi (globális) és ezen belül akár a magyar életreform (ezen belül az ideológiai, testreform és reformpedagógiai) folyamatokra egyaránt hatást tudtak gyakorolni.

A nyugati életreformerek esetén az ideológiai szempontok miatt izgalmasan alakult a Távol-Kelet szerepe azoknál is, akik a Brit gyarmat területeken születtek, vagy ott dolgozó családtagjaik révén rendelkeztek kötődéssel, mert ők közvetlenül élhették meg a Kelet-Nyugat vallási gyakorlata között húzódó szakadékot (G. Orwell is Indiában született, akárcsak H. Hesse édesanyja, Marie Gundert). Közvetlenül beleláthattak a vallásgyakorlás eltérő jellegébe és az ezzel összefüggésben is felmerülő társadalmi igazságtalanságokba. Egy Indiából hazatelepülő protestáns hittérítő családba születés, a

³⁹⁹ Magyarok esetén Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc és mások.

Távol-Keletről szóló mesék hallgatása kisgyermekkorban, esetleg a szülők, nagyszülők keleti könyvekkel teli könyvtára, mindenképpen erős háttér tényező volt az általános szellemi válság időszakában, hogy a távoli kultúrákban keresse valaki a megmentés kulcsát és az élet értelmének megválaszolását. Az Indonéziában született, holland gyarmatosító családból származó Maria Hendrika Wegman (1876-1943), ismertebb nevén Ita Wegman életében is ott húzódott a háttérben a gyarmat területeken szerzett élettapasztalat és az egyéni sorsot övező traumák. Wegman nem Indiában, hanem Jáva szigetén ismerkedett meg a Teozófiai Társasággal és az indiai (Adyar-i) kiadványokkal és 24 évesen költözött vissza Európába. A délkelet-ázsiai hatások és a teozófia együttes befolyása nyomán azonban, végül egész életét az antropológiának szentelte. Wegman az antropológiai orvoslás és gyógypedagógia egyik létrehozójaként Rudolf Steiner egyik legközvetlenebb munkatársaként vált híressé (Torgyán, 2022b: 62).

Ami Wegmant vagy Hessét a saját élete vonatkozásában nyugtalanította az korántsem nem volt egyedi. Wegman először a vőlegényét veszítette el hirtelen, majd édesapja betegsége miatt költözik vissza Európába, így nem tűnik csodálkozni valónak, hogy a traumák árnyékában a természetes gyógymódok kutatása és alkalmazása lett későbbi életének fókuszpontja. Hessé-nél a személyes hitben megélt kétségek, az édesapja elvesztése, a felesége skizofréniája, kisfia megbetegedése végsősoron, olyan univerzális problémafelvetéshez vezetett, amit németül talán a *Lebenskrankheit*, vagyis a „lét-betegség” fogalmával lehet visszaadni. Ez lett aztán az a központi kérdés, ami a hasonló életutakat végig kísérte és mondhatni az egyes személyek munkásságában főszerepet kaphatott. Ez az univerzális kérdés az, amire a vallások, illetve az emberiség nagy fáklyavívői is időről-időre felhívták a figyelmet a történelem során, majd megoldást igyekeztek kínálni a halandók számára.

A buddhizmus iránti érdeklődés egyik kulcsa is ebben lehetett, mert az úgynevezett *Lebenskrankheit* kérdése természetes elem volt kezdettől fogva filozófiájában. Evidenciaként veszi, hogy a születés-betegség-öregedés-halál (szkt. *dzsáti-vyádi-dzsará-maranam*) tapasztalata alól egyetlen lény sem mentesül.⁴⁰⁰ A természetben is jól nyomon követhető, szemmel látható tapasztalat, hogy minden elpusztul, ami keletkezett, s mivel minden jelenség múlandó (szkt. *anitjá*) így ez az *állandótlanság*, valamiféle *nem kielégítő, szenvedéssel teli* tapasztalással jár együtt (szkt. *dukha*). Ennek a buddhista tanításnak a helyes irányultságú, maradéktalan felismerése azonban nem depresszióhoz,

⁴⁰⁰ Számos meditáció foglalkozik a halál tényének tudatosításával (lásd szkt. *maranā szati* – a halálon, vagy a halál utáni felbomlási szakaszoknak az éber tudatosság gyakorlata).

hanem nyugalomhoz és szellemi értelmű megszabaduláshoz vezethet. Mindennek ellenére mégis sokan és sokféle módon értették félre a buddhista tanokat a Távol-Kelettel szimpatizálók körében Nyugaton (Schopenhauer, Nietzsche is ide sorolandó sokak szerint).

Azok között, akik esetleg megsejtették az igazságot, akadtak olyanok, akik szembesültek saját tudati akadályaikkal (zavarodottság, kétely, tompaság),⁴⁰¹ illetve olyanok is, akik *megmárosodtak* a gyakorlatok által szerzett különleges képességektől és visszaéltek ezekkel (lásd Aleister Crowley erőszakos vagy perverz cselekményei) így valójában, hagyományos értelemben nem járták végig az ösvényt. Ezen okokból kifolyólag viszont nem tapasztalhatták meg az ösvény eredményét, vagyis elmaradt az úgynevezett *célbaérés* (*megvilágosodás*). Ilyen esetekben megesett, hogy a *megszabadulás földi paradicsomi állapota* (boldogság, elégedettség, belső szabadság) csak fragmentáltan, illetve időszakosan mutatkozott meg egy-egy élet szakaszban, amint azt Hesse, Crowley és mások életrajzában láthatjuk.

Hesse életét és a Sziddhárta című regényét (Hesse, 1992) sokféle szempontból ismertették már korábban (Ziolkowski, 1965; Mileck, 1978; Freedman, 1979; Ball, 2002; Ostermann, 2012), ezért az alábbiakban csupán az életreform törekvések szempontjából emelnénk ki azon lényegi pontokat, melyek a századfordulós egyéni és kollektív tudati mintázatainak példaként szolgálhattak. A főszereplő *Sziddhárta*, leginkább a történeti Sákjamuni Buddha (Sziddhárta herceg)⁴⁰² élettörténetének egyes elemeinek briliáns összeszövése az író személyes élettapasztalataival és dilemmáival. Hesse néha *az otthonból otthontalanságba vándorolt* maga is, úgymint a hindu sramanák (szkt. sramana - aszkéta), akikkel a regényben a második fejezetben (illetve Indiában ma is) találkozhatunk. Érdekes írói megoldás, hogy magát a történeti Buddhát is szerepeltette Hesse, a Gótama néven (szkt. go – fény, tama – sötét, vagyis aki ragyogásával eloszlatja a sötétet), miközben a szintén a buddhai életpróbákat végig járó főszereplőnek a Buddha születéskori - vagyis a még nem megvilágosodott korából származó - nevét választotta (lásd *Sziddhárta*). A harmadik fejezetben érezhető, hogy a főszereplő bár csodálja, tiszteli

⁴⁰¹ Ezek vezettek aztán olyan kedvezőtlen tudatállapotokhoz, mint a lehangoltság, a reményvesztettség, a kilátástalanság vagy a depresszió.

⁴⁰² A Sziddhárta név két szó összetétele, szkt: sziddha – beteljesített, eléretett, megvalósított, artha – cél. A Buddha életéről szóló legendák szerint a születését követő jöslatokban állt, hogy a gyermek különleges képességei révén *eléri célját*, ebből ered az elnevezése. Ez arra utal, hogy világi, vagy szellemi értelemben uralkodóvá válik (csakravartin).

a *Magasztost* (Buddhát), de az útja mégis másfelé vezet.⁴⁰³ Ahogyan a főszereplőre úgy magára Hesse élettörténetére is reflektál mindez.

Miként a sok vegetárius és természetes életre vágyó életreformer, úgy Hesse is időről időre kivonult a nyüzsgő városból és visszavonult a természetbe a lelki békéjének megtalálása érdekében. Hol a Buddha, hol Krisztus, hol Lao-Ce szavain elmélkedett. Néha növényi étrendre tért, néha napfürdőt vett, néha böjtölt, néha meditált egy fa alatt. Gaienhofen, Montagnola valamint Monte Vèrita is ilyen kivonulás helyszín volt számára (Mileck, 1978). A Hesse regények szereplői bizonyos szempontból tehát univerzális archetipusokat jelenítettek meg, ugyanakkor sokszor nagyon is beazonosítható konkrét személyek emlékképeit hordozzák. A magyar kiadású *Napkeleti utazás* (Hesse, 2016) könyv lábjegyzeteiben számos helyen feltűntetésre kerültek a *kikódolt* karakterek valódi nevei és életrajzi vonatkozásai. A *Sziddhárta* című regényben Hesse édesapjának és Gusto Gräser-nek⁴⁰⁴ alakját is felfedezhetjük egy-egy részben. A számára meghatározó személyekről mintázott alakok harmonikusan merítettek ihletet a Védák, az Upanisadok és a Bhagavad Gítá egykori szereplőiből és Hesse által, a páli kánonból megismert a Buddha figura alakjából. Ezeket a buddhizmushoz, vagy az indiai kulturális hatásokhoz kötődő regényben felbukkanó szereplőket, valamint a hozzájuk kapcsolódó jellemvonásokat a kor ismert orientalistáinak - mint Karl Eugen Neumann (1865-1915),⁴⁰⁵ Hermann Oldenberg (1854-1920), Richard Wilhelm (1873-1930) - széles körben ismert keleti szövegfordításai inspirálták.

Ez is a korszakot átható jellegzetességnek tekinthető, ahogyan azt majd a későbbiekben látni fogjuk a többi életreformer esetén, hogy Schopenhauer és Nietzsche után mennyire fontos impulzussá váltak a közvetlen irodalmi forrásmű fordítások. Hesse persze nem csak a művekben szereplő szanszkrit és páli szakkifejezéseket ismerte jól, hanem jártas volt magában a gyakorlatokban is (az óm mantra zengetése, a meditáció és aszkézis), ami egy 1907-es rövid cikkéből is kitűnt.⁴⁰⁶

Hesse gyanúsán találó részletességgel ecsetelte a szélsőségeket, a kereskedőnél tanult világi tudományok és a kurtizánnál szerzett spirituális célú szerelmi tapasztalatok kontrasztját. Költőien mutatta fel sorai között a távol-keleti tantrikus ösvény rejtett

⁴⁰³ Ezzel a mozzanattal mutat párhuzamot az életreform *harmadik utas* törekvése.

⁴⁰⁴ A művész próféta, G. Gräser, aki a zen buddhizmus tanításai iránt különösen érdeklődik, Hessét személyesen látja el távol-keleti olvasmányokkal és azok magyarázataival.

⁴⁰⁵ Anyai ágon magyar származású és az ő páli buddhista szövegfordítása szolgál alapul majd az első magyar nyelven megjelent műnek Hollósy József fordításában (1896), valamint Lénárd is hivatkozik rá (Lénárd, 1912).

⁴⁰⁶ A *Die Neue Rundschau* magazinban megjelent rövid írása *Legende vom indischen König*, 1907.

üzenetét, ami nem a mai téves köztudatban lévő *titkos szexuális praxisban*, nem is a mások felett nyert *mágikus képességekben* (szkt. sziddhi), mások akaratának irányításában, vagy az *aszkézisben* rejlik, hanem sokkal inkább egy olyan *kiterjedt tudatosságban*,⁴⁰⁷ ami a nélkülözésben, az anyagi jóllétben, a csendes elmélkedésben vagy a világi gyönyörök közepette is fenntartott belső középpontban, az *egységben* levésben, békés *ön-visszavonultságban* érhető tetten.

A szereplők karaktereiben és neveikben egyaránt párhuzamos motívumokat fedezhetünk fel az életreform üzenetekkel, hiszen az önmegváltás eszménye, mint egy mindenki számára nyitott lehetőség jelenik meg a társadalmi és vagyoni helyzettől függetlenül. Továbbá, minden világi tevékenység magasztossá válhat, ha eszmei célok érdekében végzi valaki, lásd ennek gyakorlati példáját a kistermelő kommunák zölde kertjének a kapálása, vagy a reformpedagógusok tanítói tevékenysége során, amit lehetséges spirituális gyakorlatként művelni. Tulajdonképpen minden láthatatlanul szakralizálódhat vagy szakralizálódni próbál, amint Luckmann, vagy Eliade kommentárjai kapcsán már korábban tárgyaltuk. A szakrális és a szekuláris közötti határ elmosódni látszik.⁴⁰⁸ *Láthatatlan, de tapintható* rituális, vallásos tartalmú elemmé válhat ebben az értelemben a szerelem, a művészeti tevékenység, a gyógyítás és bármi egyéb. Nem csak a pap lehet próféta, hanem az orvos, a tudós és a kurtizán is.⁴⁰⁹ Az örömlány önmagáért beszélő neve *Kamala*, ami meglepő módon a tisztaságot szimbolizálja (az iszapból felfelé, felszín felé, nap felé törő csoda), ami egy olyan lelki értelemben szeplőtelen lélekre utal, aki akár közelebb járhat az igazsághoz, mint bárki más. A lótosz motívummal egyébként is számtalan formában találkozhatunk az életreform szereplők írásműveiben (17. melléklet, 36. ábra), a szecessziós tárgyak, épületek díszítéseiben, William Morris virágdíszítő motívumai között, vagy festményeken, grafikákon, de még a pedagógia megújulást szorgalmazó Edmond Holmes 1908-ban kiadott könyvének borítóján is (10. sz. melléklet 23. ábra; 14. sz. melléklet 30-31. ábrák). Egy másik, regény béli beszélő név a kereskedő

⁴⁰⁷ A szkt. tantra szó szótári jelentései között találjuk a kiterjesztés és folytonosság kifejezéseket is.

⁴⁰⁸ A *Szent és a profán* című kiváló írás szerzője Eliade, a szerelem kapcsán maga is megküzd a hús-vér tapasztalatokkal. A kiváló vallástörténész, az Európa és Amerika szerte ismert szanszkrit és ind filozófia professzor Surendranath Dasgupta (1887-1952) szárnyai alatt hosszú időt töltött Indiában. Mindeközben szerelmi kapcsolatot létesített titokban tanítója lányával (Maitréja Dévi), s amikor fény derült erre és elkergették, akkor majd fél évet töltött a Himalájában, egy Rishikes-i Áshramban aszkézisben, elvonulva. Szépirói munkásságának máig legnépszerűbb alkotásában, a román nyelven publikált *Maitreyi. Bengáli éjszaka* (1933) című erotikus kalandregényében számolt be később a kalkuttai élményeiről.

⁴⁰⁹ Ez a felfogás teljesen elfogadott a hindu és buddhista tantrikus hagyományokban évezredek óta, mert a szent és profán megkülönböztetése értelmetlenné válik, amikor tulajdonképpen a *kettősség felszámolásának szellemi ösvényére* lép valaki. Ajánlott olvasmány: Soós, 2000; Feurstein, 2004; Wayman, 1996.

Kámaszvámi (szkt. káma – vágy, szvámi – mester, aki egy magával, azonosult önmagával), a regényben a gazdag kereskedő, aki a világi, anyagi vágyakba ragadt „gyermekember” archetípusa. Ez is egy alap motívum az életreform kapcsán, mert a nagyvárosok, egyes vagyonos gyártulajdonosai tulajdonképpen mások nyomorán meggazdagodó nem kimondottan szimpatikus ideáltípusok lettek, míg a spirituálisan, vagy szociális szempontból érzékenyebb versenytársaik felismerték, hogy munkásaik testi-lelki jólléte a vállalkozásuk üzleti sikerének alapja és ezért élhető lakásokat, iskolákat, közfürdőket hozat létre a gyári munkások családjainak és rekreációs szabadidős programokat szerveztek. Ez azt mutatja, hogy nem mindenkit gyűrt le az anyagiasság, kapzsiság és kizsákmányolás attitűdje, az életreform mozgalmak eszméi pedig az élhetőbb, egészségesebb körülmények kialakítására sarkalltak egyes gyártulajdonosokat.⁴¹⁰

Hesse vagyonos kereskedőjének neve és szerepe itt egy újabb feltételezett párhuzamot vonz a szanszkrit nyelv jóvoltából. A regényben *Sziddharta* először eltanulta *Kámaszvámi* világi mesterségét, vagyis azt, hogy hogyan lehet anyagi javakra szert tenni. Mindezt tette úgy, hogy kezdetben nem lett úrrá rajta mégsem a *káma* (szkt. – vágy, vagy az anyagi értelmű dolgok birtoklására való vágyakozás).⁴¹¹ A példa azt sejteti, hogy úgy lehet valaki igazán *Vágy-Úr, Vágy-Szent (Káma Szvámi)*,⁴¹² hogy tudatosan uralja vágyait a materiális dolgok vonatkozásában. A regény későbbi részében azonban egy másfajta értelemben látjuk mindezt, mert olyan Vágy-Úr válik a főszereplőből (a pártfogójához, Kámaszvámihoz hasonlóan), akit a világi vágyak kiszolgáltatottá tesznek (legfőképpen a bírvágy gyűri le). Visszaulva a modern iparosodó társadalomra, a mások nyomorán meggazdagodó kereskedőkre és gyártulajdonosokra, ebben is találhatunk a kor jelenségeire reflektáló, aktualitással bíró üzenetet. Az életreformerek nemes harca mindig párhuzamosan zajlott a belső és a külső térben, ahogy azt William Morris, Edward Carpenter és mások életrajzában nyomon követhetjük. Az *Arts and Crafts* mozgalom egyértelműen a tömegáruikk termelés ellenében, az egyedi és művészi szépségű használati tárgyak készítését, az etikus gazdasági tevékenységet és attitűdöt szuportálta. Mahátma Gándhi esetén mindez újabb szempontokkal egészül ki. Esetében már nem csak

⁴¹⁰ Ennek magyar példája volt a Ganz-Mávag csoport tevékenysége, vagy a Zsolnay porcelángyár törekvései.

⁴¹¹ Lásd korábban az ardhya-dharma-káma-móksa értelmezést.

⁴¹² A szvámi kifejezést eltérő árnyalatban értelmezi a hindu, buddhista, dzsaina hagyomány. Szerzetesek tisztelteméltóságának a jelzője is. Legtöbbször spirituális mester, vezető, úr, birtokos értelemben használatos (tehát Szvámi az, aki különleges képességeket birtokol és uralja érzékeit, vagyis önmaga ura).

az ipari - kontra kézműves termékek művészeti, vagy gazdasági szempontjai, hanem politikai jelentősége is kiemelt szerepet kapott. Az életreform törekvésekkel harmonizáló testi és lelki megtisztulását kísérő, személyes elhatározásból végzett aszkézis, a böjt és az egyszerű önfenntartó életvitel⁴¹³ Gándhi esetében egész társadalmi, politikai reform kulcsként tudott funkcionálni, hiszen végső soron mindez India szabadságának kivívásához vezetett a huszadik század közepén (Baktay, 1942).

Végül egy utolsó névbe kódolt üzenet példáját említenénk Vászudéva regénybéli alakja kapcsán. A szkt. Vászudéva – Krishna egyik neve, a hindu panteonból ismert Vishnu úgynevezett fenntartó isteni minőségre utal. Olyan minőséget vélelmezünk itt megjeleni alakjában, aki olyan bölcsesség birtokában van, ami a világ fennmaradását, jóllétét szolgálja (ebben az esetben szellemi értelemben). A szkt. vászu – fényes, ragyogó; déva – isten, ragyogás jelentéseket is hordozó szavak, vagyis nem nyelvészeti alapon, pusztán szabad értelmezésben a regényben szereplő révész egy bölcsességgel rendelkező, mindig békés arccal mosolygó, másokról gondoskodó⁴¹⁴ figura, aki átviszi bárkájával a túlpartra az *úton levőket*. Ez a kép egyrészt a híres buddhista tutaj hasonlatot sejteti,⁴¹⁵ ami egyébiránt arra int, hogy a túlpartra juttató bölcsesség olyan, mint egy tutaj, tehát csupán egy eszköz a felébredéshez, amit a partra érve nem kell tovább cipelni. Másrészt arra is rávezeti a történetben szereplő Vászudéva alakja az olvasót - ahogyan többször emlékezteti türelmes szeretetével a révész a főszereplőt -, hogy *hallgassuk meg mit mond a folyó*, vagyis mindezzel, a Természet hangjának meghallására, újra felfedezésére és a belső hang meghallására ösztönöz a mű. Visszavezet a természetbe, hiszen az igazságot kereső embernek el kell *zarándokolnia* a folyóhoz, hogy megértse az élet folyását. Ennek nyomán pedig leginkább *a tiszta forráshoz* kellene visszatérnie csendben és meghallgatni annak a hangját.⁴¹⁶ Sziddhárta alakja visszatért a folyóhoz. A városi ember pedig, aki szabadulni vágyott a gyárkémény füstből, a zajos utcai forgatagból, a nyirkos lakásokból szintén megpróbált visszatérni és hagyta, hogy megszólítsák a természetjáró körök, a cserkészmozgalom, a nap- és légfürdő, a csendes elvonulást hirdető csoportok. Mindez arra emlékeztette, hogy hallja meg a hegyek, a völgyek, az erdők, a tenger, a folyó hangját és nézzen fel az égre! Ennél a pontnál magunk mögött hagyjuk Hessét, a regényben

⁴¹³ Ennek elemei voltak a saját termelésű alapanyagokból készített, kézzel szőtt khádi szövetekből készült, egyszerű, ugyanakkor kényelmes (általában fehér, szellős, vászon, pamut és gyapjú viselet), a kézi földművelés, a közösség önfenntartó ételmiszerellátása, munkamegosztás és mások.

⁴¹⁴ A hindu Pantheonban a szkt. tri-múrti, vagyis az Isten három arca közül Vishnu, a fenntartó, a tápláló, az óvó és gondoskodó erő szimbóluma is.

⁴¹⁵ A Tutajról szóló példabeszéd MN 22. 13.-14.

⁴¹⁶ Bartók Béla és Kodály Zoltán hasonlóan tett a magyar népzene kapcsán.

szereplő Sziddhártát, Gótamát, Kamalát, Vászudéva ragyogó alakját és a velük kapcsolatban felvetett életreform párhuzamokat. *Amint minden folyó a tengerbe ömlik*⁴¹⁷ úgy jutottunk el általuk a *fin, de siècle* időszakában megszülető, olyan jól ismert szlogenekhez, mint a Vissza a természethez! Vissza a paradicsomba! *Visszatalálni az eredethez!*

Mindez pedig gyakorlatilag is elvezethetett ahhoz az életreform törekvések tekintetében, hogy: *Visszatalálni oda, ahol felkel a nap!* A külső (fizikai) térben ez a hely lehetett értelemszerűen a távol-keleti régió, így sokan indultak hosszú utazásokra. A belső (szellemi) térben mindez a *Visszatalálni önnön-magunk forrásához!* vagy a *Visszatalálni a belső napunkhoz!* motivációjában öltött testet. Ez a belső, ösztönös készítés a legkézenfekvőbb keleti gyakorlatokhoz, vagyis az introspekció, a kontempláció, a meditáció, vagy éppen a jóga ösvényéhez vezethették a keresőket.

A keresztény Európában ekkorra már rég letűnt a görög Héliosz vagy a római Mithrász napisten kultusza, mert vallási gyakorlat híján *élettelenné vált mitológiai alakjuk*. A kolonizáció révén felkelt tudományos érdeklődés intézményesült és az *orientalizmus*⁴¹⁸ valamint a teozófia révén ugyan lassanként beszivárogtak, a korábban kevésbé ismert Védikus panteon *nap család* szereplői,⁴¹⁹ de metafizikai jelentőségük csupán kevesek számára tárult fel. Sok esetben megmaradt *Jézus szíve* a belső ragyogás forrásaként, ugyanakkor a Távol-Keletről, Indiáról szerzett ismeretek és a velük együtt *importált* vallásos gyakorlatok új dimenziója az új, idegennek ható vallások felé való elköteleződés híján is az éggel való közvetlen szakrális összekapcsolódás tapasztalatával kecsegtetett. Az életet adó belső nappal, illetve a fényt és meleget adó külső nappal való harmóniára törekvés valamiféle fény-élményszerű tapasztaláshoz vezethetett és kijelölhette az áhított megvilágosodáshoz vezető utat.

Ahogy korábban említettük leginkább négy területen zajló hatások révén érkeztek Európába a távol-keleti tanítások és gyakorlatok: tudomány, művészetek, vallás, turizmus. Már részben bepillantottunk ezekbe fentebb, de az előzményeket megvilágítandó nagyobb történeti távlatot nyitva röviden érdemes itt felidézni a Nyugat Távol-Kelet felé fordulásának azon körülményeit, hogy a *varázslatos Távol-Kelet*, valójában a korai kereskedelmi kapcsolatok (elsősorban a Selyemút révén) sosem volt

⁴¹⁷ Ez a Bibliában (Prédikátor könyve 1:7) és a Védákban egyaránt szereplő gondolat.

⁴¹⁸ Az *Orient* szó angolul Napkelet, kisbetűvel főnévként keletet és hajnalt is jelent, míg igeeként tájolt, tájékozódik, igazodik (tehát kelet az az irány, amihez eredendően igazodunk).

⁴¹⁹ Pl.: Agni, Szúrja, Mithra

elérhetetlenül távol a Nyugat művelt polgári rétegei számára. A keresztény misszionáriusok sokszor akár ijesztő, vagy torzított képet festettek ezen távoli kultúrákról, amely tendenciát még olyan nagy nevű orientalista, misszionárius munkáiban is tetten érhető volt, mint Heinrich August Jäschke (1817-1883). Hosszú időt töltött kint a tibeti buddhizmus tanulmányozásával és Kőrösi Csoma anyagait is felhasználva tibeti-angol szótárt írt, miközben L. A. Wadell hadiorvos korábban említett munkáihoz hasonlóan kommentárjait egy fajta éles keresztény felsőbbrendűségi hangnem jellemezte (Bray, 2015). Az életreform mozgalmakon belül megjelenő ideológiai reformok alakulásában azonban ezen jelenséget azért tekintjük számottevő ható tényezőnek, mert a távol-keleti hatások egyedi esetekben a saját keresztény hit újragondolását ösztönözhatték a fentiekhez hasonló interpretációk.

Akadnak olyan keresztény szerzők, akik adekvát módon, tárgyilagosan igyekeztek a krisztusi hitvallással összeegyeztethető erkölcsi tanitételeket, vallásos gyakorlatokat ismertetni és akár közvetlen szövegforrás fordításokat készíteni.⁴²⁰ Mindemellett számos jószándékú, de sokszor erőltetett párhuzamokat tartalmazó *'Jézus & Buddha'* összehasonlító típusművek is születtek.⁴²¹ Az is előfordult, hogy egyes keresztény munkákba be-, vagy visszacsempészték olyan tanításokat, mint a karma és a reinkarnáció, mint azt az amerikai tisztánlátó, Edgar Cayce munkáiban látjuk.⁴²²

A keresztény háttérű hatások kapcsán formálódó ideológiai reformok alapjait vetették meg bizonyos szempontból az Indiáról, Tibetről, Ceylonról itt ott felbukkanó források latin és bizánci nyelvű missziós munkák,⁴²³ az univerzális erkölcsi tanításokat hordozó olyan önállóan kiadott művek, mint a Pancsatantra vagy a Mánava Dharma Sásztra és a Barlám és Jozafát legenda (16. sz. melléklet, 35. ábra). Ez utóbbi a legkorábbi direkt kölcsönhatásnak tekinthető a buddhista tanítások nyugati adaptációjának szempontjából. A Barlám és Jozafát története valójában egy Buddha életrajzi legenda népszerű,

⁴²⁰ Fiók Károly (1857-1915) a Budapesti Református Főgimnázium, majd később a Debreceni Református Tanítóképző főiskola tanára, aki szanszkrit, páli és perzsa szövegfordításai miatt lett híres.

⁴²¹ Hermann Beckh: *Von Buddha zu Christus* (1925). Hasonló magyar vonatkozású példákat találhatók akár keresztény teológus, akár orientalista tollából (Békefi, 1933; Schmidt, 1925). Schmidt József: *Ázsia világosága. Buddha élete, tana és egyháza* című könyv első kiadásában például még számos keresztény párhuzam és bibliai rész került feltüntetésre, melyek egy része a későbbi, átdolgozott kiadásokban már nem szerepelt.

⁴²² Hazai példa: Ghéczy-Hugyecz Edward (1935): *Az élet rejtélye.*, Perlaky Lajos (1944): *Napfényes életfilozófia.*

⁴²³ *Alphabetum tibetanum, Alphabetum tibetanum missionum apostolicarum commodo editum* (1759), *Systema Brahmanicum* (1797) stb. Ezekből a szövegekből tájékozódott először az indiai kultúrkör és elsősorban Tibet vonatkozásokról Kőrösi-Csoma Sándor (15. sz. melléklet, 32-34. ábrák). (Baktay, 1962: 100)

keresztény köntösbe bújtatva, ami 1877-ben magyarul is megjelent a Kazinczy kódexben (és aminek a 8. századi, Damaszkuszi Szent Jánosnak tulajdonított görög verzióját számos más európai nyelvre is lefordították). A szöveg olyan ismert személyekre is nagy hatást gyakorolt, mint Wagner,⁴²⁴ Tolsztoj.⁴²⁵

A fenti szövegen túl, Marco Polo sokféle értelemben vitatott útleírásai (az 1300 körül napvilágot látott, majd számos nyelven kiadott változatai), is sokak fantáziáját foglalkoztatták évszázadokon át.⁴²⁶ Mindeközben az olyan nagy múltú okkult társaságok, mint a szabadkőművesek, vagy a rózsakeresztesek prominens tagjai, az emberiség jobbításának magasztos eszméjével felvértezve, bizonyos értelemben természetes érdeklődéssel, és előítéletektől kevésbé sújtott módon közeledtek a tanításokhoz. Így részlegesen közrejátszottak abban is, hogy felerősödhetett az egyéb tudományos érdeklődés is a távol-keleti tanítások iránt Végül az 1875-ben, Amerikában alapított Teozófiai Társaság (Theosophical Society) világszervezetté válása, a 19. század végére szélesre tárta a Kelet felé vezető kaput.

A fejezet címhez képest dupla csavarral folytatva az életreformerek keletre tekintését, megtehetjük, hogy visszapillantunk kicsit Távol-Keletre és főként Indiára úgy is, hogy mi is zajlott valójában ott, abban az időben, amikor Európa itt éppen megváltás keresésbe fogott és nekiindult felfedezni India, vagy Tibet titkait. A Távol-Keleten zajló összetett politikai, gazdasági, migrációs, oktatáspolitikai stb. folyamatokból csupán néhány témát emelnénk ki, melyek mind nemzetközi, mind magyarországi viszonylatban detektálható nyomokat hagytak és párhuzamosan formálták a kor pedagógiai szemléletét Európa és Ázsia szerte. Az egyik terület, ami említésre méltó a kolonizációval együtt járó járulékos előnyök kérdése, mert infrastruktúra relatív fejlődése, nevelési-oktatási intézmények létrejötte országszerte, vallásközi párbeszéd, közvetlen tapasztalatszerzésre is adtak lehetőséget, akár a hagyományos oktatási modellekről is tájékozódást segített elő. Ezzel egyidőben romboló hatások is jelen voltak, melyek között találjuk a hagyományos távol-keleti értékrend meggyengülését helyi közösségekben, a politikai nyomás következtében, melyből társadalmi feszültségek gerjedtek. Az indiai pedagógiai reformokban erőteljes szerepet játszott a politika, ezen belül a Brahmó Szamádzs, az Árja Szamádzs és később Mahátma Gándhi nemzeti értékeket megújító mozgalmi, illetve a Teozófiai Társaság brit

⁴²⁴ Wagner birtokában Rudolf von Ems német nyelvű, 1943-ban Lipcsében publikált példánya.

⁴²⁵ Tolsztoj olvasmányairól Sklanczenko (1959) cikkében olvashatunk.

⁴²⁶ Stein Aurél Tun-huangi felfedezése, részben Marco Polo leírásainak hitelességét igazolja, sőt Stein az expedíció útvonalának meghatározásában a 7. századi Hszüan Can korabeli úti leírása mellett Marco Polo 13. sz.-i leírását vette alapul lásd: Stein Aurél: Romvárosok Ázsia Sivatagjaiban (Stein, 1913).

önkényuralom elleni szerepvállalásai. Gándhi kapcsán szeretnénk megjegyezni, hogy köztudottan nagy hatással volt rá Tolsztoj (leveleztek is egymással). Kevésbé közismert azonban, hogy a Tolsztojánusi eszme formálódása mögött szintén a Távol-Kelet áll. Az erőszakmentesség eszméjét – ami életét és munkásságát áthatotta, valamint a vegetárius táplálkozásra való áttérését ösztönözte⁴²⁷ – egy buddhista szerzetessel való találkozás alapozta meg, 1847-ben a Kazan-i kórházban töltött napjai alatt. Oroszország abban az időben már nyitott volt a hindu és buddhista tanításokra és az egyetemek keleti nyelvi, filozófiai stúdiumokat kínáltak, így a buddhista szerzetesek jelenléte sem volt szokatlan. A kórházi ápolásra szoruló, rablótámadásban megsérült szerzetes mély benyomást tett rá, aki a harag helyett, fogadalmának megfelelően az együttérzés és erőszakmentes attitűdjét gyakorolta támadóival szemben (Berman, 2022). Tolsztoj több művében és levelezésében is megőrződött az indiai kultúra iránti érdeklődése, szimpátiája, főként a buddhizmus, a buddhista és hindu szövegek vonatkozásában (Geballe, 2020).⁴²⁸ Buddha élete, a hindu lélek felfogás és a karma tanítás egyaránt foglalkoztatta, amit mások is észrevételeztek. Magyarul is megjelent egy napilap cikk ebben a témában a Nyugat című folyóiratban 1911-ben, amiben Japán szemmel interpretálták Tolsztoj buddhista vonásait (Nagai, 1911: 719-725).

Ahogy Tolsztoj példája is mutatja, nemzetközi szempontból számos oda-vissza kölcsönhatással számolhatunk az indiai kultúra kapcsán⁴²⁹ mind az életreform mind a reformpedagógia vonatkozásában, melyekből a teljesség nélkül szeretnénk még néhány ismertebb és kevésbé ismert példát említeni az alábbiakban. Először a Kelet Indiai Társaság (East Indian Company, 1600-1874) kiterjedt, ámde nem mindig humanista elvek szerint folyó kereskedelmi tevékenységei kapcsán⁴³⁰ vált ismertté India, így nem csoda, hogy később Tagore és Gandhi eszméi az önfenntartó és etikus gazdálkodást célzó kisközösségek körében követendő példaként szolgáltak. Az indiai kulturális kincsek és

⁴²⁷ A vegetáriánus táplálkozást hosszan, de nem élete végéig tartotta. szerzetes, akit rablók vertek meg, nem a harag, hanem az együttérzés és az erőszakmentesség fogadalmának betartásának példáját mutatja fel a támadóival szembeni attitűdjében.

⁴²⁸ A Védákat, az Upanisadok, a Bhagavad Gítá, a Rámájána és a Mahábhárata is Tolsztoj olvasmányai között szerepelt. Egyik cikkében Szvámi Vivékánanada munkásságát is megemlíttette, valamint előszeretettel hivatkozott India nagy szellemi tanítóira.

⁴²⁹ A kimondottan hazai vonatkozások kapcsán, India és Magyarország kapcsolatának történeti áttekintéséről külön tanulmánykötet készült a Nagykövetség jóvoltából *Indo-Hungarian Ties. A Journey in Time* (Szilágyi, 2013) címmel, ami a politikai, gazdasági kulturális és művészeti területeken túl az oktatási témában született cikkeket is találunk, ami a kapcsolódások, kölcsönhatások feltérképezésében nyújthatnak segítséget.

⁴³⁰ Lásd indigó természet, a helyi munkásokkal végeztetett egészségkárosító textilfestési eljárások, kizsákmányoló gyermekmunka.

különösen a filozófiák, művészetek megismerésében nagy szerepet játszott az Ázsiai Királyi Társaság létrejötte (*The Royal Asiatic Society*, 1823), - majd később 1932-től Bengáli Ázsiai Társaság. A társaság legkorábbi Calcutta-i részét 1784-ben Sir William Jones (szanszkrit tudós) alapította, tevékenységük között szerepelt többek között az Indiában található eredeti kéziratok összegyűjtése és lefordítása. A teozófusok a századforduló táján előszeretettel forgatták a társaság támogatásával megjelent szövegfordításokat. A Royal Asiatic Society ösztöndíjasa, majd később tiszteletbeli tagja volt az úttörő munkát végző Kőrösi-Csoma Sándor is, aki 1836-39 között feltárta a 325 kötetes Tibeti Buddhista Kánont (Kandzsúr), majd 1834-ben publikálta az első tibeti-angol szótárt (Bethlenfalvy, 2013: 265-277).⁴³¹ Az életreform nemzetközi recepciók folyamataiban a magányos útkereső, az egyszerű és kevéssel beérő, természetet tisztelő ember archetipusát képviselte, aki az *eredetet* kutatta Keleten. Életpéldája és tudományos munkássága hazánkban az eredetkutatás és a turanizmus eszméjének fellobbbanásában játszott szerepet az életreform törekvéseken belül.

Az általános indiai kulturális hatások sorában érdemes összefoglalásként megemlíteni a fontosabb távol-keleti szereplőket úgymint Rámakrishna Paramahamsza, Szvámi Vivékánanda, Srí Aurobindó Gósh, C.V. Raman, S.N. Bose, S. Rámánudzsán, J.C. Bose, Rabindranáth Tagore, Mahátma Gándhi, Anagárika Dharmapála, D.T. Suzuki, majd később Jiddu Krishnamurti, akiknek eszméi olyan társadalmi és ideológiai szemléletformáló hatással bírtak, melyekből sok dolog átszivárog Európába. A hatásokat sokrétűnek tekintjük, mert volt aki filozófiájával, volt aki közvetlen interakciójával (személyes európai/amerikai látogatásai révén), volt aki irodalmi vagy politikai munkássága révén, vagy akár egyszerre több területen keresztül fejtette ki hatását a társadalomra vagy kisközösségekre.

Rabindranath Tagore (1861-1941) sokaknak, csupán irodalmi Nobel díja és a világ minden táján olvasott könyvei révén lett ismertté a 20. század első évtizedeiben. Tagore korai népszerűségét mutatta hazánkban is, hogy a második világháború előtt több, mint két tucat műve került lefordításra és többen írtak róla könyvet, cikket, esszét és más irodalmi műveket különösen 1926-os Budapest látogatását követően (Wojtilla, 1983). Az oda-vissza hatások miatt említendő, hogy Tagoréban is nyomot hagyott ez a látogatás (nem csak a Balatonfüredi gyógykezelése miatt, hanem Zajti Ferenc hatására például

⁴³¹ 1831-ben Kőrösi Csoma Sándor a kalkuttai székházban található könyvtár rendezésre is kapott megbízást a társaságtól, így valóban mérhetetlen szellemi kincs forrásának birtokába juthatott közvetlenül.

érdeklődéssel fordult az indiai-magyar (Fehér-Hun) közös eredet kérdése felé (Bangha, 2005).

A dolgozatunk szempontjából Tagore személye azért is fontos, mert a korban publikált írások az életreform szempontjából lényeges vonásait is megjelenítették a költőnek, ami a magyar közösségek gondolkodását formálhatta, ráadásul olyan életreform érintettségű, híres költőink fordították verseit, mint Babits Mihály, Szabó Lőrinc, Kosztolányi Dezső és mások. Európában (Magyarországon is) tartott sokrétű előadásai a művészet, esztétika, etika, civilizációs társadalomkritika témáit egyaránt érintették.⁴³² Baktay 1922-ben mutatta be a híres, misztikus költő sokoldalúságát *Rabindranath Tagore, az ember, a művész és a bölcs* című írásában (Baktay, 1922). Egy másik szerző, Dr. Záborszky Zoltán pedig később, 1927-ben *Rabindranath Tagore világnézete* címmel tett közzé egy olyan összefoglalót életéről, munkásságáról, legfontosabb filozófiai eszméiről, világnézetéről, a kereszténységhez való viszonyáról, melyben a legfontosabb életreform motívumok is megjelennek, többek között a nem túlvilágban, hanem még az e-világban elérhető hallhatatlanság eszmény. „*A hallhatatlanságot kitevő megváltozott életforma nem szükségképpen a földi élet után következik be. A hallhatatlanságot már itt el lehet érni (...). Az a tulsó part, amely után oly szenvedéllyel vágyódik a lélek, ebben a világban van és már itt elérhető.*” (Záborszky, 1927: 6.).

Tagore nem csak saját irodalmi művein és utazásai során való nyilvános szereplésein keresztül, hanem a róla készült másodlagos források, vagy nemzetközi levelezései révén is hatást fejtett ki. Nehéz lenne felsorolni ki mindenkire hatott, kikkel váltott levelet és találkozott végül személyesen az életreform szereplők közül Indiában és európai körútjai során, mert végtelen hosszú és színes a lista. H. Bergson, B. Russel, A. Einstein, T. Mann, R. Rolland, G. B. Shaw,⁴³³ és S. Zweig, nevei mellett ott van például Sylvian Lévi⁴³⁴ is. A Nyugat-Indiában megalapított, az indai hagyományokat és modern, reformpedagógiai módszereket sikeresen ötvöző bengáli mintaiskoláját a korban rengeteg európai, illetve közöttük számos magyar is meglátogatta például S. Zweig, S. Lévi, Baktay Ervin, Sass-Brunner, Brunner Erzsébet, Germanus Gyula, Balázs Ferenc és mások (Bangha, 2011).⁴³⁵

⁴³² Budapesti előadásairól a korabeli sajtó is beszámolt, de legátfogóbban elsőként Wojtilla Gyula (1983): *Rabindranath Tagore in Hungary* című könyvében dolgozta fel az eseményeket.

⁴³³ G. B. Shaw, Nobel díjas, vegetáriánus drámaíró, akit erősen foglalkoztatta az élet meghosszabbításának kérdése, az 1930-as években világgörülű útja során ellátogat Indiába is.

⁴³⁴ S. Lévi, nyelvész, orientalista, aki szanszkritot és ind vallásfilozófiát tanított, komoly buddhista szövegeket is fordított. Sokak R. Guénon ellenfeleként tartották számon, Párizsban tartott előadásai igen népszerűek voltak az életreform szereplők berkeiben.

⁴³⁵ Sass-Brunnerék gyalog indulnak beteljesíteni az álmukat, hogy Indiában találkozzanak a nagy költővel, Germanus Gyula pedig Tagore meghívására csatlakozik vendég professzorként az indiai intézményhez

A művésztelepen megfordulók látogatásairól szintén számos beszámoló készült, melyek kétségkívül inspirálták az európai életreform kommunák és a reformpedagógiai folyamatok alakulását. Záborszky könyvében is olvashatunk Tagore oktatási, nevelési tevékenységéről is, megtudhatjuk, hogy mennyire fontosnak tartotta az új nemzedék megfelelő képzését. 1901-ben alapította meg családi birtokukon, az indiai Bolpur melletti, Shántinikétani iskoláját. „*Pedagógiájában kimondott szándékkal kiküszöbölt minden olyan körülményt, amelyet a saját tanuló éveiben kellemetlennek látott. (...) A gyermekekben azzal igyekszik a tanulási kedvet fokozni, hogy meglegedettség legszélső határáig szabadságot biztosít részükre (...) Mindenki azt tanulja, amihez kedve van.*” (Záborszky, 1921: 16-17). A gyerekek a szabadban tanultak, akár gyékényen ülve, akár egy faágra felmásзва is hallgathatták az előadásokat. A nyelvtanulás közben játékosan sajátíthatták el a diákok az országok földrajzát, történelmét, kulturális sajátosságait. A tanrendben szerepelt az ének, zene, művészetek, torna, játék és az iskolában oktató tanerőket nem a hivatalos képesítés alapján, hanem emberi rátermettségük alapján választotta ki Tagore. Életfilozófiájáról nem csak Záborszky összefoglaló művéből tájékozódhattak a 20. század hajnalán hazánkban, hiszen 1921-ben saját írása is megjelent magyarul *Az élet megismerése (Szádhaná)* címmel, mely soraiból érezhető, hogy kimondottan karizmatikus, szinte felrázó erejű víziókkal igyekezett az embereket társadalmi szintű változásokat eredményező tettekre sarkallni. Talán nem véletlen, hogy egy teljes fejezetet szentelt a cselekedeteink (karma) fontosságának (Tagore, 1921: 95-109).⁴³⁶

Tagore világhírűvé vált shántinikétani nevelési-oktatási projektjét megelőzően a pedagógiai reformok szempontjából a legkorábbi indiai kultúrához kötődő inspirációs forrást Swámi Vivékánanda oktatáshoz, neveléshez kapcsolódó munkái jelentették. Ezeket a tanításokat, beszédeket, melyeket Mahátmá Gándhi is méltatott egykor, T.S. Avinashilingam gyűjtötte először össze tematikusan 1942-ben (Avinashilingam, 1964).⁴³⁷

A Vivékánanda összes munkáját tartalmazó, ma már elektronikus verzióban is szabadon hozzáférhető 5200 oldalas, gigantikus szöveggyűjteményben (*The Complete Works of*

1928-ban. Germanus felesége, Hajnóczy Rózsa a *Bengáli Tűz* (Hajnóczy, 1981) című először 1943-ban megjelent, majd számos kiadást megért népszerű regényében, Balázs Ferenc *Bejárom a kerek világot* (Balázs, 1975) regényes útibeszámolójában számolt be a Shántinikétan-i élményeiről.

⁴³⁶ A fejezet címe: *Megvalósulás a cselekvésben*. A sorok között olvasva érezhető Vivékánanda Karma Jóga eszményének tovább gondolása és kibontása.

⁴³⁷ Ez a kötet tartalmazza, a Gandhival való levelezés hivatkozásokat is.

Swami Vivekananda)⁴³⁸ rendkívül sokféle kontextusban kerülnek elő az oktatásról alkotott elképzelések, állásfoglalások. Vivékánanda üzenetei közvetlenül és a teozófusok interpretációin keresztül is befolyást gyakoroltak az európai pedagógiai reform törekvésekre. Ezek a tanítások alapozták meg továbbá az úgynevezett újra értelmezett védánta filozófiát és gyakorlatot (Neo-Védánta), valamint a „hindu-ság” (*hindutvá*) hindu nacionalista eszméket is India szerte, ami India jelen oktatáspolitikájában újra erőteljes befolyást gyakorol napjainkban. Vivékánanda tanításai ma a pedagógiai diskurzusok középpontjában állnak Indiában, mert a közelmúltban újra gondolt, nemzeti oktatáspolitikai célkitűzések egyik fundamentumát biztosítja.⁴³⁹ A pedagógia történeti szempontból tárgyalt Kelet-Nyugat kölcsönhatások miatt említésre méltó továbbá Vivékánanda Herbert Spencerral való kapcsolódása,⁴⁴⁰ hiszen ő fordította le Bengáli nyelvre Spencer: *Értelmi, erkölcsi s testi nevelésről* (1861) készült munkáját (Karl Baier, 2019). Ez nagyszerű példája a Kelet-Nyugat közötti hídépítés, az építő párbeszéd teremtés századfordulós megjelenésének, hasonlóan a 1893-ban Chicago-ban rendezett Világvallások konferenciájához, ahol Vivékánanda nyilvános felszólalása hatalmas sikert aratott. Híres beszédének köszöntője (amely minden Vivékánandáról szóló műben szinte megjelenik ma is) úgy kezdődött „Amerikai nővéreim és fivéreim...”. Ez a köszönés sokakat mehökkentett és láthatólag harmóniában állt a Teozófiai mozgalom által alapelveként meghatározott *egyvetemes testvériség* eszméjével. Az első szervezett, többnapos nemzetközi Teozófiai gyűlés egyébként ugyanott, ugyanebben az időben zajlott. A konferencián nem csak a hindu vallás tárulkozott a nyugatiak elé, hanem a buddhizmus különböző irányzatai és tanításai is, Anagárika Dharmapála (1864-1933)⁴⁴¹ és Soyen Shaku (1860-1919), Daisetz Teitaro Suzuki (1870-1966)⁴⁴² részéről. A résztvevők között találjuk még a Bahá'í vallás, a Brahmó Szamádzs képviselőit és a Teozófiai Társaság részéről William Quan Judge-ot és Annie Besant-ot. Ez a nagyszabású

⁴³⁸ A 3. és a 4. kötet különösen bővelkedik ezekben. Az online hozzáférhető változatban az education kereső szó 2445 találatot hozott. <https://archive.org/details/complete-works-of-swami-vivekananda-all-volumes-swami-vivekananda/page/n957/mode/2up>

⁴³⁹ Ajánlott irodalom: Bharati, 2018

⁴⁴⁰ Közvetlenül leveleztek egymással.

⁴⁴¹ Az első théraváda buddhista vonalat képviselő *buddhista misszionárius*, aki a Sri-Lankai függetlenségi és buddhista megújulási mozgalom vezetője. Az elsők között voltak nyugatiként, akik menedéket vettek náluk, 1880-ban H. S. Olcott és H. Blavatsky. Később ehhez a hagyományhoz kapcsolódott sok német és más nyugati gyakorló, akik szerzetesi avatásban is részesültek (Nyánapónika, Nyánatilóka).

⁴⁴² Az első japán, samuráj családi hátterű, Zen buddhista gyakorló, filozófus, fordító, író, aki a Nyugat figyelmét igazán jelentősen ráirányította a Zen buddhista hagyományra és a keleti filozófiákban való összefüggésekre. Nagy hatást gyakorolt számos életreformerre, köztük C.G. Jung-ra is, akivel szoros, személyes kapcsolatot ápol.

eseménysorozat indította útjára az életreformok szempontjából szintén lényeges új-vallásos mozgalmak világszintű térhódítását.⁴⁴³

Az általános indiai kulturális hatásokra visszatérve, fontos kiegészítés, hogy a Világvallások Konferenciájával párhuzamosan került szintén megrendezésre Kolumbusz Kristóf 1492-es Új világba (Amerika) érkezésének 400. évfordulóját ünneplő World's Columbian Exposition, vagy más néven Chicago World's Fair (Chicagói Világkiállítás). A sors fíntora, hogy a társadalmi igazságtalanságok vagy a természet romboló ipari tevékenységek elől menekülő, a keresztény dogmatizmustól szabadulni vágyó polgárok (*prófétajelöltek*, művészek, tudósok, teozófusok) először éppen a nemzetközi kolonizációs folyamatok szereplői révén, vagyis elsősorban az angliai, de mellette a francia, holland, portugál, dán és amerikai fennhatóságú gyarmat területeken (India, Ceylon, Sziám, Burma) megforduló misszionáriusok, vagy az elsősorban anyagi haszonszerzés tekintetében motivált műgyűjtők és kereskedők jóvoltából tudtak ténylegesen, *közvetlen testközelbe* kerülni a „kelet kincsei”-hez. Bár ebben a fejezetben a nemzetközi vonatkozásokat célozzuk, nem mehetünk el a mellett a hazai vonatkozás mellett, hogy a nagyszabású világkiállítás indiai pavilonját éppenséggel egy magyar műkereskedő, Telléry János István rendezte (Kelényi, 2020).

Az indiai kulturális kincsek kézzelfogható, tárgyi megnyilvánulásainak a szó szoros értelmében vett *testközelbe hozása* a gyarmatosítók által egykor begyűjtött és Európába vagy Amerikába szállított nagy értékű műtárgyak, vallási ereklyék, eredeti pálmaleveleken őrzött szent szövegforrások,⁴⁴⁴ amelyeket a Világkiállításokon vagy egyéb művészeti kiállításokon mutattak be, szintén inspirációs forrásoként szolgálhattak azoknak, akinek nem nyílt lehetőségük közvetlen Távols-Keletre utazni (1851 London; 1867, 1889 Párizs; 1873 Bécs; 1893 Chicago).⁴⁴⁵ A Világkiállítások indiai kiállító pavilonjai a lenyűgöző keleti építészeti megoldásokkal egy szinte valóságosnak tűnő utazás élményét kínálhatta.⁴⁴⁶

A szemet gyönyörködtető orientális élmény ellenére, kezdetben jellemző módon a magát civilizáció csúcsának tekintő, technikai fejlettségéhez egyben kulturális

⁴⁴³ Lásd: a Bahá'í hit Magyarországra Vámbéry Ármin közreműködésével jut el.

⁴⁴⁴ A viharos történelem és a nemzetközi megállapodások hiányosságainak köszönhetően a legnagyobb részük máig sem került vissza Indiába (lásd Kohinoor gyémánt). A British Múzeum és egyéb hindu és buddhista lelet anyagokkal rendelkező világhírű múzeumok műtárgy listái árulkodnak a kolonizációs műkincs exportról.

⁴⁴⁵ Bővebben: *The Aesthetics and Politics of Colonial Collecting: India at World Fairs*. (Breckenridge, 1989)

⁴⁴⁶ Az indiai pavilonról (Indian Pavilion vagy East India building) készült korabeli képanyagok elektronikus formában több helyen is elérhetőek pl. <https://worldsfairchicago1893.com/>

felsőbbrendűséget társító Nyugat leereszkedő érdeklődéssel közelített az elmaradottnak, civilizálatlannak hitt Kelet csodáihoz. Mindemellett a kiállítások hatására felélénkült a turizmus és a tehetősebbek távol-keleti körutazásokra indultak, ahonnan a nagypolgári lakások díszeként szolgáló egzotikus csecsebecsékekkel tértek haza.

A kiállítások mögött meghúzódó főként gyarmati export tevékenységeket (tea, só, gyapot) tovább erősítő, Indiát és egyéb ázsiai területeket kizsákmányoló háttér körülmény mellett, további ellentmondásos helyzetet eredményezett az életreform eszmék szempontjából, hogy a távol-keleti tanításokból táplálkozó életmód, táplálkozás, öltözködés, gyógyászat és vallásfilozófiai reform irányzatok az inspirációikat elsődlegesen olyan angol, német, francia nyelvre fordított irodalmi forrásokból⁴⁴⁷ merítették, amiket az ind gondolkodásra, az életviteli reformokra nem igazán nyitott, esetleg pusztán filológiai érdekeltséggel bíró, elkötelezett keresztény orientalisták (pl. Monier Williams⁴⁴⁸, Heinrich August Jäschke⁴⁴⁹) készítettek. (Baumann, 1997: 275-276). Az ázsiai keresztény missziós tevékenység példájával ellentétben a hagyományos hindu, buddhista tanítások kezdetben nem *kívülről* szivárogtak be buddhista szerzetesek, jógik vagy egyéb keleti tanítók révén. A fent említett korai szövegfordítások és az ezen szövegeket olvasó filozófusok (elsősorban Nietzsche, Scopenhauer), majd később az orientalisták és a Teozófusok tették népszerűvé az indiai kultúrához kötődő nézeteket, vallási gyakorlatokat. A korábban említett távol-keleti guruk, mint Vivékánanda, Dharmapála és mások csupán ezen folyamatok nyomdokában, az 1883-as Chicagó-i világvallások konferenciája után kezdték meg nemzetközi tanítói - mondhatni újjavallásos profetikuss - karrierjüket.

Az életreform iránt elhivatottak számára nagy segítséget nyújthatott, hogy a kissé távolságtartó akadémikus közvetítés mellett olyan tudósok munkái is napvilágot láttak, akiket mélyebben megérintettek a szanszkrit, páli szövegekben rejlő tanítások (Brian Houghton Hodgson,⁴⁵⁰ Eugène Burnouf⁴⁵¹, Rhys Davis⁴⁵² és felesége Caroline, Karl

⁴⁴⁷ Szanszkrit, páli, tamil, tibeti és egyéb nyelvekből készült fordítások és kommentárok.

⁴⁴⁸ M. Williams (1819-1899) nyelvész, pedagógus, az angol szanszkrit szótár készítője.

⁴⁴⁹ H. A. Jäschke (1817-1883) német, Ázsia-kutató, keresztény misszionárius, orientalista.

⁴⁵⁰ H. B. Hodgson (1800-1894) brit természettudós, etnológus, aki Indiában és Nepálban kutat és a kolonizációs hatások ellenében, a helyi népi, nemzeti kultúra megőrzése mellett emelt szót. Sok anyagot küld E. Burnoufnak Párizsba.

⁴⁵¹ E. Burnouf (1801-1852) francia orientalista, akinek a magyar tudományos szféra is olvasta és hivatkozta munkáit (beleértve keresztény teológusainkat is). Számos fordítása jelent meg: a hindu Bhágavata Puránától, a buddhista Lótusz szútráig, de ő fordítja le az Avesztát is, ami a mazdaznan hívők alapműve lett.

⁴⁵² Személyes kapcsolatban állt Wagnerrel, élete nagy részét a buddhista Páli kánon fordításának szentelte, a teozófia erős kritikusa, ellenzője.

Eugen Neumann vagy Max Müller).⁴⁵³ Max Müller *A Kelet Szent Könyvei* című (*The Sacred Books of the East, Oxford: Clarendon Press, 1879-1910*) monumentális, 51 kötetből álló könyv sorozata, vagy Rhys Davids páli nyelvből készült buddhista szövegfordításai kedvelt olvasmánya lett a századfordulós életreform mozgalmak szereplőinek.⁴⁵⁴ A páli buddhista szövegeket fordítók között külön szeretnénk kiemelni Caroline Augusta Foley Rhys Davis-t (1857-1942), aki a *Pali Text Society* megbízott titkára, majd elnöke is volt (1923-1942). Nem pusztán orientalista, spiritisza, hanem aktív életreform szereplő akár a nemzetközi nőmozgalmak történetében és már 1910-ben tanári állással rendelkezett a Manchester-i Viktória Egyetemen. Nő és gyermek jogvédelem terén is tevékenykedett, valamint küzdött a szegények esélyegyenlőségéért (Neal, 2014). Elsők között fordított le nőként olyan komoly filozófiai műveket, amik a buddhista pszichológia szempontjából kiemelkedő fontosságúak (lásd *Abhidamma*),⁴⁵⁵ illetve olyan szöveget is, melyek a korai buddhista női szerzetességhez (páli: *bikkhunī*) kapcsolódnak.⁴⁵⁶ Ez utóbbi nem csak az életreform keretébe ágyazódó, női emancipációs folyamatok miatt fontos nyugati szemszögből, hanem a déli-buddhizmus történetének tekintetében sem mellékes, mert a Buddha halála után fennmaradó hierarchikus rendszerben a nők hivatalosan hátrébb szerepeltek és kevesebb joggal bírtak, mint a férfi szerzetesek. Jóval több szabály vonatkozott rájuk (a férfi szerzeteseknek 227, a felavatásban részesült női szerzeteseknek 311 szabályt kell betartani). Ezen felül némely ázsiai országban (többek között Thaiföldön, Srí-Lankán és Burmában), ahol Rhys Davis-ék megfordultak, teljesen megszűnt a női szerzetesek avatása, vagyis a bikkhuni hagyományvonal folytonossága 1000-1500 évre hibernálódott és csak a huszadik századtól kezdett újraéledni, főként a nyugati tanítványok, közösségek támogatása révén. Caroline A. F. Rhys Davis nem csak a tudományos, hanem spirituális képességek tekintetében is különleges asszony volt, aki a fia és férje halála után lett spiritisza.

⁴⁵³ Friedrich Max Müller (1823-1900) orientalista, 1974-től MTA levelező tagja, turáni nyelvek elmélete miatt is jelentős számunkra, valamint társadalmi reform szempontjából érdekes a Brahmo Szamádzs-al való kapcsolata. A védikus kultúrát tekintette az európai pogány kultúra alapjának, Rámakrishna nagy tisztelője, személyesen találkozik Vivékánandával is.

⁴⁵⁴ Ezek szakmai szempontból is alpműveknek számítanak ma is.

⁴⁵⁵ Közel 500 oldalas, A pszichológiai etika buddhista kézikönyve, az *Abhidhamma* páli szöveggyűjteményéből az első, a *Dhamma-sangáni* könyvnek az eredeti páli nyelvből való fordítása. Ez a Royal Asiatic Society által 1900-ban *Buddhist Manual of Psychological Ethics of the Fourth Century B.C.* címmel kiadott mű máig

⁴⁵⁶ A Thérigáthá, vagyis a női szerzetesek énekeit: *Psalm of the Early Buddhists: Volume I. Psalm of the Sisters.* címmel publikálja 1909-ben, a Pali Text Society jóvoltából.

Tisztánhalló képességeket, látnoki képességet nyert és tudatos álom gyakorlatokat végzett (Neal, 2014). Közel fél évszázados fordítói, orientalista munkái olyan híres tanítványaira gyakoroltak hatást, mint A. K. Coomaraswamy, akinek később Baktay Ervin is sok gondolatát közvetítette az India Művészetek című könyvében (Baktay, 1981).

A távol-keleti hatásokban való érintettség illusztrációjaként összegyűjtöttünk egy csokorral az életreform és reformpedagógia nemzetközi szereplőiből, amit a fejezet végén közlünk, csillaggal jelölve. A személyek kategóriákba sorolása nem kizárólagosságot jelent. Egyszerre többféle területen is megmutatkozott hatásuk vagy személyes érintettségük, vagyis adott személynek jelentős hatása lehetett szellemi, ideológiai szempontból, miközben tudományos és művészeti tevékenységet is folytathatott ezzel egyidejűleg (lásd Lev Tolsztoj, Hermann Hesse, William Morris). Hangsúlyozzuk, hogy a lista nem teljes körű, csupán a kutatás jelen fázisában feltárt életrajzok alapján készült. Ebben a formájában nem alkalmas a tendenciák számszerű kvantitatív, statisztikai elemzésére (időrend, érintettség mértéke, életreformhoz kapcsolódó terület). Pusztán szemléltetni szeretné a távol-keleti, elsősorban az indiai kulturális hatásokban való széles érintettségi kör arányait, valamint a jelen kutatás részeként kidolgozásra került tipológia körvonalazásában kíván egyfajta kiindulópontként szolgálni.

A fenti fejezetben megjelenő nemzetközi példákat összefoglalva elmondható, hogy mind a szereplők, mind a recepció folyamatok bonyolult, hálózatos rendszert alkotnak. A távol-keleti hatások az egyének, a társadalom szintjén detektálhatóak voltak a második világháború előtti időszakban világszerte. Míg korábban India állatvilága, természeti kincsei úgy a 19. század második felétől a vallás, metafizikája, bölcsellete lett vonzó, ebben elsők között játszott szerepet Schopenhauer, majd Nietzsche, majd a Teozófusok és az olyan orientalisták, mint Max Müller, Rhys Davis és mások. Benedek István úgy fogalmazott, hogy míg Kant Fichte, Hegel nehezen emészthető, addig az indiai filozófiák által megérintett Schopenhauer egyszerű és könnyen emészthető filozófiát kínált. A távol keleti bölcsélet a tudományokkal és a racionalizmussal szemben „(...) *nagyvonalúan kezelte a valóságot meg az illúziót, a megfoghatót és megfoghatatlant, az ősi nagy egységet és annak továbbsugárzását, oly biztonsággal jelölte meg a tökéletesség elérésének útvonalaait, s mindenekfelett oly egyértelműen repülte le mindazt, ami az európai ember szemében értéket jelent - legyen az tudás, rang, vagyon, technika, civilizáció, hatalom, vagy bármi egyéb - , hogy csak lelkesedést kelthetett mindazokban, akik szégyenkeztek amiatt, hogy nem tudnak ezek nélkül az értékek nélkül meglenni.*” (Benedek, 1979: 165).

Számos új-vallásos mozgalom hindu vagy buddhista hajtásból fakadt. Blavatsky, Gurdjieff, Ouspensky, Deunov, Hanish metafizikája is részben a távol-keleti hatásokból sarjadt. A második világháborút megelőző időszakban az életreform szereplők többféle forrásból jutottak információhoz (irodalmi művek, tudományos publikációk vagy közvetlen tapasztalat az ázsiai országokban tartózkodás révén). Az egyének részéről változatos módon jelenik meg az érintettség. Előfordult, hogy megmaradt valaki kizárólag a tudományos érdeklődésnél és esetleg saját hitrendszerét értékelte újra, vagy egészítette ki azt új szempontokkal (lásd reinkarnáció, karma) a távol-keleti tanítások hatására, míg mások az indiai kultúrához köthető vallásos, filozófiai doktrínákat, gyakorlatokat (hindu, buddhista, jóga, tantra) mind ideológiai, mind életviteli szempontból integrálták életükbe. Előfordulhatott, hogy az eszméket a terjesztőik tisztán közvetítették, alkalmazóik helyesen értelmezték és az is, hogy hibásan interpretálták, vagy félreértették ezeket. A távol-keleti filozófiát és gyakorlatot lehetett a társadalom szolgálatába állítani (egészség, boldogság, jóllét, béke) és lehetett adott esetben szélsőséges és destruktív módon használni, vagy visszaélni vele (testi-lelki értelemben).

Szellemi, ideológiai reform:

Ralph Waldo Emerson* (1803-1882)
 Herbert Spencer* (1820-1903)
 Henry David Thoreau* (1817-1862)
 Lev Nyikolajevics Tolsztoj* (1828-1910)
 John Ruskin* (1819-1900)
 William Morris (1834-1896)
 Gustav Arthur Gräser (1879-1958)
 Karl Wilhelm Diefenbach* (1851-1913)
 Friedrich Wilhelm Nietzsche*(1844-1900)
 Arthur Schopenhauer* (1788-1860)
 Sarah Margaret Fuller* (1810-1850)
 Stefan Georg* (1868-1933)
 Max Weber (1864-1920)
 Edward Carpenter* (1844-1924)
 Martin Buber (1878-1965)
 Henri Bergson* (1859-1941)
 Mahatma Gandhi* (1869-1948)

Reform táplálkozás, vegetarianizmus:

Georg Bernard Shaw* (1856-1950)
 Jean Antonie Gleizés (1773-1843)
 Gustav Struve* (1805-1870)
 Eduard Baltzer (1814-1887)
 John Harvey Kellogg* (1852-1943)
 Jean-Antoine Dubois* (1765-1848)

Szabad testhasználat:

Rudolf von Laban* (1879-1958)
 Isadora Duncan* (1877-1927)
 Emil Jaques-Dalcroze* (1865-1950)
 Mary Wigman (1886-1973)
 Ruth St. Dennis* (1879-1968)

Művészet:

Richard Wagner* (1813-1883)
 Hugo R. C. Johann Höppener*(1868-1948)
 František Kupka* (1871-1957)
 Nicholas Roerich (1874-1947)
 Amrita Sher-Gil* (1913-1941)
 Gustav Klimt* (1862-1918)
 Gerhart Hauptmann (1862-1946)
 Rabindranath Tagore* (1861-1941)
 John Cage* (1912-1991)
 Jehudin Menuhin* (1916-1999)

Irodalom:

Rainer Maria Rilke (1875-1926)
 Herman Hesse* (1877-1962)
 Romain Rolland* (1866-1944)
 Paul Brunton* (1898-1981)
 Alexandra David-Neel* (1868-1969)
 Evans Wentz* (1878-1965)
 Ernest Wood* (1883-1965)

Filozófia, újvallásos mozgalom:

Julius Evola* (1898-1974)
René Guénon* (1886-1951)
Helena Blavatsky* (1831-1891)
Henry Steel Olcott* (1832-1907)
Otoman Zar-Adust Ha'nish* (1856-1936)
Guido von List* (1848-1919)
Ernst Haeckel* (1834-1919)
Julius Hart (1855-1930)
Friedrich Schlegel* (1772-1829)
Bertrand Russell* (1872-1970)
Olga Fröbe-Kapteyn* (1881-1962)
Friedrich Eckstein* (1861-1939)
Marie Lang* (1858-1934)
Franz Hartmann* (1838-1912)
Umrao Sher-Gil* (1870-1954)
Selvarajan Jesudian* (1916-1998)
Swami Vivekananda* (1863-1902)
Daisetz Teitaro Suzuki* (1870-1966)
Anagarika Dharmapala* (1864-1933)
Mira Alfassa* (1878-1973)
Aurobindo Gosh* (1872-1970)
Georges Ivanovich Gurdjieff* (1866-1949)

Orientalizmus:

Karl Friedrich Neumann* (1793-1870)
Karl Eugen Neumann* (1865-1915)
Paul Deussen* (1845-1919)
Friedrich Max Müller** (1823-1900)
Guiseppe Tucci* (1894-1984)
Rhys Davids* (1843-1922)
Caroline Augusta Foley Rhys Davids* (1857-1942)
Sylvian Lévy* (1863-1935)

Paul Carus* (1852-1919)
Hermann Oldenberg* (1854-1920)
John George Woodroffe* (1865-1936)

Orvostudomány, természetgyógyászat, pszichológia:

Carl Gustav Jung* (1875-1961)
Sigmund Freud* (1856-1939)
Arnold Rikli (1823-1906)
Bircher Brenner* (1867-1939)

Reformpedagógia:

Friedrich Fröbel* (1782-1852)
Maria Montessori** (1870-1952)
Célestin Freinet (1896-1966)
Adolphe Ferrière (1879-1960)
Alexander S. Neill (1883-1973)
Rudolf Steiner* (1861-1925)
Ellen Key* (1849-1926)
Cecil Reddie (1858-1932)
Annie Besant* (1847-1933)
John Dewey* (1859-1952) Ambedkar
Helen Parkhursts (1887-1973)
William Heard Kilpatrick (1871-1965)
Peter Petersen (1884-1952)
Jean Piaget (1896-1980)
Édouard Claparède (1873-1940)
Eduard Spranger (1882-1963)
Edmond Holmes* (1850-1936)
Pierre Bovet (1878-1965)
Paul Geheeb* (1870-1961)
Edith Geheeb* (1885-1982)

3.2. Hazai életreform és pedagógia reform törekvések távol-keleti fűszerezéssel

„Sok millió ember él a nagyvilágban, aki soha életében húst nem evett. A hindu vallás parancsolata szerint a husevés tilos. És mégis, a csodás Indiában nagyszerű építmények tesznek tanulságot a lakosság óriási munkakészségéről és munka erejéről, anélkül, hogy ezen erejüket hús evésből merítették volna.”

Dr Jakab László (1926)⁴⁵⁷

Az életreformot érintő témák és részterületek meglehetősen széles horizonton nyugodnak. A hazai és nemzetközi példákból kitűnik, hogy mindenütt találhatók kapcsolódási pontok a távol-keleti hatásokkal a táplálkozástól, a művészeteken át, a testreformig. Az ideológiai reform, a testkultúra, a szexuális reform, az öltözködés, a kertváros- vagy a termelőközösségek, a művészkolóniák, a gondolkodó körök, a nép-nemzeti mozgalmak, a reformiskolák, a katolikus vagy a protestáns egyházi reformok résztvevői, és számos egyéb életreform törekvés tudott inspirációt meríteni az indiai kultúrkörből származó tanításokból hazánkban. A terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozunk ezek témák elemző áttekintésére, csupán példákat gyűjtöttünk össze, melyekben a kiegészítő jellegű adatok és megállapítások a megértő, az elemző és a szintetizáló feldolgozáshoz és a tipológiák megalkotásához kívánnak alapul szolgálni. Az Életreform magazin 1932-1938 közötti számaiban a legkülönbözőbb témájú cikkekben találhatók utalások a távol-keleti eszmékre és gyakorlatokra. Mindez akár egyfajta egyetemes emberi, testvéri közösség romantikus megnyilvánulásának is tekinthető a világháborús időszakban.

A mottóként választott növényi táplálkozáshoz kapcsolódó idézet egy olyan preventív és terápiás javaslatokat tartalmazó enciklopédiából származik, amiben a testreformhoz kapcsolódó témákkal is találkozhatunk olyan ismert életreform szereplők írásai révén, mint Dr. Madzsar József,⁴⁵⁸ Dr. Völgyesi Ferenc⁴⁵⁹ és más orvosok. Az Életreform magazin egyik 1933. évben megjelenő számában is találunk hasonló, rövid távol-keleti vonatkozású utalást. A *W. Zimmermann Világosság felé* című⁴⁶⁰ munkájából készült fordításban, a japán, hindu és déli *szigetengerbeli* vegetáriusok hatalmas munkabírásról és kitűnő egészségi állapotáról (Zimmermann, 1933: 103) olvashatunk. Ugyan ebben a cikkben a vegetáriánus táplálkozást

⁴⁵⁷ Jakab, 1926: 213

⁴⁵⁸ Madzsar József (1877-1840) orvos, Jászi Alíz férje, a magyar anya és csecsemővédelem alapjainak megteremtője, a magyar antialkoholista mozgalom szervezője.

⁴⁵⁹ Dr Völgyesi Ferenc (1895-1967) orvos, pszichiáter, tanár, polihisztor, a hipnózis terápia magyar nagykövete és a távol-keleti filozófiák szakértője

⁴⁶⁰ Eredeti forrás: *Lichtwärts. Ein Buch erlösender Erziehung. Lebensbücher der Neuen Zeit.* (Zimmermann, 1922) vagyis Világosság felé. Könyv a megváltó nevelésről. Az új idők életmód könyve. (8. számú melléklet, 16.ábra).

érintő korabeli kritikák kapcsán szerepel egy rövid, humoros megjegyzése is: „*A szellemi elhülyülés veszélye? Ez – amit annyian felhoznak – óh, ez nem fenyeget! Eszembe jut néhány nagy vegetáriánus: Sokrates, Buddha, Assisi szent Ferenc és Leonardo da Vinci.*” (Zimmermann, 1933: 99).⁴⁶¹

A táplálkozási reform világhírű képviselőjénél, Dr. Bircher-Brenner-nél is rábukkanhatunk a távol-keleti, hindu, buddhista inspirációk nyomaira. Egyik cikkének fordításában a Rigvéda teremtésmítosz szövegéből vett idézet található, „*Nem volt még akkor sem lét, sem nem lét (...)*” (Rigvéda X. 129), mely után azt írta: „*A buddhizmus arról tart számot, hogy a lelkek a nirvánából jönnek és a halál után ismét oda térnek vissza. (...) az emberi lélek oly hatalmas mű, hogy egy emberi élet nem elég a kialakulásához, hanem ehhez a földi léleknek egész sorozata szükséges. A lélekvandorlás, amely tan az öröklődéstannak a részét képezi, változott formában itt igazolásra talált.*” (Bircher-Brenner, 1936: 34).

Bircher-Brenner cikkéből látszik, hogy nem pusztán egészségügyi, gyógyászati szempontokkal, hanem akár a karma és reinkarnáció tanítások megerősítő jelenlétével számolhatunk a táplálkozási reform kapcsán. Természetesen a hindu, buddhista eszméket sok esetben csak mellékesen említették az életreform témájú cikkek, de mégis figyelemre méltó, hogy a korszakban megjelenő írásokban nagy számban szerepeltek utalások az eszmei hasonlóságra (illetve néha az ellentétre is).

Nem állítjuk, hogy mindenkire hatott a *mesés kelet varázsa*, de mindenkinek tudomása volt róla és belátása szerint véleményt formált. A korabeli diskurzusokban megfigyelhető a téma aktív jelenléte, ami annak a sokféle összetevőnek köszönhető, amit Mund is több helyen taglal cikkében: „*(...) a 20. század első felében a Kelet mind a szalonok világában, mind a populáris könyvekben a csodást, a titokzatost jelentette, vagyis a keleti vallási tanításoknak, vallási elemeknek is a mágikus aspektusa dominált, (...) megegyezik a nyugati világ több ezer éves hagyományos Kelet-képével, melyben a Kelet az ősi bölcsesség, a rettenetes szent titkok földje, amelyhez a nyugati ember - mint az Édenhez vagy a Paradicsomhoz - vagy visszavágyik, vagy elrémül tőle (...) az újkorban Nyugaton megjelenő keleti bölcsélet - minden miszticizmusa, illetve okkultista vonásai ellenére - egyfajta modernitást is képviselt, még hozzá éppen a fentebb említett “alternatíva” mivoltánál fogva. Főként azért, mert a racionalizmussal együtt jelenik meg, egyfajta intellektuális újdonságként, s persze nem utolsósorban a kereszténység*

⁴⁶¹ Az életreform nemzetközi kapcsolati hálójának szövedékében további érdekesség, hogy W. Zimmermann 1950-ben egy teljes könyvet írt német nyelven Edgar Cayce, keresztény látnok életéről és munkásságáról, melynek címe *Edgar Cayce a Fényhírnök. Élete és munkásságáról írta és fordította Werner Zimmermann.* (Zimmermann, 1950), mely címben ismét visszaköszön az életreform közkedvelt fény motívuma (német *Licht*).

ellenlábasaként.” (Mund, 2004: 194). A magyar életreform vonulatban a fenti, új alternatívát jelentő hatásokkal együtt áramló figurák mellett, jelen voltak azok a szereplők is, akik máshonnan, például sajátos keresztény hitükből merítették a lelki útmutatót a táplálkozási reformokhoz és a keresztény fősodor ellenében mennek. Ilyen volt többek között Bicsérdy Béla (~1872-1951) a vajdasági születésű, világhírnévre szert tett életmód próféta. Kalandos életútját és nemzetközi sikereit részletesen tárgyalta Áprily Zoltán (Áprily, 2022). Bicsérdy számos könyvében tett tanúbizonyságot keresztény szemléletéről. Gyakran Újszövetségi tanításokra hivatkozott, miközben hevesen kritizálta a vallási dogmatizmust. *„Annak ellenére, hogy műveiben rendszeresen visszaköszönnek a Zend-Avestából és az evangéliumokból származó tanítások, meglehetősen lesújtó véleménye volt a vallásokról. Szerinte ugyanis a jelenlegiek semmilyen életfilozófiai értékkel nem bírnak, népbútító és hátráltató szerepük van.”* (Áprily, 2022: 121). Az *És világosság támadott* címmel, post humus megjelentetett, pesterzsébeti értekezések sorozatát közlő kötetben több hasonló társadalom- és valláskritikai véleményét fedezhetjük fel (Bicsérdy, 2004). A spiritisztákról azt írta, hogy a spiritizmus útvesztőjében tévelyegve várják a halál utáni életet, ami fából vaskarika, mert a delikvens *„(...) nem tudja hogy a természet selejtező ereje türelmét már nem sokáig teszi próbára.”* Egy római katolikus papról megemlékezvén megtudhatjuk, hogy *„(...) a dogmatika hipotéziseiben begyökeresedett főpapot sem tudtam a rendezettebb élet világába két évtizedre sem áthozni. Nem volt képes részben sem megérteni, hogy az uraló törvény vezető hatalmával ellentétes felfogását az egyetemes igazság fejlesztő erejével összhangzó tudásává és hitévé kell átalakítania.”* Tanításának sikertelenségét abban látta, hogy a fent említett pap: *„(...) a mindenségi folyamatok és az újszövetségi példázatok lényegébe bevilágító tanításaimat kihagyta (...)”* (Bicsérdy, 2004: 398.). Áprily úgy fogalmazott, hogy Bicsérdy sem lógott ki a sorból az első világháború után felbukkanó próféták köréből, mert jól megfért a babonák, a miszticizmus és a spiritizmus hirdetői között azáltal, hogy konkrétan az *örök élet ígértét* hirdette követőinek (lásd *A halál legyőzése* című 1938-ban megjelent könyve). Maga is megsejthette, hogy a világháború lelki megpróbáltatásai miatt válhattak az emberek befogadóvá a szerinte *tökéletességre vezető* tanításaira (Áprily, 2022: 178.). Más életreform prófétához hasonlóan ő is arra jutott, hogy a vallások elszakadtak a lényegtől és valamilyen módon vissza kell térni a forrásokhoz, az alapigazságokhoz még a köznevelésben is. Új evangéliumi lelkesültsége közepette meglepő módon a buddhizmusról pozitívan nyilatkozott: *„A buddhizmust az teszi a legtokéletesebb vallássá, hogy feladatának tekinti hittudatát összhangba hozni és együtt fejlődni a tudománnyal s annak természet szemléletével.”* (Áprily, 2022: 121.).

Zárójelben megjegyzendő, hogy Bicsérdy mellett másféle keresztényi lelkület példája is megtalálható volt a hazai élet- és táplálkozás reformerek között. Az Életreform Magazin 1933. 2. évf. 1-2. számában Dr. Ude János (Johannes Ude), a gráci egyetem római katolikus lelkész tanára arról írt, hogy „különösen a papoknak ajánlkozik itt csodálatos alkalom legelőbb is saját és ön szentelésére, ha az eszményi vegetárismusra tudatosan tudnának rá helyezkedni, amely áttérés mint azt már jeleztük nem rögtön, hanem szervesen, de következetesen viendő végbe....A nép egészségének a nemzetgazdaságnak és a néperkölcsiségnek volna ebből kimondhatatlan haszna. De mindenekelőtt az ifjuság nevelését kellene az eszményi vegetárius életmód értelmében végrehajtani.” (Ude, 1933: 28.)⁴⁶² Úgy vélte, hogy a táplálkozás húsmentes (vagyis erőszak, ölés mentes) formája lehetne a kereszténység megújító ereje. Ude a régi keresztény szentek és aszkéták példáját hozta, akik intettek a húsevéstől, mert az érzéki vágyakat erősíti fel, illetve sok betegség oka. A keresztény hagyományok tapasztalatai szerint a húsevés *bujává* (élveteggé) teszi az embert, a növényi táplálkozás viszont megkönnyíti a harcot az erkölcstelenség ellen. Ezt a tapasztalatot az Indiában élő vallási közösségek is megerősítik. A hindu kultúra például különösen tudatos a táplálék tudatra és érzelmekre gyakorolt hatásaira. Az ájurvéda szerint a hús és a fokhagyma is nemi vágyat és indulatokat fokozó minőséggel bír így nem minden alkat típus számára és nem mindig fogyasztható táplálékok (Vasant, 2020).⁴⁶³ Pál apostol ezt írta az I. Korinthusiaknak szóló levelében 3:16, 17.: „*Hát nem tudjátok-e, hogy ti isten temploma vagytok és az Isten lelke lakozik bennetek? Ha valaki az Isten templomát megrontja, megrontja azt az isten! Mert az istennek temploma szent, ezek vagytok Ti*”. Az életreformerek számára ez az üzenet szinte kötelező érvényű tanítás volt a gyakorlat tekintetében és még bizonyos keresztény közösségekben is ez lett az alapja, az úgynevezett eszmei vegetarizmusnak. A 20. század egyik nagy jogijának, B.K.S. Iyengarnak (1918-2014)⁴⁶⁴ is ez volt az egyik kulcs üzenete és számos írásában emlékeztetett arra, hogy a test a lélek temploma, ezért gondozni, ápolni szükséges, hogy a lélek örömmel lakjon benne. Ennek a gondoskodásnak egyik eleme Távol-Keleten maga a vegetáriánus táplálkozás, a légzés, a test-tudatos mozgás és a jóga teljes ösvénye,⁴⁶⁵ amit a századfordulón kezdtek felfedezni a nyugati életreform törekvők.

⁴⁶² Ude tanításait egyébként az egyház nem nézte jó szemmel, felforgató agitátornak titulálták és eltiltották a szónoklattól, majd korán nyugdíjazták.

⁴⁶³ A teozófusok és Steiner is foglalkozik ezzel a kérdéssel.

⁴⁶⁴ B.K.S. Iyengar, Yehudin Menuhin világhírű hegedűművész és életreformor jóga mestere, aki számos európai és amerikai tanítványt fogad az 1940-es évektől Púnében és J. Krishnamurti-t is tanítja egy időben.

⁴⁶⁵ A jóga táplálkozási előírásai egyébként az ájurvédában gyökereznek és már a 8-15. század közötti Hatha-Jóga szövegek is részletesen foglalkoztak vele.

A századforduló táján hazánkban előfordult, hogy valaki a Bibliában, mások a Buddhának az élet tiszteletéről szóló tanításaiban⁴⁶⁶ vagy a Bhagavad Gítában szereplő tanok nyomán választotta az évszázadok óta ismert, az élet tiszteletén alapuló növényi táplálkozást.⁴⁶⁷ Sok esetben látható, hogy egy olyan egyszerű kérdés, hogy *Mit egyen?* vagy *Mit ne egyen az ember?* sem elválasztható a világnézettől és az ahhoz kapcsolódó, nevelő hatású üzenettől. Az életreform eszmeisége és a tudatos, etikus táplálkozás kéz a kézben jártak egymással. Nem mindenkiből lett vegetárius, de sokan kipróbálták a növényi étrendet,⁴⁶⁸ mert megtapasztalták, hogy a megfelelő táplálkozás valójában a testi tisztaság és egészség kulcsa. Mindemellett az erkölcsi világrenddel való összhang egyik reményteli támaszaként szolgálhatott akár a bibliai tanításokkal összeegyeztethető formában és mindemellett még gazdaságpolitikai előnyökkel is járt.⁴⁶⁹ A növényi táplálkozás vallásos, ideológiai alkalmazása ugyan Ázsiában, főként a hindu és buddhista vallási gyakorlathoz kapcsolódóan maradt széleskörben elterjedt, de ahogyan Nemesszeghy Endre írta az Életreform magazin 1935-ös számában: „*A vegetárizmusnak nincs olyan külön etikája, amely kizárólag a sajátja, vagyis olyan volna, amely más etikai rendszerben nem foglaltatnék. A vegetáriusok az etikának azzal a részével foglalkoznak, amely a Hamurabbi-féle tíz parancsolatnak „ne ölj” tilalmában foglaltatik. Ezt a hindú, a zsidó és az összes keresztény-keresztényen vallások is átvették.*” (Nemesszeghy, 1935: 21), így hamar követőkre talált Európa szerte. A húsevéshez kapcsolódó társadalmi problémáknak és különösen a gazdasági szempontoknak a háborús éhínség miatt lett jelentős aktualitása.⁴⁷⁰ Ezen körülmények mellett a 20. század hajnalán és főként a világháború árnyékában Magyarországon is érezhető volt a szellemi válság hangulata. A huszadik század hajnalán, az egyetlen biztos pont, amibe az ember reményét helyezhette, az, ami öröktől fogva változatlan a maga változatosságában: a *természet*. A korabeli írásokban, a művészi alkotásokban és a mindennapokban központi szerephez jutott a *természet és a természetesség* eszménye, mint a megváltás kulcsa, ami az életmódban, a diétában, a hitben (spiritualitásban) is utat mutatott. A természetességet mindenben irányadóként tekintették hazánk életreformerei is, hogy a kapitalista iga, a háború és más társadalmi nyomások által szerzett testi-lelki nyomortól

⁴⁶⁶ A Buddhista szövegekben ez nem a szkt. ahímszá (ahimszá), hanem a pánátipáta, vagyis a prána, az élet elvételétől való tartózkodás erkölcsi, etikai tanítása. Az öt világi fogadalom között az első: tartózkodom az élet kioltásától (*pánátipáta vérámani samádijámi*).

⁴⁶⁷ Az élet tisztelet itt kettős jelentéssel bír a távol-keleti hagyományok tükrében. Egyrészt tartózkodni az élet kioltásától, vagyis más élőlények leölésétől, mindemellett a növényi táplálkozás a saját test felé gyakorolt nem ártás ösvénye, mert tisztán és egészségesen tartja a gyakorlót (fizikai és szellemi értelemben).

⁴⁶⁸ Bartók például Kodály unszolására lesz egy rövid ideig vegetárius.

⁴⁶⁹ Ude János mellett Balázs Ferenc (1901-1937) unitárius lelkész példája is ezt mutatja

⁴⁷⁰ A háború alatt és után egyébként a húsipar jelentős visszaesést mutatott, ezért a gyártók a vegetárius eszméket hirdetőknek nem nézték jó szemmel (Bicsérdy elleni sajtóhadjárat mögötti is voltak ilyen érdekcsoportok).

felszabadulhassanak. Antolik Arnold az Életreform magazinban megjelent írásaiban újabb pontokba szedte az eszményi megoldásokat mindezen válságok kezelésére. A *keleti fűszerezés* példájaként, Gándhi passzív ellenállási eszméjével is⁴⁷¹ találkozhatunk Antolik cikkeiben. Az Életreform magazin egyik számában, az erdélyi vegetáriánus mozgalom bemutatásáról szóló írásból megtudhatjuk, hogy Bicsérditől Gandhi-ig mennyi féle hatás alakíthatta a vegetárius eszmét (Vincze, 1936: 201-204). Az 1934. 3. évf. 4. számában Sass-Brunner Erzsébet festőművésznő és lánya, Bangalore-ból küldött levele alapján tolmácsolták Gandhi radikálisnak ható üzenetét a Magyar Vegetárius Egyesület tagjainak: „A húsevés a barbarizmus maradványa.” (Üdvözet Ghandinak. 1934). Kevésbé éles, inkább viccesnek ható távol-keleti vonatkozás példáját olvashatjuk egy a növényi étrend korabeli kritikájára reagáló cikkben. A szerző Joseph Trump (a müncheni egyetem orvos tanára) az *Uj táplálkozási szokások. Egy gyermekorvos intelme a szülőkhöz* című cikkében a vegetárius gyermekeket nevelő szülőket frappáns válaszára bízta az ellenséges társadalmi megnyilvánulásokkal szemben miszerint: „Elsősorban azt állítják, hogy ezzel a mai táplálkozással a gyermekeknek el kell gyengülniök. Erre azzal válaszoljunk, hogy Keletáziában 400 millió buddhistának, akiknek a vallás a tiltja az állat ölést, tehát a húsevést is, már régen ki kellett volna halnia.” (Trump, 1934: 205).

Az eszmei vegetarianizmus indiai kulturális vonatkozásait félre téve egy szélesebb spektrumban folytatjuk az áttekintésünket. Az életreform nemzetközi szereplőivel és mozgalmaival kapcsolatba kerülő magyar személyek között mindenféle származású, vallású, felekezethez tartozó személyt találtunk hazánkban. Egyszerű arisztokrata utazók, művészek (képzőművészet, irodalom, zene, tánc stb. területeken), tudósok, pedagógusok, filozófusok, misszionáriusok, hétköznapi polgárok, akik nem feltétlenül a táplálkozási reformok, hanem például a sport és a szabadidős tevékenységek révén is kapcsolatba kerülhettek az életreform szempontjából érdekes nemzetközi szervezetekkel (Wandervögel, naturisták, cserkészmozgalom). Szellemi irányultságtól függetlenül is igénybe vehettek természetes terápiákat hazánk fiai a nagyvárosokban, vagy külföldön (akár Indiában is).⁴⁷² Sokan keresték fel a kor népszerű természetgyógyászati üdülő és terápiás központjait speciális gyógykezelések, esetleg pusztán a városi létből kimenekülés, a természetbe való visszatérés okán (lásd Kodály, Bartók, Kosztolányi). A reformpedagógia szempontjából azonban találkozhatunk olyan példakkal is, akik nem egészségmegőrző (vagy terápiás) céllal, hanem konkrét tanulmányok

⁴⁷¹ Amit valójában a legpozitívabb akarásként értelmez.

⁴⁷² Justh Zsigmond betegségéből való gyógyulását reméli az indiai utazásától, Baktay Ervin a kint tartózkodása alatt kényszerül ájurvédikus terápiát kipróbálni.

okán indultak útnak a *forráshoz*. Göllner Mária 1924-ben zárandokol ki Dornachba, hogy személyesen tanulhasson Rudolf Steinertől, aki ugyan kriszto-centrikus rendszert alkot, de az Antropozófiai eszméit tagadhatatlanul áthatotta az indiai filozófia a korábbi teozófiai alapok révén (Zander, 2007). Bélaváry-Burchard Erzsébet a Montessori közösség holland központjában tanult évekig mielőtt megnyitotta itthon kisdédóvó intézetét, majd később Montessori személyesen látogatta meg a budapesti iskolájában (Tomana és tsa, 2021). Hollósy Simon Münchenben festőiskolát vezetett, ahol karnyújtásnyira voltak a spiritiszta, teozófus, buddhista hatások (Szatmári, 2022: 28-32).⁴⁷³ Hollósy Simonhoz utaztak ki tanulni többek között Csontváry-Kosztka Tivadar, Mednyánszky László, Baktay Ervin és mások, akik életében és a művészetükben is lényeges lett később a távol-keleti inspiráció. Bécsben a távol-keleti eszmékkel szimpatizáló Carl Gustav Junggal barátkozik Dr. Ferenczy Sándor, Dr. Völgyesi Ferenc, Szondi Lipót, Jacobi Jolán és sokan mások (Bethlenfalvy, 2022). Érezhető, hogy olyan gazdag szellemi értelemben pezsgő világba lépünk a 20. század első felében, hogy napestig lehetne sorolni a magyar életreform szereplők direkt személyes kapcsolatait mind a nemzetközi életreform mozgalmakkal, mind a távol-keleti hatásokkal. A nemzetközi folyamatokhoz hasonlóan a szereplők, hazánkban is elsősorban a teozófián és az orientalizmuson keresztül ismerkedtek meg az eszmei, a tudományos vagy a művészeti hatásokkal. A szemléltetés kedvéért összeállítottunk egy listát, amiből látható a távol-keleti hatásokban való érintettség. A táblázatokban az egyes mozgalmak ismertebb, vagy kevésbé ismert, de a jelen értekezés szempontjából említésre méltó szereplőnek a nevét tüntettük fel a teljesség igénye nélkül.⁴⁷⁴ Mivel a Távol-Kelettel való kapcsolódások feltárása jelenleg is zajlik a felsorolt személyek kapcsán, így az erre irányuló kutatás aktuális fázisát mutatják a jelölések. A nevek mellett csillaggal jelöltük azokat, akik esetében már ténylegesen igazolható a kapcsolódás valamely publikációjuk, vagy életrajzi források alapján és aláhúzással jelöltük azokat, akik személyesen jártak a Távol-Keleten.

⁴⁷³ Hollósy hamar csalódott a teozófiában, de később testvére, Hollósy József hatására közel kerül a buddhizmushoz.

⁴⁷⁴ A felsorolás alapvetően a Neveléstudomány történeti tanulmányok sorozat cikkei és a kutatástörténeti háttérben szereplő publikációk alapján készült (Németh, Vincze 2017, Boreczki és Vincze 2018, Németh és Pirka 2013, Németh és Skiera 2016, Németh és Skiera 2019, Kempf, Vincze és Németh 2020). Becslésünk szerint a teljes lista több száz névre is bővíthet, ha minden területet és minden ismert hazai szereplőt figyelembe veszünk.

Irodalom:
Arany János, Mikszáth Kálmán, Ady Endre, Kosztolányi Dezső*, Karinthy Frigyes*, Krúdy Gyula*, Babits Mihály, Szabó Lőrinc*, <u>Weöres Sándor*</u> , Tamkó-Sirató Károly*, <u>Justh Zsigmond*</u> , Schöpflin Aladár, Ritoók Emma, Balázs Béla*, Várkonyi Nándor*, Szepes Mária*, Török Sándor*, Tersánszky Józsi Jenő*, Rejtő Jenő*, Kodolányi János, Balázs Ferenc*, Erdős Renée*

Tánc, mozgás, színház:
Dienes Valéria*, Szent Pál Olga*, Berczik Sára, Kállai Lili, Madzsar Alíz*, Palasovszky Ödön, Jászai Mari*, Lábán Rudolf*, Blattner Géza*, Mirkovszky Mária*,

Természettudomány, Orvostudomány, Pszichológia, Természetgyógyászat:
Dr Bucsányi Gyula*, Dr Weninger Antal*, Czipernovszky Károly, Dr Noszlopi László*, Dr Balogh Barna*, Dr Pető András*, Dr Honigberger Márton*, Dr Kovács György*, Dr Ferenczy Sándor, Dr Völgyesi Ferenc*, Dr Nemes Elemér*, Dr Bobai Györfly László*

Zeneművészet:
Kodály Zoltán*, Bartók Béla*, Bárdos Lajos, Kerényi György, Scherbák Viktor* (Papír Viktor, W.Charon), Dohnányi Ernő, Kertész Gyula

Képzőművészet, művészettörténet:
Nádler Róbert*, Gyöngyöshalászi-Takács Béla*, Szegedy-Maszák Leóna, Rabinovszky Máriusz*, Körösfői-Kriesch Aladár, Csók István*, Mednyánszky László*, Csontváry-Kosztka Tivadar*, Undi Mariska, Boromisza Tibor*, <u>Felvinczi-Takács Zoltán*</u> , Fülep Lajos, <u>Sass-Brunner Erzsébet*</u> , <u>Brunner Erzsébet*</u> , Kövesházi Kalmár Elza*, <u>Mokry-Mészáros Dezső*</u> , Vaszary János*, Haich Erzsébet*, Rippl-Rónai József, <u>Amrita Sher-Gil*</u> , Remsey Jenő, Bortnyik Sándor*, Olgyai Viktor*, Mattis-Teutsch János*, Jaschik Álmos*, Lyka Károly, Toroczkai Wigand Ede, Juhász Árpád, Hollósy Simon*, Pogány Vilmos*, Lesznai Anna, Bortnyik Sándor*, <u>Fábry Károly*</u> , <u>Medgyaszay István*</u> , Tornai Gyula*, <u>Kertész Károly*</u>

Filozófia, vallás, ideológiai reform:
Schmidt Jenő Henrik, Hamvas Béla*, Lénárd Jenő*, Hollósy József*, Lukács György, Kaczvinszky József*, Vay Ödön*, Vay Adelmá*, Jászi Oszkár, <u>Ráthonyi Ákosné*</u> , Ude János, Várkonyi Nándor*, Kerényi Károly, <u>Vámbéry Ármin*</u> , Szepes Mária*

Iskola reform, pedagógiai reform, gyermekvédelem, gyermeklélektan:
Bárczi István, Németh László*, Domokos Lászlóné (Új iskola), Nemesné Müller Márta (Családi Iskola), Bélaváry-Burchard Erzsébet* (Montessori), Nagy Emilné Dr Göllner Mária* (Waldorf), Mérei Ferenc, Ranchburg Jenő, Posch Jenő, Zalai Béla, Manheim Károly, Király Dezső*, Polányi Laura*, Szabó Ervin, Karácsony Sándor, Nagy László, Budenz József, <u>Ráthonyi Ákosné*</u>

A személyes inspirációkon és közvetlen levelezéseken túl, számos idegennyelvű szakirodalom vált hozzáférhetővé a századfordulós időszakot követően a távol-keleti, indo-tibeti kultúra kapcsán.⁴⁷⁵ Ezen műveken keresztül újabb szellemi impulzus érte a társadalmat. Bármilyen vallásból, filozófiai eszmékből is merítették lelkesedésüket a szereplők, az egyes eszmék gyakorlatba ültetését szorgalmazók idejekorán igyekeztek egymást segítő, támogató csoportokat formálni vagy esetleg a nemzetközi mintát követve szervezeteket létrehozni (Vegetárius Társaság, Feministák Egyesülete, természetgyógyász-, antialkoholista-, homeopata-, nőmozgalmi társaságok). Létrejönnek a szellemi közösségek, a gondolkodó körök (Kerényi Károly, Szondi Lipót, Hamvas Béla, Várkonyi Nándor, Schmitt Jenő Henrik, Galilei-kör, Vasárnapi kör, Sziget-kör), a művésztelepek (Nagybánya, Szentendre, Gödöllő), az életreform kolóniák (Szegedi Bicsérdisták, Szentendrei Bubán kolónia), vagy más reform-ideológiai csoportosulások (Teozófiai Társulat, Szellemi Búvárok Egyesülete, Spiritiszták). A lista hatalmas, ezért a hazai recepciótörténet feltárásában munkálkodók ma többnyire egy-egy részterület feldolgozására vállalkoznak, amit tematikus kötetekben közölnek.⁴⁷⁶

Mivel a gyermek kulcs szerepet játszott az életreform idilli, paradicsomi víziójában (amint azt a kor kiemelkedő művészei is megörökítették festmények, rajzok és fotók formájában),⁴⁷⁷ így egyre hangsúlyosabb lett a nevelési eszmék körvonalazása. Sorra jelentek meg a szülőknél szóló nevelési tanácsadók és egészséges életmód, táplálkozás útmutatók. Ebben is széles spektruma volt a mögöttes ideológiáknak. Figyelemreméltó példa Dr. Zemplényi Imre (1894-1968) bányafőorvos és természetes életmód propagátor *Gyakorlati Gyermekevelés*-i füzetének illusztrációja (Zemplényi, é.n.) melyben a keresztény, nép-nemzeti vonulat szembeütnő, a középen álló cserkészruhába öltözött gyermek és a szent lélek, a család feletti megjelenő fehér galambjának motívumán keresztül (3. sz. melléklet, 6. ábra).

Ezzel szemben Dr. Bucsányi Gyula (1877/78-1945): *A gyermek természetes élet- és gyógymódja* című munkájában (Bucsányi, 1938), a tőle megszokott ideológia mentességgel állítja a gyógyítást középpontba, melyet a könyv fedőlapja is megerősít (3.

⁴⁷⁵ A művelt polgárok nem ritkán több nyelvet beszéltek hazánkban is, így G. Tucci, P. Deussen, Max Müller és más angol, német, francia szakirodalomból egyaránt tájékozódhattak. Ez derült ki számunkra Szabó Lőrinc, Dr. Pető András, Dr. Völgyesi Ferenc könyvtári hagyatékának listáin szereplő művekből is.

⁴⁷⁶ Németh és Pirka 2013; Németh és Vincze 2017; Boreczky és Vincze 2018; Németh és Skiera 2018; Vincze és Kempf, Németh 2019; Kempf, Vincze & Németh 2020. A hosszútávú kutatási célok között szerepel az összes érintett csoport és a kapcsolódó személyek tematikus szűrése a távol-keleti hatások tekintetében.

⁴⁷⁷ 4. sz. melléklet, 7. ábra Fidus festmény, 4. sz. melléklet 8. ábra Körösfői-Kriesch archív családi fotó.

sz. melléklet, 5. ábra). A *Caduceus*, kettős kígyós botját, a korai nyugati orvoslás szimbólumát választotta Bucsányi, ami elsősorban az alkímia és a hermetikus asztrológia elvei nyomán, utal arra, hogy egykor a bolygókat és csillagokat is gyógyító erőkként használták a betegségek leküzdésében és Bucsányi munkáiban valóban jól látható, hogy a napot és egyéb természeti erőket (fény, levegő, víz) gyógyhatásait mennyire fontosnak tartotta.⁴⁷⁸ Bucsányi és a természetgyógyászok tisztában voltak vele, hogy az ember nem képes gyógyítani, mert gyógyítani egyedül a szervezet tudja önmagát (Bucsányi, 1924: 13). A táplálkozás kapcsán pedig mind a gyermek, mind a felnőtt számára elsősorban növényi táplálkozást javasolt, különösen betegség esetén. A majd másfél évtizeddel korábban kiadott, *A természetes testápolás* című könyvének könyvborítóján a Fidus Fényfóhászáról és más korabeli kiadványon szereplő életreform motívumhoz hasonlóan egy kitárt karú, az ég felé forduló mezítelen ember alakja látható (Bucsányi, 1924) (8. számú melléklet 19. ábra). Ebben a munkájában Dalcroze-t is megemlíti a mozgás kapcsán és az egyszerű, szabadban vagy otthon végezhető tornagyakorlatok mellett a légzőgyakorlatok leírására is külön figyelmet szentel a mozgásról szóló, *Torna* című fejezetben (Bucsányi, 1924: 50-59). Tárgyalta a víz, a nap és légfürdés, a ruházkodás, az alvás természetes tudnivalóit, de találunk idegápolás és lélekápolás fejezeteket is. Ez utóbbiban egy, már a korai Upanisadokban is előforduló filozófiai kérdésfeltevésre bukkanhatunk, hogy Hová száll az álom pillanatában a lélek? (Bucsányi, 1924: 150).⁴⁷⁹ Itt még csak feltételeztük a távol-keleti hatás nyomait, de néhány oldallal később tényleg eljutott a szerző Indiáig. Bucsányi azt írta: „*A szemlélődő pihentetéssel, amely lassan hódoló bámulattá és szeretetté fejlődik a végtelen teremtettség iránt - lelkünk megerősödik, idegeink megacéloznak és egész külsőnk megváltozik. Tétova, vizenyős tekintetünk mélytűzű lesz és szilárd erő fog belőle kisugározni és nagy hatást fogunk gyakorolni embertársainkra. Megváltozik az anyagcsere, a lélegzés, sőt a szívverés is, a szeretettel gyakorolt mély be- és kilégzés a Prana Yama az indiai Yogik módszeres léleklélekező csodákat művelhet egyéniségünkön.*” (Bucsányi, 1924: 153-154), amiből látszik, hogy a szerző nem csak a jógikus lélegzés gyakorlatát, de ennek komplex, testre-tudatra-személyiségre gyakorolt hatásait is, ami az önnevelés fontos szerepére mutat rá. A gyermek, vagy akár a család életmód reformjára irányuló törekvések mellett, az Ellen Key víziója szerint a *gyermekek évszázadának* nevezett korban aktív pedagógiai

⁴⁷⁸ A *caduceust* gyakran összekeverik Aszklepiosz botjával, amely szimbólum többek között egyes hindu jógákhoz is kapcsolódik, mert a test finom energia rendszerét is szimbolizálja (idá/pingalá/szusumná: bal, jobb és középső energiacsatorna)

⁴⁷⁹ Lásd: Brihadáranjaka Upanisad

diskurzusok indultak el hazánkban is, amiben a reform szemléletű vallásos, spirituális nevelési eszmék is megjelennek úton útfélen. Dr Décsi Imre 1926-ban a *Vallásos és érzelmi nevelés* kapcsán írja, hogy nem a fogalmakat kell erőltetni, hanem jó példát mutatni a *belső vallásosság*ból. Nem taglalja a különböző vallásos hiteket külön, mert amit lényegesnek tart, hogy ennek szerepe az érzelmi nevelésben van, amennyiben a *hit, bizalom, derű, szeretet, elégedettség, lelki rugalmasság* fejlesztése támogatja a gyermek lelki egészségét, jóságát (Décsi, 1926: 105-106.). Mindezen gondolatok, harmonizálnak az életreformer felfogással, amennyiben nem a vallásban kellett keresni a megváltást, hanem a tanítások belsővé tétele nyomán önmagunkba. Schmitt Jenő Henrik, Lélek és Szellem című 1913-as berlini előadásában azt mondja: „*Korunknak pusztán a külső megismerésben tevékeny, felületes gondolkodásmódjával szemben ismételten hangsúlyoznom kell, hogy valóság csakis belső átélés lehet és hogy egyáltalán semmi másról sem beszélhetünk se égen, se földön, csakis belső átélésről.*” (Schmitt, 1921: 3.o.) Ez könnyen összeegyeztethető irány volt a hindu misztika, a buddhizmus és a jóga tanaival,⁴⁸⁰ amint azt Hamvas egyik kedvence Julius Evola vagy Mircea Eliade népszerű írásából is láthatjuk. Ezt az ön-, világ- és isten-, transzcendencia megismerésére irányuló lelkesedést tartották érdemesnek átadni az életreformerek a gyermekeknek, fiataloknak, akikből aztán a jövő megváltói növekedtek.

Az első világháború után, a kedvezőbb politikai körülmények és utazási feltételek viszont jobban megnyitották a közvetlen tapasztalatszerzés lehetőségét és az egyre több saját élményű ismeretanyag, a tárgyilagosabb útinaplók, tudományos beszámolók magyar nyelvű megjelenése, módosíthatta a korábbi előítéletes megközelítést. A teozófia európai térnyerése ezzel párhuzamosan pedig kinyitott egy teljesen más dimenziót, amiben a Távol-Keletről alkotott kép már inkább *magasztos és belengi valamiféle szentség* illata a világmegváltó tanítások sorát. Egyéni trauma (testi-lelki-szellemi),⁴⁸¹ krízis vagy katarzis élmények,⁴⁸² meggyengült egészségügyi állapot miatt (testi-mentális)⁴⁸³ is utaztak Indiába mindezt megtapasztalni, de volt olyan, aki a társadalmi problémák, válsághelyzetek felismerése miatt kereste az úgynevezett harmadik utas megoldásokat itthon (akár otthon), amiben a jóga, illetve a meditáció teljes értékű támogatást tudott számára adni. Nemzetközi szinten láttuk, hogy a Távol-Kelettel való személyes

⁴⁸⁰ Maga a jóga szó szótári jelentései között is megtaláljuk az eggyé válást (szkt. judzs szógyök: egyesülni, összekapcsolódni stb.), ezt az üzenetet látjuk a latin *iungere* (összekapcsolni) nyelvi alakban is.

⁴⁸¹ Gróf Széchenyi Béla családi tragédiák sora után indul Távol-Keletre, vigasztalódni.

⁴⁸² Sass-Brunner Erzsébet Balaton közeli spirituális látomása útján indul útnak, megvilágosodni.

⁴⁸³ Justh Zsigmond megromlott egészsége vezérli Indiába, hogy visszanyerje egészségét.

megismerkedés vezethetett konkrétan bizonyos életreform törekvések megjelenéséhez (Teozófia, Antropozófia, Mazdaznan, jóga),⁴⁸⁴ vagy formálhatták a már meglévő trendeket (vegetarianizmus, testkultúra, okkultizmus), melyek hatásai hazánkban is eljutottak. Az életreform virágkorán, az okkult és kvázi-vallásos tanítások közös eszmei pontokat igyekeztek maguk is találni és ezen pontok keresztül kasul fonták a teret, ami azt eredményezte, hogy a 20. század első évtizedeiben már bárhol és bármikor belefutott az ember valami új irányt hirdető módszerbe Magyarországon (bicsérdizmus, mazdaznan, spiritizmus és mások). Ennek vicces korabeli példájaként említhetjük, hogy az 1930-as években nagy példányszámban megjelenő Tolnai Regénytárának szépirodalmi sorozatához, kis ajándék füzeteket, könyvecskéket kaptak az olvasók, melyek között *Pesti Spiritiszták* címmel találjuk Tábori Kornél rövid írását is.⁴⁸⁵ Maga a téma feldolgozás is humoros formát ölt néha, mert beszél a budapesti *okkultizmus vámszedőiről* (Tábori, 1924: 2.) a csalók és kóklerek konkrét történeteivel (nevesítve is azokat), valamint beszél a médiumi képességek bűneseteknél való rendőrségi felhasználásáról, meg rejtelmes sugarakról, és *plazmafejek* csodáiról is, amikor a médium szájából *habszerű massa* jön ki, ami régi római szatír arcához hasonló emberi formát ölt (Tábori, 1924: 30-33),⁴⁸⁶ miközben a címlap belső oldalán egy gyermekek egészségének megóvása érdekében ajánlott növényi (maláta) kávé reklám *rímes* vers szövege ékeskedik, a *rémes-szellemes* történetek előtt (5. sz. melléklet, 10. ábra). Persze ennek a látszólag véletlen reklám üzenetnek megtaláljuk az előzményeit más élet- és testreform szemléletű könyvekben. A sok kiadást megért, nagy példányszámban eladott 452 oldalas *Az egészség enciklopédiája* című (Madzsar et. al., 1926), egészségügyi tanácsadó könyvben (Bucsányi at. al., 1926), Madzsar József: *A Táplálkozásról* szóló fejezetben (Madzsar, J, 1926: 181-189) a koplalás, a vegetáriánus táplálkozás gazdaságos volta mellett kitér az élvezeti szerek hatására és itt olvashatjuk tőle azt, hogy mivel kávé és tea izgatja az idegrendszert, így felnőtteknek is csak mérsékelt fogyasztása elfogadott, de gyermekek számára még tejjel sem lenne szabad adni ezeket. Ez a kis kitérő azért érdekes, mert látható, hogy az életreform már nem csak terápiában gondolkodott, de fontosnak tartotta a prevenció

⁴⁸⁴ Például R. Steiner a keleti-tanításokban való mélyebb ismereteit a kriszto-centrikus új, sajátos világmépének megalkotásában hasznosítja majd. A Mazdaznan konkrét jóga és tantrikus buddhista elemeket integrál.

⁴⁸⁵ Maga a könyvecske is egészen kis méretű, mindösszesen 8 x 11 cm-es mini zsebkönyv (5. sz. melléklet 9. ábra).

⁴⁸⁶ Ez a fluidum az aura, vagy a szellemtest, de akár a prána elképzelésekkel is összemósódhatott a korban

szemléletet, ami valójában Indiában az ájurvédikus gyógyászat alapja.⁴⁸⁷ Az enciklopédia címe alcíme is ezt sugallja: Tanácsadó egészséges és beteg emberek számára. Feltételezem, hogy a szavak sorrendje pedig nem véletlen, tehát egészség fenntartás áll az első helyen. Madzsar J. mellett olyan társszerzők nevét találjuk a kötetben, mint Dr. Madzsar Józsefné Jászi Alíz,⁴⁸⁸ aki a női test-kultúráról ír, de ugyan ebben a műben értekezik hosszasan a fentebb emlegetett Dr. Bucsányi Gyula neves orvos, természetgyógyász⁴⁸⁹ például arról, hogy hogyan hosszabbítható meg életünk. Dr. Völgyesi Ferenc (akivel későbbiekben még foglalkozunk a jóga és a buddhista vonatkozások kapcsán), cikkében pedig a hipnózis, szuggesztió témáival ismerkedhet meg az olvasó. Egyes fejezetekben olvashatunk részletesen a különféle masszázs terápiáktól, a légzés terápiás értékéről, az egészséges ruházkodásról, a házi gyógynövény patikáról és még egyéb, hasznos, preventív ismeretről vagy gyógyeljárásról. Ez a sokszínűség jellemző volt a hazánkban önálló munkákat publikáló szerzőkre, akik igyekeznek minél több aspektust egyszerre felvonultatni. A Távol-Keleti kultúrákhoz, eszmékhez fűzött vélemények is egy színfoltot jelenthettek az ilyen művekben, melynek példaként említhető Kovács György vagy Bobai Györfly László. Elméleti, lelki orientációt adó munkában is megjelent a sokszínűség, ennek példája Perlaky Lajos (1895-1959) plébános, hitoktató, író, aki több életreform szemléletű keresztény lelkiéletű könyvet írt. Napfényes életfilozófia című 1944-es könyvében (amiben a korra jellemző boldogság problémakört járta körül) Tagore *csend bőjt*, vagyis hallgatásban töltött napjairól is olvashatunk,⁴⁹⁰ aminek jelentősége, hogy minél messzebb kerül valaki a világ zajától, annál közelebb kerülhet önmagához (Perlaky, 1944: 33). A vallásos-, filozófiai-, elméleti vagy gyakorlat orientált-, táplálkozás-, öltözködési-, higiéniai-, pedagógiai-, nemzeti eszme, akár egyetlen műbe sűrítve is megjelenhetett és ez a törekvés jellemezte az Életreform magazin megjelent számainak tartalmát. A szentendrei, a gödöllői, szegedi és a korábban említett nemzetközi példákkal⁴⁹¹ támogatott önfenntartó kisközösségek egyik fontos üzenete, hogy az egyszerű életvitel, a luxuscikkekről és felesleges

⁴⁸⁷ Lásd szanszkrit nyelvű, klasszikus orvosi szöveggyűjteményekben (Csaraka vagy Szusruta Samhitá, Astanga Hridaja) megtalálható: szvásztha szvászthaszja (teljesen egészséges egészség), vagy ájuskámija (egészséges életvágy) fogalmak.

⁴⁸⁸ Jászi Alice (1877-1935) táncpedagógus, a magyar gyógytorna megalapítója. Tanítványa Kövesházi Ágnes, számos távol-keleti ihletésű tánc koreográfiában szerepelt pl. Buddha Tűzprédikációja (1928).

⁴⁸⁹ Táplálkozási tanácsadó írásai mellett, külön könyvben foglalkozik a gyermekek helyes táplálásának kérdéseivel, vagy a napfény gyógyító hatásaival stb.

⁴⁹⁰ A szkt. mauna gyakorlat Indiában jól ismert. Számos mester életének meghatározó eleme volt lásd Ramana Maharishi, Meher Baba,

⁴⁹¹ Eden, Hellerau, Monte-Vèrita.

kényelemről való lemondás az tulajdonképpen a látszat boldogságról való lemondás, a valódi boldogság javára.⁴⁹² Ez a gondolatot pedig állhatna akár egy buddhista kolostor falán is, hiszen a Buddha korai tanítása éppen ezt fogalmazta meg, hogy a világi dolgokról való lemondás vezet a valódi boldogság eléréséhez, a Patandzsali féle jóga szútra tanítás pedig felhívja a figyelmet a szantósa, vagyis a megelégedettség *erkölcsi kötelességének* gyakorlatára.⁴⁹³ Persze igazi buddhizmussal és jógikkal csak kevesen találkoznak közvetlenül az magyar életreformerek, de ami megéri őket az olvasott, hallott tanításokból, az sokszor elegendő inspirációként művészi inspirációként (Hollósy József, Csók István, Mednyánszky László), vagy lelki támasztékként (Weöres Sándor, Szepes Mária, Tamkó-Sirató Károly) tudott szolgálni.

Tábori Kornél Spiritizista könyvének maláta-kávés reklámjára reflektálva, az úgymond minden csapból folyó életreform üzenetek és az áttételesen megmutatkozó távol-keleti hatások lehetséges vonzerőjével is érdemes számolnunk. Európa keresi elveszett egészségét, boldogságát és lelki békéjét, ugyanakkor vágyik a misztikumra és a csodákra is. A Távol-Kelet és főként India eszméi és gyakorlatai mindezt megadhatták a keresők számára. A hindu vagy buddhista világnézettel rendelkező ember szempontjából sem a tudatot, idegrendszert izgató szerek mellőzése, sem a növényi táplálékok és főzetek tudatos alkalmazása, sem a bő és kényelmes vászon ruházat viselése, sem a szabad levegőn történő légző és mozgás gyakorlatok, se a szuggesztió, se a látnoki képességek, nem voltak ismeretlenek, idegenek évezredek óta. Aki Paul Brunton⁴⁹⁴ Walter Evans-Wentz, Mircea Eliade,⁴⁹⁵ Alexandra-David Nèel,⁴⁹⁶ Baktay Ervin könyveit vagy Hamvas Béla Tibeti halottaskönyvét elolvasta a 20. század első felében, annak számára mindez nem okozott túl nagy meglepetést. A Tibeti buddhista praxis részletes magyarázatai nyomán nem misztikusnak, hanem természetesnek tűnhetett az emberi képességek sorában a tisztánlátás (clearvoyance), telepátia, telekinézis és más titkos tudományok, melyek egyébként is éppen akkor váltak a tudomány által is kutatott területekké világszerte (Kováts, é.n., Völgyesi, 1933). Az európai Spiritizmus ködös margójára még

⁴⁹² Ez ma is aktualitással bíró kérdés a fogyasztói társadalom jelen helyzetét tekintve.

⁴⁹³ Patandzsali Jóga szútra II. /32, II. /42.

⁴⁹⁴ Már a második világháború előtt is megjelentek könyvei Bruntonnak (A felsőbbrendű én, 1937; India Titkai 1938; A jóga titkos tanítása, 1941; Az Önvaló bölcsessége, 1943). A Teozófusok meghívására Budapestre is ellátogatott.

⁴⁹⁵ M. Eliade, P. Brunton, Evans-Wentz munkáit eredetiben olvassák Hamvas B., Baktay E., Dr. Pető András, Dr. Weninger és mások.

⁴⁹⁶ Több, mint 30 könyvet publikált, amelyek elsősorban a tibeti kultúrába engednek betekintést, melyek közül magyarul is megjelent még a 20. század első felében: Arjopa – Európai asszony zárándokútja a tiltott Lhászában (1943), Mipam – Az öt bölcsesség lámája (1945).

annyit, hogy a Pancsatantra⁴⁹⁷ jól ismert tanító történeteiben ugyanolyan természetesen voltak a beszélő állatok, mint a szellemek, illetve a Vétála nevű hulladékon 25 meséje sem volt teljesen idegen a 19. században már az európai olvasóközönségnek.⁴⁹⁸ Amiket talán korábban fantázia szüleménynek, vagy eretnek hittételeknek tekintettek, azokat a jelenségeket a 19. század végén nekiálltak tudományos vizsgálatoknak alávetni. 1926-ban már komoly tanulmánykötet készült, ami egyszerre jelent meg német és magyar nyelven *Okkultizmus és Spiritizmus a természettudomány megvilágításában* (Baerwald, 1926).

Mi végre vizsgálódott a tudomány? Természetesen volt, aki cáfolni volt, aki bizonyítani igyekezett ezen tapasztalatok valóságát. A korban divatos spiritizmus egyenesen veszélyesnek bizonyult a századforduló hajnalán a katolikus egyház számára, amint azt megtudhatjuk Godfrey 1926-ös, magyarul is megjelent írásából, mert a tudományos érdeklődést is felkeltő jelenségeket kutatók komoly eredményekkel állnak elő, (például Angliában a Society for Physical Research), ezért pápai állásfoglalást is közzé tesznek, mert a tudósok, fizikusok a beható vizsgálatokat követően egyértelműen a spiritizmus mellett tettek hitvallást és ebben az egyház, jövőbeli fenyegetettségét érezte (Godfrey, 1926: 8-11). Hogy ennek hátterét jobban megértsük, ide illeszkedő nemzetközi példa Edgar Cayce (1877-1945), a híres amerikai tisztánlátó, misztikus, a New Age egyik korai apostola (Torgyán, 2022b: 44), akinek tevékenységéről már 1910-ben beszámolt a New York Times is.⁴⁹⁹ Olyan mélyen vallásos keresztény gyógyító volt, aki állítása szerint képes volt látni az emberek körüli aurát és hallotta az elhunyt rokonok hangját (Sugrue, 2004). Több, mint négy évtizedes aktív munkássága nyomán nagyjából harmincezer dokumentált eset maradt fenn, amint hipnotikus álomban tökéletesen diagnosztizált betegségeket (akár távolban lévő személyek esetén is) és ezekre gyógymodot ajánlott. Nem a hírnév és nem a pénz motiválta, csak az emberbaráti szeretet, mégsem nézte

⁴⁹⁷ Szkt. panycsa-öt; tantra-kiterjesztés, létrehozás, rendszer, tanítás (ötös tan-gyűjtemény). A szanszkrit irodalom egyik legismertebb és legnépszerűbb alkotása. Magyarul először Rozsnyai Dávid (1641-1718) *Horologium Turcicum et speculum continuum de rebus in orbe externis et internis* Ali Cselebi török változatának fordítás-átdolgozása, latin betétekkel; majd *A régi indusok böltsekedések, az az Példákkal jó erköltsökre tanító könyvetske*; latinból ford. Patay Sámuel; Püspöki Ny., Eger, 1781 és Bidpai–Lokman: *Bidpai indiai históriái és költött beszédei*; ford. Zoltán József, Wass Sámuel; Református Kollégium Ny., Kolozsvár, 1783. Schmidt József fordítása 1924-ben (Schmidt, 1924), Dr. Balogh Barnáé kb. 1940-es években készült el. (Balogh, 1992).

⁴⁹⁸ Az eredetileg szanszkrit eredetű Vétála Panycsavimsati című szöveget sokan fordították le angol vagy német nyelvre a 19. század második felétől. Az egyik legismertebb változat lett Richard F. Burton: *Vikram the Vampire, or Tales of Hindu Devilry* (1870). A Londonban megjelent könyv, valójában nem fordítás, hanem a történetek szabad adaptációja volt. Hazánkban Vekerdy József fordításában 1963-ban jelent meg.

⁴⁹⁹ Az írástudatlan ember orvossá válik hipnózisban (*Illiterate Man Becomes a Doctor when hypnotised*) címmel jelent meg cikk a *The New York Times*, 1910. október 9.-i számában.

jószemmel az egyház Cayce tevékenységét, mert nyíltan beszélt olyan témákról, mint karma, reinkarnáció és azt hirdette, mindezek tökéletesen összeegyeztethetők Krisztus tanításaival (Langley, 1994). Cayce egyébként az 1920-as évektől szorosabban kapcsolódott amerikai és angol teozófusokkal és előadásokat is tartott náluk az előző életek kapcsán. Magyarországon E. Cayce evangéliumi spiritizmusa elsősorban a Szellemi Búvárok Egyesületének tevékenységeihez kapcsolódva jelent meg.⁵⁰⁰ Az 1930-as években bejárta Ázsiát (Japán, Mongólia, Peking, Shanghai, Hongkong, Jáva, Bali, Indonézia, India és Palesztina), s bár nagy hatással van rá előző életeiről szóló látomás sorozata, illetve Indiában Gandhi és Tagore személye. 1931-ben megalapította a Kutatási és Megvilágosodási Egyesületet⁵⁰¹ (Kirkpatrick, 2000) és reinkarnációs elméletei mellett, hithű Krisztus követő marad élete végéig, ennek ellenére sok támadásnak volt kitéve az egyház részéről.

A Cayce és más nemzetközi hatások nyomán kialakult hazai vélemények tárgyalására visszatérve, Dr. Némethy Ernő⁵⁰² fordításában magyarul is megjelent írásban az áll: „*egészen szokatlan események egész sorozata végül is azon erős meggyőződésre juttatott, hogy a spiritizmusban igen kétes természetű szellemi lényekkel van dolgunk s hogy a kísérletek úgy a testre, mint a lélekre igen komoly veszélyekkel járnak.*” (Godfrey, 1926: 5.) Az ilyen véleményekkel a Távol-Kelet soha nem tudott és talán nem is akart mit kezdeni, inkább ráhagyta a nyugatra a szkepticizmust és belement abba, hogy kísérleti nyúlként kezeljék a különleges képességekkel rendelkező embereket, amint azt láthatjuk Haridász Jógi esetén Indiában vagy Bhímsen Pratáp és Gópál Krishna esetén a Budapest Millenniumra szervezett világiállítási sorozat alkalmával, amikor a két indiai fiatalmeber⁵⁰³ az élve eltemetés jógius gyakorlatát végezve, labor körülmények között vizsgálták az orvosok az élettani funkcióikat. Ezekről a vizsgálatokról tudományos publikációk is születtek a 19. század végétől (Török Aurél, 1896). A világháborút követően a kísérletek tudományos (élettani, funkcionális anatómiai) szempontjai kiegészültek a gazdaságos terápiák iránti érdeklődéssel és így minden misztikus hagyomány által kínált módszer rivaldafénybe került.

⁵⁰⁰ További részletek: *A „Szellemkutatók Társasága” – később Szellemi Búvárok Pesti Egylete megalakulása 1871, 2022.*

⁵⁰¹ Az Association for Research and Enlightenment (A.R.E.) ma is aktív szervezet.

⁵⁰² Némethy ír Prohászka Ottokárról is egyébként életrajzi könyvet, ami annyiban érdekes, hogy Prohászka szintén állást foglal a spiritizmus, illetve Rudolf Steiner és még a buddhizmus ellenében is (Schütz, 1928)

⁵⁰³ A társadalmi és nemzeti megújulási mozgalomban is aktív jóga mester, Dajánanada Szaraszvati tanítványai.

A spiritizista és okkult jelenségeket kutató berlini egyetemi tanár, Baerwald Richard (1867-1929), magyarul megjelent könyvének előszavában ezt olvashatjuk: „*akik ott maradtak a romok között, most kísérleteznek azzal, hogy újból megtalálják az egységhez és harmónikus megoldásokhoz visszavezető utat. Az ilyen gazdasági és politikai áramlatok rendesen párhuzamos áramlatokat szülnek az irodalom, művészet, tudomány és világnézet területein is.*” (Baerwald, 1926: 5.) Ennél az üzenetnél érkezünk el ahhoz a ponthoz, ahol összekapcsolódnak az életreform különböző megvalósítási területei. Maguk a résztvevők személyes történeteiben is látható, hogy a legtöbb esetben egyfajta polihisztorság jellemezte a szereplőket. Munkásságukban és kiterjedt személyes kapcsolati hálójukban is nyomon követhető a sokoldalú érdeklődés. A tudomány (ész, ráció), a művészet (a kéz, az alkotás, a létrehozás, az esztétikum), a szív (vallás, világnézet) egyidejű érintettsége jellemezte őket és minden fenti terület (ész, kéz, szív) kapcsán találunk kapcsolódó gyakorlatot az új-vallásos és kvázi vallásos törekvésekben. Ha pedig a világnézet (filozófia) kérdését mégis félretesszük, akkor is szembetűnő, hogy a tudomány mennyire igyekezett megoldást találni a racionális megértés útján a transzcendencia és metafizikai tételek megmagyarázására, akár azzal, hogy empirikus kutatás tárgyává tette a vallásos, spirituális, okkult gyakorlatokat,⁵⁰⁴ akár azzal, hogy eredményeit a társadalom javára kívánta fordítani (lásd hazai vonalon Dr. Ferenczy Sándor – pszichikus kutatások, pszichoanalízis; Dr. Völgyesi Ferenc, Dr. Nemes Elemér – hipnózis, autoszugesztio). Mindeközben megmutatkozott, hogy a szereplők életében gyakran aktív szerepet töltött be a művészet és az esztétikum igénye. Baktay is tanult Münchenben festeni Hollósy iskolájában, s bár nem lett belőle híres piktor, de később még Indiába utazásakor is gyakran elővette a vásznat és az ecsetet. Dr. Völgyesi Ferenc orvostanhallgatóknak készült, két kötetes *Férfi lélek-Női lélek* c. munkájában is szembetűnő volt az esztétikai igényesség, mivel a szerző meglehetősen alapos gondossággal és szakértelemmel válogatta össze hozzá a képi illusztrációs anyagot, a Hopp Ferenc múzeum és Felvinczi-Takács Zoltán segítségével (Völgyesi, 1943) (6. sz. melléklet, 11-13. ábra), ahol a képek forrás megjelöléséből kiderül, hogy a felhasznált anyagok egy része a Hopp Ferenc Múzeum, valamint a Néprazi Múzeum és egyéb külföldi gyűjtemények (lásd G. Tucci) képanyagaiból kerültek válogatásra. Az esztétika szerepe továbbá a testreform kapcsán, a szép és egészséges test vonatkozásában (lásd a

⁵⁰⁴ Ma is kiemelkedő jelentősége van hasonló törekvéseknek. A Dalai Láma és Francesco Varela által alapított: Mind and Life Institute kutatásai többek között olyan dolgokra irányulnak, mint: funkcionális MR vizsgálatok a meditáció, a halál utáni tudati aktivitás, telepátia, tisztánlátás és mások.

Bicsérdy-ről készült korabeli fotók), a harmonikus testhasználatban, vagy a mozgulatművészetben is erőteljesen kidomborodott.

Nem könnyű megítélni, hogy mennyire voltak az életreform törekvések hazánkban marginálisok vagy éppen társadalmi léptékűek hazánkban, de a Magyarország Globális történetének 2022-es kiadványában (szerk. Laczó és Varga, 2022) talán nem véletlen, hogy a témához, három kapcsolódó cikk is szerepel (a vegetarianizmus, a jóga, valamint a Buddhista misszió), mint lényeges kortörténeti emlék. A korabeli sajtó is beszédes, inkább egyfajta *tömegjelenség* oldalára billentve a mérleg nyelvét, mert minden nagyobb példányszámú folyóiratban találhatunk reflexiókat az életreform mozgalmak kapcsán. Az ideológiai áramlatokkal együtt a művészetekben is tetten érhető átalakulás pedig egy széles műkedvelői rétegeket is bevont a bűvkörbe.

A széleskörű társadalmi érintettség feltételezésére szolgáló korabeli példa az 1937-ben a Pesti Hírlap szerkesztőségének rendkívüli kezdeményezésére gigantikus, 1187. oldalas (!) kötete, mely címe *Az élet Utmutatója*. Az ilyen jellegű, enciklopédia szerű kiadványok hozzájárultak ahhoz, hogy a nagyobb tömegek általános tájékozottságának részévé válhatott az életreform. A könyv első felében, *A föld megismerése* című fejezetben a távol-keleti kultúra gazdagon illusztrált bemutatása mellett (India, Tibet, Kína és Japán) a gyarmatosítókrol is olvashatunk, akik érdekszférává tették a távol-keleti területeket, különösen Indiát és Ceylont (Wodetzky et.al., 1937: 79-160). Az életreform vonatkozások tekintetében említendő, hogy a magyar népművészetet, a női öltözködési divat történetét, tehát a tudomány-hagyomány-egészség-esztétika is megmutatkozik a kötet lapjain (Wodetzky et.al., 1937: 127-141.). A könyv második felében található *Az egészség lexikon*, ami nagyjából 400 oldalt tesz ki (Wodetzky et. al., 1937: 753-1187) és amelynek címe magáért beszél, mert fókuszát tekintve a prevenciót sugallja, ami a természetes gyógy módok és a távol-keleti orvoslás evidenciája.

Dr Misángyi Ottó, a testnevelési főiskola tanára, a Sport című fejezetben (Wodetzky et.al. 1937: 369-472) kimerítően tárgyalta a test és mozgáskultúrát, amelyben a turistaság, mint egészséges szórakozás,⁵⁰⁵ a gyógytorna és a légyógy gyakorlatok is helyet kaptak. Ez utóbbi fejezetben olvashatunk a mozgulatművészetről is, melyet a szerző a testnevelési irányzatok közé sorolt, de megjegyezte, hogy a mozgásművészeti irányok csak részben tartoznak a tornához. Bemutatta J. Dalcroze művészeti ritmikus tornáját, amiben a zenei élmény mozgásban fejeződik ki, említést tett a Drezdai Hellerau és a Bécs melletti Bode-

⁵⁰⁵ Megemlíti a Magyar Turista Szövetséget is.

féle iskola szabad átélés gyakorlatáról, Bode-nak mozdulatban való önkifejezéséről, Laban mozdulatkorúsáról és tánc megújító törekvéséről (a mozgásharmónia és kinetográfia tanításáról).⁵⁰⁶ Megtudhatjuk a cikkből, hogy a mozgásművészet, bár szintén az egészséget szolgálja, tulajdonképpen nem sport, hanem belső átélést, művészeti élményeket céloz, amiben az alkotóerő nagy szerepet játszik (Wodetzky et.al., 1937: 452-453). Ez a bemutatás sejteti, hogy a szerző érzékeli a mozdulatművészetben lévő spirituális értelmű többletet. A mozgásművészet speciális magyar területe, Dienes Valéria féle mozdulatművészet⁵⁰⁷ eszmisége ekkor már jól látható párhuzamokat mutatott a hatha-jóga egyes elemeivel és talán ennek is köszönhető, hogy az 1930-as évektől főként Jeszudián hatására konkrét gyakorlatokat is integráltak az oktatásba a magyar mozdulatművészek (mozdulatok, testhelyzetek, légzőgyakorlatok).⁵⁰⁸ A távol-keleti, indiai kulturális hatásokból táplálkozó témák megjelentek egyes színpadi koreográfiákban is lásd Kövesházi Ágnes előadásai: Tibeti Ördögtánc, Buddha tűzprédikációja (Földiné és Komár, 2020).

Az alkotóművészetben zajló átalakulás folyamatairól egyébként a 19. század végi és 20. század eleji időszak kapcsán Petrovics Elek,⁵⁰⁹ az *Élet és művészet* című könyvében (Petrovics, 1937: 7-9) szintén reflektál és úgy véli a magyar művészet részben az iparosodás hatására egy ideig szunnyadó állapotából csak a 19. század végén virrad fel, mert előtte: „(...) jobbra azon a mezsgyén mozog, ahol a művészet az iparral találkozik, s a tiszta művészet magaslatát ritkán éri el.” Innen indult a 20. század nemzeti öntudatra is ébredő, s közben az indiai kultúrához is kapcsolódó magyaros szecessziója (Gellér, 2013), vagy a természetbe visszataláló Plan’air irányzat. Ebben a virradó ön-eszmélésből bukkantak fel az olyan művészek is, mint Hollósy Simon, Mednyánszky László, Csontváry Kosztka Tivadar, Csók István, Mokry-Mészáros Dezső, Sass-Brunner Erzsébet, Boromisza Tibor és Vaszary János, akik életében és művészetükben sokféle módon felragyog képletesen szólva a Napkelet (mindhármuknak van ugyanis kapcsolata a távol-keleti eszmékkel).⁵¹⁰ Az *eszmélés* részeként születik meg az életreform megannyi olyan eleme, mint a kommuna törekvés, a vegetárius táplálkozás, a Tolsztojánusi öltözködés, az antialkoholizmus és egyebek. Csontváry 1912. május 19-én a jövő nemzedékének felajánlva olvassa fel nyilvánosan *Energia és művészet. A kultúr ember*

⁵⁰⁶ Kinetográfia elmélet: bármely sport, torna, tánc mozdulat kotta szerűn leírható.

⁵⁰⁷ <https://moha.mozdulatmuveszet.hu/mozdulatmuveszet/>

⁵⁰⁸ Pálósi István szíves közlése alapján jelezzük, hogy az egykori tanmenet egyetlen megmaradt fizikai példánya a MOHA (Mozdulatművészeti Alapítvány) Dienes hagyatéki gyűjteményben található.

⁵⁰⁹ Petrovics Elek (1873-1945) művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum egykori igazgatója.

⁵¹⁰ Földiné és Komár, 2020.

tévedése című munkáját (Csontváry, 1912), amiben a magyar eredetre, nemzeti értékeinkre való nosztalgikus rámutatás mellett, megfér a modern kor kritikája és a személyes és kollektív magyar sors kapcsán domborodik ki a szerepe az egészséges életmódnak: „... ha nem bírunk önmagunkkal káros testi szokásokkal - szellemi erőnk izgalmaival a nikotin s az alkohollal megküzdési, ne ártsuk magunkat tovább, mert az bizonyos és természetes, hogy azok akik önmagukon uralkodni nem bírnak, azok másokon sem uralkodhatnak.” (Csontváry Kosztka, 2008: 66-67).⁵¹¹

A távol-keleti hatások *korképe* helyett ő inkább valamiféle *korképet* festett ugyan itt, amikor a kultúremler tévedéseit összefoglalva említette a Himaláját, a majmok rokonságának kutatását (Darwin), a keletre utaztatásokat és azt a jelenséget, hogy az ember a nagy ráérésben a világteremtésen gondolkozva minden teóriának és sarlatánnak bedőlt a 20. század hajnalán. Bizonyos bibliai tanításokat is megkérdőjelezett és azt mondta „(...) nem Voltaire, Spencer, Darwin, Laplace, Kant, Schopenhauer, Nietzsche, avagy Tolstoj elmékedése nyugtalanítja a kultúr embert, hanem a hiszékenysége...” (Pap, 2008: 61).

A különböző életviteli normákat kínáló életreform mozgalmak természetesen egészen eltérő szellemi, spirituális irányok mentén is járhatóak voltak, hiszen lehetett valaki keresztény szemlélettel is vegetárius, ugyanakkor szakítva a keresztényi erkölcsökkel nudista és szabad szerelmi kapcsolatra nyitott módon is élvezhette a nyers koszt előnyeit. Vallási, filozófiai kontextusból kiragadva is lehetett bárkinek távolba és jövőbe nézni, vagy légzőgyakorlatokat folytatni az életerő és egészség visszanyerése érdekében. A spirituális útvesztőkben tévelygőknek minden esetre nem lehetett könnyű dolguk abban az időben. Ritoók Emma írja 1921-ben: „A gyöngébbek a vallást készen találták, s először az asszonyok vetették magukat szokott túlzásukkal a Jézus vagy a Buddha hívására a hit mélységeibe. A teozófia befolyása sok gondot okozott az ideg orvosoknak, de elmélyítette a lelket azoknál, akik csöndességre és belsőségre hajlottak.” (Ritoók 1993. 428).

Bár a vallás, a filozófia, a tudomány és művészet között elemi összefüggés függés van és ez az életreform kapcsán különösen jól meg is mutatkozott, most terjedelmi okokból nem kívánjuk mélységében tovább tárgyalni ezt. Ahogyan a művészettörténet, úgy a szociológia, a szociálpolitika, az egészségügy is önálló fejezetet igényelne így ezeket most félre téve a fejezet záró részében inkább a pedagógia, neveléstudomány területéhez kapcsolódó kiegészítéseket szeretnénk még röviden tenni.

⁵¹¹ Ez a gondolat a buddhista Dhammapáda soraiban is megerősítést nyert: „(...) ahhoz, hogy valóban győzzön, egyvalakit legyőznie: önmagát!” (DP 103)

Az életreform színes miliójében lehetőség nyílt Budapesten távol-keleti eszmék által inspirált pedagógiai témákat is érintő előadások hallgatására (Annie Besant, Rudolf Steiner, Maria Montessori), amiről a korabeli sajtó is beszámolt lásd Stojits, 1905. – Jövendő; Annie Besant, 1905. (Pesti Napló); z. Z., 1909 - Pesti Hírlap, 1909. Ezekhez kapcsolódó magyar nyelvű publikációk is megjelentek lásd: „*Látogatás egy Benaresi hindu kollégiumban,*” 1916 - Család és Iskola, 1916; „*Annie Besant Magyarország mellett*” 1927 - Budapesti Hírlap,)

Az orvosi szakkönyvekben felbukkant a gyermekek és a fiatalok egészséges életmódjának természetes módszerekkel való támogatása és ennek kapcsán is említésre kerülnek távol-keleti tanítások Dr. Bucsányi és Dr. Weninger könyveiben. Az orvostanhallgatók számára keleti filozófiákban bővelkedő képzési anyagok születtek (Völgyesi, 1941; 1943), a gyógypedagógiába beszivárogtak a jóga elemek Dr. Pető András, Madzsarné Jászi Alíz munkássága révén⁵¹² és általános iskolai jóga tanterv is készült (Király Dezső, 1942; 1944).⁵¹³ A lélek mélyéig hatoló üzeneteket tartalmazó versekben (Weöres Sándor, Szabó Lőrinc), esszéiben, novellákban, regényekben bukkan fel itt-ott a Buddha alakja, vagy a buddhista filozófiai tanítások (Krúdy, 1913).⁵¹⁴

Összegezve megállapítható, hogy a magyar értelmiségi közép- és felső osztály a 20. század hajnalán, elsősorban a kontinentális, kisebb mértékben amerikai hatások révén aktívan kapcsolódott be a nemzetközi életreform és pedagógiai reformokat célzó folyamatokba. Feltételezéseink szerint nagyobb mértékben a porosz, angolszász, francia, tengerentúli és a távol-keleti gyarmat területek felől érkező impulzusok révén közvetett módon és a Távol-Keleten tett személyes látogatások vagy hazánkba érkező, hagyományos eszméket követő tanítók révén is érvényesülhettek hazánkban a távol-keleti hatások a második világháborút megelőző időszakban. Ezen hatások egyes elemei az ideológiai, táplálkozási, pedagógiai és egyéb reform törekvésekbe is beszivárogtak.

A magyar vonatkozások hátterét tárgyaló fejezetünket egy több rétegű szimbolikus, történetiségében és mondanivalójában is szorosan kapcsolódó üzenettel zárjuk, ami egyben a következő fejezet nyitányaként is szolgál. Zajti Ferenc (1886-1961), festő,⁵¹⁵

⁵¹² Az orkesztika és a mozdulatművészeti iskolák egyes tananyagainak dokumentumairól Fenyves Márk szóbeli közlése nyomán kaptam tájékoztatást 2017-ben, az anyagok az Orkesztika Alapítvány, Mozdulatművészeti könyvtár és archívum gyűjteményében találhatók, részletes feldolgozásuk még jelenleg is zajlik.

⁵¹³ Lásd: Király, 1942., 1944. munkái.

⁵¹⁴ A vörös postakocsi című regény főhősének gondolatait Krúdy a Lénárd Jenő: Dhammo című regényéből

⁵¹⁵ Zajti is Hollósy tanítványa Münchenben. Csontváryval barátkozik az 1910-es években, aki szellemi utódjának tekintette. A Turáni Társaság oszlopos tagja, aki az indiai-hun-szkita rokonságot kutatta. az 1920-as években meg látogatta Gandhit is Indiában és 1929-ben

író, egyetemi tanár és a Turáni Társaság egyik központi alakja, A Magyar Tudományos Akadémián 1925. november 22-én felolvasott *A Hun-Magyar őstörténelem* című dolgozatának nyomtatott változatának belső előlapján, szellemi ráhangolódásként Körösi Csoma Sándor azon szavait idézte: „*Keressetek, kutassatok, mert az egész világ egyetlen nemzete sem talál annyi kincset kulturájának gyarapítására, mint a magyar társadalom, az ősi indiai kultúra tárházában*” (Zajti, 1928).

3.3. „Keletre magyar!” - A Magyarok Kelet felé fordulásának összetett jelensége a 19.-20. századforduló táján

„Keletre magyar!
Tekints keletre!
Ott lelsz te dicső, nagy
Rokon felekre!...
...Ha élni kívánsz új ezredekre!...
Keletre magyar!
Fordulj keletre!
Ott lelsz segítő
Rokon lelkekre!...”⁵¹⁶
(Zempléni Árpád)

A nemzetközi és a magyar életreform, valamint pedagógiai reformok távol-keleti vonatkozásait a tudományok, a filozófia, az utazás és a művészetek területén érintett szereplők révén vizsgálhatjuk, azonban a hazai példákban még inkább szembetűnik majd, hogy ezek a területek összefonódnak és csupán súlypontok tolódnak el egy-egy esetben, amikor több rétv érintettség mutatkozik. Ennek okán mondhatni a négy szálát egyszerre kívánjuk vizsgálni. A versrészletben szereplő felszólítás - „*Keletre Magyar! Tekints Keletre!*” – a mai kor számára is figyelem felkeltő üzenet, hiszen azok a körülmények és krízisek, amelyek elindították anno az életreform mozgalmakat, a 21. században is megjelennek. A globális nagyhatalmak árnyékában a kis európai országok már a 20. század hajnalán érzékelték, hogy *segítő kezekre, szövetségesekre* van szükség. A kontextus a történelem során változott, de az igény változatlan, hogy baráti, testvéri támogatást nyerjünk más nemzetektől. A politikai értelmezésen túl, a *Keletre* fordulás aktualitását száz esztendeje ugyanúgy indokolhatta az Európában és általában a nyugati civilizációban tapasztalt túlfogyasztás, az industrializáció, az egészségtelen életmód, a helytelen táplálkozás, a társadalmi szintű elidegenedés, a spirituális válság jelensége. Ma

⁵¹⁶ Részlet Zempléni Árpád: „Keletre Magyar” című verséből (1910. Turáni Dalok c. kötetben). Zempléni, szül. Irmay Árpád (1865-1919), levéltáros, író, műfordító.

is előfordul, hogy hasonló okokból indulnak el egyesek a megismerés útján Távol-Kelet felé, amint azt elődjünk tették. Ugyanakkor ma már az ázsiai országokra is jellemző fogyasztói szokások és a környezetszennyezés olyan mértékű problémává nőtte ki magát, hogy számos ázsiai országnak, köztük Indiának is sürgetővé vált a 21. században újra gondolni a hagyományos értékrend relevanciáját (lásd védikus vagy buddhista ökológia iránti növekvő érdeklődés jelensége).

A fent idézett Zempléni vers lett címadója *Ablonczy Balázs: Keletre Magyar! A Magyar Turanizmus története* című 2016-ban kiadott részletes tanulmányának is (Ablonczy 2016), amiben a turanizmus eszmétörténetét és kapcsolódó jelenségeit járta körül. A Turanista Társaság tagjai és szimpatizánsai között számos olyan életreform szereplőt találunk, akinek a távol-keleti és az indiai kultúrához való kapcsolódása egyértelműen igazolt úgy, mint Zajti Ferenc, Felvinczi-Takács Zoltán (művészettörténész), Boromisza Tibor (festő), Medgyaszai István (építész), vagy akár Lénárd Jenő, aki az első komoly magyar nyelven kiadott, buddhista filozófiát tartalmazó könyv szerzője (Lénárd, 1912), akik közül szinte mindenki eljutott a Távol-Keletre, Indiába vagy Ceylonra. Esetünkben a fenti idézettel nem kizárólagosan a turanizmusra, illetve egyéb nemzeti öntudattal kapcsolatos, vagy politikai színezetű életreform törekvésekre kívántunk utalni az indiai kulturális hatások kapcsán. A vers idézettel kettős üzenetet szerettünk volna példázni: egy részről tágabb, akár szellemi értelemben kíván rámutatni, az új utakat kereső ember reményteli fohászára, aki a Kelet felől várta a megváltást a századforduló hajnalán. Másfelől a Távol-Kelet felé fordulás egyik speciális hazai területére utal, amiben a magyar életreformerek igyekeztek újra definiálni identitásukat, újra értékelni és visszatérni népi hagyományaikhoz és egyéb kulturális kincseikhez (ezen belül volt egy, de nem kizárólagos elem a turanizmus).⁵¹⁷ A vers szerzője Zempléni Árpád (született Imrey Árpád) maga kapcsolatban állt sok olyan közéleti személlyel⁵¹⁸ és társasággal (Kisfaludy Társaság), ami a kapcsolatháló kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír (Ablonczy, 2016: 7-13) és ezáltal példázza a hazai társadalom sokszínű érdeklődő rétegét. A korábban már említésre került Kelet kutató tudósunk, Körösi-Csoma Sándor munkássága - aki végső soron a magyar őshazát kereste a Himalájában – izzította fel először a nemzeti érzelmeket, majd Stein Aurél, Duka Tivadar, Vámbéry Ármin,

⁵¹⁷ Más európai országokban is megjelent a nemzeti megújulás, öndefiníciós reformja (Németországban ezt példázta a Völkish mozgalom), de hazánk esetén a Hun-Székita eredetmítoszok, Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia-ja (Ipolyi, és az összehasonlító nyelvészeti kutatások közvetlenebb alapokat teremtett India és Magyarország vonatkozásában).

⁵¹⁸ Zempléni a Turáni Társaság, a Petőfi Társaság és a Kisfaludy Társaság tagja is, Komjáthy Jenő jóbarátja. Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és sok kortársa elismeréssel nyilatkozott róla.

Ipolyi Arnold (Magyar Mythológia), Szentkatolnai Bálint Gábor, Baráthosi Balogh Benedek, és mások öntözték és ápták az Távol-Kelet irányában táplált rokonság hitét.⁵¹⁹ A nemzeti öndefiníáláshoz hozzátartozott az ősvallás kérdésének kutatása, a nemzeti identitás kialakítása, az eredetmítoszok feltárása és ezekhez a törekvésekhez tartozott a Turáni Társaság eszmei közössége a Kőrösi Csoma Társaság (Birtalan, 2022). Birtalan Ágnes a Ligeti Lajos emlékére írt Kőrösi Csoma Társaságról szóló cikkében a *Kőrösi Csoma Társaság* azonos nevű elődje kapcsán írta, hogy 1920-ban alakult és sok szálon kapcsolódott a Turáni Társasághoz, aminek „*Működése - bár fontos volt a magyarság identitásának formálásában – a szélsőséges és a tudományos szemlélethez már nem vagy alig kötődő nézetek felülkerekedése miatt vállalhatatlanná vált a valódi szakmai műhelyeket képviselők számára.*” (Birtalan, 2022: 7). Ennek okán idővel különváltak és bizonyos szempontból elhatárolódtak egymástól a szakmai és az eltérő ideológiai alapú csoportok (lásd MTA, Nippon Társaság, Magyar Indiai Társaság).⁵²⁰ Az első és a második világháború egyéni és kollektív traumái egyaránt jelentős hatótényezők voltak a „kiút kereső” ideológiákban. Mivel jelenleg is érezhető a több évszázada fennálló feszültség és a megosztottság a magyarság eredetével, kulturális és nyelvi fejlődéstörténetével foglalkozó akadémikus kutatói körökben, így dolgozatunkban nem kívánunk részletesen foglalkozni a századfordulón uralkodó elméletek hitelességével, tudományos igazolásaival vagy cáfolataival.⁵²¹ Fontosnak tartunk ugyanakkor megemlíteni a teljesség igénye nélkül olyan szerzőket és műveket az eredetkutatás, a magyarság, a magyar nyelv, a magyar ősvallás definiálásával kapcsolatban, amelyekben az általunk vizsgált korszakban megjelentek távol-keleti, indiai kulturális hatások és

⁵¹⁹ Kézdy-Vásárhelyi Zoltán Kőrösi-Csoma, Vámbéry és mások méltatásán túl Bálint Gábort művét is felidéz: „*A tamil nyelv a turáni népek sanscritja*”, amiben Indiából származtatja a Magyarokat (Kézdy, 1939: 36).

⁵²⁰ A Magyar Indiai Társaságot Zajti Ferenc és Medgyaszay István hozta létre 1929-ben. Zajti hívta meg Indiából Budapestre J. J. Modi-t. A párszi tudós előadásaiból szerkesztett könyvében (Modi, 1926) részletesen tárgyalta a hunokra vonatkozó „indiai kútforrásokat” (ezek közül a Visnu-puránát és Kálidásza Raghuvanycsa szövegét emelte ki). Az Ázsia tanszék vezetését Zajti után Ligeti Lajos vette át az 1930-as évektől.

⁵²¹ Miközben Rédei Károly kritikus tanulmányában nyelvészeti dilettantizmusról, délibáb látó, botesinálta tudósokról beszél (Rédei, 1998), addig mások a mai napig méltatják Kandra Kabos (1883-1905) és Szentkatolnai Bálint Gábor (1844-1913) tudományos eredményeit (Szecskó, 2000; Obrisánszky, 2007; Birtalan, 2009), ami a dolgozatunk szempontjából a szanszkrit és a tamil nyelvi rokonság kutatása, valamint a pedagógiai munkásságuk miatt egyaránt fontos. A témában elmélyedni kívánók számára javasolt az általuk egykor hivatkozott források közvetlen tanulmányozása, valamint a munkásságuk megítélése kapcsán több állásponttal megismerkedni. A magyar nyelven megjelent munkák közül a magyarság és a távol-keleti kapcsolatok mélyebb megértéséhez ajánlott olvasmány Grandpierre Attila: *A Selyemút őstörténete. A magyarság szerepe Euráziában* című könyv, amelyben a mai elvárásoknak megfelelő, multidiszciplináris szempontokat követő, átfogó kutatói szemlélet érvényesül (Grandpierre, 2021)

amelyek hozzájárultak az életreform és a pedagógiai reform társadalom- és önmegmentés eszméinek kibontakozásához.⁵²²

Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia I-II.* (1929);⁵²³ Nagy János: *A székelylek schyta-hún eredetűsége és az ellenvélemények* (1879); Duka Theodor: *Life and Works of Alex. Csoma de Kőrös* (1885); Szentkatolnai Bálint Gábor: *A tamil nyelv a turáni nyelv sanskritja* (1888); Modi Jivanji Jamshedji: *A hunokról, akik meghódították Indiát. Mi volt a Hunok ősvallása?* (1936); Baráthosi Balogh Benedek: *Déli Turánok. Indiák, Tibet, Előázsia.* (1930); Zichy Jenő: *Keleti kutatások a magyarság eredetének felderítésének érdekében* (1905); Zichy Jenő: *Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása 1-4.* (1900-1905); Budenz József: *A magas-magnus félé magyar árja hasonlat* (1867); Szentkatolnai Bálint: *Tamil-Magyar szótár* (1905); Fiók Károly: *Az árjak és ugorok érintkezéseiről* (1895); Hunfalvy Pál: *Magyar ragok, képzők szanszkrit nyelvészeti rendszer világában* (1859); Pongrácz Sándor: *Tibet-Magyar Nyelvtanulmányok* (1896); Schmidt József: *Hunok az avesztában* (1925); Schmidt József: *Túránizmus*⁵²⁴ (1925); Kandra Kabos: *Magyar Mithologia* (1897); Zajti Ferenc: *A hun-magyar őstörténelem. Új szempontok a magyar őstörténet feltárásához.* (1928) és mások.

A művészetek sem maradtak mentesek a nemzeti érzületű távol-keleti vonatkozású impulzustól. terjedelmes munkák születtek, mint Huszka József: *A magyar turáni ornamentika története* (1930), amiben megjelennek magyaros-buddhista motívumok is (Huszka, 1996). Ennek a vonulatnak a hatása később az építészetben és a képzőművészetek terén is megjelent (Baldaváry, 2024). Medgyaszay István (1877-1959)⁵²⁵ és Zajti Ferenc (1886-1961) magyarságkutatásairól Szabó Lilla írásában tett említést (Szabó, 2007: 451). Az eredethez, vagyis a *Kelethez* való visszatérés része volt a népművészetek, a néptánc, a népdal újra felfedezése, a népi motívumok alkalmazása a zeneművészetben, az építészetben, az iparművészetben. Számos példáját láthatjuk ennek a jelenségnek többek a Gödöllői, a Szentendrei Művésztelephez kötődő alkotók munkáiban, Kodály és Bartók zeneműveiben, de Lechner Ödön és Zsolnay Vilmos nevére sem érdemes elfeledkezni. A magyaros és az indiai kulturális hatások összekapcsolódásának korabeli példáival Gellér Katalin foglalkozott részletesen az *India*

⁵²² A lista nem kívánja értékelni a tudományos vagy a dilettáns munkákat, csupán kortükör.

⁵²³ Az első 1854-es kiadás után a Turáni Társaság tevékenységei okán 1929-ben készült a második kiadás.

⁵²⁴ Ez a cikk a *Nyugat folyóirat* III. számában jelent meg (p197-200).

⁵²⁵ A bombayi Irán-Turáni Testvériség múzeum tervéről, Medgyaszay 1931-es indiai útjáról, Tagore-nél tett látogatásáról olvashatunk Baldaváry cikkében (Baldaváry, 2022).

és a magyaros szecceszio születése című tanulmányban (Geller, 2013), de sokféle egyéb művészeti kapcsolódás kérdése is felmerült a témát illetően más tanulmányokban.⁵²⁶

A Rómát, Párizst és Münchent is bejáró Boromisza Tibor (1880-1960), aki bekerült a Kölcsey Ferenc féle szabadkőműves páholyba, szintén tagja volt a Turáni Társaságnak. „(...) a saját elhatározásából Ludovikát végzett, de mégis inkább a művészpályát választó (...) a Ferenczy Iskola és Nagybánya szellemiségéből induló, de egyéni utat járó, igazságkereső, fiatal festő; (...) a kiábrándulásaira a távol-keleti kultúrákban és a buddhizmusban szellemi és lelki gyógyírt kereső gondolkodó; a magyar paraszti kultúra ázsiai gyökereit hittel és szenvedéllyel kutató, országhíró 'kulturanropológus' (...) művésztelepek létrehozásáért szervezkedő művész, író és publicista (...)” (Török, 2011: 9). Önéletrajzi írásában számos távol-keleti vonatkozású részlet található. A magyarság bölcsőjének tekintette Ázsiát (a székelkapu és a népművészeti azonosságokra hivatkozott). Egyedi védikus-buddhista világszemlélete szerint az ember, a világ, az élet egységben van, amit *Maja fátyolába* takartan tapasztalható. „A buddhizmus a húszas évek elejétől gyakorolt mély hatást Boromisza Tibor gondolkodására, sőt egész életvitelére, sokat és intenzíven foglalkozott tanulmányozásával.” (Török, 2011:45). A buddhista filozófiával feltehetőleg a bebörtönzése alatt került kapcsolatba mélyebben. Vegetárius lett és puritán életvitelre törekedett, amiről a róla szóló korabeli újság cikkek is említést tettek. A *Koppány emlékezete* című képén már jól látható volt a magyar őstörténelem és a magyarság keleti származásának eszménye, ahol a lovon vágató Koppány felett a felhőben Buddha alakja rajzolódik ki. Szentendrei házát Buddhát ábrázoló freskó díszítette. Szoros kapcsolatot ápolt Felvinczi Takács Zoltánnal és a magyar buddhizmuskutatókkal, majd egy összefoglaló, 150 oldalas tanulmányt készített a buddhizmusról 1925-ben (Török, 2011: 45-47). Közele munkáiban volt Jászi Oszkár hűgával, Madzsarné Jászi Alice-al és iskolájával, ami a modern torna és gyógytorna mellett, helyet adott a modern avantgárd művészek szellemi együttműködésének. Madzsar Alice barátaival, köztük Palasovszky Ödönnel és Kövesházi Ágnessel az 1928-ban a Zeneakadémián tartott „Cikk-Cakk” előadásokhoz csatlakozva díszleteket és kosztümöket tervezett többek között a *Tibeti ördögtánchoz* és

⁵²⁶ A szasszanida rokonság (indo-szkíta) egyik alapjaként a székelkapu, ami az indiai sziklatemplomoknál figyelhető meg (Ubornyák, 2002). A magyarországi Karma Kagyüpa Buddhista Közösség külön figyelmet szentel ezen témának előadások és kiadványok formájában. Az általuk létrehozott Buddha Park - Kőrösi Csoma Sándor Emlékparkban Tar köztségben, 2023. június 11-én Szkíta és Magyar Szellemiség Templom felavatására került sor.

Buddha Tűzprédikációjához (Török, 2011: 54-55). Boromisza, a magyarországi buddhizmus korai szakaszának egyik igazi kulcs figurája volt.

Visszatérve a fejezet nyitó vers részlethez, Zempléni sorai hűen tükrözik a magyar történelmi események fényében zajló társadalmi folyamatokat. Lásd az Osztrák-Magyar Monarchia során megerősödő nemzeti öntudat, a függetlenségi törekvések, az I. Világháború, a Trianoni békeszerződés nyomán, a két világháború között felmerülő speciális nép-nemzeti ideákat. Ezek olyan területekre is hatást gyakoroltak, mint például az eredendően pártpolitikától független vallásos ifjúságnevelő cserkészmozgalom, vagy az iskolai testnevelés oktatáshoz kapcsolt levante képzés program. Ez utóbbinak kitűnő példája egy testnevelés tankönyv, melyben a nemzeti öntudatot fejlesztő levante képzés gyakorlatai, valamint az indiai eredetű jóga és légzőgyakorlatok jól megfértek egymás mellett (Király, 1942).

A Távol-Kelet felé fordulás nép-nemzeti indíttatásain túl egyéni életválságok, tragédiák, a szellemi kiút keresés és más okok példáit is megtaláljuk a magyar írók, költők soraiban. Balázs Ferenc (1901-1937) kolozsvári születésű unitárius lelkész, író, kommunamozgalom szervező, vegetárius *életreform próféta*. Erdélyi helikon folyóiratban publikálja a Gandhiról (Balázs, 1932a) és Tagore-ról (Balázs, 1932b) szóló cikkeit. A Távol-Kelettel való szoros kapcsolódása az utazásainak lett köszönhető (India, Japán, Kína, Burma, Perzsia, Palesztina, Egyiptom). A *bejárom a kerek világot* című művéből kiderül, hogy „(...) *nem azért vette nyakába a világot, hogy megismerje, hanem hogy megtalálja benne önmagát*” (Balázs, 1975: 11). A társadalmi igazságtalanságokat nehezményező, civilizációkritikai hangvétele lelkesítő, utópisztikus, társadalmi megújulást szorgalmazó javaslatokkal párosult. Már Angliában dicsérte a *Cooperative Society*⁵²⁷-t, majd az Indiában látott példák tovább ösztönzik arra, hogy utazásaiból hazatérve szövetkezeti, kisközségi reformot szervezzon (Aranyosszék). Tagoréval való találkozása mély nyomot hagy benne és példaképként tekint, mert „(...) *nem a kormány ellen szónokol, hanem falumunkát végez, kórházat állít fel és szövőtanfolyamot indít, baromfitenyésztéssel, konyhakertészettel, gyümölcsészettel foglalkozik* (...)” (Balázs, 1975: 13-14). Az 1927-ben tett indiai utazásáról, Tagoréval való találkozásáról, a Brahmo Samaj-ról, a *bráhmínok hajnali imádkozásáról*, az indiai zeneművészetről, a keresztény misszionáriusokról és Kőrösi Csoma Sándor sírjánál tett látogatásáról az *India házigazdámul szegődik* című fejezetben számolt be részletesen (Balázs, 1975: 231-281).

⁵²⁷ Szövetkezeti szerveződés.

Egy kedvelt magyar író nő fantáziaregényében is megtaláljuk a Távol-Kelet életreform vonatkozású nyomát. Erdős Renée (1879-1956), aki fiatal korában pedagógiai pályára készült, de költői, írói tehetsége hamar megmutatkozott és szenvedélyes lírája nyomán korának a legerotikusabb magyar író nője lett. *Az indiai vendég* című regényét kislányainak ajánlja, ami csodálatos példája a családon belüli pedagógiai szándékú gesztusnak, amiben az életreform elemek is megjelentek. Az ajánlás, egy belsőséges hangú üzenet, amiben azt írja, hogy nem az élet kérlelhetetlen igazságát, szívtépő szomorúságát, véres színjátékát akarja gyermekeinek tolmácsolni, hanem valami olyan napsugaras álmokkal teli dolgot, amit ő olvasott volna 16 évesen. (Erdős, 1929: 3-4). A pusztán fikciónak tűnő szerelmes regény sorai a szerző indiai kultúrával és az ájurvédikus gyógyászattal kapcsolatos ismeretiről árulkodik, már a kezdő sorával. „Íme, hogy történt hogy Dhan Vantari, az isteni orvos eljött Magyarországra... akkor már vége volt a szörnyűséges világháborúnak.” (Erdős, 1929: 5). A főszereplő indiai körútján megismert orvos barátja barátja, *Dhan Vantari*⁵²⁸ végig egyfajta emelkedett, filozofikus, ugyanakkor mindenki számára befogadható spirituális tanításokat ad a regényben, miközben a főszereplő halálos beteg édesanyját gyógyítani saját módszereivel. Kifinomult írói készséggel kezelte Erdős a hindu és buddhista tanításokat és úgy adta ezeket a főszereplő szájába, hogy az olvasó is a legnagyobb természetességgel fogadhassa azokat be. A Buddháról is szó esik egy beszélgetésben, ahol a kéztartás leírása a hagyományos meditációban ténylegesen gyakorolt mudrát idézi (*ölben összefont kezek*). (Erdős, 1929: 58). A buddhista tanítás summázata Erdős indiai orvosának tolmácsolásában nagyjából annyi, hogy *minden test beteg, mert az elmúlás csíráját hordozza* (lásd függő keletkezés elemei: betegség-öregség-halál; az elmúlásból, változásból eredő dukkha kérdése). Az emberiség persze sose akar belenyugodni az elmúlásba, folyton keresi a gyógyszert. A gyógyszer persze nem kívül keresendő, mert a végső gyógyszer a lélek hallhatatlansága. Megtudjuk a titokzatos orvostól, hogy *Gautama* nem ígért hallhatatlan lelket, csak az *abszolút jóról* beszélt, a *mindentől való elszakadásról*, a *semmiről*, meg a *jutalomról*, csak egy *mennyorságot* ismert, a *nirvánát*. A főszereplő tantörténetekkel is tanít, ami tipikus buddhista tudás átadási módszer volt. A regénybe szőtt tanító mese királyfi szereplőjének neve *Sávatthy*, ami valójában a páli kánonból jól ismert Szávatthi-t (szkt. srávasztí), a Buddha által tartott egykori nyilvános tanító beszédek indiai helyszínét idézi, míg a hercegnő neve *Subha* ami a szkt. *subha*: szerencsés, sikeres, kedvező kifejezést

⁵²⁸ Dhanvantarí az ájurvéda védelmező istenség alakja.

takarja. Amikor a regényben Dhan Vantarí a beteg Mádainénak elmondja, hogy a fia, akit évek óta visszavárt már halott, akkor a lelki megnyugvás támogatására, mintegy vígasztalás képen elmondja neki a híres buddhista *Mustármag Szuttát* (*Kiszágótami Szutta*)⁵²⁹ (Erdős, 1929: 93-95). A párszokról is beszélt a regényhős, akik nem temették el a halottjaikat csak *felvitték a toronyba a ragadozó madaraknak* (Erdős: 1929: 99).⁵³⁰ Szó esik a regényben a karma, az újjászületés kérdéséről, az öngyilkosság helytelenítéséről, miközben azt is megtudhatjuk, hogy ugyan a betegséget meg kell gyógyítani, de az élethez való túlságos ragaszkodás is egyfajta betegség, amit lemondással lehet orvosolni (Erdős, 1929: 116). Másik buddhista tantörténet is felbukkan a műben, ahol a himalájai cittakuta (ez a páli kánonban szereplő helyszín a csitrakúta vagyis keselyűhegy) hely jelenik meg, ahol a fantáziaregény története szerint a dharadatta hattyúk laknak.⁵³¹ Erdős Renée, a kalandos életű, nőiségét szabadon megélő, többször házasságba lépett, két gyermekes anyuka ebben a regényben egyrészt saját kislányainak, másrészt a szélesebb olvasói közönségnek kívánta megüzenni a hindu és buddhista tanításokat és azt, hogy érdemes szépnek látni az életet és megnyugtatónak a halált.

Szepes Mária (1908-2007) író, költő, színész, misztikus tanító egy valódi tragédia során lelt menedéket a buddhista tanításokban. Ez motiválta 1939-ben arra, hogy megírja a Vörös Oroszlánt, amit végül csak 1946-ban adtak ki, de hatalmas sikert aratott vele és ennek köszönhetően váltak Hamvas Bélával jóbarátokká (1988: 281-283). Szepes már 9-10 évesen Schopenhauert olvasott (Kant, Platón, Erasmus, Vay Adelma és Grünhut Adolf mellett); a szüleinél rendszeresen tartott spiritiszta szeánszok miatt már gyerekkorában *asztaltáncoltatást*, *szellemidéződsít* játszott, a későbbi okkultista, szabadkőműves, zeneszerző bátyjával (Szepes, 1988: 104-105).⁵³² A családi háttér okán, nem csoda, hogy

⁵²⁹ Szamjuttanikája 5. 3.

⁵³⁰ Ez a *temetkezési szokás* valójában a tibeti kultúra része, a ragaszkodás teljes felszámolása, az elvágás (cshöd) és megannyi gyakorlat részeként, az elhunytak testét felajánlják az érző lények javára és a Himalája magas régióiban a ragadozó madarak táplálékává lesznek a tetemek.

⁵³¹ A fiktív elnevezés számomra Dévadatta személyére való utalásnak tűnt (Buddha unokatestvére, aki egy hattyút sebzett meg egy korai buddhista tanító történetben).

⁵³² Szepes Mária édesanyja Kornai Margit egy különleges látnoki képességekkel rendelkező spiritiszta (Jászai Mari tanítványa, így jó eséllyel tudomása volt Jászai jóga kötődéséről). Hitetlen Tamás írói álnéven közli médiumi könyveit melyek között több életreform vonatkozású van, ilyen például a *Testi betegségek lelki okai*, 1931 című könyv, mely a közelmúltban újabb kiadásokat él meg. A *Veszteglés az ismeretlenben* című könyv (Hitetlen, 1930) Szepes szerint nagy zűrzavart okozott a spiritiszta körökben, amit eretnek írásnak tekintettek a Vay Adelma vonalat követők (Szepes, 1988: 121-122). Alapvetően bibliai idézetekkel és tanításokkal tele tüzdelt írás, de találunk benne reinkarnációt, dualizmus és nirvána elméletet, a Rig-Véda és a Buddha is említésre került benne. Az előszó pedig azzal kezdődik, hogy az embernek gyógyulásra, felszabadulásra van szüksége, melynek két vezérmotívuma: a megismerés és a fejlesztés, mely utóbbi kapcsán a léleknevelés általi dematerializálásról beszélt (Hitetlen, 1930).

pszichológiai és vallásfilozófiai tanulmányok felé fordult. Így emlékezett vissza kisleány 1938-ban való tragikus elvesztésére: "(...) nagyon fáradt voltam. A temetésre nem tudtam kimenni. Kati barátnőm jött el hozzám. Együtt töltöttük a délutánt. Buddha beszédjeiből olvastam fel neki részleteket. Nyugodtan beszélgettünk. 'Aki úgy néz a világra, mint vízbuborékra, azt nem látja meg a halálkirály'. Ma is fenséges zengéssel hangzik bennem ez a csodálatos mondat." (Szepes: 1988: 122-123). A mély fájdalom közepette tanúsított békéje, amit a Buddhista tanításokban nyert, hosszú évekig emlékezetes maradt barátnője számára.

Várkonyi Nándor (1896-1975) művészettörténész, irodalomtörténész, író, aki orientalisztikai tanulmányokat folytat 1914-től a Pázmány Péter tudományegyetemen a Távol-Kelethez való kapcsolódás egy másik típusát jeleníti meg. A vissza az eredethez olyannyira mélyen gyökerező igény és vágy benne, hogy egészen a *történelem előtti embert* kutatta, azért, hogy önmagát meglegelje. Önéletrajzi írásában humorosan vallott a kezdeti útkereséséről: „...ha a révílet üdvözít mesterségesen kell előidézni. Minthogy sem a jogát, sem Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatait, se másféle akaratedzést nem ismertem, maradtak a primitív elgondoláshoz méltó és egy diáknak is könnyen hozzáférhető zsongítószerek: alkohol és nikotin.”, miután természetesen kipróbálja az aszketizmust is. (Várkonyi, 1976: 16). Gimnáziumi tanára Höllrigl József, India művészetének történetének történetét fejből tanította neki. Kőrösi Csoma Sándor munkássága mély nyomot hagy benne: „Gyakran tartottam seregszemlét az emberiség nagyjai fölött, de jellem, vállalkozás, testi-lelki teljesítmény, tudás elért eredmények dolgában Kőrösi Csoma Sándorhoz foghatót nem találtam.” (Várkonyi, 1976: 203) „(...) mindenütt a földön ülve dolgozik: Zanglában, Kanamban, lótusz ülésben, mint egy buddha, végül levegőzni sem megy.” (Várkonyi, 1976: 206). Várkonyi barátságba kerül Hamvassal, Kodolányival és Weöressel is, akiről azt írta, hogy jártas volt a *Panycsatatrák* és egyéb *hindu őssiratok* *erdejében* (Várkonyi, 1976: 356). Tervei is voltak a szöveggel, ami anno Weörest is megihlette (lásd Holdbéli Csónakos című színmű, ami az ősidőkben, az ősmagyar Székéjében játszódott). A hindu irodalmi mű alapján bele akart ékelni kis meséket írásába, amit a szereplők egymásnak mondanak, de nem találta a formáját. Úgy vélte a *keleti formát* nem jó *nyersen* átvenni (Várkonyi, 1976: 385).

Várkonyi barátainál például Weöres Sándor és Hamvas Béla kapcsán is kedvelt kutatási téma a távol-keleti, indiai vagy a buddhista hatások elemzése, melyek közül kiemelnenék Weiner Sennyei Tibor: *Magyar Buddha – előadások és esszék* című könyvét (Weiner, 2018) és online megjelent tanulmányait. Weöres és az életreform kapcsán csak annyit

említenénk, hogy az Indiába való utazás, melyről naplót is készített, számára is maradandó élményt jelentett, de a tanítások mélységét valójában Hamvas tárja fel számára később. Verseivel és kozmikus töltetű egyéb írásaival viszont ő tárta szélesre a kaput az indiai bölcsesetek számára a szélesebb társadalmi rétegben. Weöres így emlékezett meg Hamvas Béláról egy emlékkötetben: „*Hamvastól nagyon sokat tanultam, és főleg azokat az életelszerű és spirituális dolgokat, amikkel foglalkozik A teljesség felé című könyvem. Ezt a világot Hamvas tárta fel előttem leginkább, mert hiszen antropológiával, teozófiával, hindu vallásokkal, a Tao Te-Kinggel, konfucianizmussal, szóval rokon dolgokkal addig is elég sokat foglalkoztam, de ilyen személyes közelségben a spirituális világ Hamvas révén került hozzám.*” (Darabos és Molnár, 2008: 273).

A távol-keleti és az életreform eszmék által érintett utolsó irodalmi személyiség a szintén közkedvelt Szabó Lőrinc (1900-1957) költő, műfordító, aki úgymond felbecsülhetetlen értékű széljegyzetet hagyott maga után az általa írt művek mögött rejtőző érzések, gondolatok, befolyások, indítatások kapcsán, ami a *Vers és Valóság. Bizalmas adatok és feljegyzések* című kötetben jelent meg 2001-ben. A Rigvéda esetén a Teremtéshimnusz több fordítását és néhány hindu filozófiáról szóló könyvet használ és az utolsó során komolyan elgondolkozik (Szabó, 2001: 59). Az *Ez vagy te!* című verse okán, az Upanisadokból jól ismert mahávákja (szkt. szó jelentése nagy-mondás), a *tat-tvam-aszi* (Az Vagy Te!) azt vallja, úgy átélte ezeket az írásokat, „(...) *mint valami szellemet, vagy legalább mint egy hívő pap a prédikáció anyagát (...).*” (Szabó, 2001: 91). Ezt egy református templomban olvasta fel és attól tartott majd megbotránkozni, mert vallást propagál, de minden rendben volt, mert valószínű megérezhették, hogy szándéka csupán a Kelet-Nyugat megbékítése, az egyoldalúság és tudatlanság felszámolása volt (Szabó, 2001: 91). A Szánalom című vers kapcsán jelezte még, hogy erősen érződött benne a buddhista szemlélet (Szabó: 2001: 92) és az Ének az orrszarvúról című mű kapcsán tudhatjuk meg, hogy ezt már tíz évnyi buddhista filozófiával való foglalkozás előzte meg, amiben Hesse Sziddhártájához hasonló életútját is felvillantja (Szabó, 2001: 104).

Gyönyörű történetet fűz az ind mitológiai háttérű *Urvasi és Pururavasz* megírásához, amit primitív, de igaz mesének tartott. A szerelmi csalódásának közvetlen kifejezése helyett használta a verset *együgyű hangú* vallomásként, ami hatására megenyhült szíve választotta és ténylegesen visszatért hozzá még 16 esztendőre (Szabó, 2001: 86). Sok kínai vershez kapcsolódó jegyzetében találjuk meg az indiai vagy a buddhista filozófiai gondolatokat (Dsuang Dszi álma, Vang-An-Si, Szun Vu Kung Lábadása (Szabó, 2001: 86, 88, 90), de a buddhista filozófiai szempontból a legfontosabb versei a Mara lányai,

melyet a Buddha tűzprédikációjából merített.⁵³³ Szabó Lőrinc könyvtári hagyatékának listája az indiai kultúra és filozófiai érdeklődését igazolja, melyben számos könyvet találunk a nemzetközi neves orientalistáktól, Távol-Kelet kutatóktól a buddhizmusról, és más indiai eredetű filozófiáról. Szabó Lőrinc olvasmányai között találjuk többek között: P. Deussen, H. Oldenberg, K. E. Neumann, Thomas Hardy, Helmut Glasenapp, P. Brunton, H. Hess, R. Rolland, Baktay, Vámbéry, Várkonyi, Schmidt József és Balogh Barna könyveit, valamint a legfontosabb életreform koncepciók nemzetközi munkáit (R. W. Emerson, H. Bergson, M. Buber, S. Freud, W. Morris és mások).

Az utolsó távol-keleti kapcsolódás magyar példái nem művészeti, hanem tudományos szempontból közelítettek az eszmékhez és gyakorlatokhoz. A két csoport között is találunk természetesen átfedést, amit talán Baktay Ervin személye tud egyszerűen megjeleníteni, hiszen Hollósy tanítványként kezd Münchenben, de a művészet mellett az orientalizmus lett életének legmeghatározóbb iránya. Baktay Ervin (1890-1963) India művészetéről írt részletgazdag tanulmánya, az indiai politikai és kulturális ismereteket egyaránt érintő könyvei és a kimondottan jóga filozófia témájú publikációi az életreform mozgalmak számos résztvevőjének nyújtott inspirációs forrást (Baktay, 1932; 1938; 1942; 1981). A munkáiról elismerően nyilatkoztak a jóga témájával foglalkozó kortársai. Az *India bölcsessége* című könyvében igényesen mutatta be a karma fogalmát, a hindu test, lélek és újjászületés koncepciókat, a klasszikus jógaösvényeket (hatha-jóga, laja-jóga, rádza-jóga) és a klasszikus indiai bölcséleti rendszereket, ami a köztudatban lévő sajátos ezoterikus félreértéseket is segíthetett tisztázni az érdeklődőkben (Baktay, 1943). Az 1930-40-es évek jogairodalmában a teozófus művek és a hazai orvostudomány jeles képviselőinek munkáin túl (Dr. Weninger, Dr. Völgyesi, Dr. Balogh) csak néhány egyéni próbálkozást találunk, amiben hangsúlyos szerepet kapott a jóga. Ezek közül a legkiemelkedőbb volt Kaczvinszky József: *Kelet világossága* című három kötetes kimerítő szellemi mélységeket feltáró, a szanszkritból fordított Jóga Szútrát is tartalmazó munkája (Kaczvinszky, 1942). A kevésbé ismert anyagok között szerepelt a fentebb már tárgyalt Bobai Györfi László mű (Bobai, 1942) és a szellemiségében és tartalmában ehhez igen közel álló Dr. Kováts György: *Az egészség forrása* című könyv (Kováts, é.n.), amiben a szuggesztió és autoszuggesztió témái kaptak ugyan központi szerepet, de ezek kapcsán részletes bemutatást kapunk a korabeli élve-eltemettetés klinikai vizsgálatairól (Haridász jógi történetéről) és a jógik által elérhető nyolc sziddhiről (mágikus képesség).

⁵³³ Jegyzeteiből kiderül, hogy Oldenberg: *Reden des Buddha* könyvét olvasta.

Megtudhatjuk, hogy a híres német orvos, Schultz *fakirizmusnak* nevezte az autogén relaxációs technikáját⁵³⁴ és hogy „(...) a Kínában tisztelt Buddha és az Indiában imádott Buddha között nincs semmi közös jellemvonás.” (Kováts, é.n.: 18-30, 122, 159). A kevésbé ismert munkák között találtunk még kimondottan jógikus légzéseket bemutatókat: Alexy Elza: *Pránájama csodák és misztikumok. A keleti jógik és fakírok titkos tudománya* (Alexy, 1943) illetve Schuster Oszvald: *Prana-yama: A lélegzés művészete* (Schuster, 1941) és egy filozofikusabb jóga művet egy titokzatos magyar jógi Kárpáti Andor tollából. Az általa írt és publikált kis füzetecskéről az Életreform magazinban is megjelent könyvrecenzió 1937-ben „*Satchitanada: Indiából hazatért magyar hindu brahmin Jogi* (Kárpáti Andor)” címmel (Rónai, 1937). A prófétikus hangvételű kis könyv szerint már a második Indiai utazásán volt túl a „csendes” magyar életreform prófétánk. „*Dél-Indiában, Madrasban és környékén, továbbá Bombaiban, Karachiban és más helyeken. Mivel egyéniségemnek megfelelőbbnek találtam az ottani élet és felfogás vallásbölcseletének szépségeit és mélységeit, számomra fennkölt és csodálatos tisztaságát, mely kedélyállapotomnak igen megfelelt: lelkembe fogadtam, magamba szívtam a Brahmin vallást, amely hasonló az ismertebb buddhizmushoz. Tanultam a szent Jógát, az aszkéták életét is. A Jóga a Brahmin vallás legmagasztosabb célja, melynek módszerei légzési gyakorlatokkal egyesített elmélyedésekből, elmélkedésekből és a Nirvánába való áthelyeződésből áll.*”

A fentebb említett szerzők célja minden esetben az emberek életének jobbítása, a boldogabb, nyugodtabb és bölcsebb élet támogatása volt. Ez az eszme különösen az orvosok a pszichológusok, a pszichiáterek és a természetgyógyászok körében vált hangsúlyossá. Az orvostudományhoz kapcsolódó érdeklődés a távol-keleti gyakorlatok közül az egészségmegőrző, egészségjavító testi és lelki befolyásolás gyakorlatok iránt nőtt meg jelentősen. A fentebb említett Dr. Kováts György is ezt példázta, de személyéről sajnos semmit sem sikerült kideríteni a kutatásunk során, így az orvosok közül csupán két példát állítanánk. A korszakban a legkiemelkedőbb tudományos munkát végző, sokáig méltatlanul elfeledett Dr. Völgyesi Ferencet, aki nemzetközi elismertségre tett szert az állati és humán hipnózis kísérletek és klinikai alkalmazás kapcsán egyaránt.⁵³⁵ Az orvostanhallgatóknak írt szakmai munkáiról már fentebb tettünk említést, de néhány

⁵³⁴ Erről Jung is tett említést, hogy bizonyos pszichoterápiás módszerek közel kerültek a távol-keleti eszmékhez, például Schultz autogén tréningje direkt módon kapcsolódott a jógaéhoz (Jung: 2005, 534).

⁵³⁵ Köszönettel tartozom az ELTE Pszichológia Tanszék alkalmazottainak, lehetővé tették az Izabella utcai épületben található hagyaték személyes megtekintését, valamint Renner Zsuzsának, aki többek között a Völgyesi könyvtár állomány jegyzékének kutatásában nyújtott segítséget.

pontot még kiemelnénk ezekből. A Couéizmusról szóló *Egészség és önfegyelmzés* című könyve kitűnő példa arra, hogy a különféle távol-keleti vonatkozású módszerek hogyan adták az öngyógyulás kulcsát a beteg kezébe (a módszer lényege az önfegyelmzés, érvényesülés, akarat erősítés, öngyógyítás és boldogulás).⁵³⁶ Az először idegen nyelven, majd Dr. Balogh Barna közreműködésével magyarul is megjelent *Üzenet az ideges embernek* (1932) már az első oldalán releváns életreform és pedagógiai vonatkozású információ található: „a középiskolai diákok tantervében is benne foglaltatik az a tanulmányi kirándulás, melynek során elviszik őket a vágóhidak megtekintésére...” (Völgyesi, 1932: 3). Arról vallott, hogy ezt az emléket sosem felejtette el, mert mélyen megrendítette, amit látott. Az ilyen korai tapasztalatok meghatározóak lehettek abban, hogy sokan választották a vegetárius táplálkozást. Völgyesi civilizációkritikája sajátos volt, mert úgy látta mind a civilizáció, mind a kultúra tekintetében kezdte elveszíteni Európa a vezető szerepét. A technika és az élet *mechanikai nívója* kapcsán Amerika, kultúra terén pedig a távol-keleti népeket gondolta előljárónak és ennek a hátránynak (fogyatékoságnak) a tagadása szerinte idegességhez vezetett, miközben Európának lehetősége lett volna az arany középúton lenni (az amerikai túlzott civilizálódás és a távol-keleti egyoldalú lélek kultusz között) (Völgyesi, 1932: 14-15).

Úgy látta az embereket a kenyérkeresésnél mélyebben nyugtalanította a vallás és tudomány látszólagos ellentmondása, a mikro-makrokozmosz viszonyok a létben, illetve az evolúció (ezen belül is akár a karma). Kitért általános nevelési kérdésekre, mert ennek preventív jelentőséget tulajdonított és a serdülő ifjúság úgymond lelki egészségét nagyban a nevelők, tanárok lelki értelmű egészségétől tartotta függőnek, mert ha a tanárok stabil, megnyugtató világszemlélettel bírnának, akkor ezzel óvnák a felnövekvő nemzedéket. A tanároknak elsődleges hivatása kellene lennie, hogy „(...) a fiatal generáció idegeit az önfegyelmzés elvei szerint nevelje és irányítsa” (Völgyesi, 1932: 49). Mivel ezt nem tudja senki, ha saját maga nincs rendben és látván a tanítók és tanárok idegességét, sürgős iskolai reformokat szorgalmazott. A buddhizmus nyugati recepciója kapcsán tárgyilagos és meglepően pontos megállapítást tett: „Buddhizmus! Európában azt hiszik, hogy a Buddhizmus a pesszimizmus vallása. Milyen téves felfogás!” Völgyesi, 1932: 230). Ennek okát a dukha téves értelmezésében látta és utalt arra, hogy a jóga szövegekben is előforduló szó *szenvedés*, *fájdalom* jelentései nem merítik ki a jelentés

⁵³⁶ 1924-ben azért látogatja meg személyesen Couét, mert úgy véli, hogy a hazai egyetemeken tanított orvostudományi felfogással homlokegyenest ellenkező tudományos munkája

tartalmát és a megkötöttség, a földhözköttöttség, a gátlás fogalmakat is megfontolta, mert a jóga kaivalya, vagy móksa fogalmát egyfajta gátlásoktól való feloldásnak is vélte.

Dr. Weninger Antal könyveiben is előkerül mindenütt a jóga és a buddhizmus említése, valamint pedagógiai reform vonatkozású megjegyzések. A *Szellem és egészség* című könyvében arra hívta fel a figyelmet, hogy bármilyen foglalkozást űz is valaki, a test ápolásán túl, a lélek sportjára is szükség van. *Az egészséges és a beteg ember* című fejezetben az egészség, az egység, a harmónia összefüggésére mutat rá és ugyanitt, *A nevelés az egészségre* alfejezetben kimondottan felhívja a figyelmet arra, hogy a „(...) gyermekekbe bele kell már oltani az egészség ideálját.” (Weninger, 1941b: 56). Ezt, a nevelést szemléltető módszerekkel ajánlja megvalósítani. A gyermek egészséges táplálkozásán túl szükségesnek tartja, hogy a felnőtt keltse fel a gyermekben az érdeklődést a természet felé, tanítson szabad torna, ritmikus mozgás és légzőgyakorlatokat számára. (Weninger, 1941b: 56).

„A hinduknál csodálatos tökéletességben találjuk meg a test és a lélek párhuzamos kifejlesztésének a módszereit. A hindu jógi, aki a lelki élet magaslatára törekszik, jól tudja, hogy a test tökéletes egészsége nélkül ez meddő fáradozás.” (Weninger, 1941b: 29). Ugyanebből a szempontból foglalkozik a lélegzésszabályozás művészetével (élettani és lélektani hatásaival), valamint *Az ifjúság titka. Néhány lélegzésszabályozó gyakorlat a hindu jóga módszerek szerint* című fejezetben egyes pránájama gyakorlatok részletes ismertetésével (Weninger, 1941b:30-40).⁵³⁷ A könyvben *A Telepátia csodái* című fejezetében könyvolvasmányai alapján említi Tibetet, mint *a mágusok hazáját* (Weninger, 1941b: 50-51).⁵³⁸ A tibeti buddhizmus és a tibeti jóga gyakorlatok már az 1939-es könyvében is foglalkoztatták Weninger fantáziáját, ekkor Evans-Wentz könyvének forrásanyaga alapján tolmácsolta és fejtette ki véleményét a tibeti lámák titkos gyakorlatairól (mantrák, vizualizációs gyakorlatok) (Weninger, 1939: 222-230). Annak ellenére, hogy Weninger minden esetben kinyilvánította keresztény hitvallását, egyfajta mélyebb értelmű belső rokonságot vél felfedezni a jóga tanításokkal. Tisztelettel beszélt mind a hindu, mind a buddhista tanításokról és felhívta a figyelmet arra is, hogy „(...) a tibeti buddhizmus és a hindu jóga között nagy különbségek vannak úgy célkitűzés, mint módszertan szempontjából.” (Weninger, 1939: 18). A *Keleti Jóga, India misztikája és ősi gyógy módja* című könyv minden fejezete életreform koncepciókban bővelkedik a

⁵³⁷ Weninger a kor egyik legismertebb indiai jóga kutatóintézetnek, a Bombay melletti, Lonavla-i Kaivalyadham Yoga Institute alapítójának, (Swami Kuvalayananda) könyvét jelöli forrás irodalomként.

⁵³⁸ Alexandre David Neel: Tibet misztikusai és mágusai” című francia kiadású könyvére hivatkozik.

tisztítógyakorlatok, a testi-lelki egészséget szolgáló praktikák, jóga és pszichoanalízis, higiénia, nemi ösztön és kundalini, táplálkozás és megannyi téma között utolsóként A keleti és nyugati testnevelés című fejezet gondolatait idéznénk, melyben a kritikai összehasonlításon túl az európai, iskolai testnevelés oktatás kapcsán tette fel a kérdést: „Miért is ne lehetne a jóga tornagyakorlatait és az egyszerűbb légzésszabályozási gyakorlatokat iskoláinkban meghonosítani?” (Weninger: 1939: 186). Ennek a gondolatnak a részleges megvalósulását egyébként Baktay Ervin, Dr. Weninger, Dr. Balogh és legfőképpen Yesudian munkája segítette végül elő.

A konduktív pedagógia megalkotójának, Dr. Pető Andrásnak az életében és munkásságában is szerepet játszott a Távol-Kelet. „Keleti filozófia, okkultizmus, holisztikus emberszemlélet, természetes gyógymódok alkalmazása, az emberi képességekbe vetett hit, az új munkahely koncepciója mind szervesültek rendszerébe.” (Földesi, 2014: 315) A kínai akupunktúrán túl, buddhizmus, a jóga és egyéb nyomok is előbukkannak esetében (a mozgás és a légzés terápiaiban is alkalmazott ilyen elemeket), erőteljes szuggesztív személyisége volt, amiről mások is érzékelték, hogy különleges energiákat birtokolt. Illusztris társaság vett részt otthoni, spirituális tartalmú szeánszain, többek között Török Sándor (antropozófus író), Szent Pál Olga (mozdulatművész, Dienes tanítványa), Tamkó Sirató Károly (a jóga gyakorló, majd később jógát tanító költő),⁵³⁹ Kosztolányiék és sokan mások. Szent Pál Olgával való konzultációi a jóga elemek beillesztésének rendszeres inspirációs forrásai. Könyvtárában hemzsegett a hindu és buddhista filozófiával kapcsolatos irodalom. Az életreform szempontjából fontos irodalom (M. Buber, Schopenhauer, Nietzsche, Bergson, Tolsztoj, Ortega, Jung, Freud, C. Reddie, R. Steiner, Hufeland, Kerényi Károly, Várkonyi Nándor) mellett, korának olyan meghatározó Távol-Kelettel kapcsolatos nemzetközi írók, orientalisták művei szerepelnek polcán, mint Deussen, Helmut von Glasenapp, Coomarswami, M. Eliade, Wilhelm Reich, Romain Rolland, Aurobindo, Radhakrishnan. A Bhagavad Gítá és az upanisadok mellett, jóga és buddhista szakirodalmat is olvasott, illetve, hogy a magyar vonulatról se feledkezzünk meg természetesen, ott volt a polcán Kőrösi-Csoma Sándor és Baktay Ervin is.⁵⁴⁰ Kiterjedt kapcsolathálójának és sokak által elismert gyógyító tevékenységének köszönhetően sok visszaemlékezésben felbukkan alakja, amiben úgy tűnik a sors fintora miatt talán érdekes módon tükröződik ez a távol-keleti érdeklődése,

⁵³⁹ Yesudian jóga tanítványa az 1940-es évek végén. A gyakorlással kapcsolatos korai napló feljegyzései az MTA levéltárában találhatóak. Az 1970-es években jóga iskolát nyitott.

⁵⁴⁰ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Földesi Renátának, aki lehetőséget biztosított Pető könyvhagyatékának és az erről készült manuálisan katalogizált könyv listájának megtekintésére.

mert Dr. Koronkay például úgy nyilatkozott róla: „...olyan volt, mint egy nevető Buddha, ha jó kedve volt.”, mások szerint, „Alacsony, kövér ember volt, minden testrésze külön is gömbölyű. Ifjabb híveitől később Buddha-Petőként hallottam emlegetni, és csakugyan, egy kissé a Buddha-ábrázolásokra emlékeztetett, csak éppen mintha egy elnégeresedett, bár fakó bőrű Buddha lett volna.” (Földesi, 2014: 284.) Radnóti felesége egyenesen Buddha *pojájú idegennek* titulálja (Földesi, 2014: 88.). Sárközi Mátyás: *Levelek Zugligetből* című könyvében is hasonlóan jelenik meg Pető alakja: „Majd elájultam, amikor megláttam, mert tökéletesen úgy néz ki, mint egy zöld zsírkőből faragott Buddha.” (Földesi, 2014: 154.)

Pontosan nem lehet megállapítani, hogy milyen mértékben, de az látszik, hogy mindenképpen meghatározó szerepe volt a távol-keleti filozófiáknak Pető életében. Olvasmányai és személyes feljegyzései, a post humus kiadásra került filozófiai műve is (Pető, 2021) erről árulkodik. A róla szóló visszaemlékezések szerint gyakran beszélt karmáról, esetenként zen buddhista és egyéb indiai vonatkozású dolgokról. Platón, Szent Ágoston, Nietzsche, Bergson és mások mellett a kínai filozófia gondolatvilágához és a buddhizmushoz is kötődik, jelzi Földesi Renáta és Balogh Brigitta a Pető András 1950 körül keletkezett Filozófia c. írásához készült előszóban (Pető, 2021: 3-5). A 140 oldalas filozófiai műve is megerősíteni látszik ezt a feltételezést, mert olvashatunk benne például meditációs instrukciót (Pető, 2012: 36), a szexuális aktus képi leírásában a Brhadáranjaka Upanisad tűzcsiholó példája bukkan elő (Pető, 2021: 41). Erős párhuzamot von a buddhista praxissal „A szisztematikusan megtervezett kontempláció olykor a tökéletes békés megsemmisüléshez vezető út.” megjegyzése (Pető, 2021: 48), majd másutt mantra dzsapa⁵⁴¹ szerű gyakorlatról elmélkedik: „Ülj le és kulcsold össze a kezeidet. Recitálj ritmikusan vagy számolj ritmikusan, s tedd ezt egészen addig, amíg már semmi sem jut eszedbe... egy majd olyan messzire jutsz ebben, hogy üressé válsz...” (Pető, 2021: 57). Amint az értekezés elején tettük magunk is, úgy Pető is belemerült az igazság relativitásán való gondolataiba, a valóság meghatározás érvényes kritériumain elmélkedett, ami a sokféle keleti hatás szintetizálódásának érzetét keltheti az olvasóban (Pető, 2021: 64). Határozott buddhista filozófiára utalásnak tűnt (különösen a mahájána buddhizmusra és ezen belül a *Szív Szútra*⁵⁴² tanítására) egy vallásos és filozófiai felsorolásában az egyik bekezdésben szereplő leírás, mely szerint: „Boldog a szemlélődő, ki nem létező székén ülve nem létezőként hagyományozza át - számunkra, akik alapján

⁵⁴¹ Szkt. mantra dzsapa: a szent szótagok, varázsigék sorozatos mormolása

⁵⁴² Szkt. Pradzsnjá Páramitá Hridaja Szútra

véve szintén nem létezők vagyunk, de ideiglenesen mégis léteünk még - azt az örökké tartó tanítást, melynek igazságában szintén nem kételkedünk.” (Pető, 2021: 55). Pető a filozófiákat elsősorban a terápiában, a gyógyító művészetében („*heilkunst*”) integrálva adta tovább másoknak.

A jóga kapcsán a legnagyobb társadalmi hatást kiváltó Magyarországon tevékenykedő indiai származású ám születésétől fogva keresztény tanító Selvarajan Yesudian (1916-1998), aki orvostanhallgatóként érkezett Magyarországra. Könyvei hatalmas érdeklődésre tettek szert és a kor számos közismert alakja fordult meg Haich Erzsébet teozófus, szobrászművész műtermében nyitott budai jóga stúdiójukban (Baktay Ervin, Huzella Pál, Tamkó-Sirató Károly). A Yesudian által tanított jóga módszer sajátossága volt, hogy az ászanák (testhelyzetek) és a légzőgyakorlatokon túl minden héten elmélkedésre alkalmas tanításokat, rövid kontemplációs gyakorlatokat is adott útmutatásként tanítványainak (Yesudian, 1938, 1942a, 1942b). A Jóga és az európai önnevelés című könyve pedig már direkt kapcsolódás az életreform és a pedagógiai reform témaköréhez (Yesudian, 1943b). Gyakorlati könyveinek egyik legnagyobb értéke, (ami miatt ma is közkedvelt a jóga gyakorlók körében) hogy otthoni, önálló gyakorlást támogató képeket, praktikus, rajzos illusztrációkat tartalmaz (Yesudian, 1938, 1943c). Ezt a jól ismert módszert a testnevelés oktatás kapcsán látjuk majd az alábbi példa esetén is. Yesudian személyes tanítványai között találjuk ugyanis a legdirektebb példánkat a reformpedagógiai elvek gyakorlatba ültetésére a jóga kapcsán. Király Dezső (1900-1951) testnevelő tanár. Király kiváló példája a hivatás és a személyes érdeklődés összhangjának. A testnevelés oktatás hazai történetében is jelentős szerepet játszott, hiszen ő vezette be hazánkba Niels Bukh dán tornáját (1926) és számos tankönyvet írt, amiből sugárzott az egészséges életre nevelésre törekvés. A keleti eszmékkel való direkt kapcsolódása a jóga filozófia és gyakorlat révén említésre méltó. Jeszudiánról számos esetben elismerően nyilatkozik munkáiban (Király, 1942, 1944). A jóga gyakorlati alkalmazásának iskolai keretek közötti megvalósíthatósága kapcsán két művét emelnénk ki. A legnagyobb terjedelmű munkája az *Iskolai-és leventetestnevelés kézikönyve* egy 647 oldalas monumentális mű 700 gyakorlattal, 100 órateranggal, 1800 ábrával, melyben a menetrótták, a szabadgyakorlatok, a szertorna, az atlétika és a haditorna részek mellett, külön fejezetet szentelt az „*Ősi hindu jóga gyakorlatok*”-nak (Király, 1942: 422-467). Ebben a tankönyvben elsődleges forrásként jelöli meg Yesudiant, akit barátjaként említett és a Sport és Jóga (1938) könyvéről azt írta: „*(...) nélkülözhetetlen minden testnevelési tanár, tanító és leventeoktató számára.*”! (Király, 1942: 422). A test-lélek, a kedélyhullámzások

és a testi egészség közötti kölcsönhatásra, a természetes életmód fontosságára, a helyes légzés testi és mentális hatásaira. A Münchenben élő indiai Tirala professzor tudományos eredményeire is hivatkozik a légzés terápiás hatásai kapcsán. Sportokban jártas, testnevelő pedagógusként azt írta: *„A sport azonban, lélegzőgyakorlatok nélkül sohasem fejthet ki e szervekre olyan jótékony hatást mint az ütemes ritmusos pránájama természetes masszázsa (...) Az ésszerű, könnyű testgyakorlás, a hideg víz magaslati és fekvő kúrák jótékony hatása szintén a külső inger következtében beálló mély lélekzésnek köszönhető. Így kezdi felfedezni újra a nyugati orvostudomány a Hatha-Jógát.”* (Király, 1942: 430-434). Fiúknak és lányoknak is 6 éves kortól végezhető légzőgyakorlatokat ajánlott: Jógi légzés, Tisztító légzés, Fújtató (kapálabhāti), Tökéletesített fújtató légzés (Király, 1942: 437-439). Később ásana gyakorlatokat ismertetett, összesen 16 darabot (Király, 1942: 441-442). ezeket természetesen megismerteti óráin a tanítványaival és azt a tapasztalatát osztja meg, hogy az erő, egészség és fiatalság kincsei nyerhetőek el ezek által. *„(...) kiváló hatásait ezúton is örömmel igazolom. Iskolánk tanulói a testnevelési órákon egyik gyakorlatot a másik után megtanulták és odahaza azokat mindennap gyakorolják.”* (Király, 1942: 462). Az életreform önmegváltás eszméivel harmóniában otthoni, napi gyakorlási rendet is összeállít a fiataloknak (Király, 1942: 463-465).

Összegzőként elmondható, hogy hazánkban a közoktatásból egyre inkább háttérbe kerülő vallási nevelés helyett indirekt módon leginkább az analitikus pszichológia és a fentebb említett hipnózis, hipnoterápia, szuggesztió, autoszuggesztió gyakorlatainak keresztül valósult meg a spirituális eszmék beszívargása. Megjelentek a kimondottan civilizációs betegségeket tárgyaló írások és fontossá vált az egyre jobban elterjedő, általános idegesség kezelése az úgymond hatékony és költségtakarékos lelki módszerekkel (Völgyesi, 1936), melyek mögött többek között az indiai hatások is meghúzódtak. A világháborús eseményeket megelőző orvosok közül sokan a bombatalálatot szenvedett osztagokban, a sérültek között rohangálva, vagy a belvárosban kibombázott, egzisztenciát és sokszor hitet veszített embereket látva ébredtek rá, hogy félredobva a hagyományos orvoscépzésben elsajátított szűk látókörűséget, bármilyen gyógymóddal érdemes gyógyítani, amit a természet és az adott helyzet biztosítani tud. Ennek köszönhető, hogy a fenti pszichológiai módszereken túl, a nap-, fény-, víz-, levegő terápiák mellett a keresztény, a zsidó, az iszlám misztika, vagy akár a hindu, a buddhista eredetű kontemplatív gyakorlatok iránt egyaránt megnövekedett a tudományos érdeklődés. A tudományos igénnyel tárgyalt távol-keleti testi egészség, a személyiségfejlesztő, a szuggesztiós és a lelki befolyás gyakorlatok, az ezekről szóló

publikációk és a klinikai tapasztalatok olyanokat is megszólíthatott, akiket úgymond nem a vallásos, filozófiai, eszmei részek csupán a fizikai vagy a lelki egészség kérdése foglalkoztatott. Ily módon a századfordulótól Magyarországon a jóga gyakorlata is társadalmi életreform mozgalomként értékelhető, hiszen az írók, a költők, a zeneművészek és más közéleti személyek körében is talált követőre ez a ma is népszerű, Indiából eredő praxis (Földiné és Komár, 2018). A távol-keleti kontemplatív gyakorlatok különösen a második világháború idején jelenthettek értékes testi-lelki kapaszkodót sokak számára.⁵⁴³ Természetesen nem minden szereplő hozott létre direkt módon kapcsolódó produktumot (faragott Buddháról szóló szobrot vagy verslábakat).⁵⁴⁴ Nem mindenki tartott nyilvános előadásokat, vagy levelezett az átman (hindu lélek fogalom), a bódhicsitta (szkt kifejezés a megvilágosodott tudatra), a karma vagy a reinkarnáció koncepcióiról, de sokak életében meghatározó jelentőséggel bírtak ezen eszmék.

⁵⁴³ Baktay Ervinről is megőrződött egy kép, amint a katonaságban szolgálati időn túl félmeztelenül, keresztezett lábakkal, kezét meditációs mudrában tartva ül társai között. (Kelényi, 2014: 91), Yesudian egyik előadásának beszédes címe: Yoga a ma küzdelmeiben, yoga és öngyógyítás, a Yogi élete. Rózsavölgyi kiadása, Budapest (melléklet 17. melléklet, 36. ábra)

⁵⁴⁴ A *faragott* szójáték utal Kövesházy-Kalmár Elza, Bory Jenő és más magyar művészek Buddha szobraira, egyéb képi ábrázolásaira, illetve Szabó Lőrinc, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Weöres Sándor és számos költőnk Buddhát és tanait idéző verseire (Fajcsák és Kelényi 2017)

3.4. „Keletről fúj a szél?” – Távol-keleti motívumok, életreform, reformpedagógia

Ha a keleti spiritualizmus ösvényeit kerestük, ott volt Lao-Ce Tao Te Kingje, az Officina háború előtti kis világoskék vagy citromsárga kötetében, ott volt a Bhagavad Gita a teozófiai társaság 20-as évekbeli kiadásában és ott voltak a Baktay-könyvek Indiáról s a jógáról, s hozzáolvashattuk még Weninger Antalt vagy Selva Raja Yesudian könyveit - mind-mind háború előtti kiadásban. A magyar spiritualizmus nyomvonalában pedig: Hamvas Béla könyvecskéi, Várkonyi már említett műve - a Szíriát oszlopai (nem a negyven évvel későbbi, Magvető-féle kiadás!) – és Weöres Sándor régebbi és újabb, kéziratban terjedő versei.
Vekerdy⁵⁴⁵

Vekerdy Tamás (1935-2019), pszichológus, író, a Waldorf tanárképzés megszervezője és egykori vezetője, az Álmodók és líderek. Iskolaalapítás Magyarországon (1992) című könyvében, a fenti módon emlékezik meg mind arról, ami megmaradt és tovább élt a sokszínű Távol-Kelet hatásból Magyarországon a háború után és ami hozzájárult az alternatív pedagógiai szemléletek és iskolák meghonosodásához is hazánkban.⁵⁴⁶ Korábbi példáinkon keresztül körvonalazódott, hogy a direkt és indirekt kapcsolatok révén a filozófia, teológia, orvoslás, művészet, a pedagógia és egyéb területekre is szemlélet formáló hatást gyakorolt a Távol-Kelet. Az ismert főszereplők között ott voltak a teozófusok, az orientalisták, a gnosztikusok, a hipnotizőr vagy a jógi-orvosok. Arról is ejtettünk már szót a fenti fejezetekben, hogy *mi szél hozta* hozzánk a távoli kultúrák egyes elemeit. Ha röviden szeretnénk összefoglalni, hogy mit ragadhatott meg mindezekből az életreform és a reform pedagógia, akkor a fenti mottó alapján azt mondhatnánk, hogy a Kelet eszmeiségének bőséges kincsestárából elsősorban a hindu, a buddhista és a jóga tanításokhoz kapcsolódó olyan *külső* és a *belső* gyakorlatokat, amelyek az egyén és a társadalom harmonikus fejlődését célozták. A Nyugatra *importált* úgymond *külső* és *belső* gyakorlatok között látható és a fizikai szemmel kevésbé látható elemeket, vagyis a *cselekvés* (életmód, életvitel, táplálkozás, öltözködés) és a *gondolkodás* (filozófia, világkép) terén megjelenő, vagy más kifejezéssel élve a *test* és a *lélek/tudat*⁵⁴⁷ egészségét szolgáló gyakorlatokat találhatunk. Ez utóbbi megközelítés okán jegyezzük meg, hogy a nyugati gondolkodás hajlamos volt régen és ma is másként értelmezni bizonyos távol-keleti gyakorlatokat.

⁵⁴⁵ Vekerdy, 2001: 161

⁵⁴⁶ Érdekesség: Ignác Rózsa (1909-1979) erdélyi származású író, színész, műfordító fia Vekerdy József és nála kezdte el olvasni Hamvas és Várkonyi műveit.

⁵⁴⁷ Hindu szempontból a lélek, buddhista szempontból a tudat megismerésére és felszabadítására szolgáló gyakorlatok.

Az életreform egyes területein megjelenő távol-keleti motívumok összefoglalásában alapvető kihívás a korabeli szövegekben előforduló fogalmak definiálásának kérdése. A miért jól példázza a Jövendő című irodalmi és politikai lap egy 1906-os számában megjelent cikkének néhány sora. Dr. Nagy Béla *A buddhizmusról*, írt sorait jogos megállapításokkal kezdte, miszerint, a legkülönbözőbb szellemi áramlatok küzdelmei közepette bukkan fel a Buddha, vagy a buddhizmus, de legtöbbször eltorzítva és nem az eredeti alakjában, sőt teljesen kiforgatva az eredeti jellegükből (Nagy, 1906).

Az, hogy valójában ki, mit gondolt a jógáról vagy a buddhizmusról és ez mennyire volt kompatibilis azzal, amit az Ázsiaiak gondoltak a 19-20. század fordulóján, vagy amit ma gondol erről a filológia, az összehasonlító vallástörténet, az indológia és más kapcsolódó tudományok, azt nem lehet általánosságban kezelni. Ha csupán a jógát vizsgáljuk meg példaként és csak egyetlen konkrét korabeli interpretációt választanánk Max Müller, Paul Brunton, Arthur Avalon és mások anyagaiból, akkor is szembetűnő lenne, az eltérés.

A jógát elsősorban testi (fizikai) gyakorlatként tekintik mai is sokan, holott valójában a testen keresztül végzett szellemi praxis (dinamikus meditáció), ugyanakkor az is előfordul, hogy egy nyugati buddhista gyakorló kizárólag szellemi dolgokra kíván fókuszálni miközben teljesen elhanyagolja a testet. Ez utóbbi esetben a gyakorló úgy vélheti, hogy a tudati művelés teljes értékű számára az úgynevezett statikus ülő meditációval, esetleg a vizualizációval, a kontemplációval, a mantra gyakorlatokkal, a szertartásokkal kiegészítve, holott a tudat művelése magában foglalja a test művelését is. A buddhista jógák a fenti elemeket, valamint a fizikai- és az energia-test gyakorlatait mindig harmonikusan integrálták. A hagyományos szellemi ösvények többek között azért is tartják fontosnak a külső és belső gyakorlatok harmonikus alkalmazását, mert az emberi létformában a testen keresztül van lehetősége a tudatnak az öntermészetét megtapasztalni, megvalósítani.⁵⁴⁸ Jung is megfogalmazta a kritikáját a nyugati jóga felfogás kapcsán a huszadik század elején és megállapította, hogy a nyugatiak *a jógát is extrovertáltan gyakorolják*. Úgy látta sokan a mélyebb megértés hiányában csak ismételtették a könyvekből, tanfolyamokról megismert gyakorlatokat és a nyugati ember akkor venné igazán hasznát a jóga tanításainak, ha képes lenne az ösvénnyel együtt járó társadalmi, vallási, intellektuális és esztétikai résszel együttesen megélni, átélni.⁵⁴⁹ Azt a kérdést teszi

⁵⁴⁸ A test szerepének példái a buddhizmusban: Mahászatiapatthána szutta (MN. 10.) aminek első részében a test, a testhelyzet, a hétköznapi tevékenységek, alapként szolgálnak a meditációban), vagy a Tibeti buddhista jógák (lásd jantra jóga) Thul-kor gyakorlatai. A szellemi jóga referenciái találhatóak például a Bhagavad Gítában.

⁵⁴⁹ Ebben a kontextusban nyer értelmet a 7. ábrán szereplő tipológiai modell is.

fel: „Mi értelme a jóga utánzásának, ha az ember sötét oldala ugyanolyan középkori keresztény marad, mint annak előtte? ... a Mayfaier-en vagy a Fifth Avenue-n vagy bármely más, telefonon elérhető helyen jógázni szellemi ámtás.” (Jung, 2005: 500).

Megfontolva a fentebb tárgyalt szempontokat tehát nem célszerű a jelen értekezésben úgynevezett külső-belső csoportba rendezni az életreform szempontjából lényeges gyakorlatokat (jóga, meditáció). A századfordulón oly népszerűvé vált jóga egyes gyakorlatait nem pusztán másként értelmezte, de más célból alkalmazta egy testnevelő tanár, egy táncművész vagy egy teozófus. Mircea Eliade érzékletesen foglalta össze ezt az 1930-1940-es években elkezdett, majd többször bővített, több, mint 500 oldalas jógáról szóló tanulmányában, amiből kiderült, hogy bárhová és bármely módon is hatolt be az ind szellem vagy kultúra a világon Keleten és Nyugaton, ott megtalálható volt a jóga valamely formája (vagy ennek nyoma), de még Indián belül is látványos volt a sokszínűsége: „(...) valamennyi, mind hinduista, mind 'eretnek' vallási mozgalom magába szívta és átértékelte. A modern India különféle keresztény és szinkretista jógái újabb bizonyítékot jelentenek arra, hogy az ind vallási tapasztalat elmaradhatatlannak tartja a 'meditáció' és az 'összpontosítás' jóga módszereit. (...) Az általános 'jógi' megnevezés ugyanúgy vonatkozik a szentre és a misztikusra, mint a mágusra, orgiasztikusra, vagy a közönséges fakírra és varázslóra.” (Eliade, 1996: 421). Ezek a magatartástípusok jelentősen eltérnek egymástól és csupán a jóga egy-egy sajátos változatának, egyedi megjelenési formájának tekinthetők, amiből következik, hogy a jóga recepciója sem tudott egységes vonalat követni. Minden esetben az adott közvetítő szemüvegén keresztül kapott hangsúlyt az egyik vagy másik eleme, ami később esetleg a pedagógiai munkásságban ismét transzformálódhatott. Egyéni preferencia szerint kezelték a szellemi tanításokat, vagy a fizikai (testi) és légző gyakorlatokat, esetleg ötvözték ezeket (Baktay, Dr. Weninger, Dr. Völgyesi). Előfordult, hogy a misztikus képességek, a hétköznapi szociális kompetenciák, a jellemnevelő érték vagy éppen a pozitív egészségügyi hatások megszgyéjére terelték a jóga gyakorlás fókuszát. A fizikai jóga gyakorlatok végzése esetén a gyógyítás - öngyógyítás, míg a szellemi ösvény követése révén a megváltás - önmegváltás (szkt. móksa, kaivalja, samádhi, nirvána)⁵⁵⁰ motívuma domborodott ki (Kárpáti, 1931; Kováts, é.n., Bobai Györfy, 1942).

A jógán túl, valójában az olyan közismert szavak is, mint karma, reinkarnáció, prána és mások az egyes mozgalmakon belül és az egyes személyek esetén is, egyedi definíciók

⁵⁵⁰ A különféle kifejezések a hindu és buddhista filozófia: megszabadulás, megvilágosodás, eloldódás koncepciói.

keretek alapján való tárgyalást igényelne, hiszen már Emerson, Thoreau elképzelései is távol esnek például Annie Besant, Maria Montessori vagy Krishnamurti értelmezéseitől, ami eltérő pedagógiai, nevelési, társadalom szemlélet formáló hatásokban összpontosul. Az életreform szempontjából olyan lényeges koncepció, mint az önmegváltás szintén hosszas elemzést igényelne, mert amikor a Nyugat a Kelet felé fordul a megváltásért, vagy az önmegváltás módszerei miatt, akkor korántsem biztos, hogy ugyan azt értik ezen kifejezések alatt. Jung úgy fogalmazott: „*Nálunk az ember végtelenül kicsi, és Isten kegyelme jelent mindent; Keleten ezzel szemben az ember isten, és önmagát váltja meg.*” (Jung, 2005: 480). Jung tisztában volt azzal is, hogy a tibeti buddhizmus pedig még ettől is sajátosabb elképzelésekkel bír, mert kozmológiájában még az Istenei is csupán a tudat által teremtet projeksiókhoz tartoznak.⁵⁵¹ A második világháborút megelőzően a korabeli ezoterikus, ismeretterjesztő vagy szórakoztató irodalomban felbukkanó nirvána koncepciók jellemzően a keresztényi mennyország elképzelésekkel, valamiféle rejtett idilli paradicsomi állapottal, vagy éppen nihilista perspektívával színeződtek.

Mivel nem fér bele a jelen keretbe minden reformpedagógiai szereplő egyéni definíciós kísérletének bemutatása, így tudatosan kerültük magunk is (vagy ha mégis szükséges volt említeni, akkor minimalizáltuk) a felmerülő fogalmak zárt definiálását különösen a buddhizmus, hinduizmus vagy a jóga esetén és ezeket igyekeztünk olyan rugalmas gyűjtőfogalomként kezelni ebben a fejezetben is, amibe az összes iskola, az összes irányzat, szekta, csoportosulás, valamint az általuk alkotott valós vagy képzelt tartalom és öndefiniálás is megfér, annak érdekében, hogy az eredeti célnál maradvá csupán egy nagyobb társadalmi hatás alapvető jelenségére tudjunk fókuszálni.

Szeretnénk azonban példákat bemutatni a korabeli általános ismeretterjesztő anyagokból és vélekedéseket formáló definíciókból. *Az est hármas könyve* (1923-1939), a *Tolnai Új Világlexikona* (1926-1933) kiadásában számos olyan szócikk található, ami a távol-keleti kultúrához kapcsolódik (lásd India, Tibet, fakír, buddhizmus, Gandhi és mások) amiben a jellemző tévedésekre is találhatunk példákat (lásd Gandhi buddhista, a buddhizmus nihilista és egyebek). Az 1925-ös Világlexikonban a *Brahmanizmus* cikkelyben a hindu és buddhista eszmék keveredése észlelhető: „*az istenek sokaságában már a rigvédában kételkedik., brahman az, aki az áldozati mondást, a 'brahma'-t ismeri. A lélek a testiséghez van kötve s csak a megismerés válthatja meg.*” (Bálint, Balla és Balassa, 1925: 128-129). A buddhizmus definiálása meglepően hosszú. Buddháról megtudjuk, hogy

⁵⁵¹ A tibeti buddhista Létkerék (szkt. bhavacsakra) ábrázolásokon látszik, hogy a hat világ és köztük az isteni világ (szkt. déva lóka) is a szamszáran belül helyezkedik el.

„(...) hosszú eredménytelen gyakorlását követően, egy fügefá alatt nyilallott belé a megvilágosodás.”, majd megismerhetjük a négy nemes igazság, a nyolc elágazású ösvény-t,⁵⁵² a 10 fogadalmat (ezt keresztény köntösben: buddhista 10 parancsolatként ismertetik). A cikkelyben szó esik a nirvánáról és a három irányzat megjelöléséről:⁵⁵³ déli, tibeti és kínai (Bálint, Balla és Balassa, 1925: 136). Ami számunkra külön érdekesség volt a munkában, hogy az életreform mozgalmakhoz köthető cikkelyeknél több helyen utaltak a távol-keleti vonatkozásokra. A *böjt* címszó alatt a keresztény példákon túl említi, hogy a *brahman*, *buddhista* és perzsa vallásban is megvolt ez a gyakorlat. A *Vegetáriánusok* cikkelyben pedig az írják: „*olyan emberek, akik csak növényi táplálékkal élnek, vagy etikai (buddhista szerzetesek stb.), egészségügyi okokból.*” (Bálint, Balla és Balassa, 1925).

A műveltség útja 1929-1933 között megjelent 15 kötetes sorozata figyelemreméltó, mély és értő bemutatásra törekedett a buddhizmus kapcsán és meglepetésünkre több kötetben elővették a témát, annak ellenére, hogy nem minden kötetben kapott helyet egyáltalán a vallás rovat. Mindjárt a legelsőben kötetben *Kelet bölcse: Buddha* címmel találunk rendkívül gazdag képanyaggal illusztrált (19db kép) anyagot, (Harsányi, 1929: 246-269), a 6.kötetben *Buddha tanítása és a buddhizmus* címmel olvashatunk a filozófiai vonatkozásokról (Harsányi, 1930: 268), a 7. kötetben *Mindennapi élet Tibetben* a kulturális vonatkozásokról tájékozódhattak (Harsányi, 1931: 273) és a 15. kötetben *Kelet Ázsia művészetéről* kaphattak tájékoztatást az olvasók (Harsányi, 1933: 243) az indiai kultúráról. A művészeti lexikonok, művészettörténeti kiadványok is foglalkoztak a témával, de eltérő hangsúllyal. Egészen diszkrét, mondhatni minimalista figyelmet szánt a témának Pasteiner Gyula (1885): *A művészetek története. A legrégebbi időktől napjainkig című* könyvben (a több, mint 700 oldalas művében csupán 6 sor), az egyetlen hely, ahol említést tesz Indiáról az a Bevezető fejezet. Lekicsinylő stílusban írt mind a kínai, mind az indiai építőművészet, mind a szobrászat, mind a képírás kapcsán. Az indiai művészetet emlékszerűnek tartja: „(...) különösen az építésnek megvannak az emlékszerű jellemvonásai, de a szeszélyes díszítés túltengése által az arányos, szerves, formai kiművelődésben megakadályozhatott⁵⁵⁴ s a fejlődés alacsonyabb fokán megállapodott.” (Pasteiner, 1885). A fenti vélemény okozta sérelmeket művészettörténeti szempontból

⁵⁵² Az elágazás kissé pontatlan, mert valójában nyolc (asta) részű, tagú (anga) ösvény (marga).

⁵⁵³ Ma kétféle csoportosítás használatos. 1. északi és déli buddhizmus. 2. Théraváda (déli), mahájána (északi), vadszrajána (tibeti).

⁵⁵⁴ megakadályoztatott (?)

orvosolja természetesen majd tanítványa, Felvinczi-Takács Zoltán például *A művészet története* c. kötetben (Felvinczi, 1934) és a *Buddha útján a Távol-Keleten* és mások.

A fogalmak tisztázásával járó nehézségeken túl, a fejezetcímekben szereplő kérdésre utalnánk röviden vissza. „Keletről fúj a szél?” Az életreform és a pedagógiai reform folyamatokban felfedezhető távol-keleti eszmékkel párhuzamot mutató elemek mögött talán nem minden esetben állt közvetlen kapcsolódás. A tudományos szkepticizmus szemüvegén át, avagy filozofikusabb irányokat nyitva felvetődhet, hogy ez a jelenség csupán véletlen egybeesés volt. Ivánka Endre 1931-ben a kínai etika kapcsán írta példaként, hogy a görög-kínai filozófiai azonosság nem a közvetlen hatásoknak tudható be, hanem hogy esetleg ugyan arra jöttek rá (Ivánka, 1931). Elintézhetnénk stílusosan a hasonlóságokat a 20. század elején C.G. Jung által definiált kollektív tudattalan doktrínájával is (Jung, 1947: 43-52; Jung, 2011), mely szerint ezen hasonlatos motívumok megjelenése egyfajta közös, kollektív, egyetemes tudás kifejeződésének termékei lehetnek, de valójában sokkal profánabb tényeket is figyelembe vehetünk, melyek szerepet játszhattak abban, hogy ezek a párhuzamok megjelenhessenek Magyarországon lásd az orientalizmus, a teozófiai mozgalom, az idegennyelvű források és a közvetlen interakciók (az *ide* érkezők és az *oda* utazók révén). A kölcsönhatások a korabeli művekben kísérhetőek nyomon. Az alábbiakban közöljük betűrendben az elsődleges forrásművekben gyakran előforduló kifejezéseket a Távol-Kelethez, indiai kultúrához kapcsolódóan. Aláhúzással jelöltük a leggyakoribb előfordulást.⁵⁵⁵

ahimsza (nem-ártás, erőszakmentesség értelemben), *ájurvéda* (indiai holisztikus szemléletű gyógyászati rendszer, néhol a természetgyógyászat egy ágaként), *A Buddha*, *buddhizmus*, *csakra* (energia központ, *pszichikus energia központ*), *fakír* (különféle önsanyargató gyakorlatokat pénzért mutogató jógí, ritkán mohamedán aszkéta), *guru* (tanító, mester, szellemi vezető értelemben), *hatha-jóga* (elsősorban testgyakorlatokat, másodsorban különleges képességet fejlesztő módszereket tartalmazó szellemi ösvény értelemben), *hatha-jógí* (általában testi gyakorlatokban és légzőgyakorlatokban jártas személy, pszichikus életáram szabályozására képes gyakorlóló), *hinduizmus*, *hindu*, *jóga*, *jógí* (jógát gyakorlóló, vagy misztikus képességekkel bíró hindu vagy buddhista szent), *karma* (sokféle értelemben használatos fogalom úgymint tett-következmény, de hibásan

⁵⁵⁵ A korabeli könyvekben a felsorolásban lévő kifejezések eltérő átírásban szerepelnek lásd: yoga, jóga, jóga stb., így az egyszerűség kedvéért a felsorolásban a ma használatos, magyaros átírást adjuk meg. A jelentéseket nem a jelenlegi tudományos etimológiát követve, hanem a korszakban megjelenő irodalmak szerinti definíciókkal egészítjük ki a zárójelben.

gyakran sorsként értelmezték), meditáció, prána (leggyakrabban életerő értelmezésben, esetenként od, fluidum, életáram), pránájána (leggyakrabban légzőgyakorlatok, vagy életenergia szabályozás értelemben, lélegzetgyakorlat, lélegző-torna), reinkarnáció (leggyakrabban lélekvándorlás, újraszületés, újra testetöltés értelemben), tantra (mágikus képességeket fejlesztő módszerek összessége, titkos szexuális praktikák vagy tibeti buddhista vallási gyakorlatok értelemben), tummo (tibeti buddhista belső/pszichikus hő gyakorlat), vegetarianizmus (eszmei vegetárius, etikai vegetáriánus)

Az alábbi táblázatban Wolf Krabbe, Farkas Reinhard, Németh András és mások munkáiban használt kategóriarendszereket is figyelembe véve igyekeztünk rendszerezni néhány, az Életreform és Reformpedagógia szempontjából releváns területeket és az ezekhez kapcsolódó, a korabeli munkákban leggyakrabban szereplő távol-keleti motívumokat, kifejezéseket, koncepciókat és az azokat közvetítő példákat.

Életreform témák	Fogalmak	Példák
eszmei ideológiai reform	hinduizmus, buddhizmus, távol-keleti szinkretizmus bahá'i, zen, tantrizmus	Gandhi, Tolsztoj, Tagore, Vivékánanda, Suzuki, Krishnamurti Otto Hanish,
új vallásos mozgalmak (amikben megjelenik távol-keleti hatás)	Teozófia, Antropozófia Mezmerizmus Spiritizmus Mazdaznan Egyetemes Fehér Testvériség	H. Blavatsky, Krishnamurti, Rudolf Steiner, Aliaster Crawley Otto Hanish, Peter Deunov, Omraam Aivanhov, Gurjjeff Nyanaponika, Suzuki
a test reformja	csakrák, nádik, prána a különféle távol-keleti testfelfogások pl. Buddha három teste (Dharmakája, Szambhógakája, Nirmánakája); hindu testfelfogás (durva anyagi test – szkt. szthúla saríra; finomtest/energia test - szúkma saríra; oksági test – káran saríra jóga burkok - kósák (fizikai/étel test – annamaja kósa; energia test – pránamaja kósa; elme-test – manómaja kósa; vidzsnyánamaja kósa - tudat-test; öröm/áldás test – ánanadamaja kósa)	Blavatsky, Krishnamurti Rudolf Steiner, Vivékánanda Alexandra D. Neel Paul Brunton Baktay Ervin Selvarajan Jesudian Haich Erzsébet Völgyesi Ferenc
testnevelési reform	jóga, meditatív mozgás, légzés, relaxáció, meditáció	Király Dezső, Madzsarné Jászi Aliz, Pető András, S. Yesudian Weninger A., Baktay E.
gyógyászati reform	ájurvéda, hipnózis, homeopátia, fitoterápia, őselemek a gyógyításban (föld, víz, tűz, levegő terápiák)	Bucsányi Pető, Völgyesi, Weninger

táplálkozási reform	húsmentes táplálkozás, etikai vegetarizmus, nyerskoszt, böjt kúrák	Gandhi, Tolsztoj, Besant, Tagore, Steiner, Kosztolányi, Kodály
öltözködési reform	laza és természetes anyagból készült viseletek	Gödöllői Művésztelep Hellereau, Monte Vèrita közösség, Isadora Duncan, Tagore, Gandhi, Sass-Brunner, Brunner, Mednyánszky
nőmozgalmak	dévi (istennő), thérigáthá (női buddhista szerzetes), National Union of Women suffrage Society, International Alliance of Women	Annie Besant, Caroline A. F. Rhys-Davis Dienes Valéria, Jászai Mari
tér reform (lakókörnyezet, iskola)	keleti hatások az építészetben természetes anyagok az építészetben	Medgyaszay István, Kertész Károly, Kós Károly
iskola-, pedagógiai reform	tanító-tanítvány kölcsönös tisztelet, szeretet, kutató szellem felkeltése, ápolása, közösségi munka értéke	Beatrice Ensor, Annie Besant Rudolf Steiner Maria Montessori
életközösségi-kommuna mozgalmak	egyetemes testvériség, szellemi közösség (szkt. szangha)	Monte Vèrita Nagybánya Gödöllő
szexuális reform	hindu és buddhista tantrikus gyakorlatok	O.T.O. A. Crowley, Karl Kellner, Franz Hartmann
színház, tánc és egyéb művészetek reformja	indiai szakrális művészetek (templomi tánc)	Dienes Valéria Isadora Duncan Fábri Károly

Hogy miért éppen a jóga vagy a buddhizmus volt érdekes egy szélesebb társadalmi réteg számára a századforduló táján, arról is esett már szó korábban és Paul Brunton, Carl Gustav Jung, Mircea Eliade és más korabeli szerzők könyveiben további bőséges magyarázatot találunk erre a kérdésre lélektani, társadalmi és akár tudományos szempontból. Eliade, *A jóga. Halhatatlanság és szabadság* című könyvében még pontokba is szedi, mi érdekelte leginkább Európát az ind gondolkodásból: (1) amit India gondolt az emberi lény meghatározottságáról (kondicionáltság), (2) az időbeliség és történetiség megközelítés, (3) a megtalált megoldások „(...) arra 'szorongásra és kétségbeesésre' amely minden 'függőség' forrása, s az időbeliség tudatossá válásakor óhatatlanul föltámad.” (Eliade, 1996: 11.).

Elkezdett lázasan foglalkozni a nyugati filozófia az emberi lét feltételeivel, az időbeliséggel, feltételektől való függéssel és újra felfedezte magának Távol-Kelet segítségével azt, amit maga már elfeledett, vagyis az indiai gondolkodás központjában

álló dekonkondicionálásnak (a függőség felszámolása) gyakorlatát.⁵⁵⁶ Ez lett az oka többek között, hogy a világháborút követően is megmaradt, sőt felerősödött az érdeklődés, amint azt Martin Heidegger (filozófus), C. G. Jung (pszichológus), Thomas Merton (trappista szerzetes, író), Carl Rogers (pedagógus) és mások esetén látjuk, a D. T. Suzukival, a zen buddhizmussal vagy egyéb Távol-keleti tanításokkal kapcsolódásban. Suzuki, Bevezetés a Zen Buddhizmusba (1939) című munka elé Jung egy egész fejeztnyi előszót ír, melyben azt írja *„Indiában a jóga, Kínában pedig a buddhizmus volt az, a mi a hajtóerőt szolgáltatva... hogy az ember kitépje magát egy meghatározott, véletlen tudatállapotban való megkötöttségéből.”* (Suzuki, 2019: 20)

A legerőteljesebb párhuzamok az életreform, a reformpedagógia és a Távol-Kelet kapcsán, hogy mindkettő középpontjában ott találjuk a megváltás, az önmegváltás, az önnevelés magasztos eszményét, melyhez az odavezető úton szükséges volt az etika és az erkölcs tökéletesítése, amely gyakorlat a hiten/világnézeten keresztül tudott megalapozódni és amely természetes módon egészült ki az esztétikummal.

Az értekezésben nem kerülhetett be területi okokból számos kiegészítő adat és általunk vizsgált forrásmű, de egyfajta összefoglalásként szeretnénk reflektálni ezekre, szubjektív véleményt formálva. A folyamatok mögött további befolyásoló tényezőként számolhatunk azzal, hogy az európai neveléstörténet önmagában is kétségkívül komplex, sajátos fejlődési útja bontakozott ki az elmúlt két évezredben, amiben az antik görög, illetve római kultúra, majd jellemzően a keresztény szemlélet hatásai érvényesültek elsősorban, a többi pedig viszonylag sokáig kiesett a látótérből ezért a 19. század végéig egyáltalán nem volt jellemző a távol-keleti gyakorlatok pedagógiai célú alkalmazása. Világszerte tesznek erőfeszítéseket ma a nemzetközi kölcsönhatások és recepciók folyamatok komplex feltárására, de a legtöbben egyetértenek abban, hogy nem könnyű egy több ezeréves folyamatot rekonstruálni, azzal kapcsolatban, hogy globális és nemzetállami szinten hogyan alakultak az oktatásról vallott felfogások és a pedagógiai gyakorlat napjainkig. Nehéz feladat ezekből az összetett folyamatokból kibogozni a Távol-Kelet történelmi, társadalmi, gazdasági, ideológiai lenyomatait, mert a keresztény küldetés tevékenységek, a Selyemút miatti kulturális kölcsönhatások, Attila hódító hadjárata és megannyi más történelmi esemény, mint a szinte egész Európa szerte egyidőben zajló nemzeti függetlenségi harcok is egyaránt befolyásolták a képet. Akármilyen messze vagyunk az Indiai-szubkontinentstől és akármennyire aprócska

⁵⁵⁶ Ez a megszabadulás gyakorlat, melyet többféle fogalommal jelöl: szkt móksa, kaivalja, nirvána és mások.

területű ország is vagyunk, ennek ellenére még 19. századi, indiai-magyar politikai kölcsönhatásokkal is találkozhattunk a történelem során.⁵⁵⁷ Mindemellett, a 19. századra a világ könnyen beutazhatóvá vált, így minden dolog, eszme, ami korábban csak ritkán és kevés mértékben tudott hatást gyakorolni, az előtt megnyílt a kapu és ez a térbeli mobilitás végképp felerősítette az oda-vissza kölcsönhatásokat formális és informális tanulás szinterein. A feldolgozott korabeli, keresztény missziós és teológiai kiadványokban szembetűnők voltak a szélsőséges interpretációk az indiai eredetű vallások, különösen a buddhizmus tekintetében 19.-20. század fordulója táján, míg a másik oldalon a teozófiai kiadványok néha idealizált, túlmisztifikált szinkretista interpretációi közvetítették a távol-keleti tanításokat. Mivel a pedagógia sokáig a teológia szárnya alatt bújgott meg, így a hazai neveléstörténet és a pedagógiai gyakorlat is ezekkel a vegyes hatásokkal számolhatott és ennek köszönhetően sajátosan alakult a távol-keleti hatások recepciója. Kevésbé az intézményesült oktatás, mintsem az informális tanulás szinterein tudott inkább kibontakozni és minden egyes indiai kultúrához kapcsolódó téma, motívum, definíció kapcsán egyéni színezetet nyertek a gyakorlatok, melyek a gyógyítás-öngyógyítás, ismeret-önismeret, megváltás-önmegváltás ösvényén járókat támogatták.

3.5. „Közel-Távol” – Kísérlet az életreform és a Távol-Kelet kapcsolódásának tipológiájának megalkotására

„Voltak oly tanítómesterek és tudós doktorok, kik azt kívánták tanítványoktól, hogy iskolájukban egynehány esztendeig csendes hallgatásban lennének, addig ne szólának, míg sok üdők forgása után helyesen és okosan nem szólhatnának a dolgokhoz.”
Pázmány Péter⁵⁵⁸

Sokféle nézőpontból tárgyalhatók és rendszerezhetők a szerzett ismeretink a szereplők és a Távol-Kelet viszonyrendszerében, ezért a feltáró részek záró akkordjaként ebben a fejezetben kísérletet teszünk a kapcsolódási módok elemző, rendszerező bemutatására. Inkább egyfajta kérdésfelvetés megjelenítése kíván lenni ábrákban megjelenítve, mintsem válaszadás és kész elmélet közlés. A több éves kutatás nyomán

⁵⁵⁷ Lásd az 1800-as évek második felében a Brit sajtóban (még a gyarmat területen is Deák Ferenc és a magyar szabadságharc követendő mintaértékéről szólnak, sőt még Gandhi is említést tesz róla ilyen értelemben). Az brit-indiai nacionalizmus magyar gyökereiről részletesen ír az ELTE BTK indiai oktatója, a történész és geopolitikai szakértő, Dr Byrappa Ramchandra (2022).

⁵⁵⁸ Pázmány Péter, 2000: 37.

kibontakozó kérdések: Lehetséges-e az életreform és távol-keleti hatások kutatása során összegyűjtött ismeretek szisztematikus rendszerezése? Ha igen, akkor milyen szempontok alapján tehetjük mindezt?

Pázmány Péter fenti idézete, Pythagoraszról való megemlékezéséhez kapcsolódik, „*aki hét esztendeig nem szenvedte, hogy szólanának tanítványi, hanem azt akarta...csak hallgatnák az ő tanítását, lassan-lassan okosodnának...*” (Pázmány, 2000: 37). Már letelt a hét esztendő, de ennek ellenére Pázmány és a görög filozófusok gondolatait megszívulva, talán jobb lenne még hallgatnunk, az elmúlt évek során gyűjtött töredékes ismeretekről, mivel legalább még egyszer ennyi időre lenne szükség, hogy a fentiek szerint *helyesen és okosan* tehessünk határozott kijelentéseket a századfordulós távol-keleti hatásokról és ezek csoportjairól, de mégis megkíséreljük az ismeretek keretbe rendezését. Milyen módszerrel tesszük mindezt? Elsőként az indiai eredetű, védikus oktatási modellt hívjuk segítségül, ami kapcsolódást mutat részben a Pázmánytól választott bevezető mottóhoz is.

Bár az időkorlát nem mindig volt megszabva Indiában, hogy hány esztendeig hallgasson csendesen a tanítvány mielőtt reflektál a tanításokra, ráadásul eredeti kontextusban minden tanulás végső soron a lélek valóságának megértése céljából történt, de ettől függetlenül a csendnek mindig kiemelt szerepe volt.

A hagyományos tanulási folyamat három fázisból állt (lásd 1. ábra), aminek modelljét legkorábban a Brihadáranjaka Upanisadban említik (Brh. Up. II.iv.5). Az első fázis a hallgatás, a *sravana*,⁵⁵⁹ mert az első volt, hogy a tanítvány csendben és figyelemmel meghallgassa a tanítótól elhangzó tanítást. A második fázis, a hallottakon való elmélkedés, a *manana*,⁵⁶⁰ és az utolsó fázis a hallotton keresztül, megértettben való elmélyülés, a *nididdhjászana*,⁵⁶¹ vagyis a tudás belsővé tétele, internalizálása volt. Ezeken a folyamatokon akarva, akaratlan keresztül haladt minden olyan életreform szereplő, aki az intellektuális érdeklődésen túl, hajlandó volt beépíteni valamely Távol-keleti introspektív gyakorlatot az életébe. Pedagógiai szempontból azok váltak igazán értékessé közülük, akik tapasztalataikat és belátásaikat aztán képessé váltak mások számára is átadható formába önteni. Ez megvalósulhatott a formális vagy informális tanítás keretén belül, de közvetíthettek tudást művészeti alkotásokon (írás, zenemű, színház, kép-, tárgyi megjelenítés) keresztül is, ami a tudás transzfer korabeli sokszínűségére utal. Az átadni

⁵⁵⁹ Szkt. *sravana*: hallás, hallgatás, meghallás (sru: hallani)

⁵⁶⁰ Szkt. *manana*: elmélkedés, gondolkodás (man: gondolkodni)

⁵⁶¹ Szkt. *nididdhjászana*: elmélyedés; a *dhjai* szógyök jelentése: elmélyül, meditál)

kívánt tudás tartalma egyénenként változó volt, attól függően, hogy a fenti három fázis tekintetében mely szintnél állt meg az egyén, mert amint ma is előfordul, úgy régen is megesett, hogy pusztán első hallomásból szerzett információkat fordítottak/ferdítettek/kommentáltak a szerzők és természetesen akadtak olyanok, akik hosszasan megfontolták a hallottakat, körül járták mások véleményét és az életreformra jellemző módon kipróbálva a gyakorlatokat, valóban elmerültek a Távol-Kelet tanulmányozásában.

1. ábra: A megismerés, elsajátítás, belsővé tétele védikus alapú tanulás modelljének folyamat ábrája. (A szerző saját értelmezése, a Brh Up. II. iv. 5. verse alapján.)

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ez a fenti és a későbbiekben tárgyalt kísérleti tipológiai modellek egy része nem csupán a távol-keleti hatások vizsgálata szempontjából releváns, hanem szükség esetén bármely más ideológiai hatások vizsgálata kapcsán is alkalmazható. Alkalmas lehet például a századforduló táján szintén erős hatótényezővel rendelkező a protestantizmus, vagy a kabbalista és egyéb misztikus hagyományok, az iszlám, avagy a Bahá'i vallás hatásainak vizsgálatára is. Minden vallásos, filozófiai hatásnál vizsgálható a fenti modell alapján, hogy az érintett személyek életében milyen mértékben történik a kapcsolódás egy-egy eszmével. Az önéletrajzi és egyéb forrásokból többé-kevésbé kutatható elem az is továbbá, hogy ez az érdeklődés mennyi ideig tart.

A Bahá-i vallás példájánál maradván még annyit hozzá fűznénk, hogy bár nem India, hanem Irán volt a szülőhazája, de a Teozófiához hasonlóan minden vallást és prófétát elfogad (beleértve a hindu és buddhista elveket is), így kiterjesztett értelemben ezt is a távol-keleti hatások közé soroljuk. Hazánkban, a követők számát tekintve nem lett sosem tömegjelenség ez a viszonylag ifjú vallás, de eszmeiségében tökéletes példája annak, hogy a 19. századi társadalomkritika nyomán, akár egy teljesen önálló, Keleti inspirációval rendelkező vallás is képes volt megszületni, sőt Európába is el tudott jutni és még Magyarországon is követőkre talált. Már 1852-ben beszámol a Magyar Hírlap a világ legfiatalabb vallásának számító Bahá'i hitről és 1913-ban Budapestre látogat az alapító fia Abdu'l-Bahá előadásokat tartani (Nemzeti múzeum, Régi képviselőház).

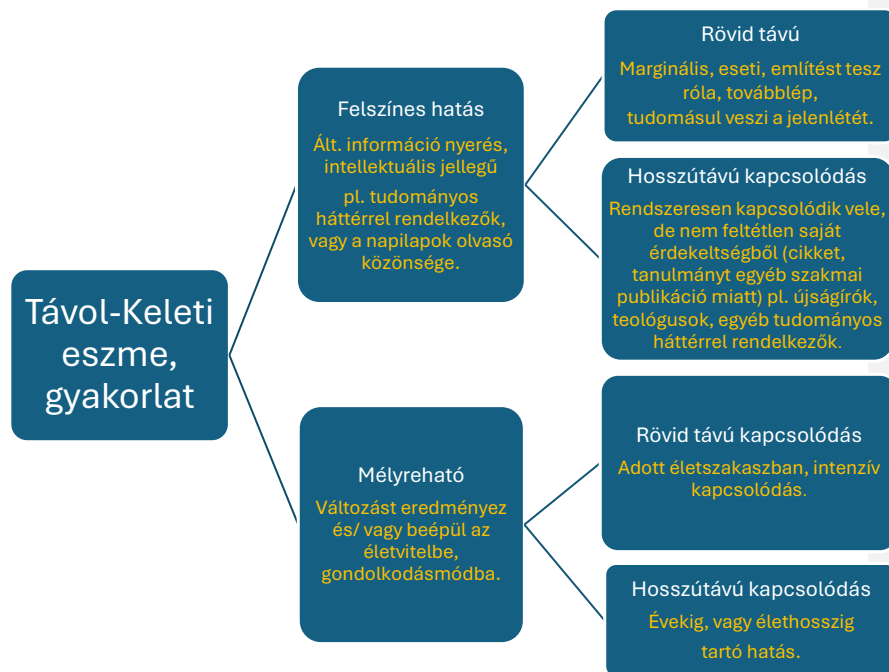
Orientalistákkal (Goldziher Ignác, Vámbéry Ármin) és teozófusokkal találkozik (Nádler Róbert képet is fest róla).⁵⁶² Az események sajtó visszhangot keltenek és Vámbéry Ármin Kelet kutatónként innentől számítva tekintjük az első hivatalos magyar hívőnek. 1933-ban hivatalosan is létrejött a magyar Bahá'í közösség,⁵⁶³ ami 1950-es betiltásáig működött és csak a rendszerváltás után tudott újra éledni. Mindezen folyamatokat egyértelműen tekinthetjük az életreformen belül, az ideológiai reformok aktív megnyilvánulási példájának, mert vallási nézeteikben a békére, a nemek egyenlőségére, a nyomor és mindenféle megkülönböztetés felszámolására való törekvéseik mellett megjelennek a sajátos életviteli, táplálkozási, pedagógiai és gyermeknevelési koncepciók is. Az átlagembereknek egy Bahá'í, egy hindu vagy egy buddhista hitrendszer egyformán lehetett idegen, vagy egyformán lehetett vonzó misztikum. A teozófia egyetemes testvériség eszméivel szimpatizálók számára pedig akár mindegyik tanítás egyformán tudott inspirációként szolgálni.

Az első ábrán szereplő modellre visszautalva, máris körvonalazódhat az újabb kérdés, hogy vajon felszínes vagy mély hatásokról beszélhetünk, egy-egy Távol-Kelettel, vagy onnan származó eszmével kapcsolatba lépő személy esetén. Feltételezhető, hogy aki nem ment végig mind a három lépésen, azoknál csak felszínes hatásokról beszélhetünk.

A választ valószínűleg az egyéni életutak mély, strukturált elemzésében lelhetnénk, mert aki ténylegesen eljutott a témában való elmélyedésig, ott gyökeres személyiségbeli változásokat idézhetett mindez elő. Ez utóbbi esetben sem egyértelmű azonban az eredmény, mert nem feltétlenül vált valaki hindu, buddhista vagy jóga gyakorlóvá a tanítások megismerését követően, egész élete hátralévő részére. Ugyanakkor a szerzett *élmény*, a *felismerés* egész életére elkísérhette és esetleg a saját hitének a megújítását, újra értelmezését, vagy életmódjának átalakítását eredményezhette. Ennek nyomán meg tudunk továbbá különböztetni akár rövid, akár hosszú távú hatásokat is (lásd 2. ábra). *Az egyénre gyakorolt hatások és ennek intervallumára* vonatkozó 2. számú modellünk az első ábrához hasonlóan, szintén univerzálisan használható, ezért általános példák magyarázatával jelöljük az egyes kategóriákat.

⁵⁶² <https://www.bahai.hu>

⁵⁶³ 1933-ban már fia, Vámbéry Ruzstem ki is adja a legfontosabb mű fordítását az érdeklődők számára (Esslemont, 1933)

2. ábra: Az egyénre gyakorolt hatás és ennek idő intervalluma. (A szerző saját szellemi terméke)

A következő kategória rendszerezés a távol-keleti hatások szűkebb és tágabb hatóköréit szeretné megvilágítani (lásd 3. ábra), mivel a fentiekben csak az egyént vizsgáltuk, miközben az egyes személyek esetében, sokaknál számolhatunk kis-, vagy nagyközösségi és akár társadalmi szintű hatásokkal is. Az értekezésünk céljának megfelelően, itt minden típust, kimondottan egy-egy távol-keleti hatásokban érintett személy példájával szeretnénk illusztrálni. Az egyéni útkeresők között találjuk például a magányos, *tihanyi jogit*, Kárpáti Andort, aki nem alapított iskolát vagy közösséget. Annak ellenére, hogy többször járt Indiában és egész életét, elkötelezett joga gyakorlásnak szentelte csendes visszavonultságában (*Szacsidánanda* egy magyar jogi, 1936; Rónai, 1937),⁵⁶⁴ néhány róla szóló újságcikken és egy saját kiadású kis lelki úttravalóként szolgáló füzetecskén kívül (Kárpáti, 1931) nem maradt hátra utána semmi, így példája a 3. ábrán az 1. típust jeleníti meg.

⁵⁶⁴ Az újságcikkben hibásan szerepel a neve (Kárpáti Andor helyett Kárpáti Nándor-ként említi a cikk író).

HATÓKÖR TÍPUSOK

1. Egyéni – privát életszférában megjelenő hatás
2. Közösségi – kommuna, művésztelep, egyéb kis közösség szintjén megjelenő hatások
3. Társadalmi – szélesebb körű társadalmi hatások

3. ábra: A Távol-keleti hatások, életreformra gyakorolt hatókör típusai.

A távol-keleti hatások közösségi térbe vezetésének egyik hazai példája Balázs Ferenc unitárius lelkész, író, társadalmi utópista a 2. típusú karakter csoport példája, aki nem lett sem buddhista, sem jógí, de indiai élményei (többek között Sántinikétani látogatása) olyan mélyen hatottak rá, hogy a távol-keleti utazásából hazatérve a falusi környezetben szövetkezeti együttműködést, önfenntartó faluközösséget szervez a felekezet tagjainak bevonásával (Balázs, 1944; Kósa, 1994). A kettő közötti metszéspontba helyezhető például Király Dezső, aki Yesudian tanítványaként maga is elkötelezett jóga gyakorló és az iskolai környezetben adja tovább a tanításokat (Király, 1944), vagy Hollósy Simon, aki a bátyja köré gyűlő nagybányai művészek körében terjesztette a buddhista eszméket (Szatmári, 2022), amit személyes hitvallásának tekintett, így ők a 3. ábra 1. + 2. típusok metszetének karakter típusát jelenítik meg. Társadalmi mértékű hatást (3. ábra, 3. típus) tulajdoníthatunk Schmidt József orientalistának, akinek értékes fordításait a teozófusok, a jóga gyakorlók és más távol-keleti filozófiák iránti érdeklődéssel bírók is gyakran olvastak, miközben ő maga nem gyakorolta a tanításokat és életreform közösséget sem hozott létre. Baktay Ervin jogáról szóló könyvei szintén népszerűek és sokakat indítottak el a gyakorlás útján (Baktay, 1942a; 1943). Maga is rendszeresen gyakorolt, de nem szervezett maga köré közösségi jóga gyakorló csoportot. Baktay a 3. ábrán az 1. + 3. típusok metszetének halmazába helyezhető a második világháború előtti tevékenységei

alapján.⁵⁶⁵ A 2. + 3. halmaz típusok metszetébe sorolhatóak mindazok, akik bármi módon inspirálódtak az indiai kulturális vagy filozófiai hatások által, de nem integrálták azokat direkt módon a gyakorlatukba, miközben olyan életreform eszméket fogalmaztak meg műveiken keresztül, amelyek akár közösségek létrejöttéhez is vezettek. Ennek példaként említhető Tolsztoj. A három csoport közös metszéspontjában tehető például Selvarajan Yesudian, aki maga is elkötelezett jóga gyakorló volt, miközben Budapesten jóga tanítóként, szellemi vezetőként számos csoportot vezet. Mindezen túl az általa terjesztett tanítások nem csak közvetlen tanítványai körében fejtették ki a testi és a mentális egészségre irányuló nevelő, fejlesztő hatást. A könyveiben megfogalmazott értékek, életszemlélet és az elsajátítható gyakorlatok olyan széles körben váltak ismertté, hogy még az emigrációját követően is nagy számú követőre talált az általa ismertetett jóga metódus.

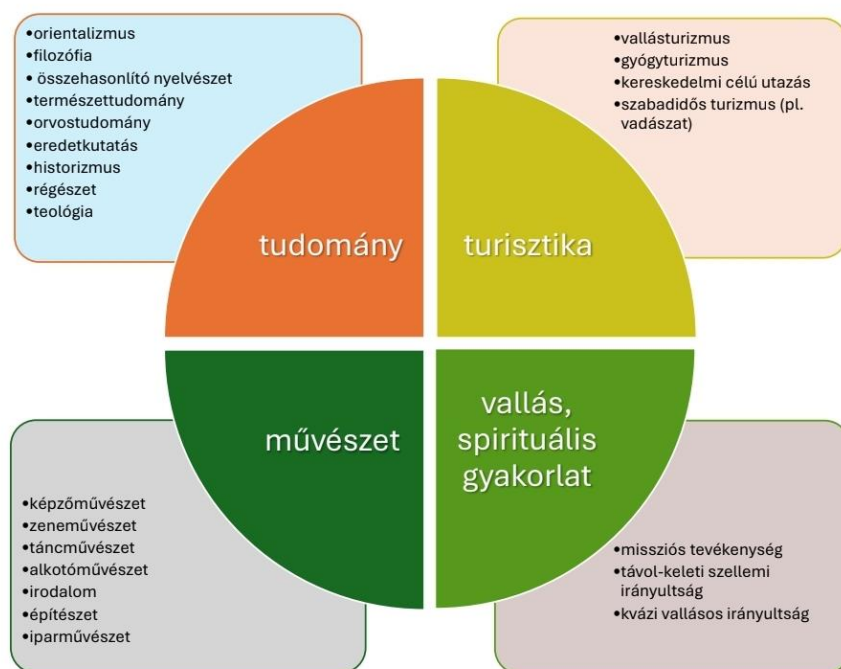
Az eddig feltárt számos nemzetközi és hazai példa sokféle kapcsolódási típus mintái bizonyos törvényszerűségeket mutatnak fel. Ezekből rajzolódik ki néhány további lehetséges kategória elem, melyek további rendszerezési lehetőséget rejtenek. A távolkeleti és az indiai kultúra iránt felkelő érdeklődés négy főbb irányát látjuk kibontakozni az eddig feltárt anyagok alapján:

1. Szakmai, tudományos érdeklődés (orientalizmus, nyelvészet, vallástörténet, vallásfilozófia, összehasonlító vallástudomány, művészet, orvostudomány, geológia, archeológia és mások)
2. Vallásos, spirituális érdeklődés (a misztikum izgalma, az okkultizmus iránti vonzódás, a spirituális válságból való kilábalás, a személyes útkeresés, az önmegváltási késztetés, a saját misztikus tapasztalatok értelmezési vágya)
3. Egyéni, társadalmi jóllét iránti elhivatottság (az egyéni betegség állapotok megszüntetése/enyhítése, az egészség megőrzése, a mások egészségének és jólétének megteremtése/megőrzése, a testkultúra, a pacifizmus, a társadalmi egyenlőségre törekvés, az egyenjogúság, a nemzeti öntudat megőrzése)
4. Egyéb (kulturális, politikai, kereskedelemi kapcsolat létesítése, ápolása)

Az alábbi 4. és 5. számú ábrákon kísérletet teszünk arra, hogy komplex módon mutassuk be az általunk eddig feltárt információk alapján, a Távol-Kelettel való közvetlen és

⁵⁶⁵ Az 1950-es éveket követő időszakban a Buddhista Misszióhoz kötődő tevékenységek miatt a kisközösség kategóriájában is érintett (elsősorban asztrológiát tanított a csoportoknak).

közvetett kapcsolódás lehetséges platformjait és a személyes attitűd (általában kétféle irányultságú) variánsait. A kapcsolódások, ahonnan a résztvevők az életreform törekvéseikhez inspirációt meríthettek, négy eltérő platformon keresztül valósultak meg általában: *tudomány*, *vallás*, *utazás*, *művészet*. Természetesen vannak átfedések, de az egyszerűség kedvéért külön csoportokba rendeztük ezeket, a személyek elsődleges érintettsége szerint. Ha kronológiai szempontból néznénk, akkor nem a tudomány, hanem a vallás állna az első helyen, mert a missziós tevékenységek több száz éve folyamatos kapcsolódást teremtettek a Távol-Kelettel, viszont a lelki értelmű krízis, ami a hagyományos vallásokban vetett hit gyengülését eredményezte és teret adott az új-vallásos, kvázi vallásos mozgalmaknak, illetve a hindu és buddhista tanítások térnyerésének az a világháború borzalmai nyomán erősödnek igazán meg. A 19. századtól erőteljes hatást gyakorolt a tudomány és a tudományos érdeklődés, valamint a nemzetállami szabadságmozgalmak, ezért az általunk vizsgált korszakra tekintettel a tudományos érdeklődést tettük az első helyre.

4. ábra: A távol-keleti hatásokkal való kapcsolódás különféle platformjai. (A tipológiai modell a szerző saját terméke)

Ebben a csoportban nem csak az orientalizmus, vagy az okkult képességek iránti tudományos (elsősorban orvostudomány és pszichológia) érdeklődés, hanem az eredet kutatás és az összehasonlító nyelvészet is helyet kapott, a fenti szabadság eszme törekvésekkel összhangban. Akik tudományos érdeklődéssel fordulnak Távol-Kelet felé, közülük kerülnek ki szép számmal majd olyanok, akiket megérint a szellemiség, akár az irodalmon, akár a kézzelfogható klinikai eredmények révén, akár a filozófiai tételeken keresztül.

A tudományok és életreform, illetve pedagógia reformok tekintetében említhetők a Távol-Keletre utazó és/vagy az indiai kultúrkörrel behatóan foglalkozók. Stein Aurél, Leitner Gottlieb Vilmos, (régészet, filológia), Lóczy Lajos, Déchy Mór (földrajz), Schmidt József, (nyelvészet), Felvinczi-Takács Zoltán (művészettörténet), Kaczvinszky József (matematika), Ipolyi Arnold, Szentkatolnai Bálint Gábor, Baráthosi Balogh Benedek, Kandra Kabos (eredet kutatás, összehasonlító nyelvészet), Dr. Völgyesi Ferenc, Dr. Balogh Barna (szuggesztió, autoszuggesztió, pszichológia, hipnózis), Dr. Weninger Antal, Dr. Kovács György (orvos) és sokan mások. Nem minden indiai kulturális hatásokban érintett tudósnál tudjuk ugyan rekonstruálni az életmód reform elemeket maradéktalanul az egyéni életutakban, de műveikben kivétel nélkül megjelennek olyan pedagógiai célzatú intelmek, amiben tapintható a Távol-Keletről származó filozófiák, vagy gyakorlatok társadalmi szemléletformáló hatása.

A 4. ábrán látható modellben, a tudomány mellé helyeztük az iparosodással együtt járó tudomány-technológiai fejlődés (közlekedési eszközök fejlesztése) eredményeként fellendülő utazásokat, ami egyaránt támogatta a vallásos és a művészeti érdekltségük tájékozódási lehetőségeit is a távol-keleti kultúra kapcsán. Az utazások témájában ugyan nagy segítségünkre volt Zagyi Nándor cikke, de a kutatásában felvázolt rendszerezés, melyben az Indiába (tágabban Ceylon, Burma) utazó magyarok hét csoportját különítette el (Zagyi, 2022: 69)⁵⁶⁶ az életreform kutatás szempontjából nem releváns koncepció, mert nem szerepel benne az ideológiai, az új-vallásos mozgalmakhoz vagy a turanizmushoz kapcsolódó utazók köre (a teozófus Ráthonyi Ákosné, a turanista Zajti Ferenc és a

⁵⁶⁶ Zagyi Nándor féle kategóriák: 1. Független utazók, arisztokraták, vadászok – 17 fő; 2. Tudósok – 11 fő; 3. Misszionáriusok – 4 fő; 4. Hajós utazók – 3 fő; 5. Gyarmati tisztségviselők – 2 fő; 6. Indiában megtelepedett személyek – 2 fő; 7. Egyéb – 2 fő. Szubjektív értékítélet alapján az Indiát felkereső magyarokat az országhoz való személyes és tudományos kötődéseik alapján három csoportba sorolta: 1. szoros értelemben vett India-utazók, akiknek az életműve szorosan összefonódott Indiával – 7 fő; 2. Indiát járó utazók, akik indiai tartózkodásukkal érzékelhető nyomot hagytak maguk után – 17 fő; 3. azok, akik megfordultak Indiában érzékelhető nyom nélkül – 17 fő.

buddhistává lett Ferenczy Árpád neve sem szerepel a cikkben), továbbá esetünkben nem a tudományos eredmények, vagy egyéb életművek, hanem az egyéni életutakban betöltött szemléletformáló hatás, életmódváltás kap hangsúlyosabb szerepet, amit az 5. tipológiai ábra modellünk igyekszik vázolni az alábbiakban. Bangha Imre három csoport köré rendezte a 19. század India utazókat: a tudósok és tanárok; az arisztokraták; tengerészek, hajóorvosok (Bangha, 2022: 14). Ez a kategorizálás sem volt releváns számunkra, ugyanakkor a pedagógiatörténet és a pedagógiai reformok szempontjából hasznos, üdözlendő volt Bangha Imre cikkében, a 19. század második felétől számított időszakban Indiában oktatási tevékenységet végző magyar tudósok és tanároknak (Leitner Gottlieb Vilmos, Stein Aurél) szentelt külön kategória csoport, melynek további értéke a méltatlanul keveset emlegetett Rehatsek Ede, aki „*ugyanúgy, mint Csoma Sándor, nem a britek, hanem az indiaiak között érezte otthon magát*” (Bangha, 2022: 14-16). Mindemellett hiányoltam a tanítók sorából Germanus Gyula és Fábry Károly Lajos (1899-1968)⁵⁶⁷ neveit, akik Tagore egyetemén tanítottak vendégprofesszorként.

Az eltérő turisztikai célú utazások a személyes világnézet és vallásos felfogás terén is hathatott. A saját élettörténetben zajló folyamatokon túl előfordult, hogy az utazásokról készült írásművek az olvasókban indítottak meg változásokat, akár életmód és szemléletváltást eredményezve. A nemzetközi példák között említhetjük Hermann Hessét, a hazaiak között pedig Baktay Ervint, aki önmagát, a megértést és a szellemi értelmű megváltást keresi. Baktay indiai útjáról készült írásai közül a legközvetlenebb hangvételű, *Indiai éveim* című kétkötetes műve (Baktay, 1938) igazán testközelbe hozta a távoli kultúra mindennapjait az olvasók számára, mert a művészetektől az orvostudományig szinte minden témát érintett, tehát az életreformerek számára igazi kincseshányát jelenthettek beszámolóí. Az utazók másik típusát jeleníti meg Széchenyi Béla, aki ugyan elsősorban politikus volt, de felesége korai elvesztésének tragédiájára keresett gyógyírt az indiai utazásában, tehát konkrétan a kiutat, a lelki megnyugvást keresi Távol-Keleten.⁵⁶⁸ Széchenyi Zsigmond viszont elsősorban vadászni járt ki Indiába gazdag, nagyúri passzióból, amit modern kifejezéssel élve szabadidős turizmusnak

⁵⁶⁷ Részt vett Hopp Ferenc keleti gyűjteményének rendezésében, Sylvian Lévinél is folytatott tanulmányokat, majd 1932-től Stein Aurél expedíciójában vesz részt, majd a Lahore-i egyetemen dolgozott és 1936-37 között a Lahore-i múzeumot szervezte át. Indiában telepedett le és Delhiben hunyt el.

⁵⁶⁸ Azzal a lelkiütellet veszi az irányt Tibetnek, hogy talán nem tér haza. Az életreform szempontjából elgondolkodtató, hogy Távol-Kelettől várja megváltását. Széchenyi Béla gróf *Keletázsiai útjának tudományos eredménye* 1877–1880. A Magyar Tudományos Akadémia elismertségét is kivívó munka három kötetben jelent meg később rajzokkal és térképekkel illusztrálva. (Széchenyi B., 1890., 1897.)

tekinthetünk.⁵⁶⁹ Saját bevallása szerint is kívülről nézőpontba ragadt. Értetlen maradt a Távol-Kelet tanítására, ugyanakkor nagy példányszámban eladott könyve másokban kíváncsiságot ébreszthetett, vagy éppen az állatok leölése iránti ellenérzés kiváltásával a vegetárius eszmeiség kapcsán lehetett proaktív. Justh Zsigmond író, napló feljegyzéseiből kiderül, hogy kimondottan gyógyulás céljából utazott Indiába, hogy a meleg éghajlaton tüdőbetegségét kúrálja és *csendet leljen* a színes nyüzsgésben (Kozocsa és Apró, 1977).⁵⁷⁰ amit mai kifejezéssel élve egyfajta egészségturizmusnak tekinthetünk. A teozófus társaság vezetője Ráthonyi Ákosné célorientáltan, szellemi okoktól inspirálva, a magyar teozófusok képviselőjében utazott ki Ádjárba (Adyar) és Ramana Maharsi jógival való kinti találkozása még inkább megerősíti a távol-keleti szellemiség iránti vonzalmát (Halász, 2023). Schwaiger Imre életét nem tudni mennyire hatotta át a Buddha tana, de az kiderült, hogy sokkal közelebb tudott kerülni akár a tibeti emberekhez, mint a kortárs kereskedők. Schwaiger, aki végül műkereskedőként telepedett le végleg Indiában, műtárgy adományai révén járult hozzá jelentősen a távol-keleti művészetek magyarországi megismerhetőségéhez, Hopp Ferenchez hasonlóan (Kelényi, 1998). Kertész Károly Róbert (1976-1951) építész, államtitkár, aki szintén beutazza a Távol-Keletet, a budapesti Műegyetenen kapott magántanári képesítést Kelet-ázsiai építőművészet tárgykörben. Rabul ejtette a Távol-Kelet és feleségével tett indiai, ceyloni utazási élményét publikálva (lásd *Ceylon építésze*) a buddhista építészetbe engedett betekintést az olvasóknak (Kertész, 1906).

A művészetek tekintetében is többféle irány figyelhető meg, mert másként fejtette ki hatását egy művészettörténész, egy múzeumi kurátor, mint például Felvinczi-Takács Zoltán vagy később Baktay Ervin, akik szintén dolgoztak a Hopp Ferenc múzeumban. Baktay nagybányai múltja révén maga is festő volt, ráadásul indiai témái eszmei rokonságban álltak Sass-Brunner, Brunner vagy Amrita Sher-Gill alkotásaival abból a szempontból, hogy a saját szemével tapasztaltat, vagyis az átételt festette. Ezzel szemben Csók István, Vaszary János, Bortnyik Sándor és mások csupán a bennük lecsapódó megértést jelenítették meg Távol-Keletről, vagy a buddhista tanításokról (lásd a női aktok mellett megjelenő Buddha alak, mint a világi élvezetek és a megváltás kontrasztja).⁵⁷¹ A belső élményt, felismerést látjuk alakot öltetni Kövesházi Kalmár Elza Buddha szobrában,

⁵⁶⁹ 1937-1938 közötti Indiai élményeit a *Nahar* (Széchenyi Zs., 1940) című könyvében publikálja.

⁵⁷⁰ Justh Zsigmond Feszty Árpádnénak, Czóbel Minkának és Czóbel Istvánnak is ír indiai utazása tervéről, majd kintől is ír beszámolót (lásd: 179-201. számú levelek). Burma (Mianmar), India (Benáresz, Bombay) élményeit naplójában is rögzíti (Halász, 1941).

⁵⁷¹ Csók István: *Nirvána* (1906), Vaszary János: *Morfinista* (), Vaszary János: *Buddha akttal* (1926)

Boromisza Tibor fali kárpitján. A buddhista tanításokat látjuk transzformálódni és megelevenedni a mozdulatművészek előadásain, amikor a Buddha Tűzbeszédét, vagy a Tibeti Ördögtáncot jelenítik meg a színpadon. Szabó Lőrinc rácsodálkozik a *buddhista nemes igazságok* mélységére és *A kurtizán* prédikációja című versében még egy idézetet is találunk egy híres páli nyelvű tanító beszéd páli nyelvű szövegéből, a Tűzbeszédéből,⁵⁷² amit Palasovszky Ödön által vitt színpadra korábban Kövesházi Ágnes.

A vallásos, filozófiai kapcsolódás többféle módon történik, amiből a missziós tevékenységek inkább mellékes hozománya a Távol-Keletről szerzett ismeret, miközben Schopenhauer vagy Nietzsche révén az új megváltó keresés tereli a figyelmet Keletre, illetve a Teozófia és egyéb kvázi vallásos mozgalmak szeretnék maguknak felfedezni az eredetet a messi tájakon.

A távol-keleti eszmék kapcsán, amit a korabeli munkák kapcsán megfigyelhetünk két eltérő irányú megközelítést találhatunk. Bármely csoport szereplőit is vizsgáljuk, mindenhol előfordulhat a megismert távol-keleti vallás, filozófia, praxis, táplálkozási, öltözködési vagy egyéb viselkedési szokás, hagyományos orvoslás, művészet és egyebek kapcsán az egyének részéről egyfajta közvetett vagy közvetlen kapcsolódás forma. Minden területen előfordulhatott, hogy nyitott, vagy zárt hozzáállást tanúsított egy-egy személy, amint azt az 5. számú ábrán láthatjuk. A tudomány, a vallás, az utazás és a művészet útján való *kapcsolódás lenyomatainak* tükrében, a *nyitott/zárt attitűd* eredményeként pedig megjelent a támogató vagy elutasító *reakció*. Az 5. ábrán szereplő tipológiai modell szerint közvetlen kapcsolatnak tekinthető minden személyes találkozás, közvetlen levelezés, vagy Távol-Keleten tett utazás, mert itt közvetlen tapasztalatszerzésre, átélésre volt lehetőség. Ez a közvetlen kapcsolódás, amennyiben aktív (ez azt jelenti, hogy önszántából utazik, keres tanítót valaki), akkor tulajdonképpen *a vissza az eredethez*, *a vissza a forráshoz* természetes igényét ültette gyakorlatba, mert az anyagi világban a Kelet, mind földrajzi helyszín, szellemi értelemben pedig a tanító mester jelentette a forrást. Baktay Ervin is örömmel fogadta a lehetőséget, hogy igazi névtelen jógikkal is találkozhasson, de sokan voltak, akik ismert spirituális tanítókat választottak mesterüknek (Jiddu Krishnamurti, Ramana Maharsi, Rabindranáth Tagore, D.T. Suzuki vagy Nyánapónika Théra).

⁵⁷² Szabbam ádittám: minden lángban áll! (Szabó, 1962). Az Ádittaparijája Szútta eredeti forrása: Mahávagga I.21.

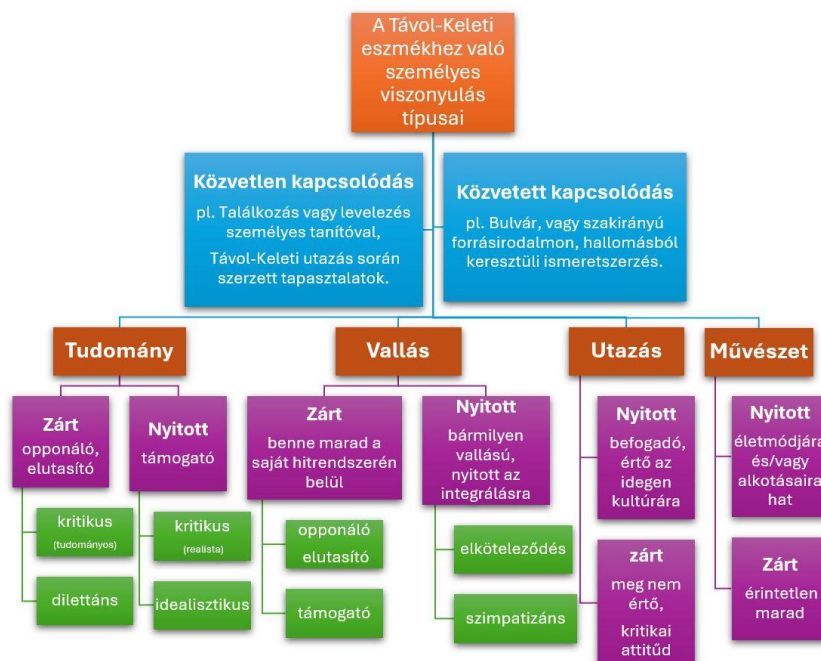
Lehetséges volt olyan kapcsolódás, ahol valaki nem saját érdeklődésből, hanem szakmája, hivatása okán kapcsolódott Távol-Kelettel, ezért nem rendelkezik valódi megértésre, önmegváltásra irányuló szándékkal, a kapcsolódás pillanatában, de érdekes módon, ebben a kategóriában is lehetséges az életreform szempontjából aktív inspiráció (lásd alább az eltérő attitűdök példáját). Közvetett kapcsolódásnak tekinthetjük a szakirodalomból, a népszerűsítő vagy bulvár irodalomból, esetleg közbeszédből való tájékozódást. Ezek is lényegesek lehetnek egy-egy mozgalom törekvései, illetve az egyének ideológiai-, életmódbeli- reformjai mögött, mert nem mindenkinek adatott meg a költséges és időigényes távol-keleti utazás, vagy Guruval való találkozás. A többszörösen közvetlen kapcsolódás példajaként is említhető Baktay Ervin, aki minden féle értelemben rendelkezett közvetlen kapcsolódásokkal, mert sógora, Umrao Sher-Gil személyében már Magyarországon is rendelkezett saját *indiai jóga tanítóval* és ezt követően három teljes évet el is tölt Indiában, ahol további mesterekkel találkozhat és hazatérve itthon Jeszudián jóga tanítványa lesz.

Hamvas Béla, Baktay-val ellentétben sosem utazott Távol-Keletre, így nem tud született hindu vagy buddhista tanító mellé szegődni, csupán Guénon és mások szemüvegén keresztül ismeri meg és fedezi fel mélységeit ezen filozófiák és világképek tanításait. Dr. Weininger Antal kezdetben csupán elméleti *szobatudós*, majd olvasmányain és saját gyakorlásán keresztül lesz kiváló *jóga terapeuta*. Kaczvinszky sem utazott el Indiába és nem nevezett meg senkit közvetlen mesterének, mégis különleges hangon volt képes tolmácsolni a szanszkrit eredetiből fordított Patandzsali Jóga Szútráit és tanítványi körének elméleti és gyakorlati jóga tanításokat adni. Orientalistáink közül, akiknek nem adatott meg távol-keleti utazásokat tenni és terepkutatást végezni, azok között sokan ragadtak a mai kifejezéssel élve az úgynevezett *szobatudós, elméleti szakember kategóriába*. Ez nem zárta ki azt, hogy mély bölcsességre tegyenek szert, de nem alkalmazták a megismert gyakorlatokat. Számukra az eredeti szövegforrások és a korabeli orientalisták művei jelentették az alapot a vélemény formálásra.⁵⁷³

⁵⁷³ Az utazás, a közvetlen tapasztalás Hessénél, Baktaynál is nézőpont váltást hozott. Megfontolandó ahogyan Perlaky fogalmazott egykoron, mert szerinte frissen tartja a megfigyelőképességet és egyfajta szellemi szivárványhidat tud építeni a nemzetek között: „*Aki az életről és emberekről sokat akar mondani, annak utaznia kell. Csak az az ember mondhatja magát tökéletesen műveltnek, aki sokat utazott (...) az utazás kiküszöböli a nevelés során szerzett előítéleteket, a könyvek után a maga szemével tanul meg látni az ember.*” (Perlaky: 1944: 47)

Érdekes hazai példa viszont az elméleti anyagokra hagyatkozó vélemények önkritikai érzékre valló revideálására Schmidt József buddhista filozófiáról szóló műve,⁵⁷⁴ amit közel 5 év elteltével átdolgozott a szerző és az 1925-ben megjelenő kiadás már egy teljes fejezettel rövidebb változatban került nyomtatásra. A benne szereplő Végző (Schmidt, 1925: 283.), azt sejteti, hogy *az összehasonlító nyelvészeti előadásainak tudományos alaposságáról és lendületéről ismert Schmidt* (Négyesi, 2013: 323), közben közelebb engedhette magához, vagy legalábbis más, megértőbb szempontból tekintett már a Buddhizmusra, annak ellenére, hogy közben nem tett látogatást közvetlenül egyetlen buddhista országba sem.⁵⁷⁵

Az attitűdök tekintetében is színes kép tárul elénk, mert a klasszikus úgynevezett személyes traumából fakadó kiút keresés elkeseredett nyitottsága az újra egészen más, mint az okkult, különleges képességek és transzélimények kapcsán felkelő érdeklődés nyitottsága.

5. ábra: A Távol-Kelethez való viszonyulás típusai. (A tipológiai modell a szerző saját terméke)

⁵⁷⁴ Schmidt, 1920.

⁵⁷⁵ A könyv címlapjait lásd 18. sz. melléklet, 38-40. ábrák. A könyv egy ritka magánkiadásban is megjelent. A művészi, mártott papíros belső borítóján szereplő Hetényi E. exlibris-t lásd 18. sz. 41. ábra.

Még a tudományos nyitottság is megmaradhatott a kritikai realizmusnál, például, amikor valaki arról írt, hogy a távol-keleti vallások nagyszerűek, de nem valók a nyugati lelkiéletnek, vagy átmehetett idealizmusba, amikor egyenesen mindenk fölé helyeződik és egyedüli világmegváltó kulcsként állítják be például a hindu vagy buddhista nézetek elsajátítását. A zárt tudományos hozzáállás elutasító magatartásától függetlenül lehetett teljesen korrekt és igényes, mint azt Farkas Pál református lelkész akadémiai értekezése példázza (Farkas, 1932), ugyanakkor egy pár évvel későbbi mű, Kúhár Flóris katolikus szemléletű, összefoglaló vallástörténeti munkája már meglehetősen sok dilettáns kifejezést, klisés általánosítást és nyíltan lekicsinylő személyes nézetet közöl az olvasóval az összehasonlító vallástudományi munkájában mind a hinduizmus, mind a buddhizmus kapcsán (Kúhár, 1936).

A kétféle attitűdöt úgy is megközelíthetjük, hogy a nyitott hozzáállásúak első a távol-keleti eszmékkel, művészetekkel, életmóddal, irodalommal stb. szimpatizálók. Esetükben katalizáló, építő társadalmi hatásról beszélhetünk. Az egészségügyi okokból vegetáriánus táplálkozást választók esetén, ahol a Távol-Kelet etikai szempontok ismertetésre kerülnek, ott például megerősíthette az elhatározást az élet óvására irányuló szellemiség. Mentális betegségek esetén, a pszichoterápia, pszichoanalitikus vagy hipnózis terápia során beépített távol-keleti módszer segíthette a gyógyulási folyamat gyorsulását, vagy éppen az elért pozitív eredmények stabil fenntartását eredményezhette. Ide sorolható például Jung esetében a terápiákba beépített álom értelmezés és a mandala rajzoltatás, Dr. Völgyesinél az autoszugesztíós technikák, Dr. Weninger, Jeszudián, Kaczvinszky, Baktay esetén a jóga ászanák és légzőgyakorlatok alkalmazása, Hamvas B., Szepes M. és másoknál a mindennapi életbe illesztett kontemplációs gyakorlatok végzése, illetve minden olyan egyéb távol-keleti praxis, - akár a jógaéhoz, akár a buddhista meditációhoz kapcsolódva - ami a tudat békés, egyensúlyi állapotát célozta.⁵⁷⁶

A második csoport a zárt attitűd, amiben a távol-keleti eszméket teljesen elvető, távolságtartó vagy szkeptikus egyéneket találjuk, ahol megkülönböztethetünk építő és romboló társadalmi hatásokat is. A zárt hitrendszer esetén is találunk konstruktív hatásokat olyan esetekben, ahol a buddhizmussal vagy más távol-keleti eszmével, gyakorlattal való megismerkedés a saját hitben való elmélyedést, újra értelmezést, mélyebb és közvetlenebb átélést, belsővé tételt eredményezett (pl. Tolsztoj, Rudolf Steiner, Dienes Valéria, Bicsérdy Béla, Dr. Weninger Antal, Németh László, Balázs

⁵⁷⁶ Técsői Téchy, 1940; Yesudian, 1938, 1943ab, Weninger, 1939.

Ferenc, Kosztolányi Dezső, Csontváry Kosztka Tivadar). Romboló hatásnak tekinthető, amikor egy életreform szereplőnél, vagy valamely Távol-Kelettel foglalkozó egyéb tudományos munkában megjelenik a gúny, a lekicsinylés, a harag és egyéb negatív kommentárok az egyéb kulturális, vallási formákkal szemben így a toleranciára, a nyitottságra és az egyetemes testvériség eszméjére irányuló korabeli törekvések csorbát szenvedhetnek.⁵⁷⁷ Mindemellett ideológiai, vagy pedagógiai vonatkozású fordulatokat is eredményezhettek (saját hit újra értelmezése, új elemekkel való kiegészítése, teológiai képzések anyagának kiegészítése összehasonlító vallástudományi anyagok) a kedvezőtlen interpretációk.

Valójában az életreformerek közéleti szereplőin túl is jelen voltak mind az építő, mind a romboló hatások a nagyobb társadalmi környezetben. Ez utóbbira példa, hogy szinte minden tudományterületnél tetten érhetünk ellen hatásokat, kedvezőtlen kritikát, ahogy látjuk azt Schmidt József *Az ind filozófia* (1923) című munka jóga praxisra vonatkozó részeiben (Schmidt, 1923; 49-64.), vagy Pasteiner Gyula (Pasteiner, 1885) művészettörténeti lexikonja esetén. Ezen vélemények későbbi hatásai egyébként szintén komplexek és ismét két irányt nyitnak majd, mert lesznek nekik is követőik és lesznek olyanok, akik nem követik mestereik szkeptikus, vagy távolságtartó nézeteit, hanem kíváncsiak és önálló eredményekre jutnak, lásd Pasteiner tanítványa Felvinczi-Takács Zoltán, aki kimondottan elmélyült végül a távol-keleti művészetekben és tanítójának korábbi hiányos szemléltetését kárpótolandó, már az 1926-os *Művészeti lexikon*-ban illetve később 1938-ban *Buddha útján a Távol-Keleten* két teljes kötetben, értő gonddal tudta mindezt magyar nyelven tolmácsolni (Felvinczi-Takács, 1938).

A zárt tudományos hozzáállás mellett megjelenő dilettantizmus kategóriájába sorolhatóak valójában mindazon kiváló tudósok, akik saját szakterületükön esetleg kiváló eredményekkel rendelkeznek, de vagy személyes opponáló attitűdjük, vagy nem megfelelően megválasztott szakirodalmi forrásokból kialakított vélemény nyilvánításuk mellőzi a távol-keleti eszmékkal kapcsolatos tájékozottságot (Pasteiner, Ágoston, Finánczy, Weszely, Kühár, Szimonidesz és mások). A hasonló munkák korabeli hatása mindenképpen további vizsgálatokra érdemes téma, mert a művekben szereplő felhasznált irodalom jegyzékek és a kereszt hivatkozások is beszédesek az ilyen jellegű

⁵⁷⁷ Waddell esetén is megvan az érdeklődés, a szimpátia és alaposan kidolgozott munkát hoz létre, mégsem lehetett tudni pontosan milyen hit vezérelte, mert gyakran lenéző stílusban fogalmazott. Ude János Életreform magazinban is megjelent cikkeiben és más szerzőknél is előfordultak ilyen hangvételű megjegyzések.

kiadványok kapcsán, akár az életreform szempontjából ösztönző hatás, akár konzervatív ellenhatás tekintetében. A szerzők részletes önéletrajzi elemzése itt is fontos lehet a későbbiekben, mert nem minden esetben maradt meg egyértelműen a zárt hozzáállás, amennyiben személyes tapasztalatok is társultak a korábbi elméleti tudáshoz (lásd Balázs Ferenc). A nyitott, de tudományos szempontból kritikus hozzáállás példája Dr. Völgyesi Ferenc, aki klinikai kísérletekkel igazolta a távol-keleti gyakorlatok értékét.

A kifejezetten vallásos kapcsolódásról csupán röviden szólva a korabeli teológusok részéről szintén vegyes az attitűd. Példaként vehetjük Békefi Benő református hit-szemléletű *Jézus és Buddha* munkáját (Békefi, 1933), ami a semlegesség látszatát keltve marad mégis egyértelműen elutasító. Továbbá előfordultak egészen hajmeresztő keresztény beszámolók is a buddhizmus kapcsán. A külmisziók tollából olvashatunk az Ördögimádó Tibetiekről (Kis B., 1939).

Mindeközben a vallásosság tekintetében zártnak mondható keresztényi lelkülettel bíró személyek között is rálehetünk a keleti gyakorlatoknak a támogatására. Ennek példája Dr. Weninger, aki legtöbb munkájában nyíltan vetette el, vagy éppen csak diszkrétan kritizálta a jóga hindu eszmeiségét, miközben magának a praxisnak az élettani szerepét az égisz alatt magasztalta és nemcsak saját maga tekintetében, hanem mások kapcsán is alkalmazta a gyakorlatokat (Weninger, 1943). A vallási tekintetben tárgyalt nyitott és zárt hozzáállások példái kapcsán érdekes kiegészítés, hogy maga Jeszudián ugyan indiai származású volt, de keresztény családból származott, így személyét tekintve részben zárt marad a vallási szempontok szerint (tehát keresztényként nem lett formálisan sosem hindu vagy buddhista), ugyanakkor minden vallás iránt toleranciát hirdető és gyakorló jóga ösvényt tanított a nyugati tanítványainak, ami egyfajta integrációs törekvésre utal (Yesudian, 1943).

A vallásos és a művészeti érdeklődésből fakadó kapcsolatokról azt tekinthetjük nyitottnak a jelen értelmezésünkben, aki hajlandóságot mutatott a távol-keleti eszmék részben, vagy egészében való integrálására az életvitelben és gondolkodásban. A részben integrált szemlélet és életviteli gyakorlat feltételezett példája lehet Mednyánszky, Weöres, a mélyebb belsővé tétel példái pedig Boromisza T., Brunner Erzsébet, Sass-Brunner Erzsébet és mások. Akadnak olyan Indiát megjáró művészek is, akiket megérintett a buddhista praxis, de hidegen hagyta az indiai motívum világ a műalkotásaikat tekintve lásd Mokry-Mészáros. Előfordult olyan is, aki kiutazás nélkül, itthon lelt rá a távol-keleti ihletettségére, lásd Csók I., Vaszary J. és mások (Szűcs, 2017). Az utazás témájához a fentiek alapján már nincs szükség további magyarázatokra, hiszen

nagy a kontraszt itt is. Másként hatott az emberekre Erdősi K. *napsütötte India* leírása, amiben értelmetlennek látszó vallási rítusokról adott számot és sajnálkozva beszélt a buddhistává lett magyar honfitársáról, Ferenczy Árpádról (Erdősi, 1927), mint Stein Aurél, vagy Duka Tivadar leíró jellegű, tudományos beszámolóit, amiben érezhető volt az idegen kultúrák iránti tisztelet, csodálat (Stein, 1931; Bethlenfalvy, 2013: 270-271). Szintén nem összehasonlítható Széchenyi Zsigmond kultúrára, vallásra utaló megjegyzéseinek közönyössége (ami a vadászati beszámolókkal kiegészülve a vegetárius közösség számára elszomorító lehetett), a Baktay Ervin vagy Zajti Ferenc indiai beszámolóinak lelkes, elragadtatott hangvételével (Baktay, 1938; 2004; 2017). Összegezve a sokféle típusú kapcsolatot és az ezekben fellelhető eltérő attitűdöket, annyi bizonyos, hogy közvetlen ható erőként tekinthetünk a távol-keleti hatásokra. Az indiai kultúrához kötődő szellemi ideákkal, vallási és eszmei megalapozottságú gyakorlatokkal szimpatizálók életébe pedig beépültek a gyakorlatok és munkáikban megjelentek a legfőbb kapcsolódó motívumok. Tekinthejtük a századfordulótól egyre erősebben jelen lévő távol-keleti hatásokat mindemellett olyan ható tényezőknek is, mint amelyekkel szemben a társadalom bizonyos rétegei ellenérzéseket támasztottak és ezért a velük való találkozás valamely ideológiai ellenreform törekvésbe torkollhatott. Természetesen nem árt konkretizálnunk és időről időre újra definiálnunk mit tekintünk egyáltalán távol-keleti hatásnak.

Az eszmeiség tekintetében lehetséges a nagyobb fogalomkörök szerinti csoportosítás bevezetése egy tematikus kutatás során, amiben három főbb terület külön választása javasolható: a hinduizmus, a buddhizmus, valamint bármilyen egyéb távol-keleti filozófia és praxis (beleértve a szinkretista és új-vallásos jelenségeket is). A jógát itt azért nem jelöljük külön, mert ennek a gyakorlata kapcsolódhatott bármely fenti három nézethez, eszme rendszerhez,⁵⁷⁸ illetve ezektől függetlenül is tudott a keresztény szemléletű életreform gyakorlatba integrálódni.

A távol-keleti hatásokat természetesen nem csupán az ideológiai reformok kapcsán érdemes vizsgálni, ezért az alábbi ábrán (6. számú ábra) mindazok az életreform területek feltüntetésre kerülnek, ahol a korabeli forrás irodalmak szerint fellelhetők indiai kulturális hatásokra utaló motívumok, vagy igazolható valamilyen közvetett/közvetlen hatás. Az ideológiai és a művészeti területek igénylik egyébként a legkevebb magyarázatot, mert a

⁵⁷⁸ A védikus, hindu és buddhista jógák eltérő rendszerei kapcsán ajánlott irodalom: Feuerstein, 2001; Cser, 2023.

motívumok megjelenése ezekben egyértelmű, szemmel látható, ezért néhány egyéb terület kapcsán szeretnénk példákkal szemléltetni a hatásokat.

6. ábra: Távol-keleti hatások megjelenési területei. (A modell a szerző saját szellemi terméke)

Elsőként említhető, a természetgyógyászati vonatkozás kapcsán a védikus kultúrához kapcsolható, indiai eredetű orvostudomány, az ájurvéda, mely számos korabeli munkában felbukkan. Már 1910-ben felhívta a figyelmet Kovács Izó Csaraka és Szushruta orvosi műveire (Kovács, 1910: 54).⁵⁷⁹ Értő igényességgel tett említést róla Dr. Bobai Györfly László (1942), Dr. Kovács György (é.n.). Ismeretterjesztő céllal írt róla Baktay Ervin

⁵⁷⁹ Kovács Izó: *Hemopátia. A vérgyógyítás eredményei* című könyvben már az orvostudomány üdvös újjászületési folyamatáról beszélt, amiben helyet kapnak a tapasztalati kincsek víz, hő, fény, levegő, táplálkozás, gimnasztika, Schrott, Priessnitz, Rikli, Kneipp, homeopátia, a növényi táplálkozás, ami előnyösebb, mint a húsevés és az ájurvédikus érvágás módszert, valamint az ehhez kapcsolódó oktatási metódust említi Kovács, 1910: 40-54)

(Baktay, 1938) és művészi módon, szépirodalmi környezetbe csomagolva hintette el az indiai gyógyászati rendszer szemléletének magvait például Erdős Renée, az Indiai vendég című regényében (Erdős, 1929), ahol maga a főszereplő személye idézi meg az ájurvéda védő istenségének tekintett *Danvantari*-t.⁵⁸⁰

Az ájurvéda, a jóga egyes gyakorlati elemeihez hasonlóan, a természetgyógyászat, higiénia, testreform, táplálkozási reform, öltözködési reform és szexuális reform területén egyaránt releváns gyakorlatokat biztosíthatott.⁵⁸¹

A szexuális reformokat illetően a leginkább detektálható távol-keleti hatások között a hindu és a buddhista tantra tanításai/félreértett tévtanításai játszották a legnagyobb szerepet. A korabeli hatha jóga szövegekben szereplő rituális közösülés (maithuna) gyakorlata, vagy a káma szútra szöveg fordításai a nyugati társadalmi morált erős kihívások elé állította (Bogdan, 2006). A fűzöt viselő városi kisasszonyok úri prűdériája, a félreértett keresztény tanítások nyomán eluralkodó szexualitással kapcsolatos büntudat keltés mellett, megjelent a helyzetet enyhítendő Freud libidó elmélete, majd a távol-keleti filozófiákkal átitatott Jung-i elképzelések a kollektív tudattalanról,⁵⁸² az anima-animusról, a *csábító* archetípusokról, ami a személyiség természetes részeként fedeztethetett fel. Megjelent a szélsőségesnek mondható szexuál mágia, ami tulajdonképpen a félreértett hindu és buddhista tantrák gyakorlata volt nyugati köntösbe bújtatva O.T.O., Crowley Hartmann, Kellner és mások révén. A vissza a természethez elvei alapján pedig a nudizmus hódított teret magának, aminek természetgyógyászat, testreform és szexuálisreform vonatkozása is megjelent, ami a kulturális vonatkozások miatt azért érdekes, mert amíg Indiában a mezítelenség éppen a szentek és az aszkéták gyakorlata volt jellemzően (szádhuk, babák, jógik, dzsaina szerzetesek) a lelki értelmű felszabadulás velejáró gyakorlata, addig Európában az egészségügyi szerepe kapott hangsúlyt és a társadalmi tabuktól való felszabadulás.

A korszakban megjelent úgynevezett öltözködési reform mögött szintén találunk egészségügyi megfontolásokat. A természetgyógyászati kiadványok gyakran szenteltek

⁵⁸⁰ A regény főhősét ezen a néven szerepelteti Erdős.

⁵⁸¹ Az ájurvéda és bizonyos jógak is külön foglalkoznak napszaknak, az évszaknak, a bolygóhatásoknak és az alkat típusnak megfelelő életvitellel, táplálkozással, ruházkodással. A szexualitás kapcsán is figyelembe veszik ezen rendszerek a külső-belső (test-tudat) körülményeket, etikai rendet, alkattípust, évszakot, napszakot és táplálkozást.

⁵⁸² A szembetűnő párhuzamokat sokan vitatják, de érdemes a kortárs pszichológiai, filozófiai és buddhista filozófiai diskurzusokat együttesen áttekinteni olyan témákban, mint a tárház-tudat (szkt. álaja-vidzsnyána), a Siva-Sakti illetve az Ardhanáresvari (a női-férfi minőséget egységben megjelenítő hindu istenség ábrázolás) koncepciók, a tibeti buddhizmus álmójoga és istenség jóga (szkt. gurujoga) gyakorlatai, melyekről mind volt ismerete és tudomása Jungnak.

ennek külön fejezetet (Bucsányi, 1924). Az öltözködés reformja egyfelől a kényelmetlen, szűk viseletektől való ösztönös megszabadulás vágyát, másfelől a szabad testhasználat igényét helyezte fókuszba. Mindez egyértelművé tette, hogy a Tolsztojánus párhuzamokat is megjelenítő, hagyományos ázsiai öltözködés, különösen az indiai éghajlati viszonyoknak megfelelő, természetes anyagokból készült, könnyű, szellős ruházatok, a funkcionális praktikusságuk miatt sokak számára volt vonzó, elsősorban testi, másodsorban a társadalmi konvencióktól való függetlenedés, vagy egyfajta szabadság megélési szerepköre miatt (Mednyánszky, Sass-Brunner, Brunner). A korábbi szoros és testkínzó ruhadarabok ellenében ezen ruhadarabok valódi megváltást és szabadságot jelentettek a test számára.

A táplálkozási reformok kapcsán, az eszmei, etikai vegetarianizmus mind hindu, mind buddhista szempontból az élőlények (állatok) védelmében hatott ösztönzőleg, hiszen kiegészült a karma tanokkal, ami a tett-következmény személyes felelősségvállalás szempontjait világította meg. Az újjászületési, vagy újra testet-öltési filozófiákkal kiegészülve, az egyéni megváltás eszmék sorába is terelhette akár egyeseknél az étkezési reform törekvéseket (ennek is köszönhető, hogy a teozófus, vagy antropozófus körökből nagy számban csatlakoztak a vegetárius mozgalmakhoz).

Amint az öltözködés esetén, úgy a táplálkozásban is megfigyelhető a hagyományos vallási értékeket követő keletiek⁵⁸³ eredendően természetközeli és harmóniára törekvő magatartása, ami tekinthető *optimális funkcióra* törekvésnek, vagy modern kifejezéssel élve ökológiai lábnyom csökkentének. Ez az inspiráció nyugaton a művészeti hajlammal bírók esetén egészen a lakókörnyezet átalakítására, a berendezési tárgyak tudatos tervezésére is kihatott. Sokan számoltak be az India lét praktikus egyszerűségéről, a mindennapok puritánságáról.⁵⁸⁴ Akik nem a Brit arisztokrácia köreiben tartózkodtak kint, vagy nem gazdag Mahárádzsáknál vendégeskedtek utazásaik során, azokra mély hatást gyakorolhatott Tagore Sántinikétan-i, Aurobindo Auroville-i vagy Gandhi Szabarmati telepe, vagy a Baktay leírásaiból megismert, egyszerű, vendégszerető vidéki Bráhmín családok otthonának mintája.

⁵⁸³ A megfogalmazás utalni kíván arra, hogy ma már Indiában sem követik sokan a hagyományokat, így a mai utazó családottan konstatálhatja az utcákon kóborló teheneket, amint a műanyagszemét halmokban keresnek maguknak élelmet, ugyanakkor a templomok és az asramok egyszerűsége és tisztasága ma is példaértékű.

⁵⁸⁴ India szerte máig is természetes jelenség a falvakban, hogy a házakban az alvóhelyen és a házi oltáron kívül szinte nincs semmilyen berendezési tárgy. Nem gyűjtögetnek és nem tárolnak felesleges dolgokat. Sokszor egyetlen helyiségben van a tűzrakóhely és az alvóhely, a pálmalevéltre szedett ételt pedig egy gyékényen ülve, a földön fogyasztják el.

Az életreform mozgalmak keretén belül megjelenő nép-, nemzeti törekvések és a nemzeti érzülettel összefüggésben maga Kőrösi-Csoma himalájai tartózkodása a legkézenfekvőbb példa, hiszen a sokat méltatott tudósunk, a zord Himalájai körülményeket zokszó nélkül viselte, a hazaszeretete által felfűtötten és a tibeti buddhista gyakorlatok belső hő (Tummo) gyakorlatának támaszával felvértezve.

Speciálisan magyar vonatkozású elem, a korszakra jellemző egyéni és társadalmi meg- és felszabadulás eszmék a magyar nemzeti öntudatra gyakorolt hatása és az ennek nyomán növekvő számú, a közös Hun-Székita eredetre, a szanszkrit-magyar nyelvi rokonságra irányuló kutatások és tanulmányok (Zajti F., Baráthosi B., Szentkatolnai B., Kandra K.). E mellett megjelent a globális térben zajló (beleértve India, Ceylon) nemzetközi függetlenedési törekvések felé való szimpátia is. A nemzetállamok politikai eseményei ugyan különálló folyamatok, mégis inspirációs forrást jelentett egész Európában a földrajzi értelemben tőlünk egészen távol eső Gandhi és mozgalma.⁵⁸⁵ A Nép-nemzeti törekvésekbe és kommuna mozgalmakba egyaránt beszivárgó távol-keleti hatások üdvös hatása, hogy megjelent a népek, nemzetek közös eredetére, egyetemes testvériségére vonatkozó törekvés, az *egy világ-egy család testvériség eszme*, ami a teozófiai tanításokban vált leginkább kézzelfoghatóvá.

Sajnos az indiai eredetű filozófiák és gyakorlatok tévesen értelmezett, vagy önző, romboló célokra való felhasználásával is találkozhattunk (jóga, tantra). Az önkényes tudástranszfer, az eszmék politikai célú átalakítása, a szélsőséges ideológiák gyártásának tragikus példája a német és az olasz fasiszta mozgalom. A szvasztikának, a hindu és buddhista szempontból is szent szimbólumnak⁵⁸⁶ különféle radikális célokra való kisajátítása is szomorú történelmi tény, hasonlóan, mint az *übermensch* árja fajelméleti teória, vagy a Tibetbe indított náci tudományos expedíciók, a titkos pszichikus erők birtoklásának céljából (Goodrick-Clarke, 2003; Michalski, 2005). Hazánkban a távol-keleti eszmék félreértelmezése szerencsére kevésbé sodródott ilyen romboló hatású szélsőségekbe, mert amint a korszakban született könyvekből kiderül, mind a buddhizmus, mind a hinduizmus erőszak mentes és életet tisztelő magatartását helyezték előtérbe honfitársaink, ennek köszönhetően a műveltebb társadalmi réteg nem más népek, nemzetek és népcsoportok kárára szerette volna a keleti eredetet bizonyítva, visszanyerni

⁵⁸⁵ Lásd Németh László évekkel később, még mindig érezte mindennek a jelentőségét, mikor megírta 1961-ben Gandhi halála című munkáját.

⁵⁸⁶ A japán kultúrában, a balra forgó napkereszt (mandzsi) a buddhista templomok jele, a végtelen kegyelem szimbóluma, a hindu kultúrában a nap, a szerencse, jólét, a világgal való harmónia jele. A szanszkrit szvasztika szó a *szu* – jó; *asti* – van toldalékos szóösszetétele, aminek jelentése *jól-lét*.

a nemzeti egységet és szabadságot. Magyar viszonylatban egyébként a távol-keleti hatások közül nem annyira a buddhista vagy hindu filozófia, hanem inkább a jóga egyes elemei (test, légzés és relaxációs gyakorlatok) jelentek meg a nép-nemzeti törekvésekben, elsősorban a cserkész és levente mozgalmak keretében, mely jelenség a hazai pedagógiai reformtörekvések recepció történetében játszott szerepet. A testreformhoz szorosan kapcsolódó iskolai és iskolán kívüli testnevelési reformok sorában továbbá említendő még a szintén speciálisan magyar vonatkozású mozdulatművészet (Dienes Valéria rendszere) és a gyógypedagógia, ami szintén integrált magába jóga gyakorlatokat. A pedagógiai és iskola reformok kapcsán elsősorban a Waldorf, a Montessori és egy-egy alternatív oktatási projektben bukkanhatunk rá, a Távol-Kelet szellemiségéből is táplálkozó olyan motívumokra, mint a tanító-tanítvány közötti kölcsönös tisztelet és szereteten alapuló kapcsolódás, a kérdésfeltevésre való ösztönzés, a természetes viselkedésre, életvitelre és táplálkozásra ösztönzés, a formális intellektuális információ átadás helyett tapasztalati (élmény alapú) bölcsesség és életre nevelés célú oktatás, valamint a természetes környezetben való tanulás.

Az egyes személyek tekintetében fentebb már láthattuk, hogy előfordult, hogy egyszerre akár több életreform területen kapcsán is érintett volt valaki. Ez leginkább az elköteleződés mértékének és az inspirációs forrás hitelességének mértékével hozható összefüggésbe, ezért végül, de nem utolsó sorban egy külön modellben szeretnénk bemutatni a tradicionális, vagy újabb keletű távol-keleti eszméknek tekintett jelenségekhez való kapcsolódás szorosabb, elkötelezett és lazább szálon fonódó formáit (lásd később 7. számú ábra). Mivel az önmegváltás és a társadalom megmentésére irányuló szándékok szellemi és gyakorlati irányultságai még a Távol-Kelet kapcsán is eltérőek voltak, egyértelmű, hogy ez összefüggésbe hozható az egyének, különböző típusú forrásokhoz való csatlakozásával (hiteles közvetlen, vagy másodlagos, vagy újraértelmezett forma) és a személyes elköteleződés mértékével. A forrásokat, mint buddhizmus, hindu doktrínák, jóga és egyéb új-vallásos mozgalmak, itt már nem közös halmazban jelenik meg, hanem igyekszünk a hagyományt és a modern, újonnan létrehozott, kvázi vallásos vagy újra értelmezett formákat megkülönböztetni egymástól. A 7. számú ábrán szereplő modell megalkotásában inspirációként szolgált Daniel Goleman és Richard Davidson *A meditáció tudománya című könyvében* szereplő, elsősorban a buddhista meditációra vonatkozó tipológiai elmélet, melyben kétféle szellemi ösvényt különböztetnek meg. Ezeket tekinthetjük szinteknek is és a saját értelmezésem szerint a nemzetközi pszichológus kutatók, a kiváltott hatások, valamint a

meditációs gyakorlatokat alkalmazók céljainak figyelembevételével keresztelték el mély és széles ösvénynek (Goleman és Davidson, 2017: 8-9.). Elméletük alapján mély ösvénynek tekinthetjük a tiszta formában gyakorolt buddhizmust. A *széles ösvényt* láthatjuk a déli théraváda, vagy az északi vadzsrajána buddhista vonalak szerzetesi gyakorlatában, a tibeti jógik esetén, vagy akár a bráhminként született hindu, vagy a Gangesz partján és hegyi barlangokban meditáló szádhuk példáját, ahol az eredeti maradéktalan követése meg tud valósulni. Ezt a modellt terjesztettem ki és aktualizáltam, kulturális környezetben a vallási és spirituális szabályok, életvitel és szertartásrend, a 19. század végi, 20. század első felében élő, kortárs mesterek, tanítók kapcsán.

7. ábra: A távol-keleti hagyományokhoz való viszonyulás „keskeny” és „széles” módzata (a modell a Davidson és Goleman fjele modell által inspirált, a szerző saját szellemi terméke)

Golemann és Davidson egy már kevésbé intenzív szintet is megjelölt, ami még mindig mélynek tekinthető, de már kikerül a *vallásos gyakorlat* az eredeti kulturális közegeiből. A környezethez való alkalmazkodás viszont csak bizonyos szabályok részleges követését engedi meg ebben az elköteleződési formában a gyakorló számára, de még mindig jelen van az intenzív elköteleződés és a törekvés, a formai keretek megtartására az adott lehetőségek szerint.

Ennek a korabeli példája volt a századfordulós időszakban számos európai (többnyire angol, német származású) személy, akik például Srí-Lankán hivatalosan buddhista szerzetesi fogadalmat tettek. Nyanapónika Théra, Nyánatilóka, Láma Anagárika Góvinda, vagy Aleister Crowley egykori mestere Bhikkhu Ananda Metteyya (Allan Bennett, egykori teozófus, az Arany Hajnal Csillagrend Vezetője), akik hajukat leborotválva, világi kötöttségeiket maguk mögött hagyva, magukra öltötték a szerzetesi köntöst és az otthontalanságba távoztak (vándorszerzetessé lettek). Volt olyan is, aki Távol-Keletről hazatérve egész életét tekintve elköteleződött a jógikus életmód mellett (lásd a *tihanyi jogi*, Kárpáti Andor) és aki Srí-Lankán vált a Buddha magányos követőjévé (Ferenczy Árpád).

Régen egyébként az olyan emberekre - akik teljes elköteleződést vállaltak egy ösvényen - csodával tekintett a társadalom, mert a külső és belső béke, boldogság kulcsát kereső személyek mindig is példaként szolgáltak a reményvesztett emberiség számára. A tudományos kutatások szempontjából (kognitív idegtudományok, neuropszichológia, agykutatás), pedig éppen ezek a mély ösvényen járó személyek a legizgalmasabbak ma is (lámák, jogik, szerzetesek), mert modern eszközökkel vizsgálva,⁵⁸⁷ különleges, mélyreható kognitív és egyéb idegrendszeri funkciók változásairól tanúskodnak a meditatív elmélyülést célzó módszerekről szóló vizsgálatok.⁵⁸⁸ A hagyományos, vagy újraértelmezett formákat elkötelezetten gyakorló, karizmatikus figurák kétségtelenül erős benyomást tesznek ma és tettek száz esztendeje is a nyugati társadalomra.

A közvetlen követők, a korabeli beszámolóikban a látott, vagy általuk is átélt különleges állapotokról többnyire valamiféle misztikumként írtak (néha a tudományosság látszatával övezve). Sokszor a belső nap felragyogásához, a kegyelem, vagy a hitbéli bizonyosság tapasztalatához hasonlították ezen élményeiket. Keresték az élmények hétköznapivá, a

⁵⁸⁷ Például EEG, vagy olyan képalkotó eljárások, mint a funkcionális MR, hőtérkép stb.

⁵⁸⁸ A szürkeállomány vastagságának változását lehet tapasztalni bizonyos területen, egyes agyi területek aktivitása változhat (növekedés-csökkenés), lassítja a sejtöregedést, de leginkább szembetűnő a mélyreható személyiség és viselkedésbeli változás.

mindennapi életgyakorlattá tételének a lehetőségét. Versekben, prózában, mozdulatokban és műalkotásokban is igyekeztek sokszor megjeleníteni ezeket, az emelkedett állapotokban átélt élményeket és nevelési gyakorlatukba integrálni az élmény átéléséhez segítő módszereket. A hagyományos úgynevezett széles ösvények, mélyreható és transzformatív hatása vezethetett a leggyakrabban a valódi pedagógiai koncepció létrejöttéhez (belátásból kikristályosodó alkalmazás).

A széles ösvények követői már csak a tovább egyszerűsített, maguk számára értelmezhető és kényelmesen beilleszthető módszereket gyakorolták, ami szélesebb körű társadalmi hozzáférést biztosított ugyan és még mindig jelentős pozitív hozzáadékkal járhatott fizikai és mentális síkon, de már nem tudott mélyreható és konzekvens reformot eredményezni. Goleman és Davidson ezt nevezi széles ösvénynek, de a buddhista meditációk kapcsán beszél egy további, bizonyos 4. szintről, ami a leginkább *felhígult* formában tartalmazza a tanításokat. Ezeket a szinteket, a hindu vagy a jógikus praxis kapcsán is végig követhetjük. A negyedik szint értelem szerűn még szélesebb körbe való eljutást biztosít, de úgymond felvizezett a tartalma és ezért az eredménye sem egyértelmű és konzekvens. Az életreform törekvések tükrében, ezeket leginkább a divattá vált motívumokkal lehetne példázni, hisz ahogyan ma is látjuk a *New Age* mozgalmak kapcsán, a társadalom széles rétege kapcsolódik ezekhez, de mindez néha kimerül pusztán annyiban, hogy valaki elmegy alkalmanként egy-egy vegetáriánus étteremben ebédelni, vagy néha természetgyógyász szanatóriumban megy nyaralni, esetleg elutazik Indiában vakációzni vagy buddhista, teozófiai, jóga filozófiai előadásokat hallgat és utána Óm jelet vagy valami szanszkrit mantrát tetováltat a karjára. E mögött már nem feltétlenül találunk például egy vallási tradíció felé való feltétel nélküli elköteleződést, se komoly filozófiai vagy eszmei háttérrel, ezért hatásuk általában inkább felszínes és rövid távú, valamint legtöbbször csak ideig-óráig jelennek meg az egyén életében.

Az életreform és különösen a reform pedagógia szempontjából izgalmas elgondolni, hogy valójában az egyéni és társadalmi változások mögött a személyek jellemváltozása mennyire volt kulcsfontosságú, tehát a központi mozgatórugó az önnevelés hajlama és készsége. A valódi, tartós változásokat a 20. század első felében is olyan személyeknek köszönhetjük ugyanis, akik tartós lelkesedéssel tudták megélt tapasztalataikat a pedagógiai gyakorlatukba ültetni. Nem a széles és sokféle követői réteg kérdése volt tehát a fontos, hanem sokkal inkább az egyének mély elköteleződése, ami tartós átalakulásokhoz vezetett (gyermekvédelem, gyermekközpontú oktatási szemlélet, higiénia, testi-lelki jóllét kérdése, példamutatás a nevelési-oktatási környezetben). Ahogy

régen, úgy ma is szembesülünk ugyanakkor azzal a jelenséggel, hogy sokan csak pillanatnyi megoldásokat kerestek, rapid terápiákat a társadalmi krízisek megoldásaira és ezen esetben az aktuális gazdasági és politikai érdekek hamar pálfordulást eredményezhettek *az ars poétikában*. Goleman és Davidson is utal azonban arra pozitív szegmensre, hogy meglehet, hogy valaki csak *egyfajta belső vakáció* érdekében (menekülés egy krízishelyzetből, traumából stb.) és nem élethosszig tartó elhivatottságból kezd bele például a meditációba ma, de a motiváció időközben éppen a gyakorlásban szerzett tapasztalatok hatására változhat is, amint azt évszázados múltú példák sora mutatja. Ez a megfigyelés és a fejezetben fentebb tárgyalt számos szempont lehet tehát a magyarázata annak, hogy a Távol-keleti eszmék és valójában minden egyéb századfordulós ideológiai hatás, miért oly nehezen értékelhető és miért igényel általánosítás helyett egyedi fókusz pontokat.

4. Összegzés

Az értekezés záró fejezete, a dolgozat témájával illeszkedő, filozófiai hangvételű keretbe kívánja összefoglalni a kutatás eredményeit. Három alfejezetre tagolódik, melyből az első közvetlenül a kutatás eredményeinek az összefoglalása. A második és a harmadik rész a kutatási kérdésben korábban meghatározott tér-idő változók úgymond *rituális kiterjesztése*. A második rész, az utópiák tovább élésének személyes példáit vonultatja fel, mindeközben az indai kulturális hatásoknak az életreform és a pedagógiai reform folyamatokban való tovább élésére reflektál, amivel a leíró jellegű kutatásban meglevenedő múltból kíván szimbolikusan visszatérni a jelenbe és rámutatni ezzel a jövőbeli lehetőségekre. A Záró gondolatok kifejezetten személyes tapasztalatokkal és kommentárokkal egészítik ki a tanulmányt. A kutatási folyamat záró mondatai a szekuláris térből kíván visszavezetni a szakrális térbe a kutatási folyamat jelen állapotában való rituális lezárásként, mely nem végleges, csupán pillanatnyi lezárásként tekintendő.

4.1. Az eredmények összefoglalása

„A fényből érkeztem. A fénybe távozom. Mi volt ez az egész?”
(Hósin)⁵⁸⁹

Honnan indultunk és hová jutottunk a kutatásban? Minden csupán nézőpont kérdése. A világi érdekeltségű olvasó az életreform törekvéseken keresztül eljuthatott Indiáig, vagy a *buddhizmusig*. A buddhista szemléletű olvasók az életreform és a reformpedagógia ma is aktuális társadalmi üzeneteivel ismerkedhettek meg. Meglehet, hogy képletesen szólva *nem jutott senki sehová*, mert az ösvény, amit bejártunk az olvasás folyamatában valójában az önmagunkhoz való megérkezéshez vezetett, hasonlóan a buddhista meditáció gyakorlatához.⁵⁹⁰ Relatív ismeretekhez juthattunk, a relatív valóságról. Tettük mindezt a jelenből a múltba tekintve. Az így szerzett ismeretekből, az alábbi következtetések, *eredmények* születtek:

Az úgynevezett 'fin, de sciële' időszakában, a nemzetközi és ezen belül erőteljesebben az európai folyamatok (politikai, gazdasági, oktatáspolitikai) közvetlenül befolyásolták a magyar életreform mozgalmak recepcióját. A kutatás során áttekintett 1880-1949 közötti forrásirodalmak alapján azt a következtetést vontuk le, hogy a hindu, a buddhista és a jóga filozófiához kapcsolódó tanítások, koncepciók, fogalmak szemléletformáló hatása elméleti és gyakorlati területen is megmutatkozott a 20. század első felében. A Távol-Kelethez köthető filozófiai, etikai és életviteli koncepciók sajátosan formálhatták az aktuális vallási gyakorlatot, a világképet, az emberképet, az életmódot, a táplálkozást, a nevelési-oktatási gyakorlatot, a művészeti kifejeződést, az öltözködést, a szexualitást, a nép-nemzeti törekvéseket.

A távol-keleti és az indiai kultúrákhoz kapcsolódó eszmék elterjedésében nemzetközi és hazai szinten egyaránt szerepet játszhattak a kolonizációval együtt járó járulékos előnyök: az utazási feltételek javulása, a gyarmat területeken az infrastruktúra relatív fejlődése, a vallásközi párbeszéd elindulása, a hagyományos oktatási modellekre vonatkozó közvetlen tapasztalatszerzés. Megjelentek romboló irányú hatások a közvetlen kapcsolatok mentén, ilyen volt például a hagyományos értékrend tudatos meggyengítése a gyarmat területeken, az esetleges társadalmi és vallási színezetű feszültségek a missziós tevékenységek nyomán. Az életreform és a reformpedagógiai törekvések

⁵⁸⁹ Szántai, 2010: 103.

⁵⁹⁰ A zen buddhizmus stílusában úgy is fogalmazhatunk, hogy úgy jártunk a megismerés útján, hogy nem mentünk sehová.

kibontakozásában közvetett módon szerepet játszottak a nemzetközi politikai események Keleten és Nyugaton egyaránt.

A természethez és a természetességhez visszatérő új embereszmény, valamint az ennek nyomán kibontakozó mozgalmak és a reformpedagógiai törekvések mögött meghúzódó filozófiai, vallásos és kvázi-vallásos hatások szoros kapcsolódása vitathatatlan jelenség volt a századforduló táján (Németh, 2023). Ezeken belül jelentek meg a távol-keleti szellemiséghez kapcsolódó impulzusok. Az életreform koncepciók között központi szerepet játszó *önmegváltásra törekvés* motívumát, jellemzően a természetes külső-, belső szabadság keresés gyakorlata kísérte. A *külső megváltásba vetett hitt* helyett előtérbe kerülő *önmegváltás ideája* tökéletesen harmonizált a keleti filozófiák, ezen belül a buddhizmus és a jóga filozófiájával és gyakorlatával. A többféle kapcsolódási modell direkt és indirekt módon mutatkozott meg a nemzetközi és a hazai folyamatokban (az életreform kommunák, a szervezetek, az egyéb társadalmi csoportosulások és az egyének révén). A magyar pedagógiatörténet szempontjából első látásra marginális hatásnak tűnhetnek a távol-keleti hatások a 19. század második felében, a judeo-keresztény kulturális háttérrel rendelkező Osztrák-Magyar Monarchia idején, vagy akár függetlenedés utáni különböző, politikailag terhelt időszakokban, mert számolnunk kell azzal hogy a vallásos-ideológiai különbségek (monoteizmus kontra hindu, buddhista szemlélet) és a hozzávetőlegesen 8000km-es földrajzi távolság miatt sok esetben ténylegesen nehezen, torzítva, vagy új köntösbe bújtatva jutottak el hozzánk bizonyos eszmék, mégis figyelemreméltó, hogy sok korabeli forrásműben maradt kézzelfogható nyoma.

Az indiai, a tibeti, a szingaléz, de tágabb értelemben a japán, a kínai szellemi inspirációk gazdag tárháza a 19. század közepétől jelent meg markánsabban Magyarországon, elsősorban a kulturális gyökerek miatti érdeklődésnek köszönhetően. A tágabb értelmű Távol-Kelet Kőrösi Csoma Sándor, Stein Aurél, Cholnoky Jenő, Duka Tivadar, Vámbéry Ármin és más nemzetközi elismertségre szert tett magyar tudósaink, mint Germanus Gyula, Ligeti Lajos és mások tudományos tevékenysége, továbbá az úti naplók és a missziós beszámolók révén lett ismertté Magyarországon. A korai szakaszban feltehetően döntő szerepet játszott, az Osztrák-Magyar Monarchia idején megerősödő *nemzeti öntudat*, valamint az *eredetkutatás* tudományos törekvései, illetve az első és a második világháború *egyéni és kollektív traumái*. Mindemellett jelentős befolyást gyakorolt és elsődleges közvetítő szerepet játszott a gyakorlati elemek kapcsán, a hindu- és buddhista filozófiával átszőtt teozófiai tanítások széles körű elterjedése. A társaság nyilvános

előadásai, a nemzetközi publikációk, az eredeti és a kommentár szövegek fordítások és a folyóiratok közleményeinek népszerűsége (vagy éppen az irányukban való erőteljes ellenreakciók) egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy néhányan a valódi tradicionális források felé fordítsák figyelmüket, vagy Indiába utazzanak. A tudományos érdeklődés tekintetében a Kelet-Nyugat párbeszéd elsősorban az orientalizmusnak köszönhetően erősödött meg a szanszkrit, a páli szövegfordítások és az egyéb szakmai publikációk, fordítások révén).⁵⁹¹ A filológián túl a régészet és a földrajztudomány, majd az orvosi, az élettani, a természetgyógyászati aspektusok is felkeltették az érdeklődést Távol-Kelet iránt. Az okkultizmus nyugati térnyerésével párhuzamban, a nyitottság először a különleges képességek iránt fogékony csoportokban jelenhetett meg (spiritisták, delejezők, szomnanbulisták, tisztánlátók, szellemidézők). Ehhez tudományos érdeklődés társult a nyugati pszichológusok részéről a hipnózis, a pszichoterápia, a pszichoanalízis kapcsán érintett orvosok és egyéb személyek körében. A nyugatra látogató tanítók révén lehetőség nyílt a közvetlen forráshoz való kapcsolódás. A mesterekkel (Umrao Sher-Gil, Láma Anagárika Góvinda, Selvarajan Jesudian, Rabindranáth Tagore, Abdu'l-Bahá, Jivandi Jamshedji Modi), vagy az elkötelezett nyugati tanítványokkal való személyes találkozások (Annie Besant, Paul Brunton) révén erősebb impulzusok érték az érdeklődőket. Az életreform és a reformpedagógiai recepciójához a fenti befolyásoló tényezőkön túl hozzájárultak a távol-keleti hatások a második világháborút követően megjelent magyar úti élmények,⁵⁹² a népszerű személyes beszámolók, útinaplók,⁵⁹³ a műgyűjtők kereskedői tevékenységei,⁵⁹⁴ valamint a művészeti (elsősorban az irodalom, képzőművészet, mozgásművészet) és a pedagógiai kölcsönhatások.

A Kelet felől érkező világnézeti-, népi-, nemzeti-, kulturális és vallási motívumok⁵⁹⁵ a tudományok és a művészetek számos területén (lásd: irodalmi művekben, a tudományos publikációkban, a művészeti alkotásokban, az általános orvoslás vagy a természetgyógyászati praxisban, az egészséges életmód-, a táplálkozás-, az öltözködés közösségi vagy egyéni szintű törekvéseiben továbbá a reformpedagógia elméleti és/vagy gyakorlati elemeiben) Magyarországon és Európa szerte egyaránt felbukkantak. Az

⁵⁹¹ Max Müller, Giuseppe Tucci, Paul Carus, René Guénon, Mircea Eliade, Paul Deussen és más indológusok, orientalisták művei, fordításai alapján (Kaczvinszky József, Hamvas Béla), vagy közvetlen szövegforrásból (Eugen Neumann, Schmidt József, Lénárd Jenő).

⁵⁹² Stein Aurél, Baktay Ervin, Balázs Ferenc, Ráthonyi Ákosné, Sass-Brunner Erzsébet és mások.

⁵⁹³ Lásd Hajnóczy Rózsa, Mocsári Béláné Fáy Mária, Justh Zsigmond

⁵⁹⁴ Telléry J. I., Schwaiger I.

⁵⁹⁵ Jelen tanulmányban elsősorban India, Tibet, Színgaléz, de tágabb értelemben Japán, Kína stb. vonatkozásában.

egyes személyek példái azt mutatják, hogy az elköteleződés mértéke befolyásoló tényező mind a motívumok előfordulásának gyakorisága, mind a hangsúlya tekintetében. A kutatás nehezítő (esetlegesen az eredményeit torzító) tényezők között szerepelt az egyfajta *áttételesség*, vagyis egyes esetekben nehéz volt azonosítani a direkt távol-keleti, indiai kulturális hatásokat a korra jellemző esetleges félreértelmezések, illetve a keleti doktrínák a spiritizmussal, a teozófiával és keresztény tanításokkal való összemosódásának jelensége miatt. A nemzetközi és hazai életreform kutatásokat újabb szempontokkal kiegészíteni kívánó kísérleti tipológiák esetén ezek megfontolását javasoljuk, valamint a nemzeti sajátosságok figyelembevételével érdemes testre szabni ezeket a jövőbeni kutatások esetén.⁵⁹⁶

A dolgozatunkban ismertetett, az összetett kapcsolódási pontok tudományos vizsgálatát támogató, többféle kísérleti tipológia tervezet mely elsősorban a rendszerezési lehetőségek sokoldalú szempontjaira kívánta felhívni a figyelmet. Az értekezésben törekedtünk arra, hogy minden fontosabb életreform törekvés kapcsán (táplálkozás-, testkultúra-, természetgyógyászat-, szexuális reform, nőmozgalom, kvázi-vallásos mozgalmak) bemutathassunk néhány direkt vagy indirekt kapcsolódást a Távol-Kelettel, kiemelve a legfontosabb motívumokat. Az élet tisztelete, az erőszakmentesség, az etikai vegetarianizmus, a buddhizmus, a jóga, a meditáció, a tantrikus eredetű gyakorlatok, a karma, a reinkarnáció, a mester-tanítvány kapcsolat, a guru, a mágikus képességek és egyéb motívumok finoman belesimultak és integrálódtak a 20. század első felében megjelent életmód és ideológiai reformokat érintő gyakorlatokba és tanításokba. A távol-keleti és ezen belül az indiai hatások nyomait a hazánkban működő korai Montessori és Waldorf intézményekben, a levante mozgalom általános testnevelési programjában (Király, 1942), az orvostképzésben (Völgyesi, 1941; 1943), a művészeti képzésekben és a mozdulatművészeti iskolákban fedeztük fel (Földiné és Komár, 2016; 2018).

Összefoglalásképpen elmondható, hogy az életreform és a pedagógiai reform törekvések a Távol-Kelet eszmeiségének bőséges kincsestárából elsősorban a hindu, a buddhista és a jóga tanításokhoz kapcsolódó olyan *külső* és a *belső* gyakorlatokat vettek át, amelyek az egyén és a társadalom harmonikus fejlődését célozták. A jógából elsősorban a speciális testtartások, légzőgyakorlatok és az összpontosítást, tudat feletti kontrollt támogató gyakorlatok váltak népszerűvé. A Nyugatra *importált* úgymond *külső* és *belső* gyakorlatok között látható és a fizikai szemmel kevésbé látható elemeket, vagyis a

⁵⁹⁶ Nemzetállami sajátosságok szerint érdemes kiegészíteni. Magyarország esetén lásd: eredetkutatás, turanizmus. Németország esetén: Völkish, Vandervögel és mások.

cselekvés (életmód, életvitel, táplálkozás, öltözködés, testmozgás, légzőgyakorlatok) és a *gondolkodás* (filozófia, világkép) terén megjelenő, vagy más kifejezéssel élve a *test* és a *lélek/tudat*⁵⁹⁷ egészségét szolgáló eszmék és gyakorlatok mögött néhány fontosabb motívum gyakori ismétlődését figyelhetjük meg. Ilyen például a hindu és a buddhista szemlélet alapjaként is szolgáló szkt, ahimszá/ahinszá (élet tisztelet, nem-ártás, ártalmatlanság szándék), a szkt. karma (ok-okozati vagy tett-következmény hatóerő) (Ghéczy-Hugyecz, 1935; Baktay, 1943; Völgyesi, 1943; Yesudian, 1943) és a reinkarnáció (újrászületés). A saját magunk, a mások felé, a környezet felé egyaránt alkalmazható erőszakmentesség eszméje, az ok-okozati összefüggés belátásának támaszával egyfajta saját felelősségvállalásra, az erkölcsi kötelességek gyakorlására⁵⁹⁸ ösztönözte az egyént és a kisközösségeket. A második világháborút követően a távolkeleti, indiai filozófiával rokonítható eszmék és gyakorlatok háttérbe szorultak (rendszerellenesnek nyilvánítottak, ezért többnyire tiltás alá kerültek), majd a rendszerváltást követően az intézményesült nevelés és oktatás színterén egyaránt újra felbukkantak. Népszerűségük jelen korunkban dinamikusan növekszik az oktatás globális színterén.

4.2. Továbbélő utópiák?

„Nagyon sokat jelent az, hogy a világ nyugati felében ma már nem csak tudósok foglalkoznak a kelettel, hanem közösen vonzódik iránta mindenki. Azért van ez, mert az emberi lélek ott keresi jövődöbéli menedékét.”
Felvinczi-Takács Zoltán (1938)⁵⁹⁹

Az általunk vizsgált korszakban rendkívül sok politikai, gazdasági, társadalmi, illetve kulturális változás zajlott. Különösen színes, pezsgő szellemi élet jellemezte és megalkotta saját rítusait, ünnepeit, kánonjait, melyek sorsát azonban a második világháború megpecsételte. Az életreform aranykora leáldozott. A második világháborút követően rövid időn belül (1945-1950), egy olyan diktatórikus politikai periódus következett, ami gátat szabott mind a reformpedagógiai törekvéseknek, mind a szabad szellemi gondolkodásnak.⁶⁰⁰

Az életreform szellemileg pezsgő időszakának és vele együtt a természetes életmód, a vegetáriánus táplálkozás, a teozófia, a buddhizmus, a jóga két világháború között virágzó

⁵⁹⁷ Hindu szempontból a lélek, buddhista szempontból a tudat megismerésére és felszabadítására szolgáló gyakorlatok.

⁵⁹⁸ Szándékosan nem a „betartására” kifejezést választottam itt.

⁵⁹⁹ Felvinczi-Takács, 1938: 4.

⁶⁰⁰ Az időszaknak oktatáspolitikai vetületét részletesen tárgyalja (Németh és Bíró, 2009)

kultuszának leáldozott Magyarországon.⁶⁰¹ A 20. század derekától underground jelenséggé zsugorodott és üldözött lett az összes olyan nem kívánatos ideológia, ami a politikai rendszer számára veszélyesnek bélyegeztetett. Kihirdették 1946. március 26-án a köznyelvben sokak által *hóhértörvényként* emlegetett, 1946. évi VII. törvénycikkelyt *A demokratikus államrend és a köztársaság védelméről*. Ez évtizedeken keresztül szolgált hivatkozási alapul a tömegével gyártott koncepciós pereknek. Ezen pereknek az áldozataivá váltak a szabad gondolkodású filozófusok, az okkultnak nyilvánított szellemi közösségek és karizmatikus keresztény közösségek vallási vezetői egyaránt. Jelentős csorbát szenvedett továbbá a keresztény demokrácia és felszámolták az iskolákban a kötelező hitoktatást (Szabó és Szigeti, 2008).

Az egykori életreform mozgalmakban érintett orvosok, művészek, pedagógusok körében előfordult, hogy a keleti filozófiákkal való szimpatizálás miatti, úgymond politikai összeférhetetlenség vádjá miatt veszítették el tanári állásukat néhányan (lásd Schmidt József, Dr. Weninger Antal, Dr. Völgyesi Ferenc, Hamvas Béla). Mások emigrációba kényszerülve folytatták hivatásukat (Yesudian, Haich, Völgyesi). Néhányan az életükkel fizettek nézeteikért és a rendszer áldozataivá váltak. Ennek ellenére a közösségi tevékenységek felszámolása és a releváns szakirodalmak betiltása sem szegte kedvét a néhány itthon maradt, elkötelezett törekvőnek.

A spirituális, a vallásos és az ideológiai dolgokat érintő szigorú cenzúra ellenére, leginkább bűvópatakként csörgedezve maradt meg az életreform szellemi közösségének folytonossága és ezen belül a távol-keleti eszmék iránti szimpátia. Számos ismert magyar közéleti személyiség játszott szerepet munkássága és széles körű népszerűsége révén (Szabó Lőrinc, Weöres Sándor) abban, hogy hazánkban a rendszerváltást követően újra fellobbanhatott a spirituális irányultságú lelkesedés. Rövid időn belül meg- vagy újra nyithatták kapuikat az életreform mozgalmakhoz kapcsolódó szervezetek és az alternatív szemléletű nevelési, oktatási intézmények (Montessori, Waldorf, Carl Rogers).⁶⁰²

Akik kitartóan folytatták személyes elköteleződésük szerinti spirituális gyakorlataikat a háborút követő nehézségek közepette (Farkas, 2022), azok számára az illegálisan terjesztett, szamizdat-, kézzel vagy írógéppel sokszorosított jóga gyakorlatsorok, szellemi útmutatások nyújtottak támasztékot. Haláluk után családtagjaik, rokonaik, barátaik, tanítványaik, személyes napló jegyzeteik révén tudott a Távol-Kelethez kapcsolódó

⁶⁰¹ A Buddhizmus története kapcsán lásd: Rács, 1959; Kárpáthy, 2001; a jóga története kapcsán: Veszprémi, 2007a; Tornóczky, 2013; Földiné és Komár, 2018

⁶⁰² Carl Rogers személyközpontú terápiájának buddhista pszichológiával való párhuzamai: Cheng, 2018; Daniel, 2023.

életviteli, filozófiai szellemi örökség fennmaradni. Itt szeretném köszönetem kifejezni a legidősebb, máig aktív jogatanítványomnak, Dr. Mikite Gyulának (1932-...), Martinovich Tamás (a Teozófiai Társulat korábbi elnökének) és néhány sajnos időközben már elhunyt egykori beszélgető partnernek, barátomnak, akik a baráti (informális) beszélgetéseink során bepillantást engedtek számomra a saját élményeiken keresztül a második világháborút megelőző időszakba. Külön köszönet illeti Rácz Edit (1936-...) szobrászművészt, hogy megismertetett a távol-keleti szellemiségtől áthatott alkotómunkásságának állomásaival,⁶⁰³ valamint kisplasztikaival (a *Fénylótusztól*, a *Mandala sorozaton* át,⁶⁰⁴ a félkész, bronz-öntésre váró, ülő Buddha szoborig). A művész nő édesanyja közvetlen Jesudian tanítvány volt és számos gyakorló jegyzetet készített. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet a családnak, hogy lehetőséget kaphattam a birtokukban lévő eredeti Yesudian képek és az 1940-50-es években készült jóga gyakorlatsorokról készült feljegyzések megtekintésére. Bízom benne, hogy ezek a máig fennmaradt források, kéziratok digitalizálásra kerülhetnek és hozzáférhetővé válnak majd a jövőben további kutatások számára.

Különös hálával gondolok minden ismert és ismeretlen életreform szimpatizánsra, aki a személyes tudásátadás hatóerejével, élet-példájának felmutatásával olyan értékekkel gazdagították mások életét, hogy hatásuk gyakran egész életre szólóan megmaradt az utánuk jövő nemzedékben (köztük a jelen sorok írójában is). Annak ellenére, hogy számomra közel negyven éves koromig ismeretlen fogalom volt az *életreform*, a doktori iskolába csatlakozást követően ébredtem rá, hogy gyermekkorom óta magam is benne élhettem a бүккөрөбөн a századfordulóból áthagyományozott értékeknek. Kisgyermek koromtól közvetlenül kapcsolódhattam néhány a disszertációban említett személyhez, illetve a második világháború előtti korszakból átmentett szellemi tanításokhoz és gyakorlatokhoz. Esetemben, ezen személyes tapasztalatok vezettek oda, hogy 14 éves koromban magam is áttérjek a vegetáriánus táplálkozásra (ezt a táplálkozási rendet 31 éve megszakítás nélkül követem) valamint, hogy beépítsem a mindennapjaimba a statikus és dinamikus meditációt, illetve, hogy ezt az életszemléletet később tovább adjam a gyermekeimnek. A tudatos testhasználat, mozgás, légzés komplex életreform csomagként 1989-től épült be a mindennapjaimba, Dr. Kovács Géza (1916-1999) köztársasági

⁶⁰³ Világi gyakorló buddhista fiai révén, a Maharisi Mahesh Jogi féle Transzcendentális Meditáció első, hazai tanítványi körébe tartozó művész, gondolkodó, aki első gyermekkori művészi alkotásait a család barátjának, Haich Erzsébetnek szobrászművésznének mutathatta meg. Rácz Edit művész nő ma is aktívan beleszóvi buddhista világnézetét műalkotásaiba és személyes tanításaiba.

⁶⁰⁴ Rácz Edit (2011): *Mediterrán emlékek*. Az üveg Rácz Edit művészetében. *Fénylótusz* (66. oldal), *Mandala*, ha Maya fátyla felszakad sorozat (74.-77. oldal).

érdemkereszttel kitüntetett pedagógus, tornatanár, zenész,⁶⁰⁵ révén, akitől kilenc éves koromtól közel 7 esztendőn át tanulhattam. Komplex életvezetési szemléletre tanította a hozzáfördülő zeneművészeke. Nála ismertem meg a jóga légzéseket és testtartásokat, továbbá az ájurvéda és a természetgyógyászat szempontjából fontos önmasszázszt, némely gyógynövény házi felhasználását, a napfénykúra, a böjt, a hideg-meleg váltó vizes gyógyeljárásokat és még számtalan dolgot.⁶⁰⁶ Az olyan életreform impulzusok, mint a folyamatos kérdésfeltevésre, a tudatos tapasztalatszerzésre, a természetes létre, a testi-lelki egészségre és a higiéniára való ösztönzés jelölték ki a későbbi főiskolai, egyetemi tanulmányaim irányát (buddhizmus, jóga), majd ennek folytatásában, a pedagógia professzió menti pályafutásomat. Nem tekintem esetemet egyedinek, mert a magyarországi jóga és a buddhista közösségekben gyakran találkoztam hasonló inspirációs forrásokon nyugvó életpálya modellekkel.⁶⁰⁷ Hazánkban áldozatos munkát végeztek sokan, hogy a távol-keleti eszmékkel tarkított magyar életreform és reformpedagógia története a 20. század második felében tovább élhessen és a rendszerváltást követően újra virágba borulhasson. Lehetetlen lenne felsorolni az összes nevet és szervezetet. A Dr. Hetényi Ernő vezetésével működő Buddhista Misszió tagjai, Selvarajan Yesudian és Haich Erzsébet illetve jógatanítványaik, Baktay Ervin és tanítványai, Szepes Mária és Victor Charon köre, Kaczvinszky József és tanítványi köre, Dr. Weninger Antal illetve Tamkó-Sirató Károly és jógatanítványaik, a Teozófiai

⁶⁰⁵ A *Kovács Method*© Zenei Munkaképesség gondozás programjának kidolgozója, aki Kodály Zoltán felkérésére kezdte meg munkáját a zeneakadémián 1957-ben és munkásságáért 1996-ban köztársasági érdemkereszttel tüntették ki. Az általa vezetett mozgás órákon együtt tornázva, énekelve sajátíthattam el az egészséges életmód alapjait Kurtágh Györggyel, Kokas Klárával és más ismert művésszel, zenepedagógussal és Dr. Réthelyi Miklós professzorral. A róla elnevezett módszert, ami az örömteli mozgás és muzsikálás üzenetét hordozza ma is, tanítványa négyessiné Dr. Pásztor Zsuzsánna viszi tovább, akkreditált pedagógus továbbképzés keretein belül és a Kodály módszer különleges kiegészítőjeként,

⁶⁰⁶ Sosem nevezte meg a gyakorlatok forrását és nem hallottam tőle az ászana, pránájama vagy ájurvéda kifejezést, de temetésén egy régi tanítványtól megtudtam, hogy fiatal korában foglalkozott jógával, amit integrált az inkább mozgás-, mozdulatművészetnek ható zenepedagógiai programjába. Halála után néhány évvel, ösztönén csodálkoztam rá a jóga foglalkozásokon az általa is tanított gyakorlatokra, melyekkel feltehetőleg Király Dezső tolmácsolása révén kerülhetett kapcsolatba a második világháború előtt, amikor tornatanár képzésben vett részt, de ennek igazolása további kutatást igényel.

⁶⁰⁷ *A Lángra lobbant a szikra* (Kalmár, 2004), *A Tan Kapuja Buddhista Egyház 25 éve* (Rába, 2016) és a *TanKapu 30.* (Rába, 2021) kötetekben találhatunk erre vonatkozó példákat.

Társaság tagjai, az antropozófusok, Székely Anikó (1926-2018),⁶⁰⁸ Georg Kühlewind,⁶⁰⁹ a bicsérdisták, a mazdaznan követők (Ferencsik István), Dienes Valéria és tanítványai, Hamvas Béla és tanítványi köre, Várkonyi Nándor, Boromisza Tibor, Csók István, Pető András, Kodály Zoltán, Weöres Sándor, Szabó Lőrinc, Ligeti Lajos és sokan mások vállaltak részt az értékátadás, érték átörökítés folyamatában.

Az utópiák megelevenedésének új szakaszát hazánkban a rendszerváltás hozta 1989-ben. A Magyar Teozófiai Társaság (1991),⁶¹⁰ valamint a Magyar Antropozófiai Társaság (1990), újraéledésének köszönhetően ismét látogathatóak a nyilvános, szellemi előadásai. Számos új vagy újra kiadott korabeli publikációik és az általuk fejlesztett honlapokon közzétett egyéb értékes forrásanyagok révén segítik a Waldorf pedagógiai szellemi háttérének szélesebb körű megismertetését vagy az *egyetemes testvériség szellemi felemelkedését*. Az antropozófia kapcsán Vekerdy Tamás (1935-2019) nevéről sem feledkezhetünk meg, aki annak idején Török Sándor javaslatára gyakornokoskodott Petőnél (aki mind a Steiner féle, mind a távol-keleti szemléletet is integrálta gyógyító praxisába).⁶¹¹ A pszichológia és az egyéb társtudományok kapcsán Dr. Völgyesi Ferenc, Dr. Ferenczy Sándor és mások nyomdokában, a Magyar Hipnózis Egyesület (alapítás éve: 1991); a Magyar C. G. Jung Analitikus Pszichológiai Egyesület, (alapítás éve: 1991) és Dr. Koronkai Bertalan körében is felbukkantak a távol-keleti filozófiák iránt fogékony személyek. Több szakmai publikáció készült a pszichológia, a pszichiátria, a hipnózis, a pszichoanalízis történeti feltárása kapcsán,⁶¹² amiben további értékes kiegészítések találhatóak az életreform vonatkozásában (Bethlenfalvy, 2022). A mozdulatművészet megszakítatlan tudásátadási folyamatában páratlan értéket képvisel az Orkesztika Alapítvány (MOHA, alapítva: 2016) ahol Dienes Pál és Dienes Valéria fia, Dienes Gedeon, majd közvetlen tanítványuk, Fenyvesi Márk (1973-2018) és jelenleg Pálosi István (1971-...). A Mozdulatművészet-i oktatás mellett, az alapítvány komoly

⁶⁰⁸ Székely Anikó: pedagógus, Göllner Mária közvetlen tanítványa (személyes beszélgetéseinken megtudtam, hogy szanszkritul is tanult a második világháború előtt, 3 fős kis csoportban Völgyesi Ferenc gyermekével). Férje Székely György, George Kühlewind álnéven publikáló író, filozófus, pedagógus, meditációs tanár, aki kulcsszerepet játszott a rendszerváltást követően a magyarországi Waldorf-pedagógia és az iskola létrejöttében. Tanulmányunk szempontjából egyik figyelemreméltó írása: Meditációk, a Zen buddhizmus, Aquinói Szent Tamás és az antropozófia összefüggésében (Kühlewind, 1998)

⁶⁰⁹ Kühlewind buddhizmussal kapcsolódó írása: Meditációk a zen-buddhizmus, Aquinói Szent Tamás és az antropozófia összefüggésében (1998).

⁶¹⁰ Személyi vonatkozásokban is beszélhetünk az átadási folytonosságról. hiszen 2016-ig Martinovich Tamás 2016-ig volt a Teozófiai Társaság elnöke. Már szülei is oszlopos tagjai voltak a társulatnak és személyesen ismerheték Nádler Róbertet, Rabinovszky Máriuszt.

⁶¹¹ Földesi Renáta, 2019

⁶¹² Gyimesi (2011), Narancsik (2015)

erőfeszítéseket tesz az életreform szempontjából különleges kincseket rejtő Dienes hagyaték tudományos feldolgozására. Hamvas Béla eszméit Dúl Antal, Bicsérdy Béla munkásságát Áprily Zoltán, Kaczvinszky József szellemi örökségét pedig Fekete István ápolja.⁶¹³ Kaczvinszky vonalához kapcsolódik egy másik közvetlen tanítvány Honthy László, aki Dr. Gánti Bencének (az Integrál Akadémia alapítójának), személyes tanítójává vált.

A Jezudián féle jóga tanítások fennmaradását segítette az emigrálásukat követően, Svájcban létrehozott központjuk, valamint a mester és a Magyarországon maradt tanítványok levelezése (Kertész, 2023). A nagy példányszámban, többször kiadásra került könyvei ma is népszerűek. Különös tisztelettel említjük itt Haich Erzsébet unokaöccsét, az egyébként külföldön élő Haich Pétert (1942-...), aki zeneművészként, íróként, jóga tanítóként tevékenykedik aktívan Jezudián eszméi nyomán. A 2023-ban megjelent életrajzi könyvnek köszönhetően⁶¹⁴ nyilvános szerepet vállalt a Jezudiánhoz kapcsolódó kultusz újraélesztésében a magyar jóga társadalomban és ezzel folytatva egy másik elkötelezett Jezudián tanítvány, Miklós Ervin (1965-2020) munkáját.

A buddhizmus tanaiban tájékozott, spiritisza és médiumi hajlammal bíró testvérpár, Victor Charon⁶¹⁵ és Szepes Mária az általuk 1947-ben létrehozott Összefüggések Tudományának *tilos* iskolája nyomán, a háborús időszak viszonylagos csendjéből néhány évtizeddel később újra élesztették közösségüket. Szepes Mária az 1980-as évek közepén kis tanítványi körnek tanított, bátyja azonban visszavonult, de a rendszerváltást követően számos spirituális tartalmú könyvet publikáltak. Haláluk után, szellemi örökségüket, a Szepes Mária Alapítvány és Ruzsa Ágota viszi tovább.⁶¹⁶

Szervezeti szinten a politikai viharokat egyedül a buddhista *Árja Maitréja Mandala* rend (*Buddhista Misszió*) élte túl. A spirituális kisközösségek és szervezetek száma hazánkban az 1980-as évek második felétől növekedett meg látványosan. Helyet kaptak a nemzetközi kapcsolathálóval rendelkező hindu és buddhista szellemi közösségek, mint a *Krishna-Tudatú Hívők Szövetsége (ISCON)*, a *Magyar Vaisnava Hindu Egyesület*⁶¹⁷, a *Jóga a Mindennapi Életben* (Szvámí Mahésvarananda), a *Transzcendentális Meditáció*

⁶¹³ www.kaczvinszky.hu

⁶¹⁴ Kertész Erika (2003): *Jóga Budán*. Atheneum, Budapest

⁶¹⁵ Viktor Charon zenész, filozófus, író, asztrológus, szabadkőműves, okkultista, aki Balogh Béla filmjeihez írt többek között zenét (Lásd: *Ópiumkeringő*). Sokak számára meghatározó jelentőséggel bírt Victor Charon: Az atlantiszi mágia című műve (Charon, 1990).

⁶¹⁶ <https://www.szepesmariaalapitvany.hu/szepes-maria.html>

⁶¹⁷ részletes tanulmány: Kamarás István (1998): *Krisnások Magyarországon*

(Maharisi Mahesh Jogi), *Szakja Tasi Csöling Buddhista Egyházközösség*,⁶¹⁸ *A Nyugati Tanítványok Nemes Tantrikus Köre* és sokan mások, akik nyilvános képzéseket, tematikus kurzusokat hirdettek.

Igazi Hungarikumként emlékezhetünk meg arról is, hogy amint az 1930-as évek végén, elsőként Magyarország büszkélkedhetett azzal, hogy megnyitotta Európa első igazi jóga iskoláját (Yesudian, Haich). A második világháború utáni csendes időszakot követően, a vallásszabadság gyakorlás iskolapéldájaként (vallási-, felekezeti felsőoktatás keretein belül) 1991-ben Budapesten nyitotta meg kapuit az európai viszonylatban máig kuriózumnak tekinthető, államilag akkreditált teljes mértékben a buddhizmus tanítására specializálódott főiskola (*A Tan Kapuja Buddhista Főiskola*).⁶¹⁹ Az intézmény a távol-keleti kontextusú tovább élő *életreform utópiák és személyes átadási vonalak* példája.⁶²⁰ A távol-keleti inspirációjú utópiák életben tartásában szintén vitathatatlan szerepet játszott az akadémikus, egyetemi szféra (a Pázmány Péter Tudományegyetem, majd később az ELTE, a Szegedi-, valamint a Pécsi Tudományegyetem). Ezekben az intézményekben ma is sokrétű, kiemelkedő színvonalú elméleti képzéseket kínálnak, melyek gyökereit a korai indoeurópai összehasonlító nyelvészet, az orientalisztika, majd később az indológia, a mongolisztika, a tibeti stúdiumok területén munkálkodó karakteres személyiségeknek köszönhetünk. Közülük külön tisztelettel emlékezünk meg Ligeti Lajosra (1902-1987) és Bethlenfalvy Gézára (1936-2021), akik az elméleti, tudományos érdeklődésük és tudománykritikai hozzáállásuk mellett, befogadóvá váltak a buddhista tanításokra vagy a jógára. Személyes élet-példájukkal (külső-belső fegyelem), vagy a keleti eszmék saját életviteli gyakorlatba ültetésével, illetve ezen elemek pedagógiai munkásságukba való integrálásával járultak hozzá az életreform távol-keleti hatásainak magyar recepciótörténetéhez.⁶²¹ A személyes távol-keleti kapcsolódásba pillanthatunk be egy Bethlenfalvy Gézával készült interjúban, amiből megtudhatjuk, hogy már középiskolás korában Jesudian jóga könyvéből gyakorolt titokban a későbbi indológus professzor a barátaival (Szilágyi, 2012: 151-178).

⁶¹⁸ honlap hiv.: <http://www.szakja.hu/>

⁶¹⁹ Az Előszóban szereplő Vivékánanda mottóra visszautalva érdemes megjegyezni, hogy a felelős fenntartók és vezetők az intézmény fennállása óta törekszenek az akkreditációs követelmények által szabott keretek közepette, az elméleti és a gyakorlati képzés harmonikus egyensúlyát fenntartani.

⁶²⁰ A Tan Kapuja Buddhista Főiskola és az Egyház alapítói (Dobosy Antal, Farkas Pál, Mireisz László, Tenigl-Takács László) személyesen kötődtek a Buddhista Misszió (Hetényi Ernő) tanítványi köréhez, elsősorban László Andrásan keresztül.

⁶²¹ Bethlenfalvy professzor úr gyakorta tartott hallgatóinak tanórai kereteken belül vezetett meditációt is (Dezső Csaba és Hidas Gergő szíves személyes közlése alapján).

A művészeti vonatkozások tekintetében, a közvetlen távol-keleti műtárgy gyűjtemények és időszakos kiállítások kapcsán a százéves múltira visszatekintő Hopp Ferenc Kelet Ázsiai Múzeumot és az Iparművészeti Múzeumot említenénk. A múzeumokat látogató közönség itt találkozhatott a legtöbb távol-keleti művészeti alkotással a 19. század hajnalán. A Hopp Ferenc Múzeum kurátorai, munkatársai között a Felvinczi-Takács Zoltán és Baktay Ervin után következő nemzedék tagjai között, rendszeresen előfordultak (előfordulnak ma is) elkötelezett jóga gyakorlók, indológusok vagy buddhista Dharma tanítók. Érdekes színfoltként említhető néhány kortárs képzőművész, akikre ambivalens módon hatott a tibeti buddhizmus, ezen belül a Tibeti Halottaskönyv és a bardo (köztes lét) tanítások. Az egyik szélsőséges példa Hajas Tibor (1946-1980) személye. Hamvas tisztelőjeként és tanítványaként tekintett magára. A Tibeti Halottaskönyvhöz kapcsolódó vegyes érzelmeket kiváltó performanszai valódi művészettörténeti kuriózumnak tekinthetők. Groteszk, már-már hátborzongató kísérleti művészetét a Hamvas és E. Wentz Tibeti Halottaskönyv interpretációival összevetve mutatta be a Hopp Ferenc Múzeum 2019-ben.⁶²² Hasonlóan sajátos művészeti átélés és kifejeződés példája volt, Hamvas Bélához köthetően, Molnár Sándor (1936-2022) új-avantgárd festőművész kiállítása. Hamvas egykori tanítványaként őt is megérintette a tibeti buddhizmus. Molnár 1955-től foglalkozott aktívan a buddhizmus tanításaival, majd megalkotta a *festőjógát*⁶²³ (Molnár, 2013). A Múcsarnokban 2022. szeptember 30. - 2023. február 5. között látogatható *Festőjoga* című kiállításának különlegessége volt, a tibeti buddhista filozófiával áthatott 49 éves életterv nevű alkotói ciklus bemutatása, amit Molnár az elemeknek szentelt (föld, víz, tűz, levegő és kristály). A kiállítás rendezésében még aktívan vett részt, de a megnyitót már nem várta meg ebben *Bardo-ban*, hanem ahogyan életterve utolsó szakaszát definiálta: „...átlépte a megnyilvánult létezést, ...és tervei szerint a meg nem nyilvánult ürességbe távozott, Isten szelid csendjébe.”⁶²⁴

A fenti példákon túl, az orvostudomány területén is számos kiváló szakember munkásságában hagytak nyomott az életreform távol-keleti színezetű elemei a 20. században. A pszichológia és pszichiátria területén Dr. Völgyesi Ferenc, Dr. Ferenczy Sándor, Dr. Noszlopi László nyomában olyan kiválóságok folytatták az eszmék

⁶²² Az erről készült tanulmánykötet: Kelényi Béla, Nemes Z. Márió, Végh József (2019): A köztes lét túlföldalán. Hajas Tibor művészete és a tibeti misztériumok. Hopp Ferenc Múzeum, Budapest.

⁶²³ A festőjoga elnevezést Hamvas javasolta neki. „(...) élettervemet 30évesen készítettem el. Megmutattam hamvas bélának, aki elolvasta és azt mondta, legyen a címe: Festőjoga.” (Molnár, 2013: 11). „Az életterv elkészítéséhez az archaikus realizálási módszerek közül a jóga és az alkímia a legfontosabbak, valamint a halottaskönyvek és a meditációs módszerek.” (Molnár, 2013: 13).

⁶²⁴ Az élet- vagy üdvtervnek utolsó állomásának neve: A koldus (Molnár, 2013: 16).

gyakorlatba ültetését, mint Dr. Koronkai Bertalan (1925-2019) vagy Dr. Bagdy Emőke (1941-...) akiknek munkáiban szintén felbukkannak a buddhista és a jóga filozófia vagy praxis egyes elemei.⁶²⁵ A nagy sikerű *Relaxációs Módszerek* című könyv (Bagdy és Koronkai, 1988) nélkülözhetetlen szakirodalmává lett az első jóga oktató képzéseknek hazánkban.⁶²⁶ Dr. Weninger Antal közvetlen jóga tanítványa, Dr. Vigh Béla (1932-2016) anatómus professzor, akinek a szülei Jeszudián tanítványok voltak már 1942-ben és előszeretettel tartottak spiritisza szeánszokat otthonukban. Dr. Vigh, a nemzetközi orvostudományi elismertségének köszönhetően, az 1970-80-as évek ideológiai szempontból terhelt politikai időszakában is publikálhatott tudományos jóga szakirodalmat (Vigh, 1972; 1985), majd a rendszerváltást követően gyakran volt vendégelőadója hivatalos természetgyógyász képzési moduloknak. A századfordulás példákhoz hasonlóan, erősen megmaradt esetében a tudomány mellett a művészeti és esztétikai igénye. Jógakönyveit és az orvostanhallgatók számára készült tankönyveket gyakran maga illusztrálta (Vigh, 1972; 1985; 2005; 2007). Számos saját festmény, grafika, néhány távol-keleti kegytárgy és jóga alkotása maradt utána egykori kutató szobájában.⁶²⁷ Pedagógiai munkássága is sokakban meghatározó élmény maradt.⁶²⁸ Különösen hathatott sokaknak, amikor még 80. éves korán túl is felült a nagyelőadó katedráján álló asztalra bemutatni a jógikus introspekció művészetét meditációs ülőhelyzetben. Aktív munkássága idejében elérte, hogy a Semmelweis Egyetem Humánmorfológiai és Fejlődésbiológiai Intézetben (korábban II. számú Anatómia Intézet) kredites kurzusként ismerkedhessenek meg a jógával az orvostanhallgatók (Veszprémi, 2007b). A kurzust a Professzor úr halála óta is folyamatosan meghirdeti az intézmény. A szabadon választható tárgyként meghirdetett kurzus a nagy sikerre való tekintettel 2017 óta, *A jóga funkcionális morfológiai alapjai* néven vehető fel. Dr. H.-Minkó Krisztina biológus, jóga oktató vezetésével friss tudományos szempontokkal és kutatási eredményekkel egészült ki a modul anyaga.⁶²⁹

⁶²⁵ Koronkai, 1995.

⁶²⁶ 1998-ban a TKBF Jóga szakirányi képzésben is kötelező irodalomként szerepelt.

⁶²⁷ Ezek jelenleg a SOTE Humánmorfológiai és Fejlődésbiológiai Intézetében találhatók.

⁶²⁸ Meglepődve találtam utalást a jóga előadásaihoz is éveken keresztül használt kézzel készített fóliás (kivetítős) előadás anyagaina, melyeket még magam is élvezhettem a 1990-es években. Pléh Csaba, MTA, iskolateremtő agykutató, az egyetemi világ technológiai fejlődése kapcsán úgy emlékszik meg erről: „Sose felejttem el Dr. Vigh Béla csodálatos szövettanóra állandóan újra rajzolt és újrahasznált fóliahengereivel.” (Pléh, 2011: 298.)

⁶²⁹ Jelen sorok szerzője 2016-tól meghívott vendég oktatója a magyar és angol nyelven is meghirdetett kurzusnak, a kurzus tematika: <https://semmelweis.hu/anatomia/2020/02/01/a-joga-funkcionalis-morfologiai-alapjai-9/>

A távol-keleti hatások századfordulós nyomait követve, a hagyományok átadási vonalainak felsorolása a végtelenségig folytatható. Barátaim között is tudhatok olyan kortárs közéleti szereplőket, akik, ha úgy tetszik közvetlen családi átadási vonallal rendelkeznek a téma kapcsán és a távol-keleti hatások életük részekévé vált. Ilyen Szabó Lőrinc unokája, Dr. Gáborján Réka az angol Birthlight® rendszerben képzett Kismama, Baba és Női jóga oktató, szülést támogató népszerű és dúla.⁶³⁰ Neki köszönhetően vehettem fel a kapcsolatot néhány kutatóval, akik révén hozzáférhettem Buda Attila által készített Szabó Lőrinc könyvhagyaték Katalógushoz.

Az 1990-es évek elején ismertem meg Dr. Grandpierre Attila (1951-...) csillagászt, író, zenészt, akinek az édesapja Grandpierre K. Endre magyar őstörténet kutató volt.⁶³¹ Apja nyomdokait követve, nemcsak a magyar eredettörténet kutatásba ásta bele magát, de az összehasonlító, *átfogó-tudományos* szempontjaival kiegészített kutatási eredményei, konferencia előadásai és nagy számú publikációi révén nemzetközi hírnévre tett szert. A tudományos tevékenységein túl, elmondható, hogy olyan kiváló jóga gyakorló, aki természetes életmódot és példaértékű egészségtudatos táplálkozást folytat mind a mai napig és meghatározó inspirációs forrás a fiatalabb generáció számára az életigenlő magatartása. Az életreform eszméivel, az egyetemes értelmes élet forrásának kutatásával áthatott írásai mellett (Grandpierre, 2012; 2021) a zeneművészet terén is aktív, elsősorban énekes, előadói szerepben. Az 1975-ben általa alapított Vágtázó Halottképek zenekar albumjain és a misztériumjátékokat idéző koncertjein, ma is lehetőség nyílik megérezni mindenkinek az általa képviselt eszmék átható, lelkesítő erejét.⁶³²

A tovább élő utópiák hazai példjaként említett szereplőkről elmondható, hogy munkásságuk jelentős pedagógiai értéket képvisel. Sokuk az informális tanulás színterein túl hivatalos oktatási programokban is részt vesznek, közép-, vagy felsőoktatási intézményekben dolgoznak, akkreditált felnőttképzési tanfolyamokat vezetnek, kis közösségeket vagy csoportokat oktatnak, esetleg egyéni tanítványokkal végeznek

⁶³⁰ Gáborjáni Réka <https://gaborjanireka.com/> és Toldy Csilla író, jógaoktató, meditációs tanár <https://www.csillatoldy.co.uk/> voltak vizsgáztatóink az első hivatalos, nemzetközi oklevelet adó Birthlight jóga-oktató képzésen, 2001-ben Budapesten. Nekik köszönhető hazánkban a női jóga gyakorlás korai népszerűsítése.

⁶³¹ Író, költő, magyarságkutató (hagyatékában található többek között Jivanji Jamshedji Modi 1926-os *A hunokról, akik meghódították Indiát. Mi volt a Hunok ősvallása?* című, egy Zajti Ferenc által fordított és 1929-ben személyesen dedikált írásának példánya) (Modi, 1926).

⁶³² Jelen sorok írója 1996 óta rendszeresen zenél a VHK zenekarral (hegedű, furulya hangszerek). Az első és az utána következőkből még két közös produkció, mágikus módon fonódik össze az életreform legfontosabb üzenetével. A zenei albumok címe: *Az éden visszahódítása* (1996), *A naptánc* (1998) és *Életzuhatag* (2021). Az *ÉDEN-NAPTÁNC-ÉLETERŐ* motívumok pedig újabb és újabb ablakot nyithatnak számunkra.

tehetséggondozó tevékenységet. A nevelési, oktatási tevékenységük népszerűségét pedig az önnevelés, a folyamatos tanulás és a fejlődés iránti igényük teszi sikeressé.

A 21. századra jellemző disztópia közepette, a századforduló táján megfogalmazott életreform törekvéseket, a korszakot jellemző reformpedagógiai eszméket nem szükségszerű utópiáknak tekinteni. Utópia helyett tekinthetünk ezekre úgy, mint ma is releváns célokra és megvalósítható modellekre, melyek jó eséllyel orvosolhatnak számos kudarcot és hiányosságot a jelen oktatási trendekben, amennyiben rugalmasan és nyitottsággal tudjuk integrálni ezeket az egyes intézmények nevelési-oktatási mikro környezetébe.

4.3. Záró gondolatok

„Nagyon jól kell tudnia lőni annak, aki pontosan a cél mellé akar találni.”
(Hamvas Béla)⁶³³

Amint a disszertáció elején felvázoltuk, mind tartalmi szempontból, mind szerkesztési elveiben egyaránt törekedett a tanulmány felmutatni a távol-keleti eszmék integrálásának gyakorlatát. Az ennek köszönhető rendhagyó előszó, szintén rendhagyó, személyes hangvételű vallomásokkal tarkított utósózt eredményezett. A kutatási előzmények, avagy a *témaválasztás előtti vargabetűk* kiegészítőjeként ezáltal egységes és következetes filozófiai keretet kívántunk adni a jelen munkának. A fejezetet indító mottónk, egy az általunk vizsgált korszakból származó Hamvas idézet. A *jól irányzott mellé lövés* gesztus értékű példája esetünkben arra szeretné felhívni az olvasó figyelmét, hogy az első és az utolsó fejezetben összegyűjtött és közölt információk az eredeti cél tudatos körül-járása. A tanulmány végleges címe a kutatási kérdések dinamikus átalakulásával párhuzamosan, több mint 7 év után 2024. januárjában véglegesült. A 2015-ben még reformpedagógiai módszertanok összehasonlító elemzésének tervezett kutatási irány⁶³⁴ úgy alakult át végül egy háttérfeltáró pedagógiatörténeti tanulmánnyá, hogy mégsem veszítette el teljesen az eredeti, távlati célkitűzést. Az összehasonlító pedagógiatörténeten belül, a távol-keleti hatások vizsgálata (elsősorban indiai oktatás,

⁶³³ Hamvas Béla 1928-1939 közötti írásaiból, [Hamvas Béla (2016): A valóságban felébredni. - Egy életút állomásai fotókban, írásokban, filmben elbeszélve]

⁶³⁴ Érdeklődésem fókuszában korábban a buddhista és a védikus oktatási modellek reformpedagógiai szempontú összehasonlító elemzése állt.

neveléstörténet, gyermekkép, gyermekfelfogás), valójában a gyakorlati alkalmazás jövőbeni lehetősége előtt nyithat utat reményeim szerint.

Egy fontos buddhista filozófiai tételre is emlékeztetett a Hamvástól fentebb idézett gondolat, mégpedig a történeti Buddha a Négy Nemes Igazságról (szkt. csatur árja szatjáni) szóló tanítása mögött meghúzódó logikus érvelésre. E szerint, ha sikerül felismerünk egy adott problémát, akkor első lépésben annak kiváltó okait kell megismernünk (meghatároznunk), hiszen ez alapján tudunk majd megfelelő módszert választani az adott problémakör orvoslására. A fenti szemlélet következetes alkalmazásának a gyakorlati relevanciája a tudományos kutatásokat hatékonyabbá és eredményesebbé teheti. A jelenkori pedagógia kihívásra adott válaszként előfordul, hogy a valódi okok feltárása nélkül alkalmaznak általánosságban hasznosnak tartott, távol-keleti meditációs módszereket. A buddhizmushoz vagy az egyéb indiai filozófiai eszmékhez kapcsolódó gyakorlatok modern oktatási térbe való integrálása így pusztán felszínes, tüneti kezelésként szolgálhat, miközben az adott probléma gyökerét nem feltétlenül számolja fel. Mivel a gyakorlatokat kiemelve az eredeti kulturális környezetből, így a módszerek sajátosan átalakulnak (sok esetben akár elveszítik az eredeti lényegüket). A módszerek alkalmazása során többnyire háttérbe szorul, vagy egyáltalán nem fordítanak kellő figyelmet a távol-keleti eszmék kulcsát jelentő karma tanításra (ok-okozat, tett-következmény), így a komplex világnézet hiányában, csupán az érzékszervi tapasztalatok által észlelhető aktuális nehézségek, akadályok felszámolására fókuszálnak az oktatók. Ennek gyakorlati példája, hogy egyre gyakrabban alkalmaznak keleti filozófiákhoz kapcsolódó módszereket iskolai, osztálytermi környezetben (ilyen többek között a gyermek-jóga, egyes relaxációs és koncentrációs gyakorlatok, vagy a különféle mindfulness technikák). Mindezen módszereket többnyire az etikai, a világnézeti, az önismereti dimenziók háttér feltárása nélkül vezetik be a gyakorlatba, így az eredmények ennek köszönhetően jelentősen eltérőek és korlátozottak lesznek.⁶³⁵ A jelen pedagógiai gyakorlat nem pusztán a világnézeti sajátosságok problémaköre miatt, hanem a neveléstörténeti tanulmányok szempontjából is elgondolkodtató. Ahogy Kéri Katalin több tanulmányában is felhívja a figyelmet: „(...) a nevelés, kulturális jelenségeként való értelmezése megkívánja az egyetemes történet átfogó vizsgálatát, mert

⁶³⁵ Természetesen így is tud pillanatnyi jóllétet, ellazultságot eredményezni egy-egy gyakorlat és rövid távon hatékonyak bizonyul, de nem jelent feltétlen megoldást olyan mélyebb pszichológiai tényezőkön alapuló problémákra, mint a professzióhoz társuló burn-out, a sokféle okból előforduló nagyszámú pedagógus pályaelhagyás. A gyakorlatokhoz tartozó világkép elsajátítása nélkül a gyakorlatok nem tudják elősegíteni az amúgy magától értetődően lényeges személyközpontú oktatási modell automatikus alkalmazását, vagy a gyermekek tudatos erkölcsi-etikai szemlélet formálását.

a korszakokra, helyszínekre jellemző jelenségek így válnak érthetőbbé számunkra. Sadler 1900 körül megfogalmazott gondolatát idézi Kéri ugyanítt, mely szerint: „*egyetlen oktatási rendszer sem érthető meg úgy, ha társadalmi, gazdasági, szociális és egyéb környezetéből kiragadva vizsgáljuk, ezért átfogó tájékozódásra van szükség.*” (Kéri, 2006: 16).⁶³⁶ A fenti megfontolás hozzájárult ahhoz, hogy a buddhista, a hindu és az egyéb indiai eredetű filozófia és praxiselemek mai pedagógiai hasznának, integrálhatóságának, valamint alkalmazhatóságának feltárása helyett, első lépésként a távol-keleti hatások tágabb pedagógiai kontextusának hermeneutikai feltárását választottam a hazai neveléstörténet szempontjából. A történeti háttér és a kölcsönhatások vizsgálata irányította a figyelmem a 19.-20. század fordulóján virágzó életreform mozgalmak felé, mivel a fent említett tapasztalatok és probléma körök úgy tűnik már több, mint egy évszázada is jól érzékelhetőek voltak. Talán ezért születtek erre válaszul a századfordulót követően a mindmáig széles körben elterjedt - a távol-keleti, indiai eredetű hatásokkal és inspirációkkal gazdagon átszőtt - népszerű reformpedagógiai eszmék és irányzatok (lásd a Montessori vagy a Waldorf pedagógia). A Magyarországon évek óta végzett általános iskolai buddhista hitoktatói tevékenységem során⁶³⁷ tárulkozott fel számomra közvetlenül az a jelenség, hogy a távol-keleti vagy ahhoz hasonlóságot mutató értékrendre nyitott szülők és pedagógusok előszeretettel fordultak az alternatív (reformpedagógiai) irányultságú intézmények felé.⁶³⁸ A hasonló motívumokra mások is felfigyeltek a Krisna tudatú közösség kapcsán és ennek alapján készült egy bevezető kutatás 2022-ben Kantó és Kolosai jóvoltából, mely eredményeiről a Művészetpedagógiai Konferencián számoltak be (Kantó & Kolosai, 2022).

Személyes benyomásom, hogy a hagyományos közoktatásban tanuló gyermekek szülei, akik a kötelező hit és erkölcs tananyag keretén belül az általános iskolai buddhista hitoktatást választják, gyakran kifejezik szimpátiájukat az alternatív pedagógiák felé. Elmondásuk alapján többnyire gazdasági (az alapítványi iskolák díjának anyagi terhe), vagy logisztikai okokból (nincs a közvetlen lakókörnyezetükben alternatív szemléletű intézmény) kényszerülnek az állami közoktatást választani a reformpedagógiai elveket

⁶³⁶ Eredeti forrásmű: Sadler, 1979 Sadler, Michael: How far can we learn anything of practical value from the study of foreign systems of education. In: Higginson, J. H (szerk.): Selections from Michael Sadler: Studies in world citizenship. Liverpool, DeJall & Meyorre, 1979.

⁶³⁷ Jelenleg a Tan Kapuja Buddhista Egyház látja el a közoktatási intézményekben: www.tkbe.hu/elkotelezett_buddhizmus/hittan-es-erkolcs-tan-oktatasa

⁶³⁸ A Tejút Buddhista Pedagógiai Központ által 2003 óta szervezett buddhista szemléletű gyermek táborokba érkező iskolások egy része szintén alternatív pedagógiai programmal működő iskolákból érkezik.

szorgalmazó szülők. A buddhista hittan választásával szeretnék részben támogatni a gyermekük mentális, érzelmi jól-létét az iskolai kereteken belül. Szülői visszajelzésekben gyakran szerepel a jelentkezés indokaként, hogy a merev oktatási rendszer ellenpontosításaként - vallási hovatartozástól függetlenül – választják tanórai keretekben a heti 1x45 perces buddhista hittant.⁶³⁹

A fent említett magyar szülői attitűddel párhuzamban Indiai tanulmányútjaim során azt tapasztaltam az elmúlt két évtizedben, hogy egyre nagyobb az igény és az érdeklődés az alternatív szemléletű oktatási modellekre.⁶⁴⁰ A reformpedagógia és az új-vallásos, vagy kvázi-vallásos mozgalmak kapcsolatának történeti feltárása, mind a nemzetközi, mind a hazai viszonylatban időszerű (Baader, 2005; Németh & Skiera, 2018; Kéri, 2015; Németh, 2023). A mai társadalmi jelenségek megértéséhez, valamint a neveléstudomány egyetemes történetének mélyebb összefüggéseinek megértéséhez nyithat új dimenziókat. A fenti személyes tapasztalatok indokolják a kezdeti kutatási kérdések dinamikus változását a személyes inspirációkban bővelkedő külföldi terepmunkának és rész-kutatásoknak köszönhetően. A narratívát leginkább befolyásoló előzmények között találhatóak: a 2004-2007 között Indiában végzett egyetemi tanulmányok,⁶⁴¹ majd ezt követően további számos hosszabb időtartamú (több hónapos) indiai tartózkodás. A leghosszabb ösztöndíjas kutató utam 2018 nyarán, az ELTE ERASMUS+ ösztöndíj program keretében valósult meg (három hónap). A kutatás szempontjából említendő továbbá, hogy lehetőségem nyílt 2023. decemberében az Indiai Nagykövetség (Indian Embassy of Hungary) felkérésére az indiai külügyminisztérium jóvoltából, az Indian Council for Cultural Relations (ICCR) megrendezésében zajló *KNOWLEDGE-INDIA Visitor's Program* Konferencia részvételre Új-Delhiben (ahová az ELTE BTK, illetve a Kelet-Ázsiai tanszékén oktató kollégákkal érkeztem). A fenti utazások során gyűjtött személyesen tapasztalatok kivétel nélkül megerősítették a feltételezést, hogy a *Kelet* ma meglehetősen hasonló problémákkal, nehézségekkel, hiányosságokkal és kihívásokkal küzd az oktatás terén, mint a *Nyugat*. A vallás és a pedagógia kapcsolatának pozicionálása jelenleg is nagy erővel zajlik. A globalizációnak köszönhető multikulturális társadalmi környezetben, egyre többen érzékelik a téma fontosságát, így a keleti és nyugati oktatási modellek hasonlóságainak és különbségeinek feltárása széleskörű érdeklődésre tart

⁶³⁹ A Tan Kapuja Buddhista Egyházban nyilvántartott adatok szerint 2024-ben már több, mint 800 általános iskolás tanuló választotta Magyarországon a buddhista hitoktatást.

⁶⁴⁰ Az Indiában népszerű alternatív szemléletű intézményekről többek között a www.causebecause.com oldalon tájékozódhatunk (a legrégebben jelen lévő és máig legismertebb helyen szerepel: Montessori).

⁶⁴¹ Swami Vivekananda Yoga Anusandhana Samsthana University, India, Bangalore – Msc in Yogic Science program 2004-2007

számot.⁶⁴² Kéri megjegyezte korábban, hogy az egyetemes neveléstörténet sokat profitálhat az összehasonlító pedagógiatörténet révén, ugyanakkor jelentős kihívásokkal kell szembenéznie, mert törés mutatkozik a *kultúrközi* (cross cultural) és a *kulturális* (cultural) irányvonal között, valamint „új forráscsoportokat, forrásvizsgálati módszereket kell beemlíteni a kutatásokba; eddigi (nem ritkán széles körben elterjedt) kijelentéseket kell átértékelni, esetenként cáfolni; és jelentős erőfeszítésekre, kutatói együttműködésekre van szükség az átfogó, összehasonlító látásmódot kívánó vizsgálódások végig viteléhez.” (Kéri, 2006: 16)

A fenti szempontokat izgalmasan árnyalja jelenleg a globalizáció következtében létrejövő úgynevezett kulturális konvergencia, aminek szintén megvan a tudománytörténeti vonatkozása. Barna Gábor a *Népi kultúra, nemzeti kultúra, nemzeti identitás kapcsolata a globalizáció korában* című munkájában taglalta a néprajzban és az antropológiában transzkulturációnak, akkulturációnak, hibridizációnak vagy kreolizációnak nevezett jelenségeket és úgy véli, a média és a példátlan nemzetközi mobilitásnak köszönhetően a keverék kultúrák idejét éljük. Barna megemlíttette azt is, hogy a globális kultúra egyrészt mesterséges és *kultúraambivalens*, másrészt éppen az ellentmondó összetevőkből, a hagyományos helyi, népi és nemzeti motívumok/stílusok utánzásából, valamint a modern tudományos, kvantitatív és technikai közbeszédéből, illetve a tömeg-fogyasztás kultúrájából szerveződik (Barna, 2011. 73.). Eltűnni látszanak a határok és talán ennek köszönhetően az egyetemes történetiséget kutatókon túl a pedagógiai, vagy társadalomszervezési alternatívákat keresők részéről is növekszik az érdeklődés a japán, a kínai, az iszlám vagy akár az indiai oktatási modellek iránt (Lázár, 2018). Porosz Tibor a buddhizmus társadalom-történetéről írt összefoglalóját egy alternatív társadalom képének bemutatásával zárta, melyben a meglévő állam és tőke logikától független olyan párhuzamos hálózat lehetőségét említette, melynek része az alternatív életforma, az alternatív iskola. A posztindusztrializmus fázisában úgy véli, hogy fennmaradásunk kulcsa az emberi képességekben és a kultúrában rejlik. „Ennek alapja a mindennapi élet, az emberi személyiség kibontakoztatása...” (Porosz, 2018: 358.). Ebben a szemléletben látható, hogy a mai világban mennyire hatalmas a felelőssége a pedagógiai professziónak. Erről a fajta globális felelősségről számos értekezést találhatunk többek között a fentebb

⁶⁴² Indiában már több évtizede részletesen, kvalitatív és kvantitatív (kérdőíves felmérés) eszközöket egyidejűleg felhasználva elemezték a vallásos nevelés oktatáson belüli helyét, szerepét, megítélését. Lásd Kanchan (2002) és mások. 2021-ben Győri János, az ELTE PPK oktatója is nagysikerű előadást tartott Shanghaiban hasonló témában. Internetes forrás: <https://ippi.ppk.elte.hu/content/gyori-janos-az-elte-ppk-ippi-oktatoja-50-000-fo-elott-tartott-eloadast-shanghai-ban.t.24087>

már említésre került *Az univerzális felelősségvállalás és az oktatás* (Tenzin: *Dialogues on universal responsibility and education. Library of Tibetan works and archive, 1995*) kötetben és a mai, nyilvános oktatáspolitikai diskurzusokban India szerte.

Ahogy a fenti doktori értekezésből kirajzolódott, Indiában és más ázsiai országokban a hagyományos védikus, buddhista, konfucianus stb. pedagógia értékekre való *feleszmélési* folyamat és a Távol-Kelet jó gyakorlataira irányuló re-integrációs törekvés, már másfél évszázada megkezdődött intézményesült formában.⁶⁴³ Jelenleg mindez újra virágkorát éli Ázsia szerte.

A kolonizáció előtti indiai oktatási modellek ismerőinek (guru-kula rendszer),⁶⁴⁴ vagy akik valamely tradicionális szellemi irányzat, esetleg konkrét vallásos gyakorlat követése révén kerültek kapcsolatba Indiával, azok számára kiábrándító lehetett a 20. század végétől figyelemmel kísérni, hogy olyan államilag akkreditált, profitorientált, bolognai modellt követő buddhista, dzsaina, jóga egyetemek kerültek előtérbe a hagyományos iskolákkal szemben, ahol a világi szempontok mellett, csak ritkán tudtak érvényesülni és/vagy egészséges egyensúlyban megmaradni az eredeti szellemi, spirituális gyakorlatok. Az önmegváltás lelkületével áthatva Indiába érkezők, a jóga könyvekből megismert, lenyűgöző mester-tanítvány kapcsolódásról és a tanítadásról⁶⁴⁵ szóló történetekben hangsúlyozott önálló gondolkodásra-, kérdésfeltevésre ösztönzés, a tehetséggondozás és a személyközpontúság helyett, az esetek nagy többségében a köz- és felsőoktatási intézményekben a kreativitást mellőző, amerikai stílusú standard tesztekkel, száraz kutatás módszertani előadásokkal, esetleg az oktatók és a diákok körében egyaránt jellemző különféle stressz és burn-out jelenségekkel,⁶⁴⁶ illetve gazdaságpolitikai érdekektől motivált szervezetekkel találkozhatott.⁶⁴⁷

Ennek a jelenségnek az alapvető okát már két évtizede is abban feltételeztem, ami mára beigazolódott, hogy a kolonizációs időszakban átvett nyugati mintájú (elsősorban angolszász) oktatási struktúra Ázsia szerte (különösen India és Kína esetén) sok

⁶⁴³ Lásd: India – Brahma Szamádzs (Ram Mohan Roy 1828), Árja Szamádzs mozgalom (Svámi Dajánanda Sarasvati, 1875); Sri Lanka – Ceylon Buddhist Theosophical Society (H. S. Olcott & H. P. Blavatsky 1880).

⁶⁴⁴ Mookherji, 1947.

⁶⁴⁵ Szkt: guru-sishja parampará.

⁶⁴⁶ A szigorú továbbtanulási rendszer hatalmas nyomást gyakorol a gyermekekre. A sikeres tanulmányok a foglalkoztatás és megélhetés miatt létkérdést jelentenek, ami növekvő számú öngyilkossági rátaát eredményez a 30 évnél fiatalabb generáció esetén, mely hivatalos adatai az indiai National Crime Records Bureau (NCRB) éves statisztikai elemzéséből követő nyomon.

⁶⁴⁷ Első indiai tapasztalataim 2004-ben ezt többször megerősítették, miközben megismerkedhettem hagyományos, vagy alternatív pedagógiai szemléletű oktatási intézményekkel, *jó gyakorlat* példákkal, bár ezek minden esetben kisebbségben voltak az amerikai, vagy angolszász oktatási trendekhez képest.

értelemben, kedvezőtlenül hibernálódott.⁶⁴⁸ Mindemellett a rohamosan növekvő népességi ráta, az urbanizáció, a többmillió lakossal rendelkező zsúfolt metropoliszok, a média és sok más összetevő is hozzáadódott ennek a helyzetnek a kialakulásához. Nem állíthatjuk, hogy a 20. században a tradicionális oktatási formák akár időszakosan eltűntek az indiai szubkontinensről, hiszen a gazdaságilag elmaradottabb területek és az erősen vallásos közösségek mindig is őrizték ezek folytonosságát. Azonban hosszú évtizedekig érzékelhető volt ezek marginalizálódása az amerikai és az angolszász típusú iskola és követelményrendszerek árnyékában. Szubjektív, elsősorban személyes élményeim - amelyeket ma már tudományos publikációk támasztanak alá -, hogy a poszt-kolonizációs időszak egyéb (elsősorban technológiai) vívmányai, a szekularizáció, az individualizáció bővköréből kilépve az elmúlt egy-két évtizedben India mindezt felismerte és megkezdte oktatási rendszerének teljes átalakítását (Government of India Ministry of Education, 2023).⁶⁴⁹ Igazán látványos, aktív, kollektív *eszmélet* zajlik Ázsia szerte azért, hogy a kulturális örökségeiket, s benne a hagyományos erkölcsi alapokon és a természetet tisztelő világszemléleten alapuló nevelési, oktatási módszereik értékeit újra elkezdték kutatni, illetve ötvözni azt a modern gyakorlattal.⁶⁵⁰ Ezeket a folyamatokat az oktatási minisztérium ajánlásaiból, valamint a szakmai diskurzusokból követhetjük nyomon (Iyengar, 2021). Aktív újradefiniálási törekvés figyelhető meg a dekolonizáció fogalma kapcsán, különösen Indiában.⁶⁵¹ Jelenleg India és Kína élen járnak az oktatási rendszerek innovatív átalakítási folyamataiban (Levin, 2010).⁶⁵²

A mai és a századfordulós törekvések párhuzamai kapcsán további érdekesség, hogy a 2023-as INDIA G20-as csúcstalálkozó *Vasudaiva Kutumbakam* vagyis az *Egy világ, egy család* (*One World One Family*) mottója, egészen ismerősen cseng össze a több, mint az egy évszázaddal korábban hirdetett teozófus ideákkal, melyekben szintén az egyetemes testvériség eszméjét hirdették a világbéke megteremtése céljából. Öexcellenciája, Narendra D. Modi miniszterelnök 2014-es megválasztása óta jelentős változások

⁶⁴⁸ Számos tanulmány foglalkozik a megfigyelt jelenség mögött húzódó komplex szocio-kulturális tényezők rendszerével, vagy a gyarmatosítás hatásaival az ázsiai oktatás fejlődési folyamataiban. Érdekes kiegészítő ennek kapcsán „*az iskola, mint olvasztótégely*” koncepció, az etnocentrizmus és az internacionalista oktatáspolitikai vetületek megismerése. (Lányi, 1995; Kozma 1995)

⁶⁴⁹ Internetes forrás: <https://www.education.gov.in/nep/about-nep>

⁶⁵⁰ Izgalmas látni, hogy Lénárd Jenő 1912-ben beszélt a buddhista országok reneszánszáról (Lénárd, 1912: 10), majd 100 évvel később ismét tapasztalhatjuk magunk is az *újra-ébredési* folyamatot, immár modern köntösben.

⁶⁵¹ Az Új-Delhiben tartott - az indiai oktatási minisztérium közreműködésével szervezett - *Knowledge India* (Új-Delhi, 2023.12.04-06) elnevezésű, nemzetközi párbeszédet célzó ICCR konferencián kézhez kapott konferencia kötet is ezt mutatja.

⁶⁵² Internetes forrás: Klemenits, 2016

érzékelhetőek az indiai oktatásban. Növekszik a nemzetközi együttműködések száma, valamint jól érzékelhetőek a globális kölcsönhatások a nemzeti és kulturális értékeket középpontba állító oktatási reform politikai projekteknek köszönhetően.⁶⁵³ Az indiai oktatási minisztérium és az ICCR közös együttműködésében jelenleg nagyszabású projektek futnak, melyeken belül az alábbi területek rehabilitációja és reintegrációja történik a köz- és felsőoktatásban: indológia, szanszkrit, hindi nyelv, buddhizmus, ájurvéda, jóga, indiai művészetek.⁶⁵⁴ Ezen tudományágak akadémiai szintű oktatásának keretrendszerének kidolgozása, újra szervezése, valamint a nemzetközi egyetemekkel való együttműködések megerősítése zajlik az ICCR közreműködésével. Ezen folyamatok hosszútávon feltételezhetően hozzájárulnak majd a nemzetközi diskurzusok további felélénküléséhez és az új narratívák létrejöttéhez a természettudományok vagy a társadalomtudományok területén.

Az indiai nyelvek, művészetek, orvoslás tudomány területein túl a keleti nevelésfilozófiák értéke időről időre újra megmutatkozik. Elsősorban az emberközpontúság, valamint a kimondottan az emberi lény fejlődésére, jobbítására irányuló nevelési szándéka miatt. Ezek okán úgy vélem, hogy a pedagógiai és neveléstudományi képzésekben joggal tarthat igényt a figyelemre, hiszen a kompetencia fejlesztés, a személyközpontú oktatás, az önismeret, a tehetséggondozás, a kooperatív tanulás és számos egyéb releváns téma kapcsán nyújt remek inspirációs forrást. A távol-keleti hatások és pedagógiai reformok kapcsolatának vizsgálata a neveléstudomány és a pedagógiatörténet szempontjából kibontakozó félben van. A téma sok kiaknázatlan kincset rejt az európai oktatási modellek újratervezéséhez. A védikus kultúra egyes elemei, a hindu-, vagy a buddhista filozófia tanításai és a kelet sokféle nevelési-, oktatási gyakorlata számos új szemponttal, akár több ezer éve hatékonyan működő, egyszerű módszerekkel gazdagíthatja a nyugati pedagógia és a neveléstudomány iránt elhivatott szakemberek repertoárját (Adarkar és Keiser, 2007; Sivasai, 2014).

Záró akkordként, személyes jellegű kiegészítéseket vázolok, a fentiekben tárgyalt életreform és a reformpedagógiai szemlélet mindennapi integrálási lehetősége kapcsán. Az elmúlt években a Doktori Iskolában végzett tudományos tevékenységek (konferencia részvétel, előadások, publikációk) és a nemzetközi tudományos életben való bekapcsolódást nem a szokásosnak mondható karrier építés motiválta, bár részben A Tan

⁶⁵³ Lásd a Bháratija mozgalom, vagy a minden évben közel kétszáz ország részvételével zajló Nemzetközi Jóga Nap, ami egyben az egészségtudatos nevelés egyik elemévé vált.

⁶⁵⁴ Internetes források: Indian Council for Cultural Relations, 2023; Kumarasiri, 2010.

Kapuja Buddhista Főiskola felsőoktatási intézményi elvárásainak kívántam eleget tenni kezdetben. Mindvégig szem előtt tartottam a TKBF-hez és a TKBE-hez kapcsolódó buddhista közösségek szempontjait, mivel az idősebb tanítói generációban nem feltétlen lángol már a doktori képzésekbe való csatlakozás *belső készítése*, viszont az egyre szigorúbb intézményi akkreditációs feltételek a státuszban lévő alkalmazottak végzettségi fokának tekintetében kötelezettséget ró az intézményekre. A munkámmal járó folyamatos oktatási tananyagok elkészítésére való felkérések és az egyéb intézményi fejlesztési projektekben való aktív részvételi kötelezettségek nehezítették a doktori képzés követelményeinek teljesítését, de ezek a kihívások a szellemi ösvény stabilitását is támogatták. Szándékoltan tettem kísérletet arra, hogy minden egyes publikáció vagy konferencia részvétel, az életreform koncepciókkal harmonizáló, személyes szellemi út része lehessen, ezzel példázva azt, hogy egy világi buddhista gyakorló számára nem szükséges élesen különválasztani a hétköznapi tevékenységeket a szakrálistól, mert ezen szemlélet szerint bizonyos értelemben *minden a megvilágosodást szolgáló ügyes eszközként*⁶⁵⁵ tekinthető az emberi létben.⁶⁵⁶ Ebben a kísérletben szekuláris szempontból fontos szerepet játszott a Reformpedagógiai Egyesület (alapítva: 1995), mely céljaiban az *életreform utópia* jelenkori újraéledését támogatja és kutatási projektjeiben helyett biztosított 2016. óta a keleti hatások feltárása. Az egyesület támogatja a reformpedagógiai elemek személyes alkalmazásból eredő, kedvező tapasztalatainak szélesebb körű megismertetését. Hozzájárul ahhoz, hogy a századfordulóhoz kapcsolódó, történetileg lezártnak tekintett életreform periódus pedagógiai értékei megmaradjanak és újra felfedezhetőkké válhassanak.

Az utolsó, reformpedagógiai szempontokkal átítatott rejtett történetünk, egy pedagógiai kísérlet, melyet többek között az alábbi korabeli idézet körvonalaz: „...a gyakorlat és az elmélet folytonos bírálatával kísérjék e törekvéseket s gondolatokat – mert hiszen nem minden jó, ami új, s nem minden rossz, ami régi; és a kritika után vegyék fel az értékes eszméket és indítékokat nevelői tevékenységükbe, művészetükbe!” (Várkonyi Hildebrand Dezső, 1934. 110).

A kísérlet lényege abban állt, hogy a jóga és a főiskolai tanórák keretén belül gyakran felolvastam az éppen frissen felkutatott századfordulós életreform szakirodalom egy-egy

⁶⁵⁵ A buddhizmusban ezt a szkt. *upája* kifejezéssel jelölik.

⁶⁵⁶ Ennek szélsőséges példáit láthatjuk az úgynevezett Mahásziddhák történeteiben (szkt. mahá-sziddha: a nagy tökéletesedést elérő), ahol akár a mások által szemétre dobott, undort keltő halbél elfogyasztása is elvezethet valakit a felébredéshez lásd Lúipa mester története (Soós, 2000). Ezek alapján egy doktori disszertáció megírása miért is ne lehetne hasonlóan hatékony megvilágosodási módszer?

inspiráló részét az órákra érkező tanítványoknak. Sokszor olyan cikkek és könyvrészletek kerültek megosztásra, amelyek témája, nyelvezete nem kimondottan *hindu*, vagy *buddhista*, de eszmei mondanivalójukban nagyon közel állnak egymáshoz. A fogadtatásból és a visszajelzésekből leszűrt tapasztalat, hogy ma és most is hatóerejük, relevanciájuk van az egyéni és társadalmi megújulást támogató gondolatoknak!

Hitvallásom szerint elsősorban az egyéni szándékon és irányultságon múlik, hogy egy tudományos kutatás kisebb kompromisszumokkal, de a lényegi spirituális elvek feladása nélkül tudja az egyén fejlődését, valamint a társadalom javát szolgálni. Látva a másokban felkelthető lelkesedést, arra a konklúzióra jutottam, hogy érdemes éles szemmel, nyitott szívvel felismerni, hogy egy-egy tudományos kutatás miként tehet szolgálatot adott időben mikró és makró szinten (az egyén, a kis közösség, a társadalom, vagy akár globális vonatkozás tekintetében), mert ez mind a tanítónak, mind a tanítványnak javára válhat és örömet szerezhet. Az élethosszig tartó tanulást nem elméleti fogalomként, hanem alapvető emberi igényként és lehetőségként tekintem a hétköznapiakban, valamint evidenciaként veszem, hogy mindenből lehet tanulni, így a formálisan végzett tudományos kutatás lezárásával korántsem ér véget a megismerő folyamat. A folytonos válaszkeresés lehetőségére, a kutatásra, az önkutatásra és az önfelszabadításra bátorítok mindenkit a tudományos kutatások, a jóga és a buddhista meditációs praxis révén egyaránt.

Az emberi élet meglehetősen rövid, így világnézeti elkötelezettségünkől függetlenül érdemes bölcsen használni képességeinket, erőforrásainkat a testileg és szellemileg aktív évtizedeinkben. Ennek megvalósításában nyújthatott segítséget egykor és nyújthat ma is a legtöbb életreform eszme és gyakorlat. Amennyiben lehetőségünk nyílik bármikor tudatosan összeegyeztetni a világi, akadémikus elvárások, megélhetési vagy egyéb világi szempontok mellett a tudományos kutatásaink témáját, módszereit a világszemléletünknek megfelelő célokkal és az életmódunkkal, akkor ezt a 21. század olyan tudatos életreform törekvési formájának is tekinthetjük. A hivatásunkhoz kötődő munka során a távol-keleti szellemiség fontos irányelveit követve, kiegyenlített módon integrálódhat a szellemi gyakorlás (szkt. szádhaná)⁶⁵⁷ és a szolgálat (szkt. széva) vagyis az elmélet és a gyakorlat összhangja.

Mindezen eszmék megvalósítása sem Nyugaton, sem Keleten nem a vallásos (buddhista, keresztény vagy bármely egyéb) szemlélet kizárólagos privilégiuma. A Dalton-terv, a

⁶⁵⁷ szkt. szádhaná: eltökélten végzett szellemi gyakorlat

Jéna-terv, a Freinet féle, a Rogers, a Waldorf-, vagy a Montessori szemléletű pedagógia esetén és más alternatív iskolai modellek, a védikus szemléletű gurukulákhoz hasonlóan megteremthetik a lehetőséget – mind a tanító, mind a tanítvány számára -, hogy a tanulásban és a tanításban lehetőséget találjanak az örömteli, az értelmes, a kreatív, az értékkeremtő cselekvésre!

Mindezen megismerő folyamatok közepette azonban ne feledkezzünk meg arról sem, amire Lénárd Jenő is utalt: *„Kelet gondolatvilágában a fenomén, bármily alakban és bárhol jön érzékei útján öntudatába, sohasem oly abszolút valóság, mint a Nyugat gondolkodásmódjában felnevelkedettnek.”* (Lénárd, 1912: 34).

Az emberi lét jobbítását célzó, egyéni és társadalmi értéket növelő, élethosszig tartó tanulás inspirációjaként álljon itt szimbolikus záró kívánságunk, amint Hesse művében Sziddhárta búcsúzott Govindától:

„Lám, most férfivá értél és magad választod meg utadat. Kívánom, járjad végig! Kívánom, találd meg a magad megváltását!” (Hesse, 1992. 32.)

Szabbé Szatá Szukhi Hontu!

Legyen minden lény boldog!

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति:

Irodalomjegyzék

- A „Szellemkutatók Társasága” – később Szellemi Búvárok Pesti Egylete megalakulása 1871. (2022, december 9). Elérés 2024. január 30., forrás Szellemi Búvárok Pesti Egylete website: <https://evangeliumispiritizmus.hu/a-szellemkutatok-egyesulete-kesobb-szellemi-buvarok-pesti-egylete-megalakulasa/>
- Ablonczy, B. (2016). *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa.
- Ackermanné Kelő, K. (2013). A természetközeli oktatás megnyilvánulásai A Jövő Útjain című folyóiratban. In A. Németh & V. Pirka (Szerk.), *Az életreform és reformpedagógia—Recepció és intézményesülési folyamatok a 20. Század első felében* (o. 117–133). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Ádám, L. (1931, január 11). Bűzbombáktól féltették Krishnamurtit, aki ma reggel azzal utazott el Budapestről, hogy ha hívják, visszajön. *Esti Kurir*, o. 5–6.
- Adarkar, A., & Keiser, D. L. (2007). The Buddha in the Classroom: Toward a Critical Spiritual Pedagogy. *Journal of Transformative Education*, 5(3), 246–261.
- Adisasmito-Smith, S. (2008). An Indian Independence: Thoreau's Free Readings of the Laws of Manu and the Bhagavad-Gita. *Nineteenth Century Prose*, 35(2), 75–108.
- Agarwal, C. V. (2001). *The Buddhist and Theosophical Movements 1873-2001*. Varanasi: Maha Bodhi Society of India.
- Aivanhov, M. O. (2016). *Milyen egy igazi szellemi mester?* Budapest: Szenzár.
- Alexy, E. (1943). *Pránájama csodák és misztikumok: A keleti jógik és fakírok titkos tudománya*. Budapest: Magyar könyvkiadó.
- Altekar, A. S. (2009). *Education in Ancient India* (Reprint). Benares: The Indian Bookshop.
- Annie Besant Magyarország mellett. (1927, szeptember 6). *Pesti Hírlap*, o. 7.
- Annie Besant—Egy brahmin „yogini” felolvasása. (1905, május 31). *Pesti Napló*, o. 8.
- Antolik, A. (1932). Életreform. *Életreform*, 1(1), 4–10.
- Anwaruddin, S. M. (2013). Emerson's Passion for Indian Thought. *International Journal of Literature and Arts*, 1(1), 1–6.
- Áprily, Z. (2022). *Bicsérdy Béla és a Bicsérdizmus, avagy egy legendás próféta kalandos élete és az emberiségnek szánt üzenete*. Budapest: Magánkiadás.
- Arany. (2020). „Szellemidézések abszintje”: Kosztolányi és az életreform-mozgalmak. In K. Kempf, B. Vincze, & A. Németh (Szerk.), *Az életreform és a művészetek* (o. 147–156). Budapest: Műcsarnok, Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.
- Arany, Zs. (2019). Újgnosztikus filozófiák hatása a századforduló magyar irodalmi életére. *Életünk*, 57(1), 45–59.
- Assmann, J. (2018). *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

- Augustinus, A. (1982). *Vallomások*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Avinashilingam, T. S. (1964). *Educational philosophy of Swami Vivekananda*. India: Ramakrishna Mission.
- Baader, M. S. (2005). *Erziehung als Erlösung. Transformationen des Religiösen in der Reformpädagogik 1880-1950*. Weinheim: München.
- Baader, Meike S. (2004). *Erziehung als Erlösung: Transformation des Religiösen in der Reformpädagogik. Beiträge zur pädagogischen Grundlagenforschung*. Weinheim; München: Juventa.
- Baader, Meike Sophia. (2005). A vallás és a reformpedagógia bensőséges kapcsolata. A reformpedagógia transzcendens dimenziói, 1880–1950. *Iskolakultúra*, 9, 28–37.
- Babbie, E. (2020). *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bábosik, I. (1999). *A nevelés elmélete és gyakorlata*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bábosik, I. (2005). Kutatóvá fejlesztés a neveléstudományi doktori képzésben. In É. Széchy (Szerk.), *Új felismerések és kihívások az ember formálásáról*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bábosik, I. (2020). *A konstruktív életvezetés pedagógiája és iskolája*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Bach, S. (2020). *Hermann Hesse's Orient: Western Crisis and Eastern Redemption* (Szakdolgozat). The University of Sydney Faculty of Arts and Social Sciences Department of European Studies School of Languages and Cultures, Sydney.
- Baerwald, R. (1926). *Okkultizmus és Spiritizmus a természettudomány megvilágításában*. Budapest: Natura könyvkiadó.
- Bagdy, E., & Koronkai, B. (1988). *Relaxációs módszerek*. Budapest: Medicina.
- Baktay, E. (1938). *Indiai éveim, I-II*. Budapest: Révai.
- Baktay, E. (1942). *India szabadságot akar*. Budapest: Írás Kiadó.
- Baktay, E. (1943). *India bölcsessége*. Budapest: Pantheon.
- Baktay, E. (1962). *Körösi Csoma Sándor*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Baktay, E. (1981). *India művészete*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- Baktay, E. (2004). *Indiai éveim* (Géza Bethlenfalvy, Szerk.). Budapest: Palatinus.
- Baktay, E. (2017). *Keleti levelek* (M. Frazer-Imreg, B. Kelényi, & R. Válóczy, Szerk.). Budapest: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Balázs, F. (1932a). Gandhi. *Erdélyi Helikon*, 5(4), 236–242.
- Balázs, F. (1932b). Tagore. *Erdélyi Helikon*, 5(5), 335–341.
- Balázs, F. (1944). *A rög alatt* (3. kiad.). Budapest: Magyar Élet.
- Balázs, F. (1975). *Bejárom a kerek világot (1923-1928)*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Baldavary, E. (2022). Magyar építészek Dél-Ázsiában és közvetítőszerepük a magyar építészetben. *Modern Geográfia*, 17(2), 141–156.
<https://doi.org/10.15170/MG.2022.17.02.09>

- Baldaváry, E. (Szerk.). (2024). *Keletelt sorsok: Magyar építészek Ázsiában*. Budapest: Műcsarnok.
- Bálint, Á. (2008). A mezítlábas óvodások: Polányi Laura kísérleti pedagógiája. *Thalassa: Pszichoanalízis, Társadalom, Kultúra*, 19(3), 53–62.
- Bálint, Z., Balla, A., & Balassa, J. (1925). *Világlexikon: A tudás egyeteme*. Budapest: Enciklopédia R.-T.
- Ball, H. (2002). *Hermann Hesse: Sein Leben und sein Werk*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Balogh, B., & Fenyves, M. (Szerk.). (2018). Valóság – mozdulat – gondolat: Dienes Valéria filozófiája [tematikus szám]. *Kellék*, (60 [tematikus szám]).
- Balogh, Barna. (1943). *India hipnózisa – Kelet „szuggesztiós jógája” a gyakorlatban*. Budapest: Viktória Könyvkiadó.
- Bangha, B. (1940). A brahmánok terítője. In *Képek a Jézustársaság történetéből* (o. 75–78). Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság.
- Bangha, I. (2005). Tagore magyarországi látogatása. In Sz. Felföldi, *Abhivadana: Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére* (o. 33–62). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszék.
- Bangha, Imre. (2011). *Jöttem a Gangesz partjairól: Bengáli kultúra és magyar irodalom*. Budapest: L'Harmattan.
- Bangha, Imre. (2022). Magyarországról származó utazók a 19. Századi Indiában. *Modern Geográfia*, 17(2), 9–23. <https://doi.org/DOI: 10.15170/MG.2022.17.02.02>
- Bányász-Németh, T., Kovács, H., & Pethő, V. (2009). A tánc- és zenei nevelés megjelenése a 20. Század elején kibontakozó életreform mozgalmak tükrében – magyar nyelvű előadás. *Országos Neveléstudományi Konferencia. Absztraktkötet*, 44–45. Veszprém.
- Bara, K. (2007). Az ismeretlen prozopográfia. *Neveléstörténet*, 4(1–2), 234–244.
- Bárczi, G., & Ország, L. (1979). *A magyar nyelv értelmző szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Barna, G. (2011). Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás: A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In *Kultúra és identitás* (o. 61–86). Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.
- Barnaföldi, A. (2023, május 25). Hedín Sven Budapesten. Elérés 2024. május 31., forrás URÁNIA - Uránia Tudományos Színház előadásainak gyűjteménye website: <https://uraniaresearch.com/2023/05/25/hedin-sven-budapest/>
- Barua, L. K. (2006). *Education and Culture in North-east India: 1826-2000*. Shimla: Indian Institute of Advanced Studies.
- Baumann, M. (1995). *Deutsche Buddhisten: Geschichte und Gemeinschaften*. Diagonal-Verlag.
- Baumann, M. (1997). Culture Contact and Valuation: Early German Buddhists and the Creation of a 'Buddhism and Protestant Shape'. *Numen*, 44(3), 270–295.

- Baumgartner, J. (1992). *Ernährungsreform—Antwort auf Industrialisierung und Ernährungswandel: Ernährungsreform als Teil der Lebensreformbewegung am Beispiel der Siedlung und des Unternehmens Eden seit 1893*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Bayles, E. E. (1966). *Pragmatism in education*. New York: Harper and Row.
- Beckh, H. (1925). *Von Buddha zu Christus*. Bonn: Christengemeinschaft.
- Békefi, B. (1933). *Jézus és Buddha*. Debrecen: M.E.K.Dsz. Szövetség főbizománya.
- Benedek, I. (1979). *Mandragóra, 2.: India*. Budapest: Gondolat kiadó.
- Bergson, H. (1910). *Bevezetés a metafizikába*. Budapest: Athenaum.
- Berman, A. A. (Ed.). (2022). Beyond Russia. In *Tolstoy in Context* (o. 237–278). Cambridge: Cambridge University Press.
- Besant, A., Jinarajadasa, C., Leadbeater, C. W., Arundale, & Poliány, Z. (Ed.). (1929). *Az élet problémái teozofus megvilágításban*. Budapest: Fráter és Társa könyvnyomda.
- Bethlenfalvy, G. (2013). Magyarok Indiában. In Zs. Szilágyi, *Indo-Hungarian Ties: A Journey in Time* (o. 265–277). Budapest: Embassy of India.
- Bethlenfalvy, G. (2022). *Magyar Jung: C. G. Jung szakmai recepciója Magyarországon 1906 és 1948 között* (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pszichológia Doktori Iskola Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program). Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pszichológia Doktori Iskola Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program, Pécs. Elérés forrás <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34620/bethlenfalvy-gabriella-phd-2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Bharati, D. V. (2018). *Educational Philosophy of Swami Vivekananda*. India: Discovery Publishing House.
- Bicsérdy, B. (2004). *És világosság támadott: Az élet könyve és gondolaterők hatalmának VIII. része*. Budapest: Magánkiadás.
- Bilbija, S. (2019, május 6). William morris AT the V&A AND ORIENTAL Influences [Weblap]. Elérés forrás Sasha website: <https://www.sashathorn.com/post/william-morris-at-the-v-a-and-oriental-influences>
- Bircher-Benner, M. (1936). Az eleven élet alakulásáról. *Életreform*, 5(2), 33–41.
- Bíró, Zs. H., & Pap, K. T. (Szerk.). (2007). *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Birtalan, Á. (Szerk.). (2009). *Gábor Bálint of Szentkatolna, A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With popular Chrestomathies of both Dialects*. Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences – Csoma de Kőrös Society.
- Birtalan, Á. (2022). Ligeti Lajos és Kőrösi Csoma Társaság. *Keletkutatás*, (ösz), 5–19.
- Blasszauer, B. (1995). *Orvosi Etika*. Szeged: Medicina.

- Bobai Györfly, L. (1942). *Irányelvek az élet tudományához*. Budapest: Universitas könyvkiadó.
- Bodhi, B. (1997). Aims of Buddhist Education. *Buddhist Publication Society Newsletter*, (35), 224–226.
- Bogdan, H. (2006). Challenging the Morals of Western Society: The Use of Ritualized Sex in Contemporary Occultism. *Pomegranate*, 8(2).
- Bogdan, H., & Starr, M. P. (2012). *Aleister Crowley and Western Esotericism*. New York: Oxford University Press.
- Bollmann, S. (2017). *Monte Verità—1900—Der Traum vom alternativen Leben beginnt*. München: DVA Dt. Verlags-Anstalt.
- Bond, G. D. (1992). *The Buddhist Revival in Sri Lanka*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Boreczky, Á. (2018). Az orkesztika tudományos rendszere és a pedagógia Dienes Valéria korai munkásságában. *Kellék*, (60 [tematikus szám]), 167–177.
- Boreczky, Ágnes. (2013). Mozdulatművészet, életreform és az avantgarde. In A. Németh & V. Pirka (Szerk.), *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. Század első felében* (o. 68–85). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Boreczky, Ágnes, & Fenyves, M. (2017). Dienes Valéria bécsi éve és az Orkesztika Iskola. In A. Németh & B. Vincze (Szerk.), *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések a nemzetközi recepció hatásai* (o. 122–140). Budapest: Gondolat Kiadó. Elérés forrás <https://core.ac.uk/download/pdf/95355119.pdf>
- Boreczky, Ágnes, & Vincze, B. (Szerk.). (2018). *Reformpedagógia és életreform—Recepció tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Budapest: Gondolat.
- Boromisza, T. (2011). *Boromisza Tibor önéletrajzi feljegyzései* (K. Török, Szerk.). Szentendre: Rectus.
- Böhme, G. (2001). Anfänge der Leibphilosophie im 19. Jahrhundert. In K. Buchholz, R. Latocha, H. Peckmann, & K. Wolbert (Szerk.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900: Köt. Band I* (o. 149–150). Darmstadt: Hausser-media.
- Breckenridge, C. A. (1989). The Aesthetics and Politics of Colonial Collecting: India at World Fairs. *Comparative Studies in Society and History*, 31(2), 195–216.
- Brehony, K. J. (2012). *To Letchworth via India: The Transformation of the Theosophical Educational Trust*. Előadás ISCHE 34, Geneva. Geneva. Elérés forrás https://www.academia.edu/2697965/To_Letchworth_via_India_The_Transformation_of_the_Theosophical_Educational_Trust
- Brunton, P. (1937). *Yogis, Verborgene Weisheit Indiens*. Berlin: Wolfgang Krüger Verlag.
- Brunton, P. (1938). *India titkai*. Budapest: Rózsavölgyi.
- Brunton, P. (1994). *Az önvaló bölcsessége*. Ispánk: Arkánium Szellemi Iskola.
- Brunton, P. (1995). *A jóga titkos tanításai* (Reprint). Ispánk: Arkánium Szellemi Iskola.
- Brunton, P. (2000). *A Himalája titkai*. Budapest: Szukits Könyvkiadó.

- Buber, M. (1910). *Reden Und Gleichnisse Des Tsuang-Tse*. Lipcse: Insel-Verlag.
- Buchholz, K. (2018). Az életreform vezérmotívumai. In A. Németh & E. Skiera (Szerk.), *Rejtett Történetek: Az életreform-mozgalom és a művészetek* (o. 99–105). Budapest: Műcsarnok.
- Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H., & Wolbert, K. (Szerk.). (2001). *Die Lebensreform: Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900, I-II*. Darmstadt: Hausser-media.
- Bucsányi, G. (1924). *Természetes testápolás*. Budapest: Pfeifer Ferdinánd.
- Bucsányi, G. (1938). *A gyermek természetes élet- és gyógymódja*. Budapest: Légrády Testvérek.
- Buji, F. (2019a). Srí Arulparánanda Szvámigal és a meg nem különböztetés bölcsessége. *Életünk*, 57(1), 60–84.
- Buji, F. (2019b, május). Konkordancia: Eckhart Mester német nyelvű beszédeinek magyar fordításai [Weblap]. Elérés forrás Új Forrás website: <https://ujforras.hu/buji-ferenc-konkordancia/>
- Byrappa, R. (2022). Indian nationalism under the shadow of Fringe Mesopotamia. In *International Congress on Afro—Eurasian Research VI* (o. 185–200). Istanbul: TUIÇ Academy.
- Cage, J. (1994). *A Csend: Válogatott írások*. Pécs: Jelenkor kiadó.
- Cannon, A. (1943). *Kelet mágusai – Tibet misztikája és csodái*. Budapest: Viktória Könyvkiadó.
- Carlgren, F. (1999). *Szabadságra nevelés, Rudolf Steiner pedagógiája*. Solymár: Török Sándor Waldorf-P. Alapítvány.
- Carrel, A. (1947). *Orvosok, kuruzslók, eretnekek*. Budapest: Révai.
- Carus, P. (1898). *Karma: Rege a Buddhizmus őskorából*. Budapest: Singer és Wolfner.
- Charon, V. (1990). *Az atlantiszi mágia*. Budapest: Média kiadó.
- Cheng, F. K. (2018). The compatibility of person-centred therapy and Buddhist teachings. *International Journal of Integrative Psychotherapy*, (9), 1–55.
- Choné, A. (2009). *Rudolf Steiner, Carl Gustav Jung, Hermann Hesse. Passeurs entre Orient et Occident (Three Mediators between East and West)*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg.
- Conger, G. P. (1952). Did India Influence Early Greek Philosophies? *Philosophy East and West*, 2(2), 102–128. <https://doi.org/10.2307/1397302>
- Conti, C. (1984). *Abschied vom Bürgertum: Alternative Bewegungen in Deutschland von 1890 bis heute*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch.
- Coomaraswamy, A. K. (1994). *Hinduizmus és buddhizmus*. Budapest: Európa.
- Coomaraswamy, A., & Nivedita, S. (1916). *Myths of the Hindus and Biddhists*. London: George G. Harrap & Co.
- Crick, B. (1980). *George Orwell: A Life*. Harmondsworth: Penguin Books.

- Crowley, A. (1939). *Eight Lectures on Yoga*. London: Ordo Templi Orientis.
- Crowley, A. (1979). *The Confessions of Aleister Crowley: An Autohagiography*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Cusack, C. (2017). The Contemporary Context of Gurdjieff's Movement. *Religion and the Arts*, 21(1–2), 96–122.
- Czabaji Horváth, A. (2023). *Freinet-szótár*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Czike, B. (Szerk.). (1996). *Bevezetés a pedagógiába: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Csend írta Satchitananda. (1937). *Életreform*, 6(1), 26–27.
- Csengery, A. (1858). Az emberi művelődés történetéből. *Budapesti Szemle*, 3(7–10), 1–57.
- Csikós, C. (2020). *A neveléstudomány kutatómódszertanának alapjai*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- [Csontváry] Kosztka, T. (1912). *Energia és művészet. A kultúrember tévedése*. Budapest: Németh J.
- Csontváry Kosztka, T. (2008). *Önéletrajz és más írások* (G. Pap, Szerk.). Debrecen: [Főnix Kvműhely].
- Csorba, G. (1880, szeptember 26). Iskola, egyház és állam. *Népszava*, o. 68–69.
- Csőrgő, Z., & Szabados, L. (Szerk.). (2009). *Szubjektív tudás – objektív tudomány*. Budapest: L'Harmattan.
- Daniel, E. (2023, május 11). Carl Rogers and Buddhist Psychology.
- Danka, K. (2001). *Mű és kinyilatkoztatás: A bengáli vaiznavizmus filozófiája és poétikája*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Doktori Tanácsa.
- Darabos, P. & Molnár, M. (Szerk.). (2008). In memoriam Hamvas Béla. Budapest: Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet.
- Daru, A., Vincze, B., & Németh, A. (Szerk.). (2022). *Életreform és a művészetek—Kapcsolati hálók, nemzetközi recepciós hatások, misztikus újvallásos és okkult irányzatok hatása a 20. Század első felében*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- David-Néel, A. (1999). *Mágusok közt Tibetben*. Budapest: Geopen kiadó.
- David-Néel, Alexandra. (1943). *Arjopa: Európai asszony zárándokútja a tiltott Lhászába*. Debrecen: Grünmann Sándor.
- David-Néel, Alexandra & Jongden Láma. (2009). *Az öt bölcsesség lámája*. Budapest: Könyvfakasztó.
- Décsi, I. (1926). *Az ideges gyermek* (József Madzsar, Szerk.). Budapest: Enciklopédia R.-T.
- Dennis, B., Carspecken, L., & Carspecken, P. (2013). *Qualitative Research*. New York: Lang.
- Deslippe, P. (2021). The Swami of Baltimore: The Life and Legacy of William Walker Atkinson. *Maryland Life*, (April), 40–42.

- Dhammasami, K. (2018). *Tudatos jelenlét könnyedén*. Budapest: Buddhista Vipassana Alapítvány, Tan Kapuja Buddhista Egyház.
- Dienes, P. (1914). A buddhizmusról. *Husadik Század*, 15(2), 93–102.
- Dienes, V. (1910). A nirvána felé (Párbeszéd). *Nyugat*, 3(15), 1064–1080.
- Dilthey, W. (2004). *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Djurdjevic, G. (2014a). Dion Fortune: The S'akti of the Age. In *Palgrave Studies in New Religions and Alternative Spiritualities. India and the Occult* (o. 73–90). New York: Palgrave Macmillan.
- Djurdjevic, G. (2014b). The Great Beast as a Tantric Hero: The Role of Yoga and Tantra in Aleister Crowley's Magick. In *Palgrave Studies in New Religions and Alternative Spiritualities. India and the Occult* (o. 35–59). New York: Palgrave Macmillan.
- Dodin, T., & Rather, H. (1996). *Imagining Tibet: Perceptions, Projections, and Fantasies*. Boston: Wisdom Publications.
- Domokos, L. (1934). A fejlődés kötöttsége és a tanulmányi anyag. *A Cselekvés Iskolája*, 3(7–8), 336–340.
- Eliade, M. (1996). *A jóga – Halhatalanság és szabadság*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Erdős, R. (1929). *Az indiai vendég*. Budapest: Révai.
- Erdősi, K. (1927). *Napsütéses Indiában: Úti emlékek*. Budapest: Szent István-Társulat.
- Esslemont, J. E. (1933). *Bahá'u'lláh és az új korszak*. Budapest: Gergely R. Könyvkereskedése.
- Evans-Wentz, W. Y. (1935). *Tibetan Yoga And Secret Doctrines*. Delhi: Pilgrims Book Private Limited.
- Fajcsák, Gy., & Kelényi, B. (Szerk.). (2017). *Sanghay Shanghai: Párhuzamos eltérések Kelet és Nyugat között*. Budapest: Hungart.
- Falus, I. (2000). *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Farkas, A. M. (2020). *Céljainkon túl: 21. Századi buddhista tanulmányok a tudat, az idő és a valóság természetéről*. Budapest: TKBF.
- Farkas, J. (2022). 1941 Jógaiskola nyílik Budapesten. In F. Laczó & B. Varga (Szerk.), *Magyarország globális története 2022* (o. 222–225). Budapest: Corvina.
- Farkas, P. (1932). *A buddhizmus etikája: A „negyedik nemes igazság” alapján: Vallástörténeti tanulmány*. Debrecen: Magánkiadás.
- Farkas, R. (2008). *Lebensreform in der Donaumonarchie: Personen, Vereine und Netzwerke* (J. Hopfner & A. Németh, Szerk.). Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Farkas, R. (2010). Lebensreform als Antwort auf den sozialen Wandel. In H. Rumpler & P. Urbanitsch (Szerk.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IX/1: Soziale Strukturen: Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft*.

- Teilband 1/1: Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution* (o. 1349–1367). Wien: D. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Farquhar, J. N. (1915). *Modern religious movements in India*. New York: The Macmillan. Elérés forrás <https://archive.org/details/modernreligiouism00farquoft>
- Fehér, J. (1995). A korai Madhjamakak buddhista logika és előzményei—Nágárdzsuna: Az ellevetések megsemmisítése (Vigarhavjárvartaní). In *Történelem és Kultúra: Köt. 12. Buddhista logika* (o. 7–60). Budapest: Balassi Kiadó.
- Felvinczi-Takács, Z. (1938). *Buddha útján a távol keleten*. Budapest: Révai.
- Ferenczy, Á. (1918). *A nirvána felé*. Budapest: Légrády Testvérek Kiadása.
- Ferencsik, I. (1996). *Gyakorlati reformélelmód (A Mazdaznan tudomány alapján)*. Budapest: Szerzői magánkiadás.
- Feuerstein, G. (1992). *The Mystery of Light: The Life and Teachings of Omraam Michael Aivanhov*. Salt Lake City: Passage Press.
- Feurstein, G. (2004). *Tantra, az ekstázis ösvénye*. Budakeszi: Mandala-Veda kiadó.
- Finácz Ernő. (1906). *Az ókori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatal.
- Finánczy, E. (1922). *Az ókori nevelés története*. Budapest: Kir Magyar Egyetemi Nyomda.
- Finánczy, Ernő. (1906). *Az ókori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatal.
- Fischer, D. C. (1913). *A Montessori Mother*. London: Constable & Company LTD.
- Fischer, G. (1990). Romain Rolland and India. *World Affairs: The Journal of International Issues*, 1, 18–24.
- Forest, J. (2008). *Living with Wisdom: A Life of Thomas Merton* (Revised edition). New York: Orbis Books.
- Földesi, R. (2014). A Pető András szellemi köre és személyes kapcsolatai az 1911-1967 közötti időszakban, mint a konduktív nevelés kialakulását elősegítő tényezők. In Németh, András; Pukánszky, Béla; Pirka, Veronika (szerk.) *Továbbélő utópiák II.: reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Budapest: Gondolat kiadó. p302-316.
- Földesi, R. (2019). *Pető András életpályája: A konduktív pedagógiához vezető út (1911-1967)* (Doktori Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola. Elérés forrás <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/62498>
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2016). Indo-Tibetan influences and Life Reform in Hungary in the Interwar Period. In A. Németh, C. Stökl, & B. Vincze (Szerk.), *Survival of Utopias: Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary – Weiterlebenende Utopien:*

- Lebensreform und Reformpädagogik in Österreich und Ungarn* (o. 115–132). Wien: Peter Lang.
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2017). Az indo-tibeti hatások és a két világháború közötti magyar életreform. In A. Németh & B. Vincze (Szerk.), *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések a nemzetközi recepciók hatásai* (o. 190–208). Budapest: Gondolat Kiadó. Elérés forrás [10.24362/NEVTORT.2017.1.81](https://doi.org/10.24362/NEVTORT.2017.1.81)
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2018). A jóga magyarországi története a második világháborúig. In Ágnes Boreczky & B. Vincze (Szerk.), *Reformpedagógia és életreform – recepciók tendenciái, intézményesülési folyamatok* (o. 158–173). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2019). The Endeavour of Hungarian Life reform and Theosophy. In K. Kempf, B. Vincze, & A. Németh (Szerk.), *Hidden Stories/Verborgene Geschichten/Rejtett történetek* (o. 38–40). Budapest: ELTE.
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2020). Oriental Influences in the Endeavour of Hungarian Life Reform: Hindu, Buddhist, and Theosophical Aspects. In K. Kempf, B. Vincze, & A. Németh (Szerk.), *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Art* (o. 232–252). Berlin: Peter Lang International Academic Publishers. Elérés forrás [DOI: 10.3726/b16794](https://doi.org/10.3726/b16794)
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2022). Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában: Hermann Hesse Távol-keleti utazása. In A. Daru, B. Vincze, & A. Németh (Szerk.), *Életreform és a művészetek—Kapcsolati hálók, nemzetközi recepciók hatásai, misztikus újvallás és okkult irányzatok hatása a 20. Század első felében* (o. 21). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2023). Yogic Breathing Techniques as Supplementary Methods in the Area of Physical and Spiritual Education in the Hungarian life reform movements. In I. Garai, B. Vincze, & Zs. Polyák (Szerk.), *Histories of Education and Reform: Traditions, Tensions and Transition. Abstracts* (o. 284–285). Budapest: Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.
- Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2024). *Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában: Hermann Hesse Távol-keleti utazása*. Megjelenés alatt.
- Földiné Irtl, M., & Molnár, A. G. (2021). Gondolatok a jóga és a kereszténység kapcsolatáról a hagyomány és a tudomány útvesztőjében. *Egyházforum*, 36(2), 24–38.
- Freedman, R. (1979). *Pilgrim of Crisis: A Biography*. London: Jonathan Cape.
- Freinet, C. (1982). *A modern iskola technikája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fromm, E., & Suzuki, D. T. (1989). *Zen-Buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon.
- Furbank, P. N. (1978). *E.M. Forster: A Life*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Geballe, E. F. (2020). Tolstoy's „Karma”. *Tolstoy Studies Journal*, 32, 40–54.

- Géczi, J. (2004). Reform életmód – és szimbóluma: Nagy Sándor világgképének és művészetpedagógiájának elemei. *Magyar Pedagógia*, 104(1), 19–37.
- Gellér, K. (1991). Schmitt Jenő Henrik és a gödöllői műhely kapcsolata. *Katedrális*, 1(1), 28–34.
- Gellér, K. (2013). India és a „magyaros szecesszió” születése. In Zs. (ed.) Szilágyi (Szerk.), *Indo-Hungarian Ties. A journey in time* (o. 370). Budapest: Embassy of India.
- Gellér, Katalin, & Keserű, K. (1994). *A gödöllői művésztelep*. Budapest: Cégér Könyvkiadó Kft.
- Ghéczy-Hugyecz, E. (1935). *Az élet rejtélye*. Budapest: A szerző kiadása.
- Giesbers, J. H. (1970). *Cecil Reddie and Abbotsholme: A forgotten pioneer and his creation* (Doktori disszertáció, Katholieke Universiteit Nijmegen). Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen. Elérés forrás https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/148760/mmubn000001_182759725.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Godfrey, R. (1926). *A spiritizmus: A teljes valóság fényében*. Budapest: Szent István Társulat.
- Goleman, D., & Davidson, R. (2017). *A meditáció tudománya: Hogyan hat az elmélyülés az elménkre és a testünkre?* Budapest: HVG könyvek.
- Goodrick-Clarke, N. (2003). *A náciizmus okkult gyökerei*. Budapest: Nemzetek Európája.
- Gordon, P. (1983). The writings of Edmond Holmes: A reassessment and bibliography. *History of Education*, 12(1), 15–24.
- Gordon, R. C. (2007). *Emerson and the Light of India: An Intellectual History*. New Delhi: National Book Trust, India.
- Gosh, S. C. (2016). *History of Education in India*. Delhi: Rawat.
- Government of India Ministry of Education. (2023, szeptember 1). National Education Policy, 2020 [Weblap]. Elérés forrás Government of India Ministry of Education website: <https://www.education.gov.in/nep/about-nep>
- Grandpierre, A. (2012). *Az élő világegyetem könyve*. Budapest: Titokfejtő könyvkiadó.
- Grandpierre, A. (2021). *A Selyemút őstörténete*. Budapest: Titokfejtő kiadó.
- Grandpierre, Atilla. (2021). *Az élet könyve: Az átfogó életfilozófia alapjai*. Budapest: Titokfejtő könyvkiadó.
- Green, M. (1986). *Mountain of Truth: The Counterculture Begins: Ascona, 1900-1920*. Hanover: University Press of New England.
- Gunaratana, H. (2020). *Az éber tudatosságról közérthetően*. Budapest: A Tan Kapuja Buddhista Egyház.
- Gurdjieff, G. I. (2021). *Meetings with Remarkable Men*. Rare Treasure Editions.
- Gyáni G. (2010). *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Gyalog, I. (1907). Krisztus a modern szellemi életben. *Protestáns szemle*, 19(7), 458–475.
- Gyimesi, J. (2011). *Pszichoanalízis és spiritizmus*. Budapest: Typotex.

- Hajnóczy, R. (1981). *Bengáli Tűz* (10. kiad.). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Halász, G. (1941). *Justh Zsigmond Naplója*. Budapest: Athenaeum.
- Halász, J. A. (2023, június 14). Paul Brunton és Haich Erzsébet baráti köre – a jóga hazai történetének ismeretlen oldalai [Weblap]. Elérés 2024. január 30., forrás Onedropzen website: <https://onedropzen.hu/karate/2023/06/14/paul-brunton-es-haich-erzsebet-barati-kore-a-joga-hazai-tortenetenek-ismeretlen-oldalai/>
- Hamvas, B. (2001). *A láthatatlan történet. A sziget*. Budapest: Medio.
- Hamvas, Béla. (1943). *Láthatatlan történet*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Hamvas, Béla. (1944). *Tibeti misztériumok*. Budapest: Bibliotheca.
- Hamvas, Béla. (1994). *Arkhai*. Budapest: Medio Kiadó.
- Hamvas, Béla. (2001). *Tabula Smaragdina: Magia Sutra*. Budapest: Medio Kiadó.
- Hamvas, Béla. (2004). *Phatmosz, I–II*. Budapest: Medio Kiadó.
- Hamvas, Béla. (2016). *A valóságban felébredni – Egy életút állomásai fotókban, írásokban, filmekben elbeszélve*. Budapest: Medio Kiadó.
- Hanegraaff, W., & Kripal, J. J. (2008). *Hidden Intercourse: Eros and Sexuality in the History of Western Esotericism*. Leiden: Brill.
- Hanish, O. (1911). *Ainyahita: Die köstlichste Perle von Tibet. Eine uralte, im Morgenland bekannte Sage*. Leipzig: Mazdaznan-Verlag David Ammann.
- Hanish, O. (1929). *Mazdaznan Újjászületéstan*. Budapest: Magán Kiadás.
- Hanish, O. Z. A. (1922). *Mazdaznan Újjászületéstan*. Budapest: Magán Kiadás.
- Hanish, O. Z.-A. (1902). *Inner Studies: A Course of Twelve Lessons*. Chicago: Sun-Worshiper Publishing Company. Elérés forrás <https://archive.org/details/InnerStudiesACourseOfTwelveLessons/page/n191/mode/2up>
- Hansen-Schaberg, I., & Schonig, B. (2007). *Reformpädagogik—Geschichte und Rezeption*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren.
- Harsányi, Zs., Hegedűs, L., Kézdi-Kovács, L., Lambrecht, K., Rapaics, R., & Süle, A. (1929). *A műveltség útja* (Köt. 1). Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt.
- Harsányi, Zs., Hegedűs, L., Kézdi-Kovács, L., Lambrecht, K., Rapaics, R., & Süle, A. (1930). *A műveltség útja* (Köt. 6). Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt.
- Harsányi, Zs., Hegedűs, L., Kézdi-Kovács, L., Lambrecht, K., Rapaics, R., & Süle, A. (1931a). *A műveltség útja* (Köt. 7). Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt.
- Harsányi, Zs., Hegedűs, L., Kézdi-Kovács, L., Lambrecht, K., Rapaics, R., & Süle, A. (1931b). *A műveltség útja* (Köt. 15). Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt.
- Hartmann, W. C. (1925). *Who is who in the Occult, Psychic and Spiritual realms in the United States and Foreign countries*. Jamaica: The Occult Press.
- Hayhoe, R., & Pan, J. (1996). *East-West Dialogue in Knowledge and Higher Education*. New York: Routledge.

- Hegel, G. W. F. (1966). *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heiser, V. (1938). *Egy orvos bejárja a világot*. Budapest: Singler és Wolfner.
- Héjjas, I. (2006). *India ősi bölcsessége: Az indiai eredetű vallások filozófiája és létszemlélete*. Budapest: Inok Kft.
- Hesse, Herman. (1992). *Sziddhárta: Hindu rege*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Hesse, Hermann. (1913). *Aus Indien: Aufzeichnungen von einer indischen Reise*. Berlin: Fischer.
- Hesse, Hermann. (1956). *The Journey to the East*. London: Owen.
- Hesse, Hermann. (2016). *A napkeleti utazás*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Hitetlen, T. (1930). *Vesztglés az ismeretlenben*. Budapest: Szerzői kiadás.
- Hodder, A. D. (1993). „Ex Oriente Lux”: Thoreau’s Ecstasies and the Hindu Texts. *The Harvard Theological Review*, 86(4), 403–438.
- Hollán, L. (2001). *Találkozások rendkívüli emberekkel*. Budapest: Sophiris.
- Holmes, E. (1905). *The Creed of Christ*. London: John Lane Company.
- Holmes, E. (1908). *The Creed of the Buddha*. London: John Lane Company.
- Holmes, E. (1911). *What Is and What Might Be*. London: Constable and Co.
- Holmes, E. (1920). *In Quest of an Ideal: An Autobiography*. London: Richard Cobden-Sanderson.
- Hoole, E. (1844). *Madras, Mysore, and the South of India: Or, A personal narrative of a mission to those countries, from 1820 to 1828*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans.
- Hopfner, J., & Németh, A. (Szerk.). (2008). *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. U. K. Monarchie, Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Bewegungen*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Huszka, J. (1996). *A magyar turáni ornamentika története*. Budapest: Nyers Csaba.
- Huxley, A. (1982). *Szép új világ*. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Indian Council for Cultural Relations [Weblap]. (2023).
- Ivánka, E. (1931). Kínai Erkölcstan. *Athenaum*, (4–6), 198–202.
- Iyengar, R. N. (2021). Indian Heritage of Gurukula System, Ethics, Student -Teacher Relationship. *Asian Journal of Professional ethics & Management*, 13(3), 18–24.
- Jackson, C. (1994). *Vedanta for the West*. Bloomington: Indiana University Press.
- Jakab, L. (1926). Hogyan kell a beteg embert táplálni. In József Madzsar (Szerk.), *Az egészség enciklopédiája: Tanácsadó egészséges és beteg emberek számára* (7. kiad., o. 191–214). Budapest: Enciklopédia R.-T.
- Jakatics-Szabó, V. (2015). *A mitológiateremtés aspektusai a kortárs művészetben és művészetpedagógiában* (DLA disszertáció, Magyar Képzőművészeti Egyetem). Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest. Elérés forrás https://www.mke.hu/res/jakatics-szabo_veronika_dla_disszertacio_korrekturazott_kesz.pdf
- Jálics, F. (1996). *Fejlődik a hitünk*. Kecskemét: Korda Kiadó.
- James, W. (1902). *The Varieties of Religious Experience*. New York: Longmans.

- Jinarajadasa, C. (1938). *Occult Investigations: A Description of the Work of Annie Besant and C.W. Leadbeater*. Adyar: The Theosophical Publishing House.
- Jones, K. W. (1989). *Socio-Religious Reform movements in British India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jung, C. G. (2011). *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*. Budapest: Scolar.
- Jung, C. G. (2019). *Mandala képek a tudattalanból*. Budapest: Édesvíz kiadó.
- Jung, Carl Gustav. (1947). *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Budapest: Bibliotheca.
- Jung, Carl Gustav. (2005). *A nyugati és a keleti vallások lélektanáról*. Budapest: Scolar Kiadó.
- Just, A. (1893). *Kehrt zur Natur Zurück! Kehrt zur Natur Zurück! Die wahre naturgemäße Heil- und Lebensweise. Wasser, Licht, Luft, Erde, Früchte und wahres Christentum*. Stapelburg.
- Kalmár, Cs. (Szerk.). (2004). *Lángra lobbant a szikra: Emlékkönyv a buddhizmus magyarországi meghonosításáról*. Budapest: A Tan Kapuja Buddhista Egyház.
- Kamarás, I. (1998). *Krisnások Magyarországon*. Pécs: Iskolakultúra.
- Kämpchen, M. (2020). Rabindranath Tagore Meets Paul and Edith Geheeb. In Delhi (Szerk.), *Indo-German Exchanges in Education: Rabindranath Tagore Meets Paul and Edith Geheeb* (online edn.). Oxford Academic. Elérés forrás <https://doi.org/10.1093/oso/9780190126278.003.0002>
- Kanchan, L. R. (2002). *Education and religion: A critical study*. Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan.
- Kantó, É., & Kolosai, N. (2022). Szabadon gondolkodó emberek szabad embereket nevelnek? – Gyerekeiknek Waldorf iskolát és Gurukulát választó szülők motivációi. In Zs. Polyák, K. Kempf, Z. Albrecht, Á. Csipke, M. Dallos, B. Gyombolai, ... K. (eds.) Szabó (Szerk.), *A művészetpedagógia múltja és jelene—Reformpedagógia, életreform, gyermekkultúra. Absztraktkötet* (o. 93–94). Budapest, Magyarország: Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.
- Kárpáti, A. (1931). Csend [Weblap]. Elérés 2024. január 30., forrás Magyar Elektronikus Könyvtár website: <https://mek.oszk.hu/00100/00164/00164.htm>
- Kelényi, B. (1998). Schwaiger Imre a Connaisseur: Egy családtörténet fejezete a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum történetéből. *Művészettörténeti Értesítő*, 47(1–2), 53–63.
- Kelényi, B. (2014). *Az indológus indián: Baktay Ervin emlékezete*. Budapest: Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Kelényi, B. (2020). Egy magyar nábob Indiában, avagy a hagyományos indiai kézműipar újjáélesztése. *Keletkutatás*, 85–104.
- Kelényi, B., Nemes, Z. M., & Végh, J. (2019). *A köztes lét túloldalán: Hajas Tibor művészete és a tibeti misztériumok*. Budapest: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum.

- Kempf, K., Vincze, B., & Németh, A. (Szerk.). (2020). *Az életreform és a művészetek*. Budapest: Műcsarnok.
- Kéri, K. (1995). *A tudás kapui*. Budapest: Tárogató Kiadó.
- Kéri, K. (2006). Egyetemes neveléstörténet és történeti, neveléstudományi komparatiztika. In I. Bárdossy, R. K. Forray, & K. Kéri, *Tananyagok a pedagógia szakos alapképzéshez* (o. 13–45). Budapest, Pécs: Bölcsész Konzorcium.
- Kéri, K. (2010). Az egyetemes neveléstörténet tág értelmezése. *Magyar Pedagógia*, 110(10), 265–277.
- Kéri, K. (2015). *Adatok és művek a nem nyugati kultúrák neveléstörténetének kutatásáról*. Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet.
- Kertész, E. (2023). *Jóga Budán*. Budapest: Atheneum.
- Kertész, K. R. (1906). Ceylon építésze: 25 szövegábrával, V-XVI rajzmelléklettel. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 40(2), 41–61.
- Ketcham, C. (2018). Schopenhauer and Buddhism: Soulless Continuity. *Journal of Animal Ethics*, 8(1), 12–25. <https://doi.org/10.5406/janimalethics.8.1.0012>
- Key, E. (1976). *A gyermek évszázada*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kézdy, V. Z. (1939). *A magyarok útja Indiától Pannóniáig: Magyar Őstörténeti tanulmány*. Budapest: Stephaneum.
- Király, D. (1937). *A modern testnevelés évi tananyaga, óratervpéldákkal. Fiú- és leány- közép- és középfokú és szakiskolák számára. Összeállította Király Dezső*. Budapest: Kellner.
- Király, D. (1942). *Az iskolai és a levegő-testnevelés kézikönyve: Rendgyakorlatok, menetnóták, szabadgyakorlatok, ősi hindu jóga gyakorlatok, szertorna, haditorna és játék: 700 gyakorlat, 100 játék, 100 óraterv, 1800 ábra*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Király, D. (1944). *Jóga-torna: Függelék: Bokasüllyedés elleni és hátegyenesítő gyakorlatok 52 hétre szóló munkatervvel és 78 ábrával*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Kirkpatrick, S. D. (2000). *Edgar Cayce: An american prophet*. New York: Riverhead Books.
- Kis, B. (1939). *Ördögimádó tibetiek*. Református Külmisziói szemle.
- Koch, J. (2014). A magasabbrendűség igézetében. In B. Kelényi (Szerk.), *Az indológus indián: Baktay Ervin emlékezete* (o. 25–28). Budapest: Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Koerrenz, R., & Collmar, N. (1994). *Die Religion der Reformpädagogien*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Komár, L., & Földiné Irtl, M. (2022, május). *Játékosításra törekvés a buddhista szemléletű köz- és felsőoktatásban: Egy innovatív buddhista szemléletű társasjáték életreform és reformpedagógiai vonatkozásainak bemutatása*. Konferencia előadás előadás

Művészetpedagógia múltja és jelene – reformpedagógia, életreform, gyermekkultúra, Budapest. Budapest.

- Kontra, J. (2011). *A pedagógiai kutatások módszertana*. Kaposvár: Kaposvári Egyetem.
- Koronkai, B. (1995). *Tanítások tanítója: A ma is tanító dr. Koronkai Bertalan tanulmányainak gyűjteménye* (V. Sitke, Szerk.). Budapest: Animula könyvkiadó.
- Kósa, K. (1994). A Hurkalyuki Társaságtól a Vidékfejlesztő Szövetkezetig: Balázs Ferenc aranyosszéki utópiája. *Jászkunság*, 40(3), 19–25.
- Kovachev, T. (2004). *The Master Beinsa Douno: A catalog of the lectures, prayers, musical exercises, Paneurhythmy, gymnastic exercises (1896-1944)*. Sofia: Jeanois.
- Kovács, B. (1938). Pedagógiai tanácsadó. *Életreform*, 7(2–3), 53–59.
- Kovács, É. (2006). Narratív biográfiai elemzés [e-tananyag]. In *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúrakutatásban*. MMI ELTE Szabadbölcsezet. Elérés forrás http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index9bb1.html?option=com_tanelem&id_tanelem=840&tip=0
- Kovács, I. (1910). *Hemopatia: A vérgyógyítás és eredményei*. Budapest: Schenk Ferenc.
- Kováts, Gy. (é. n.). *Az egészség és boldogság forrása*. Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat.
- Kováts, I. (1907). A buddhizmusé avagy a keresztyénségé a jövő? *Protestáns szemle*, 19(7), o. 428–445.
- Kováts, J. I. (1908) Nirvána. In Raffay Sándor (Szerk.): *Theologiai Szaklap 6. évfolyam*. Pozsony. (o. 242-276.)
- Kozma, T. (1995). Etnocentrizmus. In Z. Vastagh (Szerk.), *Értéktadási folyamatok és konfliktusok a pedagógiában*. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszék. (o. 78–92.)
- Kozocsa, S. & Apró, T. (1977). *Justh Zsigmond naplója és levelezése*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- Kökény, T. (2021). A magyarországi vegetárizmus története. *Társadalomkutatás*, 27(2), 203–225.
- Kövári, Z. (2014). *Pszichobiográfia*. Budapest: Oriold és társai.
- Krabbe, W. (1974). *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform: Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krabbe, W. (2001). Lebensreform. In K. K. Buchholz, R. Latocha, H. Pechmann, & K. Wolbert (Szerk.), *Lebensreform: Entwürfe zu einer Neugestaltung von Leben und Kunst: Köt. Band 1* (o. 25–29). Darmstadt.

- Krabbe, W. (2018). Az életreform mozgalom. In A. Németh & E. Skiera (Szerk.), *Rejtett Történetek: Az életreform-mozgalmak és a művészetek* (o. 87–98). Budapest: Műcsarnok.
- Kress, O. (1993). A new approach to cognitive development: Ontogenesis and the process of initiation. *Evolution and Cognition*, 2(4), 319–332.
- Krippendorff, K. (1995). *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Krishnamurti, J. (1915). *A nevelés, mint szolgálat*. Budapest: Magyar Teozófiai Társulat.
- Krúdy, G. (1913). *A vörös postakocsi I.-II.* Budapest: Singer és Wolfner.
- Kumarasari, G. K. A. (2010, november 1). Buddhist Education and Pedagogy: Challenges and Opportunities. Elérés 2024. január 30., forrás BAUS Wisdom Journal website: <http://www.bauswj.org/wp/wjonline/buddhist-education-and-pedagogy-challenges-and-opportunities/>
- Kurucz, R. (1995). *Montessori-pedagógia—Szöveggyűjtemény pedagógusoknak és pedagógusjelölteknek*. Budapest: Nodus Kiadó.
- Kühár, F. (1936). *Egyetemes vallástörténet*. Budapest: Szent István Kiadó.
- Kühlewind, G. (1998). *Meditációk a zen-buddhizmus, Aquinói Szent Tamás és az antropológia összefüggésében*. Budapest. Elérés forrás https://www.itec.aau.at/~laszlo/Anfro/Gyuri_konyvei_hu/Meditacio_Zen_Tamas_Anfro_LB.pdf
- Laczó, F., & Varga, B. (Szerk.). (2022). *Magyarország globális története 1869-2022*. Budapest: Corvina.
- Landor, H. S. (1905). *Utazás a rejtelmes Tibetben*. Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadványlalat R.-T.
- Langley, N. (1994). *Cayce a reinkarnációról*. Budapest: Édesvíz Kiadó.
- Langone, L. (2021). *Schopenhauer's Buddhism: A Historical-Philosophical Inquiry* (Szakdolgozat, University of Cambridge). University of Cambridge, Cambridge. Elérés forrás <https://doi.org/10.17863/CAM.80874>
- Lányi, A. (1995). Ökológia és ökonómia. In Z. Vastagh (Szerk.), *Értéktadási folyamatok és konfliktusok a pedagógiában* (o. 74–78). Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszék.
- Látogatás egy benaresi hindu kollégiumban. (1916). *Család és Iskola*, 42(2), 14.
- Lázár, E. (2018). Követhető-e a Kelet-ázsiai oktatási modell? = Can be follow the eastern-asia education model? *Gradus*, 5(2), 233–242.
- Lénárd, J. (1912). *Dhammó* (2, Szerk.). Budapest: Franklin Társulat.
- Levin, R. C. (2010). *Top of the Class: The Rise of Asia's Universities*. New York: Foreign Affairs.
- Linse, U. (1977). Die Lebensreformbewegung. *Archiv für Sozialgeschichte*, 17, 538–542.
- Liszkay, L. (1940). *A hindu szerelem misztikuma*. Budapest: Linea.

- Lorimer, D. (1991). *The Circle of the Sacred Dance: Peter Deunov's Paneurythmy*. Element Books Ltd.
- Lubrich, Á. (1874). *A nevelés történelme*. Budapest: Hunyadi Mátyás Intézet.
- Luckmann, T. (1996). A láthatatlan vallás: A vallás fenomenológiája. *Magyar Lettre International*, (23), 4–7.
- Máday, I. (1937). Kell-e idegességgel orvoshoz menni? *Életreform*, 6(7–8), 185–188.
- Mády, Z. (1963). Schmidt József (halálának 30. Évfordulójára). *Antik Tanulmányok*, (3–4), 131–153.
- Madzsar, J. et al. (eds.). (1926). *Az egészség enciklopédiája*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.
- Madzsar, József (Szerk.). (1926). A táplálkozás. In *Az egészség enciklopédiája: Tanácsadó egészséges és beteg emberek számára* (7. kiad., o. 181–214). Budapest: Enciklopédia R.-T.
- Magyar, A. (1935). Az ősmagyarokról. *Életreform Magazin*, 4(3), 70–72.
- Marczell, M. (1938). *Neveléstan*. Budapest: Élet kiadó.
- Marti, A., & Sala, J. (2006). *Awareness through the Body*. Auroville: Saiier.
- McMahan, D. L. (2008). *The Making of Buddhist Modernism*. Oxford University Press.
- Mester, B. (2018a). A „lélekhit” és kritikája a filozófiában a 20. Század első évtizedeiben. *Kellék*, (60 [tematikus szám]), 111–125.
- Mester, B. (2018b). A „lélekhit” és kritikája a filozófiában a 20. Század első évtizedeiben. *Kellék*, (60 [tematikus szám]), 111–125.
- Mészáros, M. (1936). Satchitanandra, a szentéletű magyar yogi, a tihanyi remete Budapesten beszél élete nagy titkairól. 8 *Órai Ujság*, 4.
- Michaelis, E., & Moore, H. K. (Szerk.). (1889). *Autobiography of Friedrich Froebel*. Syracuse, NY: C.W. Bardeen.
- Michalski, C. (2005). *A náciizmus ezoterikus forrásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Mikonya, Gy. (2005). A magyar anarchisták iskolaügyi és életreform törekvései. *Iskolakultúra*, 15(2), 52–62.
- Mileck, J. (1978). *Hermann Hesse: Life and Art*. Los Angeles: University of California Press.
- Modi, J. J. (1926). *A hunokról, akik meghódították Indiát: Mi volt a Hunok ősvallása?* Budapest: Magán kiadás.
- Mogyorósi, Zs., & Virág, I. (2015). Iskola a társadalomban—Az iskola társadalma [Weblap]. Elérés forrás Hunline—Hungarian Online University website: http://okt.ektf.hu/data/szlahorek/file/hunline_pedpszi/15_iskola_a_tarsadalomban/
- Molnár, S. (2013). *A festészet útja*. Budapest: Irály Kkt.
- Mookerji, R. K. (1947). *Ancient Indian Education*. London: MacMillan.
- Morand, P. (1931). *Az élő Buddha*. Budapest: Franklin-Társulat.

- Morrison, R. G. (1997). *Nietzsche and Buddhism: A Study in Nihilism and Ironic Affinities*. Oxford: Oxford University Press.
- Mund, K. (2004). A "keleti bölcsesség" jelentésváltozása. In *Motogoria: Tanulmányok Sárkány Mihály 60. Születésnapjára* (o. 187–209).
- Murray, N. (2003). *Aldous Huxley: A Biography*. New York: St. Martin's Press.
- Müller, P. (2014). *Halhatatlan szerelem*. Budapest: Rivaldafény Kiadó.
- Nagai, I. (1911). Japán vélemény Tolsztojról (Tolsztoj és a buddhizmus). *Nyugat, I*, 719–725.
- Nagy, B. (1906, február). A buddhizmusról. *Jövendő*, o. 13-16.
- Nagy, B., & Szabó, Z. (2019). Introduction to the Green Belt of Auroville: A Detailed Description on How its Actual Practices Contribute to the UN SDGs. *Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning*, 6(1). <https://doi.org/10.7275/kjbe-yz91>
- Nagy, M. (1864). A keleti nevelészet. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 4(1), 64–128.
- Nanszákné Cserfalvi, I. (1998). *Gyermekek központú pedagógiák*. Debrecen: Fonó 33.Bt.
- Narancsik, G. (2015). Jung mandalái és az Eranos köre. *Keréknyomok*, (9), 99–112.
- Neal, D. (2014). The Life and Contribution of CAF Rhys Davids. *The Sati Journal*, 2, 15–31.
- Négyesi, M. (2013). Indiai stúdiumok Magyarországon, az Indoeurópai Nyelvtudományi Tanszéken. In Zs. Szilágyi (Szerk.), *Indo-Hungarian Ties. A Journey in Time* (o. 323–334). Budapest: Embassy of India.
- Nemes, E. (1941). *Hipnotizmus—Suggestív és hipnotikus hatások a nevelésben*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Nemesszeghy, E. (1935). Társadalmi problémák és a vegetarizmus. *Életreform*, 4(1), 21–27.
- Németh, A. (2002). *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete: Nemzetközi tudományfejlesztési és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Németh, A. (2005). *A magyar pedagógia tudománytörténete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A. (2008). A magyar pedagógiai histográfia kezdetei és virágkora az 1930-as évek végéig. In B. Pukánszky (Szerk.), *A neveléstörténet-írás új útjai* (o. 13–54). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A. (2009). A magyar egyetemi neveléstudomány szocialista paradigmájának kialakulása az 1945-1953 közötti időszakban. In A. Németh, Zs. H. Bíró, & I. Garai (Szerk.), *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében* (o. 26–56). Budapest: Gondolat.
- Németh, A. (2013a). A néptanítói szakismeret konstrukciós folyamatai a 20. Sz. Elején. *Magyar Pedagógia*, 113(2), 101–118.
- Németh, A. (2013b). A neveléstudomány főbb fejlődésmoდეlljei és tudományos irányzatai. *Neveléstudomány*, (1), 18–63.
- Németh, A. (2013c). Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In A. Németh & V. Pirka (Szerk.), *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és*

- intézményesülési folyamatok a 20. Század első felében* (o. 11–54). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A. (2015). Főbb tudományelméleti irányzatok, kutatási eredményeik és hatásuk nemzetközi és hazai neveléstudomány-tudománytörténeti kutatásokra. In *A magyar neveléstudomány a 20. Század második felében* (o. 9-81.). Budapest: Gondolat.
- Németh, A. (2022). 1883—A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása. In F. Laczó & B. Varga (Szerk.), *Magyarország globális története 1869-2022* (o. 44–48). Budapest: Corvina.
- Németh, A. (2023). Új Ember, Új Társadalom, Új nevelés—A reformpedagógia és az újjaváltatás mozgalmak kapcsolata. In B. Pukánszky & P. Sárkány (Szerk.), *Pedagógia és kereszténység: Teológiai, neveléstörténeti és nevelésfilozófiai metszetek* (o. 65–81). Budapest: Szent István Társulat.
- Németh, A., & Bíró, Zs. H. (2009). *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A., & Pirka, V. (Szerk.). (2013). *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. Század első felében*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A., & Pukánszky, B. (2017). *Gyermekek, tanárok, iskolák—Egykoron és ma*. Budapest: ELTE.
- Németh, A., & Pukánszky, B. (2020). Life reform, educational reform and reform pedagogy from the turn of the century up until 1945 in Hungary. In *ESPACIO TIEMPO Y EDUCACIÓN* (Köt. 7, o. 176).
- Németh, A., Pukánszky, B., & Pirka, V. (2014). *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. Század első felében*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A., & Skiera, E. (1999). *Reformpedagógia és az iskola reformja*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh, A., & Skiera, E. (2018). *Rejtett történetek: Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Budapest: Műcsarnok.
- Németh, A., Stöckl, C., & Vincze, B. (Szerk.). (2016). *Survival of Utopias: Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary – Weiterlebenende Utopien: Lebensreform und Reformpädagogik in Österreich und Ungarn*. Wien: Peter Lang.
- Németh, A., & Vincze, B. (Szerk.). (2017). *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések a nemzetközi recepció hatásaként*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, R. (2013a). *A magyar életreform-törekvések és hatásuk a művészeti nevelésre, különös tekintettel a gödöllői művésztelepmunkájára* (Doktori értekezés). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.

- Németh, R. (2013b). Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe. *Jog, állam, politika*, 5(3), 81–109.
- Nietzsche, F. (1908). *Im-ígyen szóla Zarathustra*. Budapest: Grill.
- Nohl, H. (1935). *Die pädagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie*. Frankfurt am Main: Schulte-Bulmke Verlag.
- Noszlopi, L. (1943). *A titkos erők és tanítások lélektana: Varázslat, álomfejtés, médiumizmus*. Budapest: Pantheon.
- Obrusánszky, B. (Szerk.). (2007). *A magyarság eredetének nyelvészeti kérdései: Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia kiadványa*. Budapest: Táltos.
- Oelkers, J. (1989). *Reformpädagogik – eine kritische Dogmengeschichte.....?* kiadó?
- Orosz, L. (Szerk.). (1978). *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849-1919*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat.
- Osara, L., LaMort, S., & Crowley, A. (2005). *A Fenevad mágiája: Aleister Crowley mágikus életműve*. Budapest: Tuan Kiadó.
- Ostermann, E. (2012). *Hermann Hesses Siddhartha: Einführung und Analyse*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Paksi, D. (2009). Személyes tudás, személyes tudomány – mégis objektív? In Z. Csörgő & L. Szabados (Szerk.), *Szubjektív tudás – objektív tudomány* (o. 9–21). Budapest: L'Harmattan.
- Pal, C. (2019). Aurobindonean Approach to Seven Principles of Integral Education. *JETIR*, 6(1), 1302–1307.
- Pálvölgyi, F. (2005). A reformpedagógia vallásos dimenziói. *Iskolakultúra*, 15(9), 38–49.
- Panaïoti, A. (2012). Nietzsche as Anti-Buddha. In *Nietzsche and Buddhist Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pap, K. T. (2013). Pedagógiáról, művészetpedagógiáról vallott nézetek a Nyugatban: A századelő életreform- és reformpedagógia motívumainak hatása a Nyugat folyóiratra. In A. Németh & V. Pirka (Szerk.), *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. Század első felében* (o. 152–167). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Parkhurst, H. (1982). *A Dalton-terv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Parragh, L. (1934). *Yámi megérkezése Krisztushoz. E. Yunod kínai misszionáriusnő emlékezéseiből összeállította Parragh Lajos*. Budapest: Magyar Református Külmisziói szövetség.
- Pasteiner, G. (1885). *A művészetek története: A legrégebbi időktől napjainkig*. Budapest: Franklin társulat.
- Patewa, L. (1933). A vegetárizmus Bulgáriában. *Életreform*, 2(6), 172–173.
- Pázmány, P. (2000). *Válogatott Prédikációk*. Budapest: Balassi Kiadó.

- Perlaky, L. (1932). *Életbátorságra vezető kalauz*. Budapest: Királyi Egyetemi Nyomda. Elérés forrás http://www.ppek.hu/konyvek/Perlaky_Lajos_életbátorságra_vezeto_kalauz_1.pdf
- Perlaky, L. (1944). *Napfényes életfilozófia*. Budapest: Pantheon.
- Petersen, P. (1998). *A Kis Jena-Plan*. Budapest: Osiris.
- Pethő, V. (2011). *Kodály Zoltán és követői zenepedagógiájának életreform elemei* (PhD értekezés). Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Doktori Iskola, Szeged.
- Pető, A. (2021). *Filozófia*. Földesi Renáta (szerk). Semmelweis kiadó
- Petrich, B. (Szerk.). (1928). *Fröbel Frigyes műveiből*. Budapest: A „Kisdednevelés” Kiadása.
- Petrovics, E. (1937). *Élet és művészet*. Budapest: Athenaeum.
- Pikler, G. (1909). *A lélektan alapelvei: Az élmény megmaradása és ellentétessége*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalat.
- Pirka, V. (2010). Az életreform „megmentés” motívumának megjelenése a 20. Század eleji magyar pedagógiai sajtóban, a Népművelés példája alapján [melléklet]. *Iskolakultúra*, 20(7–8), 3–14.
- Pléh, C. (2011). *A lélektan a kultúra útján*. Budapest: Kairosz kiadó.
- Pokorny, L., & Winter, F. (2021). *The Occult Nineteenth Century: Roots, Developments, and Impact on the Modern World*. London: Palgrave Macmillan.
- Poller, J. (2019). *Aldous Huxley and Alternative Spirituality*. Brill.
- Popper, K. (1997). *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Porosz, T. (2018). *Szubjektív tudomány—Objektív tudás: Tanulmányok a buddhizmusról*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pukánszky, B., & Németh, A. (1996). *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Puskás, I. (1991). *India bibliográfia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rába, G. (Szerk.). (2016). *A Lángra lobbant a szikra*. Budapest: A Tan kapuja - Buddhista egyház.
- Rába, G. (Szerk.). (2021). *TanKapu30*. Budapest: A Tan Kapuja Buddhista Egyház – A Tan Kapuja Buddhista Főiskola.
- Ramacharaka. (1905). *Science of breath; a complete manual of the Oriental breathing philosophy of physical, mental, psychic and spiritual development*. Chicago: Yogi Publication Society. Elérés forrás <https://archive.org/details/scienceofbreathc00ramaiala>
- Ráta, J. (1988). *A szellem kalandjai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Rawson, P. (1979). A Professional Sage. *The New York Review of Books*, 26(2).
- Rédei, K. (1998). *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Budapest: Balassi.
- Rehman, H. U., Suhail, A., & Siddiqui, M. (2017). The Influence of Hinduism on the Writings of Ralph Waldo Emerson. *International Journal of Research Scholars*, 1(2), 1–7.

- Réthy, E. (1998). Oktatásméleti irányzatok. In I. Falus (Szerk.), *Didaktika: Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz* (o. 9–44). Budapest: Nemzetközi Tankönyvkiadó.
- Rice, E. (2004). *Alexandra David-Neel: Explorer at the Roof of the World*. New York City: Chelsea House Publishers.
- Riepe, D. (1967). Emerson and Indian Philosophy. *Journal of the History of Ideas*, 28(1), 115–122.
- Riskó, E. (2009). *A regényelemzés lehetséges lélektani szempontjai*. Károli Gáspár Református Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Ritoók, E. (1993). *A szellem kalandorai*. Budapest: Pesti Szalon.
- Rolland, R. (1922). *Mahátmá Gandhi*. Budapest: Dante Könyvkiadó.
- Rónai, E. (1937). Utra kelt a tihanyi remete, hogy ura legyen életnek és halálnak. *8 Órai Ujság*, 4.
- Rousseau, J. J. (1911). *Emile, vagy a nevelésről*. Budapest: Franklin.
- Rowbotham, S. (2009). *Edward Carpenter: A Life of Liberty and Love*. London: Verso Books.
- Röck, G. (1938). Cosmotherapia. *Életreform*, 7(2–3), 76–78.
- Rösch, P. H. (2019). The Birth of Individual Life Concepts: The Influences of Arthur Schopenhauer's Buddhism on Eduard von der Heydt's Collection of Buddhist Art. *Hualin International Journal of Buddhist Studies*, 1(1), 159–191.
- Sadler, M. (1979). How far can we learn anything of practical value from the study of foreign systems of education. In J. H. Higginson (Szerk.), *Selections from Michael Sadler: Studies in world citizenship*. Liverpool: DeJall & Meyorre.
- Salimova, K., & Dodde, L. N. (Szerk.). (2000). *International Handbook on History of Education*. Moscow: Orbita.
- Salman, H. (2023). *Rudolf Steiner and Peter Deunov: Anthroposophy and The White Brotherhood on The New Man*. Asheville: LogoSophia.
- Schaffhauser, F. (2018). A mozgás, a ritmus és az egyensúly alapfogalmai Pető András gondolat rendszerében. *Kellék*, (60 [tematikus szám]), 23–37.
- Schmidt, J. (1924). *Pancsatantra, azaz Ötös könyv: Az életbölcsségnek régi indiai tankönyve, az emberek és állatok világából való mulattató és tanulságos történeteknek versekkel tarkázott világhírű gyűjteménye*. Budapest: Kner Izidor Nyomda.
- Schmidt, J. (1995). *Ázsia Világossága: Buddha tana és egyháza*. Budapest: Nippon Grafikai Stúdió.
- Schmidt, József. (1923). *Az Ind filozófia*. Budapest: Genius Könyvkiadó.
- Schmidt, József. (1925). *Ázsia világossága: Buddha élete, tana és egyháza*. Budapest: Athenaeum.
- Schmidt, József. (2004). *Bevezetés India örökléttanába*. Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó.
- Schmitt, J. H. (1921). *Lélek és szellem*. Budapest: Hentschel Henrik.

- Schopenhauer, A. (1991). *A világ mint akarat és képzet*. Budapest: Európa.
- Schuster, O. (1941). *Prana-yama: A lélegzés művészete*. Budapest: Stachora Sokszt.
- Schütz, A. (Szerk.). (1928). *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái*. Budapest: Szent István-Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- Scott, D. (2007). Rewalking Thoreau and Asia: „Light from the East” for „A Very Yankee Sort of Oriental”. *Philosophy East and West*, 57(1), 14–39.
- Shirley, J. (2004). *Gurdjieff: An Introduction to His Life and Ideas*. New York: J.P. Tarcher/Penguin. Elérés forrás <https://archive.org/details/gurdjieffintrodu0000shir>
- Sivasai, C. V. (2014). Opportunities and Challenges for Buddhist Education and Pedagogy in Europe and India: The Importance of Promoting Buddhist Education. In N. T. Thich & D. T. Thich (Szerk.), *The importance of promoting Buddhist education* (o. 67–85). Ho Chi Minh City: Religios Press.
- Skiera, E. (2004). Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 14(3), 32–44.
- Skiera, E. (2005). A civilizáció és gyógyulásának útja – Carpenter műve alapján kibontakozó nemzetközi dialógus a kultúrákritikáról és életreformról. In A. Németh, Gy. Mikonya, & E. Skiera (Szerk.), *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója* (o. 48–63). Budapest: Gondolat.
- Skiera, Ehrenhard. (2006). Über den Zusammenhang von Lebensreform und Reformpädagogik. In Ehrenhard Skiera, A. Németh, & M. György (Szerk.), *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa* (o. 12–23). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Sklanczenko, T. (1959). The Legend of Buddha’s Life in the Works of Russian Writers. *Études Slaves et Est-Européennes / Slavic and East-European Studies*, 4(3/4), 226–234.
- Soós, S. (2000). *A nyolcvannégy mahásziddha legendája*. Budapest: A Tan Kapuja Buddhista Egyház.
- Spencer, H., Öreg, J. (trans.), & Losonczy, L. (trans.). (1906). *Értelmi, erkölcsi és testi nevelés* (3. átnézett kiad.). Budapest: Hornyánszky.
- Stein, A. (1913). *Romvárosok Ázsia Sivatagjaiban*. Budapest: Természettudományi Könyvkiadó Vállalat.
- Stein, A. (1931). *Nagy Sándor nyomában Indiában*. Franklin-társulat: A magyar földrajzi társaság könyvtára.
- Stein, W. B. (1971). The Yoga of Reading in Walden. *Texas Studies in Literature and Language*, 13(3), 481–495.
- Steinert, Á. (1998). *Weöres Sándor és Nyisztor Zoltán keleti útja*. Budapest: Terebess Kiadó.
- Stojits, I. (1905, június 11). Annie Besant Budapesten. *Jövendő*, o. 39–42.
- Sugrue, T. (2004). *Edgar Cayce élete és filozófiája*. Budapest: Édesvíz Kiadó.
- Suzuki, D. T. (2019). *Bevezetés a zen buddhizmusba*. Budapest: Polaris Könyvkiadó.

- Szabó, C., & Szigeti, L. (Szerk.). (2008). *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948*. Budapest: Új Ember Kiadó.
- Szabó, E. (1874). *Neveléstan. Vezérfonal a kis gyermekek nevelésére. Fröbel Frigyes elvei nyomán, a szülők, kis-dedek nevelői, kisdédóvó és gyermekkertész-nő-képezdek számára*. Kolozsvár: Gyermekkert-társulat.
- Szabó, L. (1962). *Szabó Lőrinc összegyűjtött versei* (I. Csanádi, Szerk.). Budapest: Magvető Kiadó.
- Szabó, L. (é. n.). Zajti Ferenc festőművész és Medgyaszay István építész magyarságkutatásai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 46, 447–469.
- Szabó, L. (1991). *Buddha tenyerén: A költő keleti témájú versei*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Szabó, Z. A. (2015). Hálózat–tudomány–történet: Szakirodalmi áttekintés és módszertani javaslatok a magyar neveléstudomány 1945 és 1989 közötti kommunikációs sajátosságainak feltárásához. In A. Németh, Zs. H. Biró, & I. Garai (Szerk.), *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. Század második felében* (o. 83–111). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szabolcs, É. (2001). *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Szabolcs, É., & Golnhofer, E. (2015). A kommunikációs háló feltárásainak lehetőségei és korlátai a neveléstörténeti kutatásokban. In A. Németh, Z. H. Biró, & I. Garai (Szerk.), *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. Század második felében* (o. 213–224). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szántai, F. A. (Szerk.). (2010). *Gyémánt és lótosz: Zen tanmesék és versek*. Kistarcsa: STB. Kiadó.
- Szarka, E. (2014). Új vallási mozgalmak és az életreform mozgalmak kapcsolata. In A. Németh, B. Pukánszky, & V. Pirka (Szerk.), *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. Század első felében* (o. 82–99). Budapest: Gondolat.
- Szatmári, B. (2022). *A buddhizmus magyarországi elterjedésének korai szakasza*. Budapest: A Tan Kapuja.
- Széchenyi, B. (1890). *Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utjának tudományos eredménye*. Budapest: Kilián.
- Széchenyi, Z. (1940). *Náhar: Indiai vadásznapló*. Budapest: Dr. Vajna és Bokor kiadása.
- Szecső, K. (2000). *Kandra Kabos 1843–1905*. Eger: Főegyházmegyei Könyvtár – Hittudományi Főiskola.
- Székely, E. B. (1999). *Esszéus béke evangélium, I-IV. kötet*. Budapest: Living Earth-Élő Föld kiadó.
- Szelényi, Ö. (1913). Kováts Lajos: Az ókori nevelés eszményei. *Protestáns Szemle*, 1(4), 593–594.

- Szepes, M. (1988). *Emberek és jelmezek: Emlékek polifóniája*. Budapest: Kozmosz.
- Szikszay, G. (1936). A légzés mint gyógyeszköz. *Életreform*, 5(8), 196–221.
- Szilágyi, Zs. (2012). Beszélgetés Bethlenfalvy Géza indológussal. *Vallástudományi szemle*, 8(1), 151–178.
- Szilágyi, Zs. (Szerk.). (2013). *Indo-Hungarian Ties, A journey in time*. Budapest: Embassy of India. Elérés forrás <http://mek.oszk.hu/07400/07456/07456.pdf>
- Szücs, Gy. (2017). Kelet – Nyugaton. In Gy. Fajcsák & B. Kelényi (Szerk.), *Sanghay Shanghai: Párhuzamos eltérések Kelet és Nyugat között* (o. 145–169). Budapest: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Tábori, K. (1924). *Pesti spiritiszták*. Budapest: Dick Manó.
- Tagore, R. (1921). *Az élet megismerése*. Budapest: Révai.
- Tarjányi, E. (2002). *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Budapest: Universitas.
- Taylor, K. (2001). *Sir John Woodroffe, Tantra and Bengal: 'an Indian soul in a European body?'*. London: Routledge.
- Técsői Téchy, O. (1940). A meditáció a buddhizmusban. *Athenaeum*, 26(1), 117–137.
- Tenigl-Takács, L. (1997). *India története*. Budapest: Medicina, A Tan Kapuja Buddhista Főiskola.
- Tenigl-Takács, L. (1998). *Upanisadok*. Budapest: Ursus.
- Tenzin, G. (1995). *Dialogues on universal responsibility and education*. Dharamshala: Library of Tibetan works and archive.
- Tésits, R., & Wilhelm, Z. (2022). Magyarok Dél-Ázsiában: Előszó a Modern Geográfia tematikus számához. *Modern Geográfia*, 17(2), 5–7.
- Tésits, Róbert (Szerk.). (2022). Magyarok Dél-Ázsiában [tematikus szám]. *Modern Geográfia*, 17(2).
- Thoreau, H. D. (1969). *Walden*. Budapest: Európa.
- Tidwell, T. L. (2024). Life in Suspension with Death: Biocultural Ontologies, Perceptual Cues, and Biomarkers for the Tibetan Tukdam Postmortem Meditative State. *Culture, Medicine and Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s11013-023-09844-2>
- Tingay, K. (1988). *The Ancient Wisdom and the Modern Child – Theosophy and Progressive Education in England*. Konferencia előadás előadás Theosophical History Conference, London. London. Elérés forrás https://www.academia.edu/28649383/The_Ancient_Wisdom_and_the_Modern_Child_Theosophy_and_Progressive_Education_in_England
- Tolstoy, L. (1885). *My religion*. New York: Thomas Y. Crowell & Co.
- Tolstoy, L. (1886). *What I Believe*. New York: William S. Gottsberger.

- Tolstoy, L. (2021). What Shall We Do? [Weblap]. Elérés 2024. június 15., forrás Leo Tolstoy Archive website: <https://www.marxists.org/archive/tolstoy/1904/what-shall-we-do/chapter-40.html>
- Tomana, G., Forrai, J., Villányiné, J., Trencsényi, L., & Hudra, Á. (2021). Burchard-Bélaváry Erzsébet óvodapedagógusi életpályája. In *Kaleidoscope könyvek: Köt. 5. Abszolút pedagógusok: Új szempontok a XX. századi értelmiségtörténet kutatásához* (o. 167–176). Budapest: LÉTRA Alapítvány - Magyar Pedagógiai Társaság.
- Tomka, M. (1988). Homo religiosus: Mircea Eliade életműve. *Vigilia*, 53(11), 824–828.
- Torgyán, A. (2022a). *Az emberiség fátklyavivői: Szentek, tanítók mesterek lexikonja* (Köt. 1). Gyoma: Etalon kiadó.
- Torgyán, A. (2022b). *Az emberiség fátklyavivői: Szentek, tanítók mesterek lexikonja* (Köt. 2). Gyoma: Etalon kiadó.
- Torgyán, A. (2022c). *Az emberiség fátklyavivői: Szentek, tanítók mesterek lexikonja* (Köt. 3). Gyoma: Etalon kiadó.
- Tower, V. (1927). *A hipnotizmus elméleti, gyakorlati, pedagógiai, orvosi és büntetőjogi szempontból*. Kőszeg: Rónai Frigyes nyomdája.
- Trine, R. W. (1899). *Every Living Creature*. New York: T. Y. Crowell & Co. Elérés forrás <https://archive.org/details/everylivingcrea00trin/page/n3/mode/2up>
- Trumpf, J. (1934). Új táplálkozási szokások: Egy gyermekorvos intelme a szülőkhöz. *Életreform*, 3(7), 201–206.
- Turner, V. (2002). *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ubornyák, K. (2008). Páva motívum a népművészetben [Weblap]. Elérés 2024. május 31., forrás Kágylókiút website: <https://www.kagylokurt.hu/2226/muveszet/zene/pava-motivum-a-nepmuveszetben.html>
- Ude, J. (1933). Akarsz egészséges lenni? *Életreform*, 2(1–2), 24–29.
- Urban, H. B., Hanegraaff, W., & Kripal, J. J. (2008). The Yoga of Sex. In *Hidden Intercourse: Eros and Sexuality in the History of Western Esotericism*. Leiden: Brill.
- Üdvözlét Ghandinak. (1934). *Életreform*, 3(4), 122.
- Vallás és szabadság: Felolvasások az unitárius szabadelvű vallás-gondolkodók és munkálkodók nemzetközi tanácsának Amsterdamban 1903...-i tartott gyűlésén.* (1904). Kolozsvár: Gámán.
- Vámbéry, Á. (2007). *A nyugat kultúrája keleten*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Vandana, A. (2020). Jiddu Krishnamurti's Philosophy of Education. *International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages*, 8(8), I.F.6.156.
- Várkonyi Hildebrand, I. (1934). A cselekvő iskola lélektani alapja. *A Cselekvés Iskolája*, 3(3–4), 101–110.
- Várkonyi, N. (1976). *Pergő évek*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Vasant, L. (2020). *Ayurveda, I.: Alapelvek*. Budapest: Ayur-Press.

- Vátszjájana. (1947). *Káma szútra*. Budapest: Barka kiadó.
- Vekerdy, T. (2001). *Gyerekek, óvodák, iskolák*. Budapest: Saxum Bt.
- Vekerdy, T. (2005). *Másféle iskolák – (Talán a Waldorf?)*. Budapest: Saxum kiadó Bt.
- Verédy, K. (1886). *Paedagogiai encyclopaedia*. Budapest: Athenaeum.
- Veszprémi, K. (2007). A jóga magyarországi története. In Krisztina Veszprémi (Szerk.), *Jóga – India világa*, 2 (o. 108–117). Budapest: Ursus Libris.
- Vígh, B. (2005). *Szisztémás anatómia: Rendszeres bonctan*. Budapest: Alliter kiadó.
- Vígh, B. (2007). *A Jóga orvosi szemmel*. Budapest: Alliter kiadói és oktatás fejlesztői alapítvány.
- Vígh, Béla. (1972). *Jóga és tudomány*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Vígh, Béla. (1985). *Jóga és idegrendszer*. Budapest: Gondolat.
- Vincze, B. (2010). Harmadikutas kiűtkeresési kísérletek a két világháború közötti Magyarországon. Szabó Dezső: „Az elsodort falu” és Németh László: ”A minőség forradalma”. In T. Kozma & I. Perjés (Szerk.), *Új kutatások a neveléstudományokban*. 2009 (o. 297–310). Budapest: Aula Kiadó.
- Vincze, B. (2018). Új kutatási irányok a 20. Századi reformpedagógiai mozgalom helyéről és szerepéről a német nyelvű szakirodalom tükrében. In A. Fehérvári (Szerk.), *A Borsszem Jankótól Bolognáig: Neveléstudományi tanulmányok* (o. 33–44). Budapest: L’Harmattan.
- Vincze, Ö. (1936). Egyesületet alakítanak az arad-i vegetáriánusok: Előadás és kiállítás Arad-on. *Életreform*, 5(8), 201–202.
- Vivekananda, S. (1973). *Complete works of Swami Vivekananda* (Köt. 8). Calcutta: Advaita Ashrama.
- Vivékánanda, S. (2000). *A cselekvés és a szeretet jógája*. Budapest: Urus Libris.
- Völgyesi, F. (1925). *A Couéizmus: Egészség és önfegyelmelés*. Budapest: Novák Rudolf és Tsa.
- Völgyesi, F. (1928). *Testi táplálék, lelki táplálék*. Budapest: Novák Rudolf és Társa.
- Völgyesi, F. (1932). *Üzenet az ideges embereknek!* Budapest: Bibliotéka.
- Völgyesi, F. (1933). *Mesmer és a „gyógydelejezés”*. Budapest: Novák Rudolf és Társa.
- Völgyesi, F. (1941). *Minden a lélek: A démonológiától a gyógyhipnózisig. (Orvosok és orvostanhallgatók részére)*. Budapest: Dante Kiadó.
- Völgyesi, F. (1942). *Én, egyéniség, személyiség*. Budapest: Novák Rudolf és Társa.
- Völgyesi, F. (1943). *Férfi lélek, női lélek*. Budapest: Vörösváry Kiadó Vállalat.
- Waddell, L. Austine. (1910). *A rejtelmes Lhassza és az 1903-1904. Évi angol katonai expedíció története*. Budapest: Lampel R. Kk. R. T. Könyvkiadóvállalata.
- Waddell, Laurence Austine. (1895). *The Buddhism of Tibet, or Lamaism: With its mystic cults, symbolism and mythology, and in its relation to Indian Buddhism*. London: W.H. Allen & Co.

- Wallrabentsein, J. (1922). *Sadhu Sundar Singh, egy indiai apostolnak élettörténete*. Budapest: Evangéliumi könyvkereskedés.
- Wayman, A. (1996). *Buddhist Tantras: Light on Indo-Tibetan Esotericism*. India: Motilal Banarsidas.
- Weber, M. (1919). *Wissenschaft als Beruf*. München et al.: Duncker & Humblot.
- Weber, M. (1958). *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism is a book on the sociology of religion*. New York: The Free Press.
- Weninger, A. (1939). *A keleti jóga – India misztikája és ősi gyógymódja*. Budapest: Vörösváry.
- Weninger, A. (1941a). *Orvos a lélekért*. Budapest: Vörösváry.
- Weninger, A. (1941b). *Szellem és egészség*. Budapest: Vörösváry Kiadóvállalat.
- Weninger, A. (1942). *Az egészség testi és lelki forrásai*. Budapest: Országos Közművelődési Szövetség.
- Weöres, S. (2000). *A teljesség felé*. Budapest: Tericum.
- Weszely, Ö. (1905). *Pedagógia—Nevelés és tanítástan*. Budapest: Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal.
- Weszely, Ö. (1932). *Pedagógia* (2. kiad.). Budapest: Révai.
- Wilde, O. (2015, január 27). A Few Maxims For The Instruction Of The Over-Educated (1894) [Weblap]. Elérés 2024. június 15., forrás Wikisource website: https://en.wikisource.org/wiki/A_Few_Maxims_For_The_Instruction_Of_The_Over-Educated
- Wilhelm, Z. (2022). A magyar utazók által közvetített India-kép máig élő hatásai. *Modern Geográfia*, 17(2), 25–43. <https://doi.org/10.15170/MG.2022.17.02.03>
- Wodetzky, J., Strömpl, G., Erneyi, F., Ritlop, B., Misángyi, O., Gáspárné Dávid, M., ... Zólyomi, B. (1937). *Az élet utmutatója*. Budapest: Pesti Hírlap.
- Wojtilla, G. (1983). *Rabindranath Tagore in Hungary*. New Delhi: Hungarian Information and cultural centre.
- Wood, E. (1936). *Is this Theosophy?* London: Rider & Co. Paternoster House.
- Yesudian, S. (1938). *Sport és jóga*. Budapest: Stádium kiadás.
- Yesudian, S. (1943a). *Mi a jóga?* Budapest: Széchenyi.
- Yesudian, S. R., & Neszthyné Haich, E. (1943b). *Jóga és az európai önnevelés. Néhány szó a mágiáról*. Budapest.
- Yesudian, S. R. (1943c). Jóga-sport dióhéjban.
- Yesudian, S. (é.n.). *Yoga előadásai – Yoga a küzdelmeiben, yoga és öngyógyítás, a yogi élete*. Budapest: Rózsavölgyi kiadó.
- z., Z. (1909, október 12). A nő és a miszticizmus. *Pesti Hírlap*, o. 34.
- Záborszky, I. (1927). *Rabindranath Tagore világnézete*. Budapest: Szent István-Társulat.

- Zagyi, N. (2022). 18–19. Századi magyar India-utazók emlékezete. *Modern Geográfia*, 17(2), 67–88. <https://doi.org/10.15170/MG.2022.17.02.05>
- Zajti, F. (1928). *A hun-magyar őstörténelem (Új szempontok a magyar őstörténet feltárásához)*. Budapest: Magánkiadás.
- Zander, H. (2007). *Anthroposophie in Deutschland Theosophische Weltanschauung und gesellschaftliche Praxis 1884–1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG.
- Zemplényi, I. (1940). *A hosszú élet titka*. Budapest: Élet és Egészség.
- Zemplényi, I. (é. n.). *Gyakorlati gyermeknevelés*. Budapest: Élet És Egészség Kiadás.
- Zimmermann, W. (1922). *Lichtwärts. Ein Buch erlösender Erziehung*. Innsbruck: Steigerverlag.
- Zimmermann, W. (1933). Világosság felé. *Életreform*, 2(4), 93–108.
- Zimmermann, W. (1950). *Lichtbote—Edgar Cayce Sein Leben und sein Werk*. Zürich: Schweizer Spiegel Verlag.
- Ziolkowski, T. (1965). *The Novels of Hermann Hesse: A Study in Theme and Structure*. New Jersey: Princeton University Press.
- Zweig, S. (2006). *A lélek orvosai*. Budapest: Kairosz Könyvkiadó Kft.

Ajánlott irodalom

- Bharati, D. V. (2018). *Educational Philosophy of Swami Vivekananda*. India: Discovery Publishing House.
- Cser, Z. (2023). *Jóga a buddhizmusban*. Budapest: A Tan Kapuja.
- Feuerstein, G. (2001). *Yoga tradíció I.-II.* Budapest: Mandala-Véda Kiadó.
- Feurstein, G. (2004). *Tantra, az ekstázis ösvénye*. Budakeszi: Mandala-Véda kiadó.
- Gyáni, G. (1999). Könyörületesség, fegyelmzés, avagy a szociális gondoskodás gyarlósága. *Történelmi Szemle*, 41(1–2), 57–84.
- Héjjas, I. (2006). *India ősi bölcsessége: Az indiai eredetű vallások filozófiája és létszemlélete*. Budapest: Inok Kft.
- Kárpáti, A. (2002). Az összehasonlító pedagógia, mint tudományos módszer. In I. Bábosik & A. Kárpáti (Szerk.), *Összehasonlító pedagógia: A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái* (o. 11–24). Budapest: BIP.
- Krishnamurti, J. (1992). *Education and the Significance of Life*. Krishnamurti Foundation of America.

Krishnamurti, J. (1998). *On Education*. India: Krishnamurti Foundation Trust.

Krishnamurti, J. (2002). *Why are You being Educated? Talks at Indian Universities*. India: Krishnamurti Foundation.

Soós, S. (2000). *A nyolcvannégy mahásziddha legendája*. Budapest: A Tan Kapuja Buddhista Egyház.

Wayman, A. (1996). *Buddhist Tantras: Light on Indo-Tibetan Esotericism*. India: Motilal Banarsidas.